

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Слободанка С. Марковић

ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ПРОСТОРНЕ
ИНТЕГРАЦИЈЕ И СОЦИОЕКОНОМСКОГ
РАЗВОЈА ДОЊЕГ ПОДРИЊА

докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

Slobodanka S. Marković

**TOURISM AS A FACTOR OF SPATIAL
INTEGRATION AND SOCIOECONOMIC
DEVELOPMENT OF DONJE PODRINJE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментори:

др Мирјана Гајић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Географски факултет

др Снежана Вујадиновић, редовни професор
Универзитет у Београду, Географски факултет

Чланови комисије:

1. др Сања Павловић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Географски факултет

---

2. др Драгутин Тошић, редовни професор
Универзитет у Београду, Географски факултет

---

3. др Саша Милијић, научни саветник
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд

Датум одбране докторске дисертације:

Туризам као фактор просторне интеграције и социоекономског развоја доњег Подриња

Сажетак

Погранични простор Републике Србије и Босне и Херцеговине познат је под именом Подриње. Припадају му Градови и Општине који излазе или гравитирају реци Дрини, као граничној реци (220 km) земаља суседа. Природне одлике и карактеристике слива реке Дрине, условили су поделу Подриња на четири целине. Најсевернија и најмања целина, која је предмет ове дисертације, позната је под називом доње Подриње.

Простор доњег Подриња и Општина/Градова који му припадају (Богатић, Град Шабац, Град Лозница, Крупањ и Мали Зворник) изучавани су као пограничан простор. Након распада бивше Југославије и успостављањем границе на Дрини, доње Подриње се развијало као периферан погранични простор са израженом привредном неразвијеношћу и депопулацијом. Формирана политичко – историјска граница на реци Дрини имала је функцију раздвајања, а не спајања пограничног простора.

Савремени процеси глобализације, интеграције и регионализације условили су формирање држава без граница. Међусуседски и партнерски односи, дуж отворених граница земаља суседа, развијају се у оквиру формираних еврорегиона. Еврорегиони су потенцијални механизми регионалног развоја пограничних простора. Имају значајну улогу у проширењу Европске Уније и процесу европских интеграција, у коме су се нашле и земље Западног Балкана. Започети процеси интеграција између Републике Србије и Босне и Херцеговине условили су да простор Подриња постане регион сарадње и унапређења животног стандарда локалног становништва. Формирани „водени” еврорегиони „Дрина – Сава – Мајевица”, „Дрина – Сава” и „Дрина – Тара” створили су услове за привредни и социоекономски развој пограничних Општина и Градова. Привредни развој неразвијених пограничних предела, посебно руралних, једна је од основних функција туризма као перспективне привредне делатности. Туристичка индустрија, својим мултипликованим ефектима, подстиче развој делатности комплементарних туризму, посебно пољопривреде.

Простор доњег Подриња обухваћен је регионалном сарадњом у оквиру „Дрина – Сава – Мајевица” и „Дрина – Сава” еврорегиона. Сектор туризма је, од стране владиних и невладиних агенција и организација, препознат као стратешка основа регионалне и прекограничне сарадње Градова и Општина на простору Подриња. Савремене тенденције развоја туризма и промене на туристичком тржишту, намећу потребу прилагођавања туристичке понуде потребама све захтевнијих потрошача. Промене у понашању потрошача и коришћење више краћих одмора током године, обавезало је и усмерило туристичке стејхолдере на креирање нових туристичких производа и развоју туризма посебних интересовања.

Прилагођавањем производа дестинације тржишним сегментима, утиче се на мотивацију туристичких кретања и сатисфакцију потрошача. Услуге у савременом туризму све више се посматрају као „коначан производ” дестинације, са акцентом на њиховом нематеријалном сегменту. Парцијални производи носилаца туристичке понуде, повезивањем у јединствен или „интегрисани” производ, доприносе афирмацији и промоцији туристичких ресурса дестинације. Постојање „интегрисаног” туристичког производа, по коме би дестинација Подриња била препозната на туристичком тржишту, значајно је за будуће прекогранично туристичко привређивање.

Туристички ресурси доњег Подриња представљају недовољно искоришћен потенцијал у креирању туристичких производа. Аутентичност и атрактивност пограничних ресурса, као предмет истраживања, је база будућег планирања и развоја туризма посебних интересовања (бициклизам, пешачење, планинарење, параглајдинг и др.), туризма догађаја, тематског туризма („путеви културе”), као и традиционалних облика туризма (градски, рурални, бањски, конгресни и др.). Река Дрина је не само гранична река и природна атракција, већ и зона активних туристичких кретања у којој развој туризма треба усмеравати и развијати на локалном, регионалном и прекограничном нивоу, што је један од задатака истраживања.

Применом мера маркетинг микса надлежне владине (локалне и регионалне туристичке организације), али и невладине организације, промоцију развоја туризма треба да подигну на виши и озбиљнији ниво. Дестинацијска менаџмент организација (ДМО), као једно од решења планског развоја туризма, повезала би локалне и прекограничне еврорегионалне туристичке стејхолдере, кроз јавно – приватно удруживање, са циљем креирања заједничких производа и наступа на туристичком тржишту.

Специфичности простора доњег Подриња анализирани су теренским истраживањем. Применом индекса функционалности и индикатора одрживости туризма Европске Уније (ЕУ) и Светске туристичке организације (*United Nations World Tourism Organisation – UNWTO*), утврђено је тренутно стање развоја туризма и истакнуте смернице његовог будућег развоја, као кључних циљева истраживања дисертације. У циљу утврђивања значаја и ефеката досадашњег развоја туризма и остварених бенефита по локалну заједницу и појединце, приступило се анкетном истраживању локалног становништва. Квалитет туристичких услуга носилаца туристичке понуде и њихових производа, анализиран је на основу података добијених анкетањем туриста. У истраживању је учествовало 506 испитаника, од чега 257 локалног становништва и 249 туриста.

Прикупљени подаци међусобно су повезани и обрађени помоћу софтверског пакета за друштвене науке IBM SPSS 21.0. За добијање резултата обрађених података употребљени су следећи тестови: Т-тест за независне узорке, једнофакторска униваријантна анализа варијансе ANOVA (F-тест) и Шефев пост хок тест (*Scheffe post hoc test*), анализа категоријских варијабли Хи-квадрат тест (*Chi Square Test*) и Пирсонов коефицијент линеарне корелације (*Pearson coefficient*).

Резултати истраживања потврђују атрактивност природних граница, у овом случају хидрографских пограничних објеката, у циљу развоја туризма посебних интересовања. Формирањем разноврсних туристичких производа, који могу бити интегрисани у јединствен производ, врши се прилагођавање туристичке понуде потребама савремених потрошача. На тај начин се постиже препознатљив квалитет услуге и имиџ дестинације на туристичком тржишту, који је према мишљењу туриста на високом нивоу. Економски ефекти развоја туризма, значајни по локалну заједницу и локално становништво, недовољно су препознати од стране истих.

Истраживање спроведено у оквиру дисертације, може послужити као полазна основа за комплексније прекограничне студије простора доњег Подриња. Будућа истраживања требало би усмеравати и ка регији Подриња, као окосници развоја пограничних предела, а делатност туризма посматрати и развијати на етнографским и културним особеностима прекограничних локалних заједница.

Кључне речи: доње Подриње, погранични простор, еврорегиони, прекогранична сарадња, туризам посебних интересовања, интегрисани производ, индекси функционалности туризма, индикатори одрживог развоја

Научна област: Геонауке

Ужа научна област: Туризмологија

Tourism as a factor of spatial integration and socioeconomic development of Donje Podrinje

Abstract

The border area of the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina is known as Podrinje. Territorially encompasses the Cities and Municipalities that exit or gravitate to the Drina river, as a border river (220 km) of neighboring countries. The natural features and characteristics of the Drina river basin have conditioned the division of the Podrinje into four parts. The northeast and smallest part, which is the subject of this dissertation, is known as the Donje Podrinje.

The area of the Donje Podrinje and the Municipalities/Cities belonging to it (Municipality of Bogatić, the City of Šabac, the City of Loznica, Municipality of Krupanj and Municipality of Mali Zvornik) were studied as a border area. After the disintegration of the former Yugoslavia and the establishment of the border on the Drina river, the Donje Podrinje developed as a peripheral border area with pronounced economic underdevelopment and depopulation. The political and historical border formed on the Drina river had the function of separating, not connecting the border area.

Modern processes of globalization, integration and regionalization have conditioned the formation of states without borders. Neighborly and partnership relations, along the open borders of neighbouring countries, are developing within the formed Euroregions. Euroregions are potential mechanisms for the regional development of border areas. They have a significant role in the enlargement of the European Union and the process of European integration, in which the countries of the Western Balkans also found themselves. The started integration processes between the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina have conditioned the area of Podrinje to become a region of cooperation and improvement of the living standard of the local population. The formed "water" Euroregions "Drina – Sava – Majevisa", "Drina – Sava" and "Drina – Tara" have created conditions for economic and socioeconomic development of border municipalities and cities. Economic development of underdeveloped border areas, especially rural ones, is one of the basic functions of tourism as a promising economic activity. The tourism industry, with its multiplied effects, encourages the development of activities complementary to tourism, especially agriculture.

The area of the Donje Podrinje is included in the regional cooperation within the "Drina - Sava – Majevisa" and "Drina – Sava" of the Euroregion. The tourism sector is recognized by governmental and non-governmental agencies and organizations as a strategic base for regional and cross-border cooperation between cities and municipalities in the Podrinje area. Modern tendencies of tourism development and changes in the tourism market, imposes the need to adjust the tourism offer to the needs of increasingly demanding consumers. Changes in consumer behavior and the use of several shorter vacations during the year, obliged and directed tourism stakeholders to create new tourism products and develop tourism of special interest.

By adapting the destination's products to market segments, it influences the motivation of tourist movements and consumer satisfaction. Services in modern tourism are increasingly seen as the "final product" of the destination, with an emphasis on their non material segment. The partial products of the tourism offer holders, by connecting into a unique or "integrated" product, contribute to the affirmation and promotion of the tourism resources of the destination. The existence of an "integrated" tourism product, by which the destination of Podrinje would be recognized on the tourism market, is important for future cross-border tourism business.

The tourism resources of Donje Podrinje represent an insufficiently used potential in creating of tourism products. The authenticity and attractiveness of border resources, as a subject of research, is the basis for future planning and development of tourism of special interest (cycling, hiking, mountaineering, paragliding, etc.), event tourism, thematic tourism ("cultural paths") and traditional forms of tourism (urban, rural, spa, congress, etc.). The Drina river is not only a border river and natural attraction, but also a zone of active tourist movements in which the development of tourism should be directed and developed at local, regional and cross-border level, which is one of the research tasks. By applying the measures of the marketing mix, the competent governmental (local and regional tourist organizations), but also non-governmental organizations, should raise the promotion of tourism development to a higher and more serious level. Destination management

organization (DMO), as one of the solutions for planned tourism development, would connect local and cross-border Euroregional tourism stakeholders, through public-private association, with the aim of creating joint products and presentation on the tourism market.

The specifics of the Donje Podrinje area were analyzed by field research. By applying the index of functionality and tourism sustainability indicators of the European Union (EU) and the World Tourism Organization (UNWTO), the current state of tourism development was determined and guidelines for its future development were highlighted, as key goals of the dissertation research. In order to determine the significance and effects of the so far tourism development and realized benefits for the local community and individuals, a survey of the local population was started. The quality of tourism offer holders services and their products was analyzed on the basis of data obtained by surveying tourists. The 506 respondents participated in the survey, out of which 257 locals and 249 tourists.

The collected data were interconnected and processed using the social science software package IBM SPSS 21.0. The following tests were used to obtain the results of the processed data: T-test for independent samples, One-factor univariate analysis of variance ANOVA (F-test) and Scheffe post hoc test, Analysis of categorical variables (Chi-Square test) and the Pearson coefficient of linear correlation.

The results of the research confirm the attractiveness of natural borders, in this case hydrographic border facilities, in order to develop tourism of special interest. By forming various tourist products, which can be integrated into a single product, the tourist offer is adjusted to the needs of modern consumers. In that way, a recognizable quality of service and the image of the destination on the tourism market is achieved, which is at high level according to tourists. The economic effects of tourism development, significant for the local community and the local population, are insufficiently recognized by themselves.

The research conducted within the dissertation can serve as a start point for more complex cross-border studies of the Donje Podrinje area. Future research should be directed towards the Podrinje region, as the backbone of the development of border areas, and the tourism activity should be observed and developed on the ethnographic and cultural characteristics of cross-border local communities.

Keywords: Donje Podrinje, border area, euroregions, cross-border cooperation, tourism of special interest, integrated product, indices of tourism functionality, indicators of sustainable development

Scientific field: Geosciences

Scientific subfield: Tourismology

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА.....	3
3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	8
3.1. Предмет истраживања	8
3.2. Циљеви истраживања	9
3.3. Задаци истраживања	10
3.4. Полазне хипотезе.....	10
3.5. Методе истраживања	13
3.6. План истраживања	25
3.7. Оправданост тезе.....	25
4. ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР.....	26
4.1. Појам и дефиниција пограничног региона	26
4.2. Еврорегиони – механизми развоја пограничних подручја.....	29
4.2.1. <i>Еврорегион Дрина – Сава – Мајевица</i>	30
4.2.2. <i>Еврорегион Дрина – Сава</i>	33
4.2.3. <i>Еврорегион Дрина – Тара</i>	35
4.3. Програми преко граничне сарадње	38
4.4. Развој туризма у пограничним подручјима	46
4.4.1. <i>Иницијативе за развој туризма у долини реке Рајне</i>	47
4.4.2. <i>Иницијативе за развој туризма дуж границе Финска – Шведска</i>	50
5. ТУРИСТИЧКО – ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ДОЊЕГ ПОДРИЊА.....	52
5.1. Географски положај, границе и административна подела.....	52
5.2. Саобраћајни положај.....	55
5.3. Погранични положај	57
5.4. Туристички положај.....	58
5.5. Функционални положај	59
6. ИСТОРИЈСКО – ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДОЊЕГ ПОДРИЊА.....	60
6.1. Доње Подриње кроз историју	60
6.2. Демографске карактеристике и насеља у XXI веку.....	64
6.2.1. <i>Становништво</i>	64
6.2.2. <i>Насеља</i>	67
6.2.2.1. <i>Насеља на простору Мачве</i>	69
6.2.2.2. <i>Насеља на простору Јадра</i>	70
6.2.2.3. <i>Насеља на простору Рађевине</i>	72
6.2.2.4. <i>Насеља на простору Малозворничког краја</i>	73
7. ТУРИСТИЧКИ РЕСУРСИ ДОЊЕГ ПОДРИЊА.....	75
7.1. Природни ресурси доњег Подриња	75
7.1.1. <i>Геоморфолошки туристички ресурси</i>	75
7.1.1.1. <i>Панине</i>	76

7.1.1.2. Пећине	79
7.1.2. Хидрографски туристички ресурси.....	81
7.1.2.1. Реке и језера.....	84
7.1.2.2. Извори и врела	83
7.1.2.3. Термоминерални извори	84
7.1.2.4. Бање.....	86
7.1.3. Биљни и животињски свет	89
7.1.4. Природне вредности под заштитом.....	90
7.2. Антропогени ресурси доњег Подриња.....	93
7.2.1. Уметнички туристички ресурси	93
7.2.1.1. Археолошка налазишта	94
7.2.1.2. Средњовековна утврђења	94
7.2.1.3. Сакралне туристичке вредности.....	96
7.2.1.3.1. Цркве.....	96
7.2.1.3.2. Манастири	98
7.2.1.4. Меморијална места и споменици	105
7.2.1.4.1. Споменици из Првог и Другог српског устанка.....	105
7.2.1.4.2. Споменици из Првог светског рата	105
7.2.1.4.3. Споменици из Другог светског рата	107
7.2.1.5. Културно – историјски комплекси	108
7.2.2. Етнографски туристички ресурси.....	109
7.2.2.1. Етно села Мачве	109
7.2.2.2. Етно села Јадра	113
7.2.2.3. Етно села Рађевине.....	114
7.2.3. Манифестације.....	115
7.2.3.1. Политичко – историјске манифестације.....	117
7.2.3.2. Привредне манифестације	117
7.2.3.3. Верске манифестације.....	118
7.2.3.4. Уметничке манифестације.....	119
7.2.3.5. Спортске манифестације	120
7.2.3.6. Забавно – туристичке манифестације.....	120
8. МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА И ПРОМЕТ ТУРИСТА.....	122
8.1. Смештајни и угоститељски капацитети.....	122
8.1.1. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Богатић	124
8.1.2. Смештајни и угоститељски капацитети – Град Шабац	126
8.1.3. Смештајни и угоститељски капацитети – Град Лозница	128
8.1.4. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Крупањ.....	132
8.1.5. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Мали Зворник	132
8.2. Промет туриста.....	134
8.3. Гранични промет возила и путника.....	142
9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	144
9.1. Анализа резултата примене индекса функционалности туризма.....	144
9.2. Анализа резултата примене компаративних индикатора ЕУ и UNWTO	151
9.3. Анализа резултата анкетних истраживања.....	162
9.3.1. Ставови локалног становништва	166
9.3.2. Ставови туриста	174

10. ДИСКУСИЈА.....	181
10.1. Туризам као фактор развоја.....	181
10.2. Тренутно стање развоја туризма.....	182
10.3. Одрживост развоја туризма.....	184
10.4. Елементи маркетинг микса у промоцији туризма.....	186
11. СМЕРНИЦЕ И ПОТЕНЦИЈАЛНИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА.....	188
11.1. Формирање и значај ДМО.....	188
11.2. Државне организације и невладине агенције за промоцију туризма.....	188
11.3. Улога локалног становништва у развоју туризма.....	192
11.4. Развој туризма посебних интересовања.....	193
12. ЗАКЉУЧАК.....	200
ЛИТЕРАТУРА.....	203
ПРИЛОЗИ.....	235
ПОПИС ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА.....	251
ПОПИС СКРАЋЕНИЦА.....	253
ПОЈМОВНИК.....	256

1. УВОД

Термин Подриње је у свакодневној употреби и постоји у релевантној географској литератури. Под Подрињем се сматра простор са леве и десне стране реке Дрине, који није прецизно ограничен, јер под овим именом „није издвојена и тачно дефинисана просторно – регионална целина” (Степић, 1995). Проблем дефинисања региона Подриња веома је комплексан, услед „економско – еколошких деловања Дрине као граничне реке на ближе и шире окружење” (Стојков и Ђорђевић, 2004). Административно, регија Подриње обухвата територију од укупно 31 Општине и Градова у Источној Босни и Херцеговини и Западној Србији, који излазе на реку Дрину или јој гравитирају (Роповић, 2015). Од укупног броја Општина/Градова, 16 је на територији Републике Србије, од чега 5 у доњем Подрињу.

Регија Подриње је добила име по реци Дрини. Термин Подриње први пут се појављује 1366. године, у титули босанских краљева (Благојевић, 2005; Динић, 1955). Кроз историју, погранични простор Подриња био је предмет интересовања бројних цивилизација које су оставиле трагове своје материјалне културе, значајних туристичких потенцијала и ресурса данашњице (Вјелјас & Ћурчић, 2006). Као гранични простор Републике Србије, дуго је представљало зону раздвајања, а не спајања. Граница на Дрини, као природној препреци, кроз историју је често успостављана, „што је добро, али и неадекватно решење” (Newman, 2006). Дрина је најдуже била гранична река у свом доњем току, а било је периода када је граница успостављана целим током. Данас је Дрина дужином од 220 km, у делу средњег и доњег тока, административна граница између Републике Србије и Босне и Херцеговине. Дрина на дужини од 91 km раздваја простор доњег Подриња од Републике Српске, и дели га на источну (србијанску) и западну (босанско – херцеговачку) страну (Степић, 1995).

У сливу реке Дрине, према њеним природним одликама, могу се издвојити четири целине. Најмања и најсевернија целина позната је као доње Подриње. Обухвата слив њеног доњег тока, од Малог Зворника до ушћа у реку Саву, односно пружа се од Зворничког просјека и „као велика лепеза” се завршава у приобаљу реке Саве (Милутиновић, 2007). Општине и Градови који му административно припадају и који су предмет истраживања ове дисертације су: Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ и Мали Зворник.

Као један од пограничних простора Републике Србије, простор Подриња одликују потенцијали и ресурси који могу да представљају основу развоја ужег и ширег пограничног простора, у циљу будућег равномернијег регионално – економског развоја (Степић, 1995; Стојков и Ђорђевић, 2004). Због свог положаја и друштвено – политичких збивања током XX века простор Подриња је остао привредно и економски неразвијен (Тошић & Todorović, 2008). Услед тога, туризам је препознат као једна од стратешких одредница будућег развоја.

Туристичка индустрија као једна од најзначајнијих и најбрже растућих услужних привредних делатности и „сектор будућности многих земаља” доприноси не само расту животног стандарда домицилног становништва, већ и друштвено – економском развоју одређене дестинације (Ракић и др., 2014). Као делатност високог степена мултипликације и константног привредног раста, кроз остваривање позитивних економских ефеката као што је раст БДП-а и платног биланса, животног стандарда и запослења локалног становништва, подстицаја становништва на миграторна кретања, развој комплементарних делатности и међународне сарадње, може постати носилац раста и развоја на националном, регионалном и дестинацијском нивоу (Stanić & Vujić, 2016). Туризам је и фактор валоризације природних и антропогених туристичких потенцијала који „непривредне ресурсе претвара у привредне”, а кроз функцију спајања и прожимања одређених елемената простора „брише границе између народа и држава отварајући пут регионалној сарадњи” и међусуседским односима (Бијељак и др., 2006; Mirković, 2012).

Дрина и Подриње су предиспонирани за развој туризма. Река Дрина својим природно – географским одликама и антропогеним наслеђем у приобаљу представља потенцијалну туристичку дестинацију, а туризам као интегративна привредна делатност је ефикасан

инструмент у подстицању равномерног регионалног развоја њених пограничних предела. Развој туризма у Подрињу често се посматра као предмет прекограничне сарадње земаља суседа и као вид еврорегионалне сарадње у оквиру формираних еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица”, „Дрина – Сава” и „Дрина – Тара”. Прекогранични региони доприносе толеранцији и разумевању различитих народа, а постојање невладиних међународних организација које представљају еврорегионе (нпр. *SWG-RRD – Regional Rural Development Standing Working Group in South Eastern Europe*) су добра основа за размену искустава и информација са сличним организацијама (Stojkov & Nikolov, 2008). У контексту глобалног умрежавања, прекогранична сарадња земаља суседа утиче на пораст атрактивности пограничних подручја за живот и рад домицилног становништва, а туристичка подручја близу граничне линије доприносе решавању друштвено – политичких и економских проблема (Lečić, 2011; Стојков и Ђорђевић, 2004). Укључивањем туристичких ресурса у алтернативне облике туризма стварају се услови за јединствен прекогранични туристички развој (Bjeljac & Ćurčić, 2006).

Место туризма у развоју доњег Подриња као туристичке дестинације није на задовољавајућем нивоу, што је последица ратова и разарања током XX века. Иако је препознат као делатност и инструмент привредно – друштвеног развоја, удео туризма у остваривању локалног нето друштвеног производа и запослености локалног становништва и даље је низак. Подаци за 2018. годину указују на то да туризам у укупној запослености доњег Подриња учествује са 3,14% и доприноси остваривању 3,11% локалног нето друштвеног производа, што је сразмерно развоју и размештају смештајних капацитета (3,3% капацитета за смештај гостију на нивоу Републике Србије је у доњем Подрињу).

Простор доњег Подриња одликују предели очуване природе и културно – историјске вредности који представљају значајне ресурсе у „зони интересовања туристичких кретања” од економског значаја за развој туризма, а посебно његових селективних облика (бањски, ловни, риболовни, наутички, спортско – рекреативни, излетнички, рурални, екотуризам, гастрономски, етно, културни, верски, манифестациони и транзитни) и „тематског” туризма („путеви културе”) (Petrović et al., 2016). Тенденције развоја туризма у XXI веку условљене су променом понашања потрошача и односе се на активне облике туристичких кретања уз више краћих одмора током године, уз сегментирање туристичке тражње ка посебним облицима туризма и креирању нових туристичких производа.

Савремени туризам карактерише „коначан производ” дестинације, а не само производ носилаца туристичке понуде (Бјељац и др., 2006; Štetić, 2007a). Ресурси доњег Подриња су потенцијал за формирање и позиционирање туристичких производа, у складу са савременим трендовима у туристичким кретањима, у циљу сатисфакције потенцијалних туриста. Постојање „интегрисаног” туристичког производа, по коме би ова дестинација била боље позиционирана и препознатљива на туристичком тржишту, је значајно за будуће туристичко привређивање уз активно учешће и иницијативу локалне заједнице у остваривању нових праваца развоја туризма (Ђуричић и Ђуричић, 2015).

У складу са претходно изнетим констатацијама, дисертација се бави развојем туризма у пограничном простору доњег Подриња (са десне стране реке Дрине). Развој туризма је посматран и анализиран као перспективна привредна делатност. Кроз хронолошки приказ досадашњег туристичког развоја и његових позитивних ефеката, утврђена је повезаност туристичких ресурса, смештајних капацитета и промета туриста. Допринос и утицај туризма на приказан је са становишта домицилног становништва и њихових ставова, а на основу сатисфакције туриста разматран је и анализиран квалитет пружене услуге носилаца туристичке понуде у доњем Подрињу.

2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Доње Подриње је сложена и са географског становишта веома специфична целина Западне Србије. Чини га већи број мањих области или микрорегија (Мачва, Шабачка Посавина са Поцериним, Јадар са Лешницом, Рађевина и Малозворнички крај), које су биле предмет истраживања путописаца и хроничара, али и бројних научника (географа, историчара, археолога, етнолога, биолога и др.). У складу са тим, у савременој литератури срећемо велики број радова који са регионално – географског и привредно – географског аспекта изучавају претходно поменуте целине. Веома мали број радова се односи на туризмолошка истраживања доњег Подриња и његових микрорегија.

О давној насељености доњег Подриња сведоче бројни археолошки налази. Прве писане податке о насељености изуваног простора дао је Феликс Каниц (Каниц, 1991). Боравећи и путујући овим делом Србије, Каниц даје детаљне податке о појединим налазима (бронзане гривне на Гучеву) и налазиштима, али и о култури и обичајима становништва Западне Србије у другој половини XIX века. Како истичу Булатовић и др. (2017), Милан Ћ. Милићевић је први наш истраживач који је боравио на простору доњег Подриња (1876) и забележио велики број података о топографији археолошких налазишта.

Након оснивања Народног Музеја у Београду (1844), интензивно се радило на прикупљању старина из свих делова Србије. Прва археолошка истраживања на простору доњег Подриња обавио је Михаило Валтровић, члан Српске академије наука и први професор археологије на Великој школи (Булатовић и др., 2017). Посебну пажњу посветио је ископавањима у Јадру и Рађевини. Археолошка истраживања овог простора настављена су након Другог светског рата. Радове о најранијим траговима насељености простора доњег Подриња дали су Милутин и Драга Гарашанин (1951, 1953), Миливоје Васиљевић (1967, 1985, 2002), Драган Јацановић (2000), Јагода Цанић-Тешановић и Рада Глигорић (2001) и др.

Регионални размештај и структуру становништва Западне Србије изучавала је Милена Спасовски (1981). У раду „Бројно кретање становништва Западне Србије у периоду 1834-1981. године”, анализирани су демографске промене на простору доњег Подриња, а у раду „Развитак и размештај становништва” (1997), детаљно је анализирано становништво Јадра. Истраживањем порекла становништва Западне Србије, са акцентом на Јадар, бавио се Мирко Грчић (2004) у раду „Миграције и порекло становништва Јадра (Западна Србија)”.

Регионални аспект развоја, класификације и размештај насеља Западне Србије изложила је Олгица Савић у радовима „Градови, варошице и мешовита насеља Западне Србије” (1980) и „Територијални развој градских насеља Западне Србије” (1987). Појава, размештај и промене у развоју насеља Западне Србије анализирани су путем основних фактора (експозиција рељефа, положај и развој саобраћајница) и процеса (развој производних и непроизводних делатности). Проблематику насеља Подрињско – колубарског краја изучавала је Бранка Тошић. У докторској дисертацији „Просторно – економска структура градова на примеру Ваљева, Шапца и Лознице” (1999), истакла је значај њиховог просторно – функционалног повезивања у циљу јачања међусобних односа и веза.

О антропогеографским проучавањима на простору доњег Подриња, говоре многи радови. Теренском проучавању Шабачке Посавине и Поцерине током XX века посветио се Војислав Радовановић. У делу „Шабачка Посавина и Поцерина – антропогеографска анализа” (1994), које је приредила његова ћерка Миљана Радовановић, сублимирана су значајна антропогеографска, физичкогеографска, флористичка, етнографска и фолклорна истраживања становништва и насеља. Антропогеографским изучавањима Јадра и Рађевине допринео је Боривоје Ж. Милојевић. У делу „Рађевина и Јадар – антропогеографска испитивања” (1913), повезивањем природних, демографских и етнографских прилика изучаваног простора, дао је детаљну анализу порекла и миграција становништва, али и генезе насеља. На антропогеографска изучавања Јадра и Рађевине указује и рад Видосаве Николић-Стојанчевић (1975). У делу „Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима

Цвијићевих сарадника”, истакнут је утицај природних елемената на развој и размештај становништва, али и на етнографска и културна обележја прве половине XIX века. Кроз прикупљену грађу Цвијићевих сарадника, свештеника Панте Туфегџића и учитеља Љубомира Шопаловића, приказани су подаци о лековитим изворима у бањи Бадања.

Изучавањем Мачве, Шабачке Поцерине и Посавине, са привредно – географског аспекта, бавио се Мирослав Д. Милојевић (1962). Кроз рад „Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина: привредно – географска проучавања”, дао је детаљан приказ природних и антропогених вредности простора, са освртом на демографски и привредни развој.

Детаљна истраживања на простору Јадра и Рађевине извршили су Мирјана Гајић (2010, 2012) и Дејан Шабић (2004). У дисертацији „Савремене географске промене и регионална диференцијација Јадра”, Гајић (2010) даје детаљан приказ Јадра са регионално – географског аспекта изучавања. Први пут се у литератури сусрећемо са тачно утврђеним границама Јадра, а на основу изведених теренских истраживања. Монографија „Јадар – географске промене, регионална диференцијација и перспективе развоја” (Гајић и др., 2012), допринела је бољем познавању природних, антропогених, демографских и привредних вредности изучаваног простора. Шабић (2004), у својој дисертацији „Регионалногеографска проучавања Рађевине”, анализира простор са регионално – географског аспекта. Теренским истраживањима доказао је границе Рађевине и дао детаљан преглед природних, демографских и привредних прилика простора, и истакао правце регионалног развоја.

У савременој литератури веома је мало радова о Малозворничком крају. Његовим истраживањем бавили су се Иван Зелић, Рајко Голић, Дејан Павић и Снежана Илић. У раду „Мали Зворник”, Иван Зелић (1976), даје основне историјске, географске и демографске податке о постанку истоименог насеља. У магистарском раду, „Природни потенцијали у функцији развоја Малозворничког краја” Рајко Голић (2010), проучава простор са регионално – географског аспекта. Поред теренског утврђивања граница и положаја проучаваног простора, затим становништва и насеља, Голић (2010) детаљно анализира природне ресурсе значајне за привредни развој. Посебно истиче природне вредности од значаја за развој туризма. У ауторском издању „Књига о Радаљу”, Дејан Павић (2011) даје детаљан приказ историјског и демографског развоја села Радаљ. У свом дипломском раду, Снежана Илић (2008) приказала је тренутно стање развоја туризма општине Мали Зворник, као и потенцијале будућег развоја.

Највећи допринос у проучавању геолошке грађе доњег Подриња оставио је Иван Филиповић (1996). У делу, „Геолошке карактеристике и потенцијалност геолошких ресурса регије Колубаре, Мачве и Подриња”, детаљна анализа геолошке грађе изучаваног простора доприноси формирању представе о његовој еволуцији. Изучавању геолошких структура у рељефу Цера и Борање посветио се професор С. Урошевић (1899, 1903).

Проучавањем рељефа доњег Подриња током XX века бавили су се Јован Цвијић, Јован Марковић, Милош Зеремски, Чедомир Милић, Борут Кирбус и други. Својим радовима допринели су бољем познавању геотектонских процеса на простору Западне Србије.

Геоморфолошке облике рељефа Западне Србије детаљно је анализирао Јован Цвијић (1924). У докторској дисертацији „Рељеф Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине” (1967), Јован Марковић анализира геоморфолошка обележја проучаваног простора. Милош Зеремски (1984), у студији „Типови морфоструктура у рељефу Западне Србије”, анализира и даје детаљну класификацију рељефа. Први пут је у литератури рељеф Западне Србије подељен и анализиран по морфоструктурама и њиховим типовима.

Прве радове о постојању крашког рељефа на простору доњег Подриња дао је Јован Цвијић (1912). У раду „Четворогуба вртача у старом гробљу лозничком” говори о слабије израженим крашким облицима рељефа на Гучеву. У радовима Јована Марковића, „Морфогенеза Цера” (1963) и „Поцерски мерокрас” (1968), анализирана је проблематика генезе и морфолошких одлика Цера, као и геоморфолошка обележја краса. Чедомир Милић је у раду „Крашке оазе Јагодње и Соколске планине” (1981), изложио проблематику крашког

рељефа на Подрињским планинама и у Рађевини. Истом проблематиком се бавио и Борут Кирбус (1987) у магистарској тези „Крашки рељеф Јагодње и Соколске планине”.

О Подрињско – ваљевским планинама постоји више геолошких него геоморфолошких података. Први геолог који је проучавао ове планине био је Јован Жујовић (1893), али је највећи допринос у изучавању њиховог рељефа дао Јован Цвијић (1924). Милорад Васовић (2003) у монографији „Подрињско – ваљевске планине” указује на њихов географски положај, геолошки састав и тектонику. Велику пажњу посветио је изучавању и размештају становништва и насеља, а тиме и могућности развоја планинског туризма. Флористичке карактеристике Подрињских планина изучавали су многи биолози. Посебно се истиче рад Верице Стојановић и Владимира Стевановића (2008), „Приказ флоре планине Гучево у северозападној Србији”, о 293 врсте биљака које су први пут регистроване на простору ове планине.

Климатолошке и хидролошке проблеме изучаваног простора истраживала је Љиљана Ђирковић. У раду „Климатске особине Западне Србије” (1977), поред климатских карактеристика простора, приказује и деловање климатских чинилаца на активност човека. Рад „Хидролошке карактеристике Јадра” (1975), анализира хидрометријске параметре највећих токова у сливу Јадра. Изучавању климатолошких и хидролошких прилика слива реке Дрине велику пажњу посветила је Љиљана Гавриловић (2005а, 2005б).

О бањама, термоминералним водама и климатским приликама у бањама Србије написан је већи број научних и стручних монографија. Од посебног значаја је Зборник радова „Бањска и климатска места Србије: планирање, уређење, заштита” (2006а), у издању Географског факултета Универзитета у Београду и Асоцијације просторних планера Србије. Зборник је свеобухватан приказ радова о развоју бањских и климатских места на територији Републике Србије. У монографији „Одрживи развој бањских и туристичких насеља у Србији” (2010а), у издању Института за архитектуру и урбанизам Србије, просторни развој бања приказан је са одрживог и туристичко – здравственог аспекта.

Изучавањем климатских прилика у бањама Србије, као и територијалним распоредом термоминералних вода у Србије бавио се Миљивоје М. Мађејка. Рад „Територијални распоред и важнија својства термоминералних вода у Србије” (1984), анализира термоминералне воде према начину појављивања на земљиној површини и лековитим својствима. У складу са тим су истакнуте лечилишне карактеристике бања изучаваног простора (Ковиљаче, Бадање, Радаља, Радовашнице и Церске Слатине). У раду „Хипертермални извори у Србије” (1983), први пут се помињу хипертермалне воде на простору Мачве. У монографији „Клима и њен здравствени значај у бањама Србије”, Мађејка (2003) анализира климатске прилике и њихов утицај на развој здравствене функције у претходно поменутих бањским местима. Биоклиматске прилике у Бањи Ковиљачи анализирани су у раду „Detailed bioclimate analysis of Banja Koviljača (Serbia)” (Stojićević et al., 2016), са акцентом на климатске промене и њихов утицај на померање туристичке сезоне.

Допринос у изучавању термоминералних и минералних вода и бања на изучаваном простору дао је и Михајло Костић. Кроз рад „Термоминералне и минералне воде у Србији” (1965), изнета је основна класификација вода, географски размештај и значај за национални и европски термализам. У раду „Бања Ковиљача – Прилог познавању порекла и функционалне генезе” (1981г), Костић износи ставове о пореклу термоминералних извора, даје хронологију њиховог испитивања и историјске чињенице о развоју Бање Ковиљаче као насеља.

Посебан допринос у познавању бањских и рехабилитационих центара изучаваног простора дао је Стеван М. Станковић. Рад „Рехабилитациони центри и бањски туризам у Србије” (1988), односи се на значај рехабилитационих центара у здравствено – лечилишној функцији бања, али и њихова улога у остваривању туристичког промета. Хронолошком анализом туристичког промета, у раду „Бањски туризам Србије” (2004), обухваћена је и Бања Ковиљача. У монографији „Бање Србије” (2009), указано је на постанак и размештај минералних вода, затим хидролошка реонизација Србије као и подела Србије на бањске зоне.

На постојање подземних, термалних и термоминералних вода на простору Мачве и Шабачке Посавине, кроз своје радове указују Даница Маркоска, Мирјана Гајић и Снежана Вујадиновић. У раду „Водоснабдевање у Мачви подземним водама”, Даница Маркоска (1983) указује на могућност њиховог искоришћавања за потребе водоснабдевања. Радови Мирјане Гајић и Снежане Вујадиновић: „Географски размештај термоминералних вода у Мачви и могућност њиховог коришћења” (2005), затим „Значајна налазишта термалних и термоминералних вода у Подрињско – колубарском крају” (2006), и „Размештај и могућности коришћења термалних и термоминералних вода у Мачви” (2009), анализирају степен искоришћености ових вода са привредног аспекта, њихово будуће искоришћавање у балнеотерапији, за потребе пољопривреде, топлификације насеља и индустрије. У раду „Existing state of exploration of hydrogeothermal potentials and the possibility of their use in the territory of Bogatić Municipality” (2017), Мирјана Гајић изучава појаву геотермалних вода на простору територије општине Богатић и могућност њихове употребе за развој пољопривреде и туризма.

Велики допринос у изучавању језера у сливу реке Дрине дао је Стеван М. Станковић (2005). У лимнолошкој монографији „Језера Србије” (2000а), истоименог аутора, изнета су општа знања о природним и вештачким језерима на простору Републике Србије. Језера су представљена као делови географске средине, односно као хидрографски објекти значајни за природу, човека и друштво. Проблематиком валоризације вештачких језера Србије Станковић се бавио у раду „Туристичка валоризација вештачких језера СР Србије” (1975). Поред поделе језера према основној намени, истиче комплексност туристичке атрактивности, а тиме и њихове валоризације.

Бољем познавању изучаваног простора допринеле су и монографије: „Подриње” (1960), „Мачва – историја, становништво” (1996), „Општина Лозница – монографија” (1997), „Река Дрина и Подриње” (2000), „Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина” (2002), „Дрина” (2005), „Шабац – Мали Париз, Мачва и Подриње” (2014), „Шест деценија општине Мали Зворник” (2015а) и „Општина Крупањ – монографија” (2016). Монографија „Подриње” (1960), приказује насељеност и развој Подриња кроз историју, од праисторије до периода обнове и просперитета након Другог светског рата. У монографији „Мачва – историја, становништво” (1996), дат је детаљан хронолошки приказ развоја и насељавања Мачве кроз историју. Монографија „Општина Лозница” (1997), пружа детаљну анализу историјских и географских обележја простора, који су анализирани и у монографији „Река Дрина и Подриње” (2000). У студији „Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина” (2002), анализирани су границе и административна подела изучаваног простора, али и карактеристике рељефа. Такође су изнети основни подаци о природним и антропогеним потенцијалима простора, као и размештај становништва и насеља, односно дат је приказ социоекономског развоја. У монографији „Дрина” (2005), слив реке Дрине анализиран је са регионално – географског, историјског, културног и туризмолошког аспекта. Хронолошки приказ постанка и развоја града Шапца и околине детаљно је приказан у делу „Шабац – Мали Париз. Мачва и Подриње” (2014). Монографија „Шест деценија општине Мали Зворник” (2015а), даје приказ развоја истоимене општине са регионално – географског аспекта. У монографији „Општина Крупањ” (2016), изнете су чињенице о границама, историјском развоју, географским и социоекономским обележјима Рађевине.

„Дрина – географско туристичка монографија”, Драгутина Дерока (1939), може се слободно рећи да је прво дело које са туристичког и географског аспекта изучава слив реке Дрине. У свом раду, поред општих напомена, Дероко (1939) је описао природне и антропогене вредности значајне за развој туризма, а кроз историјски осврт указао на развој и размештај насеља са леве и десне обале реке. О риболову и саобраћају на Дрини, као значајним функцијама за развој туризма, писао је етнолог Боривоје М. Дробњаковић у делима „Риболов на Дрини” (1934а) и „Саобраћај на Дрини” (1934б).

Савременим туризмолошким истраживањима доњег Подриња допринела је и Данијела Милутиновић (2005а). Простор доњег Подриња је изучавала као јединствену целину са обе стране реке Дрине. У својој магистарској тези „Потенцијали и ограничења развоја туризма у доњем Подрињу”, приказала је најзначајније природне и антропогене вредности за развој туризма.

Анализом природних и антропогених потенцијала Мачве, Посавине и Поцерине, значајних за развој туризма, бавила се Љиљана Грчић. Кроз бројне радове (2001, 2004, 2005а, 2005б, 2007, 2010 и др.), указала је на вредности које могу да се валоризују и активирају у туристичкој понуди доњег Подриња. Са посебним акцентом се бавила изучавањем архитектонског наслеђа Шапца (2009б), као и могућностима развоја тематског туризма у пограничном простору доњег Подриња. Ову проблематику изложила је кроз радове „Литерални споменици Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине у функцији туристичке понуде” (2008а) и „Историјски споменици у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини у функцији развоја туризма” (2009а).

Развој туризма у микрорегијама доњег Подриња (Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, Јадру, Рађевини и Малозворничком крају) као и њиховим административним центрима (Богатићу, Шапцу, Лозници, Крупњу и Малом Зворнику), изучаван је кроз велики број дипломских и магистарских теза. На Географском факултету Универзитета у Београду и Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно – математичког факултета Универзитета у Новом Саду одбрањен је велики број дипломских, магистарских и мастер радова о перспективама развоја туризма у доњем Подрињу или његовим микроцелинама.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Предмет истраживања

Дисертација се бави проблематиком развоја туризма у пограничним пределима Републике Србије и Босне и Херцеговине, конкретно у области доњег Подриња. Термин доње Подриње установљен је према природним одликама реке Дрине, у чијем сливу се издвајају четири целине. Најсевернија и најмања просторна целина, која обухвата слив њеног доњег тока, од Малог Зворника до ушћа у реку Саву, позната је као доње Подриње.

Доње Подриње, као и Подриње у целини, простире се са леве и десне стране реке Дрине. Територијално припада Републици Србији и Босни и Херцеговини. Изучавани простор се односи на доње Подриње у Републици Србији. У складу са тим у раду су проучаване микрорегије Посавске Србије (Мачва и Поцерина) и Подриња у ужем смислу (Јадар, Рађевина и Лешница), које обухватају просторе између реке Дрине и Подрињских планина (Гучево, Борања, Јагодња, Соколска планина, Цер и Иверак).

Изучавано подручје заузима западни део Републике Србије. Има релативно повољан туристичко – географски положај, условљен саобраћајницама које долином реке Дрине повезују европски коридор Ха или аутопут Е70, на северу, са Јадранском магистралом на југу, односно Централну и Западну Србију са Босном и Херцеговином. Мрежа и развијеност инфраструктуре има значајну улогу у развоју пограничних предела. Изградња, модернизација и организација пограничне инфраструктуре, а посебно у доњем Подрињу, добија на значају након распада бивше Југославије. На реци Дрини, која је постала гранична река, успостављено је и отворено десет међународних граничних прелаза. Од укупног броја граничних прелаза пет се налази у доњем Подрињу (четири за друмски саобраћај и један за железнички саобраћај). Поред промета роба и услуга, преко ових граничних прелаза врши се и промет путника.

Историјски и политички догађаји условили су да река Дрина кроз историју буде фактор раздвајања и изоловања, а не спајања и прожимања. Погранични предели представљали су периферије у односу на главне градске центре, развојне и инфраструктурне коридоре земаља којима припадају, док је затвореност границе утицала на њихову привредну стагнацију и неповољне демографске процесе. У зависности од карактеристика границе, ови предели су се развијали као „погранични” или „пригранични” региони.¹

Друштвено – политичке промене, које су током XX и XXI века захватиле европске земље, условиле су да „тврде” границе постепено постају зоне спајања, а гранични предели области међусуседског повезивања и прекограничне сарадње у економском, социјалном и еколошком погледу. Прекогранична сарадња земаља суседа углавном се успоставља кроз систем еврорегиона, који се везују за „приграничне” регионе, а формирају се са циљем унапређења животног стандарда пограничног становништва. На изучаваном простору формирана су два еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица” и „Дрина – Сава”, који треба да допринесу бољој међусобној сарадњи и повезивању Градова и Општина са обе стране реке Дрине, али и развоју привредних делатности, са посебним акцентом на туризам. Еврорегион „Дрина – Сава – Мајевица”, својим јужним границама, се наслања на еврорегион „Дрина – Тара”, формиран у циљу руралног развоја Подриња.

Туризам као брзорастућа и профитна делатност у економији многих светских земаља позитивно утиче на привредна и друштвена кретања. Не само да доприноси повећању БДП-а, већ утиче и на развој њему комплементарних и процес запошљавања. Ово је један од

---

¹ Појмовно и просторно значење „пограничног” и „приграничног” региона, за које се везује врста територијалне сарадње земаља суседа, дефинисано је и детаљно објашњено кроз рад. Истраживано подручје доњег Подриња према овој подели припада „пограничном” региону, који у складу са европским процесима интеграције и регионализације постепено прераста у „пригранични” регион.

разлога зашто је у развојним стратегијама Општина и Градова, који административно припадају изучаваном подручју (Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ и Мали Зворник), туризам препознат као привредна грана са великим развојним потенцијалом. Тренутно стање развоја туризма указује да највећи потенцијал и највећу туристичку искоришћеност има бањски и културно – историјски туризам. Најзначајнији промет туриста остварује се на територији Града Лознице где су смештени главни и највећи носиоци туристичке понуде доњег Подриња, што је утврђено теренским истраживањима, а детаљно објашњено и потврђено статистичким резултатима истраживања.

Природни и антропогени туристички ресурси доњег Подриња приказани су као потенцијали за развој туризма посебних интересовања (бициклизам, пешачење, планинарење, параглајдинг и др.) и „тематског” туризма (нпр. „путеви културе”). Природне вредности (долина реке Дрине, резерват природе „Засавица”, Ковачевића пећина, Подрињске планине и др.), али и антропогени мотиви представљени манастирима („Мачванска Света гора”), црквама, спомен комплексима (Цер и Мачков камен) и етно селима (Совљак, Тршић, Липолист, Сунчана река и др.), представљају највредније потенцијале за активирање туристичке привреде у дестинацији.

Богатство туристичких ресурса указује да је истраживано подручје погодно и веома интересантно за планирање и развој селективних облика туризма (туризам догађаја, „путеви културе”, „туристичке руте”, градски, рурални, бањски, конгресни и др.). Развојем ових облика туризма могу се стварати другачији туристички производи који уз добар маркетинг постају препознатљиви на туристичком тржишту. На тај начин туристичке дестинације обогаћују своју понуду и позицију на конкурентном туристичком тржишту, што доприноси бољој афирмисаности, али и привлачењу туриста различитих интересовања.

3.2. Циљеви истраживања

Циљ истраживања докторске дисертације односи се на дефинисање и објашњење релевантних показатеља који утичу на развој туризма у пограничним пределима Републике Србије према Босни и Херцеговини односно, на улогу доњег Подриња као потенцијалне туристичке дестинације у развоју ових предела. У складу са наведеним предметом истраживања издвојени су следећи циљеви истраживања:

- утицај туризма на развијеност доњег Подриња и његова улога у досадашњем привредном развоју;
- утврђивање повезаности туристичке развијености доњег Подриња са размештајем туристичких вредности;
- утврђивање искоришћености површина за развој туризма дестинације;
- утицај туризма на БДП-од и његово учешће у локалном нето друштвеном производу;
- утицај туризма на запосленост локалног становништва;
- дефинисање предлога, давање смерница и могућих решења за даљи развој туризма у циљу формирања „интегрисаног туристичког производа”.

Циљеви истраживања треба да помогну у утврђивању и сагледавању тренутног стања развоја туризма у пограничним пределима Републике Србије и Босне и Херцеговине, односно на ефекте туризма и његов мултипликативни утицај на привредно – економски развој доњег Подриња. У складу са тим, анализираће се и носивост капацитета² доњег Подриња као пограничне туристичке дестинације.

---

² У савременој теорији и пракси не постоји званично утврђен метод за израчунавање носећих капацитета туристичких дестинација. Светска туристичка организација дефинисала је три нивоа за процену капацитета (еколошки, психолошки и социо – културни). У складу са тим, носећи капацитет дестинације доње Подриње

3.3. Задаци истраживања

Задаци истраживања су многоструки и проистичу из унапред дефинисаног предмета истраживања, постављених научних циљева истраживања, научно проверених чињеница из коришћене релевантне литературе, статистичких података и теренских истраживања. У складу са предметом истраживања формулисани су следећи задаци истраживања:

- анализа постојеће релевантне литературе и података о развоју туризма у пограничним пределима;
- утврђивање значаја, размештаја и тренутне заступљености природних и антропогених вредности у туристичкој понуди доњег Подриња;
- утврђивање могућности развоја специфичних/селективних облика туризма;
- оцена нивоа развијености и квалитета туристичке понуде доњег Подриња;
- утврђивање и дефинисање густине размештаја носилаца туристичке понуде (угоститељско – смештајних капацитета) у простору;
- анализа туристичког промета доњег Подриња;
- анализа тренутног стања развоја туризма путем индекса функционалности и компаративних показатеља туристичке развијености;
- теренско истраживање: посматрање, истраживање и прикупљање података, спровођење анкете и интервјуа;
- обрада и анализа података добијених анкетним истраживањем и њихова обрада у статистичком пакету за друштвене науке – SPSS;
- дискусија добијених резултата.

Дефинисани задаци истраживања, као основна средства за остварење постављених циљева истраживања, треба да укажу на развијеност туризма, тј. на заступљеност туристичких ресурса у туристичкој понуди доњег Подриња. У директној вези са размештајем туристичких ресурса је размештај и искоришћеност смештајних капацитета, као један од релевантних показатеља развоја доњег Подриња као туристичке дестинације.

Развој селективних облика туризма и формирање јединственог туристичког производа, условљавају перспективан развој доњег Подриња као туристичке дестинације, што је један од кључних циљева истраживања, а у чему постављени задаци имају значајну улогу при доношењу закључака о позиционирању, будућим правцима развоја и пословања туристичке дестинације доње Подриње на конкурентном туристичком тржишту.

3.4. Полазне хипотезе

Сходно теми и дефинисаном предмету истраживања, формулисане су четири полазне хипотезе ($X1_0 - X4_0$). За сваку од постављених хипотеза дефинисане су пратеће хипотезе, које кроз анализу великог броја података приказаних у резултатима истраживања, треба да помогну и олакшају поступак доказивања нултих хипотеза.

Хипотеза I_0 ($X1_0$): Туризам као привредна грана константног раста позитивно утиче на развој доњег Подриња

$X1_a$: Туризам позитивно утиче на процес запошљавања и самозапошљавања локалног становништва

биће процењен на основу примене индекса функционалности, компаративних индикатора одрживости туризма и резултата анкетног истраживања.

X1_б: Туризам позитивно утиче на раст локалног нето друштвеног производа

X1_в: Туризам позитивно утиче на развој локалне заједнице

Прва полазна хипотеза (X1₀), са пратећим хипотезама, почива на чињеници да је туризам као услужна грана привреде својим досадашњем развојем имао позитивне економске ефекте на развој доњег Подриња. Сагледавањем статистичких података и ставова локалног становништва, хипотеза треба да докаже да ли је туризам остварио позитивне ефекте на развој локалних заједница у свакој од дестинација доњег Подриња. Првенствено се мисли на ефекте приходавања локалних заједница који се остварују кроз потрошњу туриста у дестинацији, а сагледавају кроз учешће туризма у локалном нето друштвеном производу. Такође, позитивни ефекти развоја туризма посматрају се и кроз његов утицај на процес запошљавања локалног становништва. Неопходно је утврдити и доказати да ли је туризам интензивирао развој породичног предузетништва, а тиме допринео и процесу самозапошљавања становништва. Целокупним сагледавањем привредних ефеката развоја настојао се утврдити утицај туризма на развој њему комплементарних делатности, а кроз коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације) међусобно повезивање позитивних ефеката његовог развоја.

Хипотеза 2₀ (X2₀): Тренутно стање развоја туризма у доњем Подрињу није на задовољавајућем нивоу

X2_а: Размештај и опремљеност простора туристичком инфраструктуром није на задовољавајућем нивоу

X2_б: Квалитет туристичке услуге у доњем Подрињу је на задовољавајућем нивоу

X2_в: Искоришћеност смештајних капацитета није на задовољавајућем нивоу

X2_г: Промет домаћих туриста бележи константан раст

X2_д: Промет страних туриста бележи константан пад

X2₀ и X1₀ су међусобно зависне хипотезе. Полазна основа за другу нулту хипотезу (X2₀), са пратећим хипотезама, је да сагледа и докаже утицај развоја туризма кроз индексе степена развоја и интензитета туристичког промета у дестинацији. Доказивање хипотезе базира се на статистичким подацима којима се утврђује интензитет промета у дестинацији и степен искоришћености смештајних капацитета, који су са једне стране економски показатељи развоја, а са друге стране социо – културни фактори развоја дестинације. Овим индикаторима утврђују се и бенефити развоја туризма по локалну заједницу. Подаци добијени теренским истраживањем повезани су са подацима анкетних истраживања туриста у циљу доказивања инфраструктурне и супраструктурне опремљености истраживаног простора. Анализа развоја туризма у дестинацијама доњег Подриња посматрана је и кроз степен квалитета пружене и искоришћене услуге, односно кроз тзв. „коначан производ” дестинације. Материјални, а посебно нематеријални сегменти туристичких услуга представљају мотиве савремених туристичких кретања и факторе који утичу на перцепцију потрошача и формирање ставова и утисака о квалитету туристичког производа дестинације.

Хипотеза 3₀ (X3₀): Развој туризма у доњем Подрињу треба да буде у складу са принципима одрживог развоја (економским, културно – социјалним и еколошким)

X3_а: Туризам у доњем Подрињу има изражену сезоналност

X3_б: Приходи од туризма остају локалној заједници

X3_в: Сатисфакција туриста се огледа кроз поновљене посете

X3_г: Очуваност културног идентитета локалне заједнице веома је изражена

X3_д: Локална средина је измењена под утицајем туризма

Хипотеза X3₀ произилази из X2₀ хипотезе. Хипотеза X3₀, са пратећим хипотезама, је базирана на примени показатеља тренутног и будућег стања развоја туризма, односно на компаративним индикаторима одрживости туризма Европске уније (ЕУ) и UNWTO (*United Nations World Tourism Organisation*). Став Светске туристичке организације (WTO), да туризам на глобалном нивоу треба развијати у складу са принципима одрживог развоја, примењен је и посматран у дестинацији доње Подриње. Сходно томе, секундарни извори података и информације прикупљене на терену коришћени су за анализирање и доказивање одрживости туризма у дестинацијама доњег Подриња. Хипотеза треба да докаже да развој туризма истраживаног простора нема одлике масовности, односно да интензитет развоја туризма нема негативан утицај на очуваност традиционалног и културног начина живота локалне заједнице, која са друге стране не трпи промене услед његовог развоја. Сатурација туристичког простора негативно утиче на сатисфакцију потрошача, умањује степен њиховог задовољства квалитетом пружене услуге и општег доживљаја дестинације. Задовољство госта, без кога нема услуге, је на првом месту. Задовољан туриста је лојалан гост и потрошач. Лојалност се огледа у поновљеним посетама дестинацији, а тиме и остваривању значајних економских ефеката. Потрошња ових туриста у дестинацији један је од извора прихода у буџету локалних заједница и сразмерна је сезоналности туристичког промета.

Хипотеза 4₀ (X4₀): Маркетиншке активности доприносе промоцији и конкурентности дестинације

X4_а: Оснивање дестинацијске менаџмент организације (ДМО) утиче на повезивање локалних туристичких организација (ЛТО)

X4_б: Локално становништво активно учествује у процесу доношења одлука о развоју туризма

X4_в: Ставови локалног становништва о развоју туризма су позитивни

X4_г: Прекогранична сарадња Градова и Општина је значајна за развој туризма

X4₀ хипотеза, са пратећим хипотезама, је полазна основа за смернице будућег развоја туризма у дестинацијама доњег Подриња. Конципирана је на чињеницама да се коришћењем инструмената маркетинг микса³ постижу позитивни ефекти у афирмисању и позиционирању туристичких дестинација на захтевном и конкурентном туристичком тржишту. Сагледавањем простора Подриња у целини, где су промотивне активности у надлежности ЛТО-ја, хипотеза треба да докаже да је формирање ДМО-је једно од могућих решења повезивања прекограничних и локалних стејкхолдера, формирања јединственог туристичког производа и промоције дестинације на туристичком тржишту. Прекогранични развој туризма доприноси активном укључивању локалних заједница и локалног становништва у доношење одлука његовог развоја. Свест о позитивним ефектима и бенефитима, које локална заједница и становништво могу да остваре развојем туризма, доприноси формирању позитивних ставова о његовом будућем развоју. Подаци добијени анкетањем локалног становништва коришћени су за потребе доказивања хипотезе.

---

³ Маркетинг микс – обухвата скуп мера које се користе у постизању конкурентске позиције неког производа на тржишту. Према савременом схватању, основни инструменти маркетинг микса, познати као 4P, представљају: производ (*Product*), промоција (*Promotion*), цена (*Price*) и канали продаје (*Place*). Поједини аутори и истраживачи промовишу концепт као 7P, односно допуњују га следећим инструментима: људи (*People*), процес (*Process*) и појавни облици (*Physical environment*) (Стојановић, 2016).

3.5. Методе истраживања

У складу са дефинисаним предметом, циљевима и задацима истраживања, у докторској дисертацији су коришћене методе и технике научног истраживања, прилагођене проблематици истраживања. Научне методе су подељене у две групе: опште (основне) и специфичне методе истраживања.

У теоријском делу истраживања, који обухвата претходна теоријска сазнања о предмету истраживања и представља прву фазу истраживања, у складу са постављеним планом истраживања, заступљене су и коришћене следеће опште или основне научне методе истраживања које треба да допринесу постизању нових и егзактнијих сазнања.

Аналитичка метода, према плану истраживања коришћена је за анализу домаће и стране литературе о проблематици истраживања и обухвата критички осврт на постојећу литературу, као и детерминисање фактора који су значајни за сагледавања задатог проблема. Анализом се долази до закључака о најбољим решењима за развој туризма у пограничним подручјима. Искуства европских и светских земаља указују да је пограничан простор доњег Подриња погодан за формирање „тематских рута”, али и за формирање прекограничних заштићених зона око ушћа Дрине у Саву, у оквиру формираних еврорегиона.

Синтезна метода као методски поступак представља спајање више чинилаца у једну целину, односно представља схватање и сазнање сложених целина путем њихових појединачних и посебних делова. Спајањем и стављањем ових делова у разне односе и везе, указано је на сложеност и атрактивност простора доњег Подриња у досадашњем развоју туризма односно, да је неравномеран развој туризма у узрочно – последичној вези са размештајем туристичких вредности. У складу са тим, дефинисани су предлози и изведени закључци који су то видови туризма које треба у будућности развијати и да ли туризам може да буде покретач привредног развоја доњег Подриња и фактор прекограничне сарадње Градова и Општина са обе стране реке Дрине.

Метода индукције је методски поступак чијом применом је извршено анализирање општег, појединачног и посебног сазнања о развоју туризма у пограничним пределима, са посебним освртом на изучавани простор доњег Подриња. Овим методским поступком анализирани су појединачни и посебни подаци развоја туризма у Општинама и Градовима доњег Подриња, као и општи подаци о доњем Подрињу као туристичкој дестинацији. Анализирани и добијени подаци су примењиви у пракси и могу послужити као основ за даља и комплекснија истраживања.

Метода дедуције, као аналитички и специјализовани методски поступак, полази од општих теоријских сазнања о развоју туризма у пограничним пределима. Применом методе изведене су опште константације и закључци о доњем Подрињу као туристичкој дестинацији, а потом и посебне и појединачне константације и закључци о специфичностима пограничних Општина/Градова и њиховој улози у туристичкој понуди и развоју доњег Подриња као туристичке дестинације.

Метода компарације представља упоредну методу у процесу научног истраживања. Компарацијом или поређењем, као саставним делом сваког истраживања, утврђене су идентичности, сличности и разлике истраживаних појава и процеса који се конкретно односе на међународне примере и искуства развоја туризма на воденим пограничним површинама. Извршена је анализа и поређење услова за формирање еврорегиона и развој туризма на европским „конфликтим” и „мирним” воденим површинама. Добијени подаци указују на искуства европских земаља у решавању проблема и постизању добросуседских односа и као таква треба да представљају могућа решења у планирању развоја туризма у пограничном подручју реке Дрине.

Метода генерализације је синтетички поступак којим је извршено уопштавање појединачних података са циљем да се укаже на значај и искоришћеност туристичких ресурса у развоју туризма у пограничним Општинама/Градовима доњег Подриња, али и на

њихову улогу и учешће у процесима прекограничне сарадње Републике Србије и Босне и Херцеговине.

У емпиријском делу истраживања, који у односу на план истраживања, обухвата трећу и четврту фазу истраживања, коришћене су специфичне методе и технике за прикупљање и обраду података током процеса истраживања.

Метода анкетног истраживања, као анонимна техника истраживања, коришћена је у циљу истраживања туристичких сегмената, односно показатеља везаних за ставове локалног становништва о утицају и развоју туризма у доњем Подрињу, али и ставове, интересовања и задовољства посетилаца туристичком дестинацијом. Сегментацијом туристичког тржишта поређени су ставови испитиваних сегмената у циљу утврђивања степена развоја туризма и доношења закључака о квалитету његовог развоја (Ћеровић, 2004). Подаци су прикупљени применом анкетног упитника. За потребе истраживања формиране су две анкете: за анкетирање локалног становништва (Прилог А) и за анкетирање туриста (Прилог Б). Анкетни упитници су урађени по систему затворених и отворених питања. Највећи број релевантног узорка испитан је приликом обиласка терена од стране аутора дисертације у лето 2018. године. У циљу бржег и лакшег прикупљања података упитници су остављани на дестинацији, код носилаца туристичке понуде, а потом су враћени поштанским путем или преузимани од стране аутора. Упитници су слати и путем е-mail-а и друштвених мрежа у циљу добијања што разноврснијих социодемографских карактеристика узорка.

Метода интервјуа или анонимног „научног разговора” је техника прикупљања података путем непосредног усменог разговора испитаника и истраживача. Коришћена је као допуна анкетног истраживања, јер се односила на усмено прикупљање података кроз разговор са локалним становништвом и туристима на самом терену, а на основу унапред структурираних питања која су у складу са предметом, задацима и циљевима истраживања. Методом су утврђени прецизнији ставови и мишљења локалног становништва о досадашњем развоју и утицају туризма на локалну заједницу (запошљавање и samozapoшљавање, додатни приходи од туризма, учешће локалног становништва у доношењу одлука и др.), али и ставова туриста о сатисфакцији и квалитету услуге у посећеној дестинацији.

Методе и технике које су коришћене за анализу и обраду података, што одговара трећој фази научног плана истраживања, односе се на проверу претходно постављених хипотеза, приказивања, извођења и доношења закључних разматрања. Методе које су коришћене у процесу обраде података су:

Картографска метода је коришћена за приказ физичко – географског, саобраћајно – географског положаја и мреже насеља у доњем Подрињу, али и просторно – територијалног обухвата формираног еворегиона у долини реке Дрине. Применом ГИС технологије (SAGA (System for Automated Geoscientific Analyses) – Version 2.1.4., QGIS – Version 2.18) картирани су елементи конкретног простора и интерпретирани у виду карата, а у циљу сазнавања одређених појава (Conrad et al., 2015; <http://www.qgis.org/en/site/>).

Графичка метода доприноси потпунијем сагледавању задатог проблема. Коришћена је приликом истраживања на терену и подразумевала је фотографисање природних и антропогених туристичких ресурса, носилаца туристичке понуде (смештајно – угоститељски капацитети), обележеност простора туристичком сигнализацијом и др. Кабинетским истраживањем је анализиран промет туриста у дестинацији, а резултати истраживања су приказани у виду табела и графикана.

Математичкостатистичка метода је неопходна за овако комплексно истраживање услед великог броја прикупљених података и њихове припадности различитим врстама и категоријама. Примена методе конкретно се односи на обраду података прикупљених методом анкетног истраживања и техником интервјуа. Кроз статистички програм за друштвене науке SPSS 21.0 извршена је обрада података, а добијени резултати су презентовани у виду табела. Уносом у SPSS, прво је извршена припрема података, а потом анализа социодемографских одлика узорка. Након тога, урађена је дескриптивна анализа

којом је извршено груписање ставова испитаника о утицају и развоју туризма у пограничним пределима доњег Подриња. Поред дескриптивне статистике, за додатне и детаљније анализе ставова локалног становништва и туриста коришћене су следеће анализе: Т-тест за независне узорке, једнофакторска униваријантна анализа варијансе ANOVA (F-тест) и Шефеов пост хок тест (*Scheffe post hoc test*), анализа категоријских варијабли Хи-квадрат тест (*Chi Square Test*) и Пирсонов коефицијент линеарне корелације (*Pearson coefficient*).

Једнофакторском униваријантном анализом варијансе за независне узорке (ANOVA), пореди се неколико група према варијаблама (нумеричка и категоријска, независна и зависна). Уколико је F-тест статистички значајан, користе се пост хок тестови за поређења значајности унутар група. Анализа значајности урађена је помоћу Шефеовог пост хок теста.

Т-тест се користи када је изражена разлика између аритметичких средина два независна узорка, под условом да су задовољени услови за примену параметријских тестова (Turjačanin & Ćekrlija, 2006). Тестом се упоређују две групе на категоријалном нивоу мерења у односу на њихов скор на варијабли која је континуирана. Уколико су просеци две групе блиски, разлика неће бити статистички значајна. Ако је разлика између група већа она ће на основу просека и стандардног одступања кроз вредност Т-теста бити оцењена као статистички значајна. Т-тест се израчунава путем формуле:

$$t = \frac{D_M}{\sigma_{D_M}} \quad (1)$$

где је t вредност Т-теста, D_M је апсолутна разлика између аритметичких средина, σ_{D_M} је стандардна грешка разлике између аритметичких средина. Добијене вредности се пореде у односу на вредности интервала поузданости 0.05 и 0.01, које износе 1.98 и 2.63.

Хи-квадрат тест (*Chi Square Test*) је један од најчешћих и коришћених тестова у статистичкој анализи. Тестом се врши мерење одступања добијених (емпиријских) фреквенција од очекиваних (теоријских) вредности. Вредности Хи-квадрат теста добијају се на основу следеће формуле:

$$\chi^2 = \sum \frac{(f_o - f_e)^2}{f_e} \quad (2)$$

где је χ^2 Хи-квадрат, $\sum$ је ознака за суму, f_o су емпиријске (посматране) фреквенције, а f_e су теоријске (очекиване) фреквенције. Вредности Хи-квадрат теста пореде се степеном значајности Пирсоновог коефицијента линеарне корелације $p < 0.05$ и $p < 0.01$. Пирсонов коефицијент линеарне корелације представља параметријски тест, који треба да задовољи услове интервалности података, нормалне расподеле и линеарности односа између варијабли. Корелација прати однос између две континуиране варијабле односно, да ли се са променом једне варијабле мења друга. Промена може бити позитивна (кад једна расте, расте и друга) или негативна (кад једна расте, друга пада) (Turjačanin & Ćekrlija, 2006).

У анализи и обради података, истраживање је базирано и на примени индекса функционалности туризма и индикатора одрживог развоја ЕУ и UNWTO. Примена индикатора има за циљ сагледавање тренутног стања развоја туризма и утврђивање зона одрживости изучаваног простора. А са друге стране, њихова употреба је важан инструмент за формирање политике планирања и процесе управљања развојем туризма у дестинацијама.

Индекси функционалности туризма као показатељи тренутног стања развоја туризма у времену и простору, указују на интензитет развоја туризма у одређеној дестинацији и широко су заступљени у научној теорији и пракси од друге половине XX века. Првобитно су примењивани на развијене туристичке регије Европе (Провансу, Нормандију, Алпе и др.), а потом и туристичке регије света (САД, Канада, Нови Зеланд, острва у Тихом

океану и др.). У савременој домаћој литератури, доступни радови, указују да су индексима функционалности туризма анализирани поједине дестинације у Србији (село Злакуса, бањски центри у доњем Подрињу, регион Подунавља и Град Ваљево) (Lukić et al., 2018; Malinić, 2019; Marković et al., 2016; Marković & Perić, 2017; Marković et al., 2017).

Применом индекса функционалности може се утврдити степен развоја дестинације: *Деферт – Баретје индекс (Defert – Baretje index)*, *густина размештаја смештајних капацитета, искоришћеност смештајних капацитета, индекс развијености смештајних капацитета и индекс коришћења земљишта* и обим туристичког кретања у дестинацији: *Чарват индекс (Charvat index)*, *Шнајдер индекс (Schneider index)* и *индекс густине туристичког промета и просечна дужина боравка туриста*. Индекси се анализирају и рачунају на основу секундарних извора података, добијених од надлежних статистичких завода. Подаци који су коришћени у анализи интензитета развоја туризма у доњем Подрињу (број туриста, број ноћења, број лежаја, број становника и површина дестинације у km²), добијени су од Републичког завода за статистику. Обрађени су применом математичких формула и једначина. Добијени резултати приказани су графички, у виду табела и графикана, а применом компаративне методе међусобно су поређени.

Коефицијент функционалности или *индекс функционалности туризма* први је од индекса функционалности коришћен у анализи развоја дестинација. У научној литератури познат је и као *Деферт индекс туристичке функционалности (T(f))*. Индекс је осмислио и популаризовао француски географ Пјер Деферт (Pierre Defert) 1967. године. Према Деферту, туристичка функција неког простора заснована је на односу туриста и локалног становништва, и представља однос укупног броја лежаја у дестинацији на 100 становника (Paparavlou-Ioakeimidou et al., 2006; Potts & Uysal, 1992). Интензитет туризма, измерен Деферт индексом израчунава се формулом:

$$DTFI = T(f) = \frac{N}{P} \times 100 \quad (3)$$

где је $DTFI = T(f)$ Деферт индекс функционалности, N је број лежајева и P је број локалног становништва. Деферт индекс најбоље указује на туристички значај одређених просторних целина и првобитно је прихваћен у Европи као мера за утврђивање релативне важности туризма у одређеном простору. Као индикатор туристичког пословања (I.T.O.) примењен је на регију Провансе и Нормандије у Француској, Помераније у Пољској, градске и *sra* центре Румуније, Чешке, Аустрије и Мађарске, а у модификованом облику за заједницу Алпе – Јадран (Aubert et al., 2013; Vănică & Camară, 2011; Basci et al., 2012; Borzyszkowski et al., 2016; Gheorghe, 2015; Dumbrovská & Fialová, 2014; Thompson, 1971; Clary, 1977). $T(f)$ индекс је коришћен и на глобалном нивоу, за утврђивање интензитета туризма у регији Колорадо, Невада, Флорида и Хаваји (САД), Њу Брансвик и Онтарио (Канада), на Новом Зеланду и др. (Van Doren & Gustke, 1982; Keogh, 1984; Pearce, 1979; Potts & Uysal, 1992; Rajotte, 1977; Thompson, 1971).

Дефертов индекс функционалности туризма унапредио је 1978. године француски истраживач Рене Баретје (René Baretje) и повезао га са површином изучаваног простора. У савременој литератури индекс се помиње и као *Деферт – Баретје индекс*, односно као индекс туристичке функције неког места, који представља однос смештајних капацитета на 100 становника изучаваног простора (по km²), а његове вредности се добијају на основу приказане формуле:

$$DTFI = T(f) = \frac{N \times 100}{P} \times \frac{1}{S} \quad (4)$$

где је $DTFI = T(f)$ Деферт – Баретје индекс функционалности или Деферт – Баретје индикатор, N је број лежаја, P је број локалног становништва и S је површина изучаване

области у km². Деферт – Баретје индекс се највише помиње у радовима истраживача из Пољске и Литваније, као битан фактор и индикатор развоја туризма руралних и заштићених предела, бањских лечилишта и Пољских провинција (Baležentis et al., 2012; Gromada et al., 2010; Zalech & Kamińska, 2014; Kulczyk-Dynowska, 2015; Lisiak et al., 2016; Majewska & Truskolaski, 2011; Parzych, 2013; Przybyła & Kulczyk-Dynowska, 2018; Szczęsna & Wesołowska, 2015; Szymańska, 2011; Wasilewicz-Pszczółkowska et al., 2015; Chudy-Hyski, 2011).

Француски историчар, оснивач Центра за развој туризма у Лиону, Марк Бојер (Marc Boyer), носилац награде Француске академије, на основу индикатора туристичког пословања (I.T.O.), предложио је 1982. године поделу туристичких дестинација на шест категорија (Табела 1). Предложене категорије туристичких дестинација указују на степен њихове развијености, што умногоме олакшава оцену њиховог туристичког значаја.

Табела 1. Класификација туристичких дестинација према I.T.O. индикатору

I.T.O.	Категорија туристичке дестинације
> 500	нова дестинација (одредиште), са екстремном концентрацијом и активности туриста
100 – 500	развијена туристичка дестинација (одредиште), са значајном активности туриста
40 – 100	туристички активан и развијен регион
10 – 40	регион са уобичајеном туристичком активношћу
4 – 10	мала туристичка активност
< 4	минорна (непостојећа) туристичка активност

Извор: Papatravlou-Ioakeimidou et al., 2006.

Густина размештаја смештајних капацитета (index of territorial density of tourism) као директан показатељ развоја дестинације указује на просторни размештај и концентрацију објеката за смештај, односно на степен њене туристичке изграђености и опремљености (Gheorghe, 2015; Korzeniewski & Kozłowski, 2019; Przybyła & Kulczyk-Dynowska, 2018; Štefko et al., 2018). Представља однос укупног броја лежаја у дестинацији на 100 km² и израчува се на основу следеће формуле:

$$ITD = \frac{L \times 100}{S} \quad (5)$$

где је *ITD* густина размештаја смештајних капацитета, *L* је број лежаја, *S* је површина изучаваног простора у km². Као један од елемената процене носећих капацитета у туристичким дестинацијама, тј. утицаја туризма на животну средину дестинација, у комбинацији са индексом коришћења земљишта, представља и индикатор заузимања земљишта за потребе развоја туризма, архитектонског изгледа и културне сатурације туристичке дестинације (Lisiak et al., 2016). Изразита концентрација туристичких објеката, доводи до смањења вредности простора, загађивања појединих елемената животне средине (земљишта, воде и ваздуха), и атрактивности ограничених ресурса дестинације.

Искоришћеност смештајних капацитета (index of accommodation capacity utilization) указује на рентабилност пословања туристичко – угоститељских објеката и њихову конкурентност на туристичком тржишту. Зависи од типа туристичке дестинације, и омогућава процену интензитета туристичког промета у дестинацији (Гарача и др., 2014; Krukowska & Świeca, 2018; Przybyła & Kulczyk-Dynowska, 2018). Индекс представља однос укупног броја остварених ноћења на 100 лежаја изучаваног простора (Samoluk & Maciaszczyk, 2018). Израчунава се формулом:

$$IACU = \frac{N \div 365}{L} \times 100 \quad (6)$$

где је $IACU$ индекс искоришћености смештајних капацитета, N је остварени број ноћења по дану и L је укупан број лежаја. Уколико је вредност $IACU$ индекса $> 60\%$ говоримо о рентабилном пословању туристичко – угоститељских објеката, ако је $40-60\%$ пословање је на граници рентабилности, а ако је $< 40\%$ ради се о нерентабилном пословању (Белиј и др., 2014). Стопа искоришћености смештајних капацитета директно зависи од интензитета развоја дестинације и степена изграђености објеката за смештај туриста. Неконтролисани развој дестинације може да услови раст броја лежаја, што најчешће превазилази потребе туристичке тражње, а тиме и до смањења искоришћености смештајних капацитета, који се може посматрати на годишњем и месечном нивоу, кроз сезоналност туристичког промета.

Рентабилност пословања туристичко – угоститељских објеката и развијеност дестинације може се посматрати и на основу *индекса развијености смештајних капацитета (index of accommodation facilities development)*. Индексом се изражава однос укупног броја туриста и броја лежаја у дестинацији, односно колико туриста долази/користи један лежај, и користи се као допуна у анализи искоришћености смештајних капацитета (Krukowska & Świeca, 2018; Starczewski et al., 2018). Вредности индекса добијају се према приказаној формули:

$$IAFD = \frac{N}{L} \quad (7)$$

где је $IAFD$ индекс развијености смештајних капацитета, N је укупан број долазака туриста и L је укупан број лежаја. Вредност индекса обрнуто је сразмерна односу броја долазака туриста и укупног броја лежаја. Уколико је вредност индекса изразито висока, последица је раста туристичког промета и смањења броја лежаја и обрнуто.

Индекс коришћења земљишта дестинације (index of land use) указује на оптерећеност и притисак на дестинацију укупним бројем туриста и локалног становништва, а у складу са туристичким уређењем простора и уређењем простора за потребе локалне заједнице (Štefko et al., 2018). Индекс је збирни показатељ укупног промета туриста, исказан бројем туристичких долазака и броја домицилног становништва, у односу на површину изучаваног простора. Вредности индекса добијају се на основу формуле:

$$ILU = \frac{N + P}{S} \quad (8)$$

где је ILU индекс коришћења земљишта дестинације, N је број туриста, P је број локалног становништва и S је површина изучаваног простора у km^2 . Индекс се може користити како за израчунавање оптерећености површина туристичких места у дестинацији, тако и за дестинацију у целини. Такође, може представљати допуноу *Чарват индексу* и *Шнајдер индексу* у појашњењу интензитета туристичке сатурације.

Сатурација у туризму јавља се услед неконтролисаног развоја туризма и за последицу има промене у карактеру дестинације „у смислу да су изграђени забавно – рекреативни садржаји и инфраструктура у већој мери прилагођени потребама туриста него домицилног становништва” (Јовичић, 2016). За последицу има комерцијализацију дестинације, која постепено губи своју аутентичност и идентитет. *Индекс туристичке сатурације* или *Чарват индекс* је индекс културне сатурације локалне средине (Ciupa & Suligowski, 2017). Користи се за мерење интензитета туризма кроз анализу односа туристичког промета и локалног становништва, односно броја остварених туристичких ноћења на годишњем нивоу и броја локалног становништва, а путем формуле:

$$Tch = \frac{N}{P} \times 100 \quad (9)$$

где је Tch чарват индекс, N је број ноћења и P је број локалног становништва. Индекс је најчешће коришћен као показатељ утицаја туризма на социоекономски развој локалних заједница, кроз развој селективних облика туризма (Gregorová, 2018; Kowalczyk-Anioł, 2015; Majewska & Truskolaski, 2011; Mitura, 2016; Przybyła & Kulczyk-Dynowska, 2017; Skitova & Žemla, 2015; Svorad et al., 2015). Висок ниво индекса указује на негативан утицај туризма на културни идентитет локалне заједнице и квалитет туристичког доживљаја.

Индекс интензитета туристичких кретања или *Шнајдер индекс* је још један индекс који се користи за мерење обима туристичког промета у дестинацији у одређеном временском периоду (Krukowska & Świeca, 2018). Може се мерити у односу на простор, на број локалног становништва и на величину смештајних капацитета (Белиј и др., 2014). Углавном се анализира кроз однос броја долазака туриста и броја локалног становништва. Овим индексом изражава се и интензитет туристичке сатурације у дестинацији (Korzeniewski & Kozłowski, 2019), на основу формуле:

$$Ts = \frac{N}{P} \times 100 \quad (10)$$

где је Ts Шнајдер индекс, N је број туриста и P је број локалног становништва. У доступним студијама, Шнајдер индексом испитиван је однос броја туриста и локалног становништва у туристичко – здравственим центрима Пољске, затим у градским центрима, NATURA 2000 општинама и UNESCO природним пределима (Gregorová, 2018; Kowalczyk-Anioł, 2015; Mitura, 2016; Ciupa & Suligowski, 2017; Wasilewicz-Pszczółkowska et al., 2015).

Континуирани долазак туриста и њихов притисак на дестинацију, посматра се кроз *индекс густине туристичког промета (index of tourist traffic density)*. Индексом се мери колико је дневно туриста у дестинацији на 100 km^2 , па се често користи као допуна при анализи туристичке сатурације у дестинацији (Samoluk & Maciaszczyk, 2018; Starczewski et al., 2018; Chudy-Hyski, 2011; Štefko et al., 2018). Израчунава се формулом:

$$TTD = \frac{N \times 100}{S \times 365} \quad (11)$$

где је TTD индекс густине туристичког промета, N је број долазака туриста и S је површина изучаваног простора у km^2 . Висок ниво индекса указује на висок степен концентрације туриста у дестинацији или појединим њеним деловима. Индексом се може анализирати концентрација туриста не само на дневном, већ и на годишњем и месечном нивоу, односно може се утврдити сезоналност промета и степен развоја дестинације (Gheorghe, 2015; Samoluk & Maciaszczyk, 2018).

Просечна дужина боравка туриста (tourists average lenght of stay) је индекс којим се израчунава просечан број остварених ноћења, односно просечно задржавање туриста у дестинацији исказано у данима. Индекс представља однос броја остварених ноћења и броја лежаја, чије вредности се разликују по дестинацијама јер зависе од врсте туристичких кретања (Гарача и др., 2014). Вредност индекса се израчунава путем формуле:

$$TALS = \frac{N_1}{N_2} \quad (12)$$

где је $TALS$ просечна дужина боравка туриста, N_1 је укупан број остварених ноћења и N_2 је укупан број долазака туриста. Просечна дужина боравка туриста спада у групу економских показатеља и помаже у анализи степена остварених економских ефеката. Кратак просечан боравак туриста указује на незнатну потрошњу, остваривање и преливање прихода у делатности комплементарне туризму и обрнуто (Станковић и Војчић, 2007).

Компаративни индикатори одрживог развоја ЕУ и UNWTO – су сетови алата за праћење и мониторинг тренутног стања развоја туризма у дестинацији, што доносиоцима одлука пружа могућност за предузимање одређених корективних мера (Kostić et al., 2018; Markaić-Ateljević, 2019; Torres-Delgado & Saarinen, 2013). Представљају показатеље актуелног стања и могућег развоја туризма одређеног простора у складу са три главна принципа одрживости (еколошким, социо – културним и економским). Од 90-тих година XX века заступљени су у научној теорији и пракси, захваљујући тимовима експерата који су радили на њиховој изради и дефинисању. У области туризма, компаративне индикаторе за праћење и утврђивање степена одрживости туристичког развоја одредила је ЕЕА (*European Environment Agency – Европска агенција за животну средину*) (Јовичић и Илић, 2010; Павловић и Белиј, 2012).

Примена индикатора заснива се на принципу кодирања (Јовичић, 2002). За сваки индикатор су утврђене граничне вредности, на основу којих се стање туризма оцењује као критично, подношљиво и одрживо. Дефинисане су и три зоне одрживости туризма дестинације: црвена (критично стање и неопходност предузимања одређених мера), жута (подношљиво стање уз предузимање превентивних мера) и зелена (одржив развој).

Индикатори су подељени у пет група (*економски, задовољство туриста, културни, социјални и индикатори стања животне средине*) и представљали су предмет истраживања бројних светских и домаћих аутора (Agyeiwaah et al., 2017; Baker, 2017; Burghilea et al., 2016; Dimoska & Petrevska, 2012; Jurigová & Lencséssová, 2015; Królokowska-Tomaczak, 2015; Lozano-Oyola et al., 2012; Mearns, 2015; Silva & Cândido, 2016; Tanguay et al., 2012; Torres-Delgado & Palomeque, 2014; Torres-Delgado & Saarinen, 2013; Cannas, 2018). Доступна релевантна литература указује да су се овом проблематиком највише бавили Јовичић (1999, 2000, 2002, 2009, 2011), Стојановић (2007, 2011) и Нађ (2008), који су међународна искуства примењивали на туристичким дестинацијама у Републици Србији. У домаћој литератури могу се пронаћи и радови аутора Павловић и Белиј (2012), Petrović et al., (2012), Белиј и др. (2014), Stojanović & Denda (2015), Marković et al. (2016), Marković & Perić (2017), Kostić et al. (2018) и др.

Анализа развоја туризма у доњем Подрињу посматрана је кроз поменутих пет група компаративних индикатора одрживости у комбинацији са четири категорије индикатора предложене од стране UNWTO (*интензитет развоја туризма, мерење реакције еколошке и културне средине на спољне притиске, институционална организованост/управљачке активности и ниво активности усмерен ка будућем развоју – стратегије и планови*). На основу секундарних извора података, добијених од Републичког завода за статистику и резултата анкетног истраживања извршена је математичка и дескриптивна обрада података у циљу одређивања граничних вредности индикатора. Добијени резултати приказани су у виду табела, а применом компаративне методе међусобно су поређени.

Економски индикатори указују на позитивне економске ефекте развоја туризма у дестинацији (Mayer & Mayer, 2015; Franzoni, 2015). У ови групу индикатора спадају сезонски карактер туристичког пословања, однос броја ноћења туриста и смештајних капацитета и коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације).

Табела 2. Економски индикатори одрживог туризма

економски индикатори	сезонски карактер промета: % посета у пуној сезони (три месеца)	< 40% зелена зона
		40-50% жута зона
		> 50% црвена зона
	однос ноћења и смештајних капацитета	> 150 зелена зона
		120-150 жута зона
		< 120 црвена зона
коэффициент мултипликације	још није одређен	

Извор: Јовичић, 2002.

Сезонски карактер туристичког промета је показатељ економске неодрживости. Јавља се као последица неравномерне концентрације туриста током сезоне. Има економске и еколошке импликације. Економска оправданост инвестиционих улагања у изградњу туристичке инфраструктуре и супраструктуре током главне сезоне директно је сразмерна степену искоришћености смештајних капацитета током исте, а са друге стране утиче на сезоналност запошљавања, искоришћеност инфраструктурних капацитета и попуњеност смештајних капацитета ван туристичке сезоне (AlKahtani et al., 2015; Vergori, 2014; Garay et al., 2017; Grobelna & Skrzyszewska, 2019; Duro, 2018; Markaić-Ateljević, 2019; Rossello & Sanso, 2017; Shieldes & Shelleman, 2013; Ferrante et al., 2018; XueGang et al., 2014). Изразита концентрација туриста током летње и зимске сезоне доводи до сатурације простора и могућих еколошких последица (Јовичић, 2002; Markaić-Ateljević, 2019). Услед тога, експерти ЕУ су дефинисали стандарде дозвољене концентрације туриста у дестинацијама, који указују да је одрживост туристичког развоја дестинације идеалан уколико се у пуној сезони (јун – август) оствари до 40% укупног годишњег промета (Stojanović & Denda, 2015) (Табела 2).

Однос броја ноћења туриста и смештајних капацитета је индикатор економског обрта у дестинацији (Markaić-Ateljević, 2019). Указује на степен искоришћености смештајних капацитета, али и на економску ефикасност у пословању туристичко – угоститељских објеката (Webster & Ivanov, 2014). С обзиром да зависи од типа туристичке дестинације, користи се и у процени интензитета промета (Гарача и др., 2014). Представљен је односом остварених ноћења по лежају. Уколико је сразмера поменутих параметара испод 120 ноћења/лежају искоришћеност смештајних капацитета је неодржива (Табела 2).

Коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације) обједињује директне, индиректне и мултипликоване утицаје туризма на привреду туристичке дестинације (Benur & Bramwell, 2015; Bulin, 2014; Incera & Fernandez, 2015). Економски ефекти туризма позитивно утичу на туристичко привређивање, јер условљавају развој привредних и непривредних делатности, подстичу запошљавање, а посебно самозапошљавање локалног становништва, односно утичу на просперитет свих субјеката у дестинацији који задовољавају потребе туриста (Dedu, 2013; Dragin et al., 2018; Petrović et al., 2012; Stanić & Vujčić, 2016; Стојановић, 2013). Иако још није дефинисан начин за његово математичко израчунавање, индикатором се исказује у ком степену су производи и услуге локалне средине укључени у туристичку понуду дестинације (Јовичић & Илић, 2010). Из тог разлога, посматрање и анализа индикатора се спроводи са аспекта утицаја туризма на комплементарне привредне делатности (пољопривреда, саобраћај, трговина) и подстицаја туризма у њиховом развоју.

Сатисфакција туриста (поновљене посете туриста) је индикатор којим се исказује процентуално учешће туриста који су поново посетили одређену дестинацију (Petrović et al., 2012). Истиче њихова мишљења, ставове и (не)задовољства о атрактивности туристичке дестинације, мотиве доласка у дестинацију, као последице тзв. „дискреционог дохотка” (Markaić-Ateljević, 2019; Marković et al., 2016; Maunier & Camelis, 2013; Ćosić, 2013; Ђурчић и Бјељац, 2007). Поновљене посете јављају се код лојалних потрошача који су задовољни имиџом туристичке дестинације, квалитетом пружених услуга и атрактивним факторима (Alegre & Garau, 2010; Al-Laymoun et al., 2020; Breiby & Slåtten, 2018; Vujko et al., 2016;

Vujović & Popesku, 2016; Gajić et al., 2018; Gao & Ka Wai Lai, 2015; Nghiêm-Phú, 2018; Correia et al., 2013; Chi, 2012; Wang et al., 2017).

Табела 3. Индикатор сатисфакције туриста

задовољство туриста	поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година	> 50% зелена зона
		30-50% жута зона
		< 30% црвена зона

Извор: Јовичић, 2002.

Вредности индикатора изражавају се у % (Табела 3), а анализирају на основу података који су прикупљани теренским истраживањем, тј. анкетирањем туриста (Прилог Б). Уколико је проценат поновљених посета мањи од 30%, дестинација није атрактивна за туристе, односно нема довољно репутације и кредибилитета (Markaić-Ateljević, 2019), или је пак реч о препознатој, али недовољно афирмисаној дестинацији, која маркетиншким активностима и залагањем доносилаца одлука може бити боље позиционирана и промовисана на туристичком тржишту (Jarvis et al., 2016; Michalkó et al., 2015).

Културни индикатори указују на степен очуваности културног идентитета локалне заједнице, под утицајем туриста који долазе из различитих културних средина (Јовичић и Илић, 2010; Kim et al., 2013; Павловић и Белиј, 2012). Индикаторима се прате промене у традиционалном начину живота локалне заједнице под утицајем масовног туризма (Durović & Lovrentjević, 2014; Królowska-Tomaczak, 2015). У ову групу индикатора спадају однос смештајних капацитета и броја локалног становништва и интензитет туризма (Табела 4).

Табела 4. Културни индикатори

културни индикатори	однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	< 1,1:1 зелена зона
		1,1-1,5:1 жута зона
		> 1,6:1 црвена зона
	интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)	< 1,1:1 зелена зона
		1,1-1,5:1 жута зона
		> 1,6:1 црвена зона

Извор: Јовичић, 2002.

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва је индикатор којим се мери степен изграђености инфраструктуре и супраструктуре у дестинацији. Мерљивост индикатора огледа се у утицају туризма на одрживост културног идентитета локалних заједница (Petrović et al., 2012; Smith, 2015; Ursache, 2015). Посматра се кроз укупан број лежаја у дестинацији у односу на укупан број становника. Уколико је сразмера ових параметара већа од 1,6 пута (Табела 4), ради се о неодрживом односу, јер се на локалну заједницу врши велики притисак интензивне туристичке изградње (Јовић, 1999).

Интензитет туризма је показатељ односа годишњег броја туристичких ноћења (изражен у хиљадама) и броја домицилног становништва (изражен у стотинама), тј. степена туристичке сатурације простора. Висок ниво културне сатурације негативно утиче на локалну заједницу, јер нарушава њен културни идентитет и умањује квалитет туристичког доживљаја, изазива антагонизам локалног становништва према туристима, а као проблем се јавља и успостављање границе између туристичког и општег уређења за потребе локалног становништва (Јовић, 1999; Markaić-Ateljević, 2019; Павловић и Белиј, 2012). Посматрање индикатора је најмеродавније ако се поред стационарних туриста рачунају и учесници излетничког туризма у дестинацији. Уколико је сразмера броја ноћења и броја становника већа од 1,6 пута ситуација у дестинацији је алармантна (црвена зона) и указује на присутност великог броја туриста у односу на број домицилног становништва.

Интензитет развоја туризма, као категорија индикатора одрживог туризма UNWTO (Прилог Г), представља допуну вредновања индикатора ЕУ – интензитет туризма. *Интензитет развоја туризма* обухвата обим, врсту и сезонску дистрибуцију туристичког промета и активности у односу на дестинацију или туристичко место (Stojanović, 2011). Услед тога, анализа одрживости индикатора посматра се кроз однос броја туриста/ноћења, однос између броја туриста и домицилног становништва (за дестинацију у целини и по туристичким местима), док се просечна дневна туристичка потрошња и укупан и нето приход по основу туризма користи као допуна у анализи одрживости социјалних индикатора, тј. у учешћу туризма у нето друштвеном производу.

Социјални индикатори детерминишу значај туризма за привреду дестинације (Markaić-Ateljević, 2019; Franzoni, 2015). Приказују допринос туризма у остваривању националног дохотка и запослености локалне економије (Bin et al., 2016; Petrović et al., 2012; Stanić & Vujić, 2016; Thulemark et al., 2014). Национални доходак као битан показатељ продуктивности рада и броја запослених, указује на социјални интегритет локалне заједнице са становишта субјективног благостања локалног становништва у дестинацији (Адамовић, 2002; Deery et al., 2012; Јовичић и Илић, 2010; Kim et al., 2013; Stojanović & Denda, 2015). Социјални индикатор сеи посматра кроз учешће туризма у нето друштвеном производу и кроз проценат туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора).

Табела 5. Социјални индикатори

социјални индикатори	учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	поређење са учешћем туризма у локалној запослености
	% туриста који не долазе посредством туроператора	> 70% зелена зона
		< 50% црвена зона

Извор: Јовичић, 2002.

Учешће туризма у нето друштвеном производу условљено је степеном развоја дестинације, а тиме и локалне заједнице. Индикатор указује на приходе и користи које локална заједница има од развоја туризма (Franzoni, 2015). У уској вези са овим индикатором је индикатор *UNWTO – мерење реакције еколошке и културне средине на спољне притиске* (број/процент локалног становништва који говори неки страни језик, проценат радне снаге ангажован у туризму и проценат радне снаге запослене у туризму који је локалног порекла) и коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације), који обухвата директне и индиректне ефекте туризма на економију дестинације, кроз туристичку потрошњу и запосленост локалног становништва (Incera & Fernandez, 2015; Stanić & Vujić, 2016; Stojanović & Denda, 2015). На глобалном нивоу, стопа потрошње у туризму бележи константан раст. Потрошња домаћих туриста доприноси повећању дохотка локалне заједнице, а потрошња страних туриста повећању укупног дохотка у дестинацији (Станковић, 1989; Petrović et al., 2012). Учешће туризма у локалној запослености, као допуна овог индикатора, и *мерење реакције еколошке и културне средине на спољне притиске* (Прилог Г), која обухвата мерење реакције природне и културне средине на утицаје развоја туризма, анализирани су кроз вредности резултата анкетног истраживања локалног становништва (Прилог А) и статистичких података о укупној запослености, добијених од Републичког завода за статистику.

Процент туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора) представља индикатор корисности туризма по локалну заједницу и указује на независност локалне туристичке привреде (Јовић, 1999; Јовичић и Илић, 2010). Однос туриста који долазе у дестинацију у сопственој режији и оних који долазе посредством туристичких агенција, је директни показатељ корисности и независности

локалне економије. Туристи који не долазе посредством туристичких агенција, немају временско ограничење боравка у дестинацији, што позитивно утиче на остваривање економских ефеката (Markaić-Ateljević, 2019). Са друге стране, туристичке агенције имају битну улогу у промоцији туристичких производа, посебно селетивних облика туризма („тематских тура”, манифестација, авантуризма, агротуризма и др.), што утиче на усмеравање туристичких кретања ка одређеној дестинацији (Vučko et al., 2017). Туристичке агенције су мотиватори различитих сегмената на туристичком тржишту у избору дестинације, што се позитивно одражава на остварен дестинацијски промет и економске ефекте. За процену одрживости индикатора (Табела 5) коришћени су резултати анкетног истраживања туриста (Прилог Б).

Еколошки индикатори или *индикатори стања животне средине* указују на измењеност локалне средине под утицајем развоја туризма (Burghilea et al., 2016; Buckley, 2012; Vučetić, 2018; Dredge, 2010; Marković et al., 2016; Franzoni, 2015). Развој локалне средине директно зависи од степена развоја туризма дестинације, односно њене изграђености, што за последицу има промену намене земљишта у одређеном временском периоду (Табела 6), али и нарушавање пејзажа изградњом објеката савремене архитектуре. Туризам је са једне стране велики потрошач простора, док са друге захтева здраву и очувану „зелену” средину, у којој ће се развијати (Obradović & Ikonović, 2005). Индикатори који указују на еколошку одрживост дестинације анализирају се кроз удео земљишта са нереализованом изградњом, коришћење и заузимање земљишта и проценат туриста који не користе приватан аутомобил. Анализа одрживости индикатора допуњује се кроз индикаторе *UNWTO – институционална организованост/управљачке активности и ниво активности усмерен ка будућем развоју (стратегије и планови)* (Прилог Г). Индикатори обухватају активности државних органа и привреде у циљу мониторинга животне средине и дугорочног планирања одрживог развоја туризма. Првенствено се односе на финансијске механизме, образовање кадрова, доношење и спровођење стратегија о заштити животне средине и мониторинг одрживог развоја туризма, применом географских информационих система (Stojanović, 2011; Хацић, 2007). За потребе анализе и одређивања граничних вредности индикатора коришћени су регионални и просторни планови Општина и Градова у доњем Подрињу, али и стратегије одрживог развоја локалних заједница којима се могу утврдити проблеми у циљу постизања одрживог развоја (Вујадиновић и др., 2012; Група аутора, 2010б; Група аутора 2012а, 2012б, 2012в, 2012г, 2012д).

Табела 6. Еколошки индикатори

еколошки индикатори	% земљишта на коме је дозвољена изградња али није реализована	< 10% зелена зона
		10-20% жута зона
		> 20% црвена зона
	% промена у изграђености дестинације у току пет година	још није одређен
		> 20% зелена зона
		10-20% жута зона
% долазака туриста који не користе приватан аутомобил	< 10% црвена зона	

Извор: Јовичић, 2002.

Удео земљишта са нереализованом изградњом (процент земљишта на коме је дозвољена изградња али није реализована) представља однос земљишта који је предвиђен за туристичку изградњу и оног дела где је већ релизована (Stojanović & Denda, 2015). Као индикатор могућег и неконтролисаног развоја, намеће потребу утврђивања густине изграђених објеката, поређењем просторних и урбанистичких планова (Јовичић, 2002; Vučetić, 2018). Уколико степен нереализоване изградње прелази 20%, ситуација у

дестинацији је неодржива јер указује на обимне грађевинске радове у будућем периоду (Табела 6), али и на еколошке и економске проблеме.

Коришћење и заузимање земљишта (процент промена у изграђености дестинације у току пет година) је индикатор промене намене пољопривредног земљишта у грађевинско. Граничне вредности индикатора још нису одређене. Уколико се у петогодишњем периоду евидентирају промене веће од 2% може се сматрати да је стање у дестинацији алармантно, што захтева предузимање планских мера у успоравању оваквих трендова (Јовичић, 2002; Јовичић и Илић, 2010).

Процент туриста који не користе приватан аутомобил је индикатор саобраћајне загушености, проблема паркирања, нивоа буке и квалитета ваздуха у туристичкој дестинацији (Јовичић, 2002; Јовичић и Илић, 2010; Станковић, 1995). Обрнуто је сразмеран социјалном индикатору – проценат туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора). Уколико је проценат туриста који долазе у дестинацију јавним превозом мањи од 10% стање је алармантно (Табела 6). Међународна истраживања указују на висок проценат моторизованих туриста у дестинацијама (> 50%), услед чега експерти туризма препоручују коришћење јавног превоза (Holding, 2011).

Методе и технике истраживања, коришћене у теоријском и емпиријском делу истраживања, доприносе бољем сагледавању постављеног проблема. Пружају могућност за прецизно дефинисање и давање смерница за потенцијалне правце развоја туризма.

3.6. План истраживања

За потребе решавања постављеног научног проблема, дефинисаног предметом, циљевима и задацима истраживања, утврђен је и јасно дефинисан план истраживања који обухвата неколико фаза. **Прва фаза истраживања** односила се на преглед референтне и релевантне литературе, односно прикупљање и анализу научне и стручне литературе, у складу са структуром истраживања, у циљу састављања радне библиографије, која се заснива на тачним и непосредно провереним подацима и чињеницама. **Друга фаза истраживања** подразумевала је вишемесечни рад на терену са циљем прикупљања података о утицају туризма на привредни развој доњег Подриња. У оквиру ове фазе вршено је испитивање ставова локалног становништва о квалитативним и квантитативним својствима утицаја туризма на развој локалне заједнице и ставова туриста о сатисфакцији и атрактивностима изучаваног простора. Испитивање је извршено применом метода анкетног упитника и интервјуа. Прикупљени подаци су хронолошки сређени и припремљени за следећу фазу истраживања – **трећа фаза истраживања**. У оквиру ове фазе прикупљени подаци су унети у програм за статистичку анализу у друштвеним наукама – SPSS. Применом програма прво је извршена анализа и обрада унетих података, а потом њихова провера, тачност, компарација, корелација и интерпретација. Уз критички осврт, применом одређених научних метода истраживања, циљ фазе је постизање потпуне организације и систематизације података, који су коришћени као основ за закључна разматрања истраживања. **Четврта фаза истраживања** односи се на закључна разматрања у циљу давања претпоставки, могућих решења и смерница за даљи и успешнији развој туризма у пограничним пределима Републике Србије према Босни и Херцеговини, тј. у пограничном простору доњег Подриња. У оквиру ове фазе указано је на значај и допринос локалног становништва у развоју туризма дестинације, као и предлози о развоју специфичних облика туризма и формирања јединственог туристичког производа, који уз маркетиншке стратегије и ефекте треба да допринесе бољем позиционирању и развоју доњег Подриња као туристичке дестинације.

3.7. Научна оправданост тезе, очекивани резултати и практична примена резултата

На основу предмета, циљева и задатака постављених у докторској дисертацији, научни допринос дисертације треба да укаже на специфичности развоја туризма у пограничном простору доњег Подриња. Досадашња истраживања развоја туризма на простору доњег Подриња анализирана су на нивоу Општина/Градова или туристичких места. Приступ истраживању дисертације је свеобухватан, јер се односи на простор доњег Подриња који је сагледан као јединствена погранична целина са десне стране реке Дрине. Развој туризма анализиран је кроз компаративни приказ Општина и Градова који припадају изучаваном простору.

Истраживање треба да укаже да међугранични водени простор, у ери европских интеграција, постаје зона сарадње земаља суседа. Кроз историју овај трансгранични простор је трпео негативне последице и одсуство развојних процеса услед неповољне геополитичке ситуације и ратних сукоба. У складу са тим, један од основних циљева истраживања је да омогући потпуније сагледавање тренутног стања и степена развијености туризма у доњем Подрињу. Такође, рад ће допринети утврђивању степена значајности туризма као фактора побољшања животног стандарда становништва.

Посебан акценат у раду је на туристичким ресурсима (природним и антропогеним), као бази тренутне и будуће туристичке понуде. Истакнути су они ресурси који су афирмисани и препознати од стране туриста, као и они који представљају још неискоришћен потенцијал. Природни ресурси, од међународног и регионалног значаја, који су предложени или су у поступку заштите, издвојени су као значајан потенцијал за развој туризма специфичних интересовања. Културни ресурси су анализирани у циљу развоја „тематског туризма”, са могућношћу развоја „путева културе”.

Кабинетским и теренским истраживањем, и обрадом добијених података, очекује се тачност и прецизност резултата који ће указати на досадашње учешће туризма у локалној запослености и остваривању локалног нето друштвеног производа. Резултати анкетних истраживања дефинисаће ставове и мишљења становништва о утицају туризма на њихову локалну заједницу, односно степен сатисфакције туриста о атрактивности изучавног простора и квалитету услуга. Анализа, обрада, компарација и поређење секундарних извора података, извршиће се са циљем добијања релевантних показатеља туристичке развијености доњег Подриња. Очекује се да ће добијени резултати указати на реално стање на терену, односно на застарелост и размештај смештајних капацитета, који су у узрочно – последичном односу са интензитетом туристичког промета, који је неравномерно распоређен и директно је везан за размештај туристичких ресурса.

Резултати истраживања треба да омогуће давање смерница и претпоставки за будући развој туризма уз неопходну сарадњу органа локалне самоуправе и туристичких организација. Сарадња свих носилаца туристичке привреде треба да буде усмерена на едукацију локалног становништва о користи туризма по њихову локалну заједницу, из разлога што само едуковано становништво, уз одређена подстицајна средства, може активно да доприноси развоју туризма кроз покретање сопственог бизниса. У промоцији и развоју различитих видова туризма од великог значаја је и сарадња приватног и јавног сектора. Уочавањем предности и недостатака проучаваног простора, а на основу резултата истраживања, туристичка понуда се може организовати и развијати у складу са потребама савременог тржишта.

4. ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

4.1. Појам и дефиниција пограничног подручја

Простори дуж државних граница често су били предмет интересовања великог броја истраживача из свих научних области. Најзначајнија истраживања о проблематици пограничних простора Србије и суседних земаља излагана су на научним скуповима и симпозијумима. До данас их је одржано неколико. Први скуп под називом „Географски проблеми пограничних регија наше земље”, одржан је 1987. године у Врању. Наредни, „Географски проблеми пограничних крајева Србије”, одржан је у Неготину 1990. године; потом је у Зајечару, 1992. године, одржан скуп „Проблеми и погранични процеси Србије”, а затим у Београду 1994. године под називом „Основни принципи разграничења држава”. Најзначајнији скуп о проблемима граничних подручја, са акцентом на погранични простор ка Републици Српској, одржан је у Лозници 2002. године под називом „Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске”.

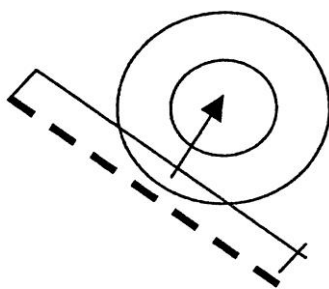
Радови о развоју и ревитализацији пограничног простора и државним границама Републике Србије излагани су на међународно – научном семинару „Регионално развојна проблематика Босне и Херцеговине и суседних земаља”, одржаном у Тузли 2003. године, као и на научном симпозијуму „Србија и савремени процеси у Европи и свету”, одржаном 2005. године на Тари; потом на научном скупу „Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима”, одржаном у Требињу 2007. године; као и на међународно – научном скупу „Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља”, одржаном на Дивчибарима 2009. године.

На односе суседних земаља, а посебно њихове пограничне просторе, утиче карактер државне границе и начин њеног утврђивања (Стојковић, 1991). Развоји ових простора директно су повезани са карактеристикама границе, јер се пружају у радијусу до 50 km удаљености од границе, и представљени су административно – територијалним једицама са обе стране границе (Вујан & Kinder, 2012; Вујдосó et al., 2015; David et al., 2011).

Појмовно и просторно дефинисање пограничних простора уско је везано за појам границе и њене функције. По Грчићу (2002) постоје два схватања појма државне границе. Према првом или традиционалном схватању, говори се о затворености државне границе у циљу очувања националног простора од спољашњих утицаја. Насупрот традиционалном, савремена схватања се ослањају на контактну функцију границе.⁴ Граница представља „место отворено за токове становништва, роба и информација, значајно за економску, политичку, културну и другу сарадњу држава” (Гиговић, 2004).

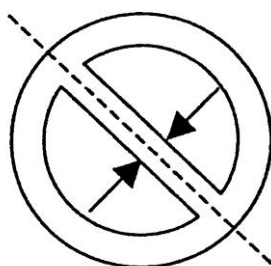
Затвореним границама, односно њиховој фронтској или баријерној функцији, одговара *концепт пограничног (рубног) простора или региона*, који је просторно хомоген у смислу политичке и економске структуре (Грчић, 2002). Погранични простор је са спољашње стране ограничен политичком границом и широм прелазном зоном са унутрашње стране. То је географски периферан простор уз границу или у близини граничне линије, који је удаљен од центра активности државе, са израженом привредном неразвијеношћу и депопулацијом (Гиговић, 2004; Грчић, 2002). Овако дефинисан пограничан регион представља простор раздвајања, а не простор спајања, и има за последицу „хало ефекат” (ефекат одбијања) развојних процеса који долазе из централног региона развоја у унутрашњости земље, што је и наметнуло потребу да се дуж оваквих граница интензивира процес формирања еврорегиона и прекограничне сарадње, а тиме и реше бројни проблеми (Шећеров, 2002).

⁴ Према Грчићу (1998) границе могу бити: баријерне, филтрирајуће, контактне и интеграционе. Подела је извршена на основу њихових функција (изоловања, регулисања, раздвајања и повезивања).

Скица 1. Погранични регион
Извор: Грчић, 2002.

Филтрирајућој и контактної⁵ функцији границе одговара **концепт трансграничног (приграничног) простора или региона**. Функционални карактер границе, комплементарност привредних делатности и културно – историјска наслеђеност суседних пограничних региона, представљају основне факторе за настанак трансграничних региона (Марић и Бајић, 2007). Трансгранични регион може се посматрати као посебан географски простор који обједињује два или више суседних пограничних региона, који треба да поспешу дефункционализацију граница (Гиговић, 2004; Грчић, 2002). Овакви региони се јављају у условима мира и отворене прекограничне сарадње. Могу бити веома развијени, а могу постати и „центри и осовине развоја”, тј. објекти привредног развоја, односно територијални сегменти развоја туристичке привреде (Гајић et al., 2014; Шећеров, 2002).

Скица 2. Пригранични регион
Извор: Грчић, 2002.

По Грчићу (2002) пригранично подручје представља функционалну целину која је подељена државном границом. То је простор који обухвата територију са обе стране државне границе. Овакве просторе повезује јединство природне основе, историјске, културне и етничке традиције становништва, али и привредне и инфраструктурне везе. Годоровић и др. (2004) наглашавају да се двојна функција трансграничних региона огледа у „омекшавању” граница у циљу слободних токова људи, робе, информација и капитала, и да се тиме погранична и изолована подручја трансформишу у зоне преплитања и прожимања, тако да од периферних постају централна зона интензивног развоја.

Основна разлика између пограничног и приграничног региона је да први представља периферни простор удаљен од центра раста, а код другог се центар раста налази близу границе. С тим у вези, а имајући у виду предмет интересовања дисертације, простор доњег Подриња биће посматран као погранични простор, односно „регион у коме се на основу расположивих природних ресурса може развијати туристичка делатност” (Станковић, 2016).

⁵ Контактност као функција границе представља попустљивост за кретање ресурса, људи, информација и финансијских средстава (инвестиција и капитала).

Поједине Општине и Градови доњег Подриња (Богатић, Шабац, Лозница и Мали Зворник) представљају делове прекограничних еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица” и „Дрина – Сава”, што указује да се Подриње у целини може развијати као јединствен „туристички регион” (Gajić et al., 2014).

Гранични региони, током историје, нису имали значајну улогу у економском развоју држава, али са успостављањем еврорегиона „гранична позиција региона у држави више не значи периферију” (Стојков и Ђорђевић, 2004; Тодоровић и др., 2004). На простору доњег Подриња еврорегиони су формиран дуж границе делимично баријерног карактера која, у савременим политичко – економским условима, поприма карактеристике филтрирајуће и контактне границе.

4.2. Еврорегиони – механизми развоја пограничних подручја

Граница као бирократска институција тежи учвршћивању и „урастању” у културни предео и свест људи (Грчић, 1998). То је линија или зона која дели подручја различитих политичких, економских, етничких, верских и других карактеристика. Савремени процеси глобализације, интеграције и регионалних кооперација довели су до „брисања” државних граница. Формирање „Европе без граница” условљава да се државне границе мењају и све мање представљају препреке сарадњи пограничних простора, односно да границе појединих држава карактерише постојање „неутралних зона”, слободних царинских зона или планских „еврорегиона” чије формирање доприноси дефункционализацији државних граница и умањује њихову баријерну улогу (Грчић, 2002; Грчић и Раткај, 2003; Стојковић, 1991).

Идеја о формирању еврорегиона стара је више од 130 година. Настала је као резултат политичких промена на европском простору у другој половини XX века. Последњих 40 година успешно се спроводи у земљама Западне Европе и заснива се на три претпоставке:

- погранични/пригранични простори економски се спорије развијају
- развој пограничних/приграничних простора постаје баријера даљег развоја државе
- проблеми пограничних/приграничних простора могу бити решени кроз сарадњу суседних земаља на регионалном и локалном нивоу (Грчић, 2002).

Према мишљењу многих научника, еврорегиони су добровољне интересне асоцијације формиране од стране неколико држава, на регионалном и локалном нивоу, дуж политичких или административних граница ради успостављања међурегионалне сарадње, у циљу остваривања економских, социјалних, културних и потреба заштите животне средине (Lečić, 2011; Тошић & Živanović, 2011). Циљ њиховог формирања је развој пограничних региона, који су најчешће периферни и слабије економски развијени у односу на унутрашњост земље којој припадају, као и побољшање и унапређење животног стандарда и промовисање заједничких интереса пограничног становништва (Milenković, 2012; Nađ et al., 2005; Todorović & Tošić, 2006).

Еврорегиони се често називају лабораторије за изградњу будуће Европе (Joksimović, 2007). Настали су као један од резултата прекограничних програма и препознати су као добар механизам за развој пограничних региона. Представљају формални облик прекограничне сарадње где прекогранични партнери оснивају заједничке административне институције у циљу имплементације прекограничних програма (Mirkočić, 2012).

Оснивањем еврорегиона земље ЕУ настоје да превазиђу граничне баријере уз развијање међусуседских и партнерских односа, уз поштовање постојећих разлика са обе стране границе. Стварање еврорегиона је резултат „жеље, воље, интереса или опредељења” пограничних простора, у складу са постојећим законима и органима власти са обе стране границе. Формирањем еврорегиона, пограничне зоне, посебно трансграничне, од пасивних подручја могу постати региони пуног развоја и процвата (Грчић, 2002). Региони дуж граница

који уопште немају сарадњу са суседним регионима или нису обухваћени прекограничним споразумом данас су изузетно ретки у Европи (Sarmiento-Mirwaldt & Roman-Kamphaus, 2013; Tokes & Lenkey, 2013).

Еврорегиони имају значајну улогу у процесу проширивања ЕУ према центру и истоку континента. Крајем XX века, у земљама Југоисточне Европе интензиван је процес њиховог формирања. Државе које су се нашле на граници са ЕУ, а које су представљале или и данас представљају приступне чланице, морале су да испуне и задовоље одређене критеријуме како би успешно биле интегрисане у простор ЕУ. Њихови погранични крајеви постали су „полигони” за тестирање процеса европских интеграција, чијим афирмисањем, кроз формирање еврорегиона, ЕУ подржава пријем нових земаља чланица уз сарадњу на регионалном нивоу (Ђорђевић & Panić, 2004; Тодоровић и др., 2004). Еврорегиони у суштини представљају основу регионалног развоја, али се у пракси разликују по активностима који се у њима спроводе и реализују.

Процес европских интеграција захватио је и земље Западног Балкана, на чијим границама се формирају еврорегиони као основ стабилације и будуће сарадње. „Омекшавањем” граница према земљама суседима створени су услови за формирање трансграничних еврорегиона. Крајем XX и почетком XXI века, дуж пограничних простора Републике Србије оснивани су еврорегиони који још увек нису достигли завидан степен сарадње међу државама чланицама.

Обнова добросуседских односа и унапређивање међудржавних односа Републике Србије и Босне и Херцеговине условили су да простор Подриња од периферије постане регион сарадње. Формирањем „водених” еврорегиона⁶ „Дрина – Сава – Мајевица”, а потом „Дрина – Сава” и „Дрина – Тара”, започети су процеси који треба да допринесу стабилизацији, нормализацији и убрзаном економском развоју региона. Успостављени еврорегиони створили су везе између различитих локалних власти и основу за прекограничне иницијативе и пројекте у промоцији заједничких интереса преко границе и сарадњу за опште добро становништва пограничних подручја (Stojkov & Nikolov, 2008).

Прекогранична сарадња, као један од процеса сарадње, представља изазов за обе државе, јер обухвата простор који није у потпуности развијен. Процеси интеграција између Републике Србије и Босне и Херцеговине допринеће не само социоекономском развоју пограничних Општина/Градова, већ и развоју и трансформацији Подриња, из пограничног подручја, у централну зону и осовину интензивног развоја, али и значајну туристичку дестинацију (Vjeljac & Ćurčić, 2006; Петровић, 2009; Степић, 1995; Todorović & Tošić, 2006; Tošić & Todorović, 2008).

4.2.1. Еврорегион Дрина – Сава – Мајевица

Потписивањем протокола о оснивању еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица” (ДСМ)⁷, 21. фебруара 2002. године у Зворнику, започет је процес његовог конституисања и успешно окончан вишегодишњи напор усмерен ка регионалном повезивању Босне и Херцеговине и Републике Србије. Формирању еврорегиона ДСМ претходило је потписивање протокола о оснивању Регионалног савеза Подриња, крајем 2000. године у Бањи Ковиљачи. Земље оснивачи савеза су и оснивачи еврорегиона ДСМ.

Еврорегион ДСМ је званично формиран 07. маја 2003. године у Брчко дистрикту, у оквиру иницијативе „Балкан без граница”, када је потписан и Споразум о прекограничној

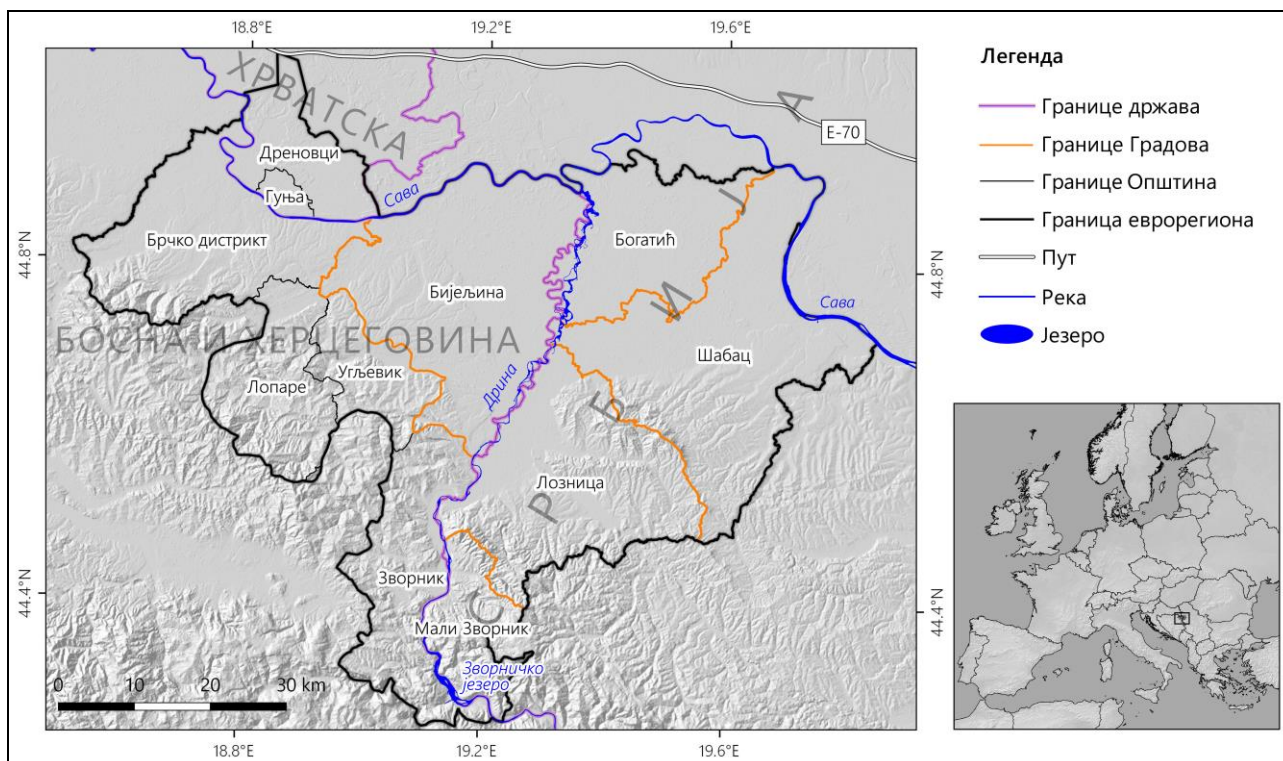
---

⁶ Формирање еврорегиона на међуграничним воденим површинама подржана је од стране Савета Европе и углавном се остварује у виду билатералне и мултилатералне сарадње.

⁷ Аутор је дао основне податке о чланству и формирању еврорегиона ДСМ из разлога што подаци о функционисању еврорегиона, који данас формално – правно постоји на папиру, нису доступни.

сарадњи. Оснивачи еврорегиона су Градови и Општине доњег Подриња из Републике Српске (Зворник, Лопаре, Угљевик, Град Бијељина и Брчко дистрикт као кондоминијум) и Републике Србије (Мали Зворник, Град Лозница, Град Шабац и Богатић), који гравитирају рекама Дрини и Сави и планини Мајевици.

Правно седиште еврорегиона успостављено је у Бијељини, где је 04. јуна 2003. године одржана оснивачка Скупштина еврорегиона ДСМ. Еврорегион је територијално проширен 16. децембра 2003. године, када је придружено седам нових чланова/општина из: Босне и Херцеговине (Челић, Теочак, Пелагићево, Српско Орашје и Шековићи) и Хрватске (Гуња и Дреновци) (Најдаровић, 2018). Еврорегион није члан Асоцијације европских пограничних региона (АЕВР).

Карта 1. Положај еврорегиона ДСМ
(Извор: Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)

Основни циљ формирања еврорегиона је стабилизација и развој прекограничне сарадње између Босне и Херцеговине и Републике Србије, а потом и Републике Хрватске. Заједнички интерес чланица еврорегиона је прекогранична сарадња ради подстицања привредног развоја пограничних Општина/Градова, кроз примену заједничких регионалних пројеката у циљу унапређења и промоције природних ресурса и заштите животне средине, развоја пољопривредне производње, побољшање саобраћајних веза, културних и јавних институција, сарадње и мултиетничког повезивања грађана (Osmanković & Rejanović, 2007).

Пољопривреда и туризам су оцењене као економски најперспективније привредне гране еврорегиона. Као „покретачи” развоја пограничних општина, треба да допринесу ревитализацији руралних предела и допринесу бољој валоризацији природних и антропогених вредности на туристичком тржишту и њиховој одрживости. Руралне пределе, на осетљивом простору дуж реке Дрине, одликују добро очувани природни ресурси, што представља добру подлогу за одрживи развој туризма (Шимичевић, 2007).

Еврорегион располаже значајним туристичким потенцијалом, који је недовољно искоришћен. Овде се налазе значајна међународна природна ИРА (*Important Plant Area*), ИВА (*Important Bird Area*) и EMERALD подручја (Засавица, Доње Подриње, Цер, Данилова коса и др.), бањски центри (Ковиљача, Бадања, Радаљ и Кисељак), налазишта геотермалних вода,

хидроенергетски потенцијал реке Дрине, који са сакралним објектима и објектима народног стваралаштва, са обе стране границе, представљају ресурсе селективних облика туризма (бањски, научки, рекреативни, сеоски, авантуристички, ловни и риболовни, културни и др.). Богатство природног и културног наслеђа, уз интерне миграције становништва, појачава социјалну кохезију еврорегиона (Живак и др., 2012).

Манифестациони туризам је издвојен као најзначајнији селективни облик туризма еврорегиона, јер афирмише природне и антропогене туристичке ресурсе у приобаљу реке Дрине, промовише традицију, обичаје и народно стваралаштво пограничног становништва, кроз привредне и културно – забавне туристичке манифестације. Централна манифестација еврорегиона је „Дринска регата”.

Еврорегион ДСМ захвата простор од 3.996 km², од чега је 49,42% на територији Републике Србије, 44,79% на територији Босне и Херцеговине и 5,78% на територији Републике Хрватске. Мали по површини, има незнатно учешће на територији држава оснивача (Тошић и Тодоровић, 2008). На простору еврорегиона живи око пола милиона становника у 332 насеља. Мрежа насеља је најгушћа у делу еврорегиона који припада Босни и Херцеговини (Табела 7).

Табела 7. Основне карактеристике еврорегиона ДСМ

Општине/Градови/ Дистрикти	површина	Број насеља	Број становника	Насеља на 100 km ²	Бр.становника на km ²	Просечан бр.станов. по насељу
Богатић	384	14	28883	3,6	75	2063
Шабац	795	52	115884	6,5	145	2228
Лозница	612	54	79327	8,8	129	1469
Мали Зворник	184	12	12482	6,6	67	1040
ДСМ у Србији	1975	132	236576	6,7	120	1792
% Региона	49,42	39,76	45,75	/	/	/
% Србије	2,24	2,14	3,29	/	/	/
Брчко дистрикт	217	26	83516	12,0	384	3212
Бијељина	734	60	103847	8,2	141	1730
Угљевик	171	24	15118	15,6	88	630
Лопаре	296	26	14689	14,0	49	565
Зворник	372	58	54407	8,8	146	938
ДСМ у БиХ	1790	194	271577	10,8	151	1399
% Региона	44,79	58,43	52,52	/	/	/
% БиХ	3,50	3,2	7,69	/	/	/
Гуња	31	1	3723	1,0	120	3723
Дреновци	200	5	5174	2,5	26	1034
ДСМ у Хрватској	231	6	5669	3,5	130	4112
% Региона	5,78	1,81	1,09	/	/	/
% Хрватске	0,41	0,09	0,13	/	/	/
ДСМ – укупно	3996	332	517050	8,3	129	1606

Извор: ***(2014). Упоредни преглед броја становника 1948 – 2011 (свеска 20).

Републички завод за статистику, Београд. ***(2017). Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Српској 2013. године. Републички завод за статистику, Бања Лука.
 ***(2011). Попис становништва, кућанства и станова 2011. Државни завод за статистику, Загреб.

Градови у залеђу еврорегиона (Шабац, Бијељина и Брчко), представљају потенцијалне туристичке дисперзиве, који се налазе на контакту значајног правца туристичких кретања, коридора Ха (аутопут Е70). Гранични прелази на Дрини, код Лознице (Трбушница – Шепак), двојног центра Мали Зворник – Зворник и Бадовинци – Бијељина олакшавају прекогранични промет људи, робе и информација, што доприноси бољој сарадњи држава суседа.

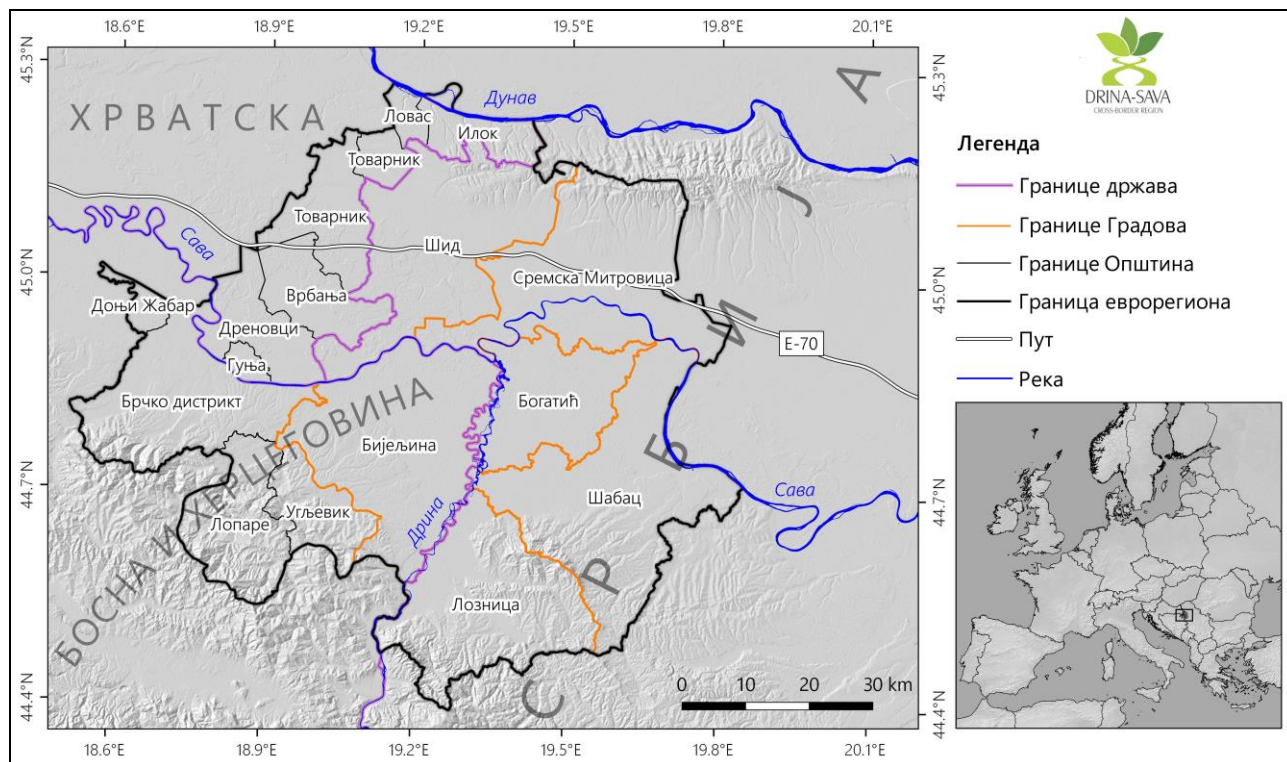

Еврорегион данас формално – правно постоји на папиру. Иако подржан од Сталне конференције Градова и Општина, која је помогла у стварању првих радних докумената, регионална и прекогранична сарадња није заживела у мери у којој се очекивало, што је директно утицало на јачање и развој еврорегиона. То значи да еврорегион ДСМ има минорну улогу у функционално – територијалном систему држава које му припадају.

4.2.2. Еврорегион Дрина – Сава

Еврорегион „Дрина – Сава” (ДС) формиран је од стране SWG RRD-а. Дефинисан је студијом из 2012. године, а званично је успостављен потписивањем Меморандума о разумевању у Брчко дистрикту 2013. године. Обухвата специфично географско подручје, контакт Панонске низије око ушћа реке Дрине у реку Саву, као и долине ових река са планинским залеђем, тј. обронцима планина Цер, Мајевица и Фрушка гора. Смештен дуж граница три државе, представља раскрсницу важних путева, због чега је познат као „регион зелених река”, односно „мост између истока и запада”.⁸

Седиште региона се налази у Бијељини. У оквиру еврорегиона је 16 Градова/Општина и 1 дистрикт. Чланице еврорегиона које су и његови оснивачи су из Републике Србије (Град Сремска Митровица, Шид, Богатић, Град Шабац и Град Лозница), Босне и Херцеговине (дистрикт Брчко, Град Бијељина, Угљевик, Лопаре и Доњи Жабар) и Републике Хрватске (Илок, Ловас, Товарник, Нијемци, Врбања, Дреновци и Гуња).

Карта 2. Положај еврорегиона ДС

(Извор: Прилагођено од стране аутора (Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)),
на основу базе података SWG RRD-а)

Са површином од 5.591 km² еврорегион ДС је други по величини. На овом простору живи преко 5 милиона становника, по чему је најнасељенији еврорегион. Становништво је распоређено у 331 насеље, од чега 6 насеља има статус града. Мрежа насеља најгушћа је у делу еврорегиона који припада Републици Србији.

⁸ <http://drina-sava.seerural.org/drina-sava-cross-border-region/>

Најзначајнији градски центри региона (Шабац, Лозница, Сремска Митровица и Бијељина,) имају повољан положај у односу на главне саобраћајне правце које пресецају регион („дринска магистрала”) или су на његовом контакту (аутопут Е70). Ови градски центри са насељима из ширег окружења представљају главне дисперзивне туристичке тражње.

Табела 8. Основне карактеристике еврорегиона ДС

Општине/Градови/ дистрикти	површина	Број насеља	Број становника	Насеља на 100 km ²	Бр.становника на km ²	Просечан бр.станов. по насељу
Ср. Митровица	762	26	37751	3,4	50	1452
Шид	687	19	34188	2,8	50	1799
Богатић	384	14	28883	3,6	75	2063
Шабац	795	52	115884	6,5	145	2228
Лозница	612	54	79327	8,8	129	1469
ДС у Србији	3240	165	296033	5,1	179	1117
% Региона	57,95	49,85	54,93	/	/	/
% Србије	3,67	2,68	3,91	/	/	/
Брчко дистрикт	217	26	83516	12,0	384	3212
Бијељина	734	60	103847	8,2	141	1730
Угљевик	171	24	15118	15,6	88	630
Лопаре	296	26	14689	14,0	49	565
Доњи Жабар	49	5	3669	10,2	75	733
ДС у БиХ	1467	141	220839	9,6	151	1566
% Региона	26,23	42,59	40,96	/	/	/
% БиХ	2,87	2,29	6,25	/	/	/
Илок	129	4	506	3,1	392	127
Ловас	43	2	1214	2,0	28	607
Товарник	65	2	2775	2,0	43	1388
Нијемци	225	8	4750	3,6	21	594
Врбања	191	3	3940	1,6	21	1313
Дреновци	200	5	5174	2,5	26	1034
Гуња	31	1	3723	1,0	120	3723
ДС у Хрватској	884	25	22082	2,8	25	883
% Региона	15,81	7,55	4,09	/	/	/
% Хрватској	1,56	0,37	0,56	/	/	/
ДС - укупно	5591	331	538954	5,9	96	1628

Извор: *** (2014). Упоредни преглед броја становника 1948 – 2011 (свеска 20).

Републички завод за статистику, Београд. *** (2017). Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године. Републички завод за статистику, Бања Лука. *** (2011). Попис становништва, кућанства и станова 2011. Државни завод за статистику, Загреб.

Привредни развој Општина и Градова еврорегиона заснива се на пољопривредој производњи и прехрамбеној индустрији, као најважнијим секторима економије и покретачима локалног и регионалног развоја. Регион је познат по традиционалним пољопривредним производима, гастрономским специјалитетима, традиционалним занатима и рукотворинама, али и природним богатствима и културним вредностима.

Посебан акценат, у привредном развоју локалних заједница еврорегиона, требало би ставити на агротуризам, који се појављује као допунско занимање и додатни приход сеоског становништва, а чија мотивациона основа су незагађена природа, природна храна и могућност одмора на сеоском имању уз рад. Ово је један од селективних облика туризма, који у свету добија све већи значај и чија ће улога све више расти са порастом еколошког угрожавања животне и радне средине (Ћурчић и Ристановић, 2000).

Основа руралног развоја и развоја агротуризма су еколошка, друштвена, културна и економска одрживост. Основна услуга агротуризма је смештај, а као носиоци смештајне

понуде јављају се пољопривредна газдинства, где се уз основну улогу могу понудити и различити програми: рад на имању, спремање зимнице, израда рукотворина, јахање, бициклизам, спортски риболов, лов и др.

Према WTO циљеви и задаци агротуризма су: обезбеђење додатног прихода и отварање нових радних места, очување културе и развој тржишних принципа пословања. То подразумева да се привредни развој еврорегиона, како на локалном тако и регионалном нивоу, заснива на пољопривредном развоју и развоју агротуризма, који треба да допринесе унапређењу квалитета живота у очувању културне баштине (Veselinović & Ignjatijević, 2013).

Промоција агро – производа пољопривредних газдинстава први пут је промовисана у оквиру прекограничне гастрономске манифестације „Регионално такмичење у припремању хране ‘Дрина – Сава’ региона”. Циљ манифестације је промоција и очување традиционалних јела, али и упознавање гастрономских специјалитета читавог еврорегиона, као и остваривање економских ефеката (продаја производа пољопривредних газдинстава, повећан број домаћих и страних посетилаца, попуњеност смештајних капацитета, повећање прихода Општина/Градова и др). Организована је у сарадњи Туристичке организације општине Богатић и Туристичке организације Града Бијелине, са Удружењем жена „Црнобарке” – Богатић, које се баве домаћом радиношћу и старим занатима, у циљу оснаживања и промоције женског предузетништва кроз очување традиционалног начина израде производа (Čosić & Savić, 2017). У такмичарском делу манифестације, ученици завршних разреда туристичко – угоститељских школа из Републике Хрватске, Босне и Херцеговине и Републике Србије, приказали су своје знање и умеће у припремању локалних специјалитета. Овакав вид сарадње је пример добре праксе, јер се у промоцију прекограничног развоја туризма укључују образовне институције.

4.2.3. Еврорегион Дрина – Тара

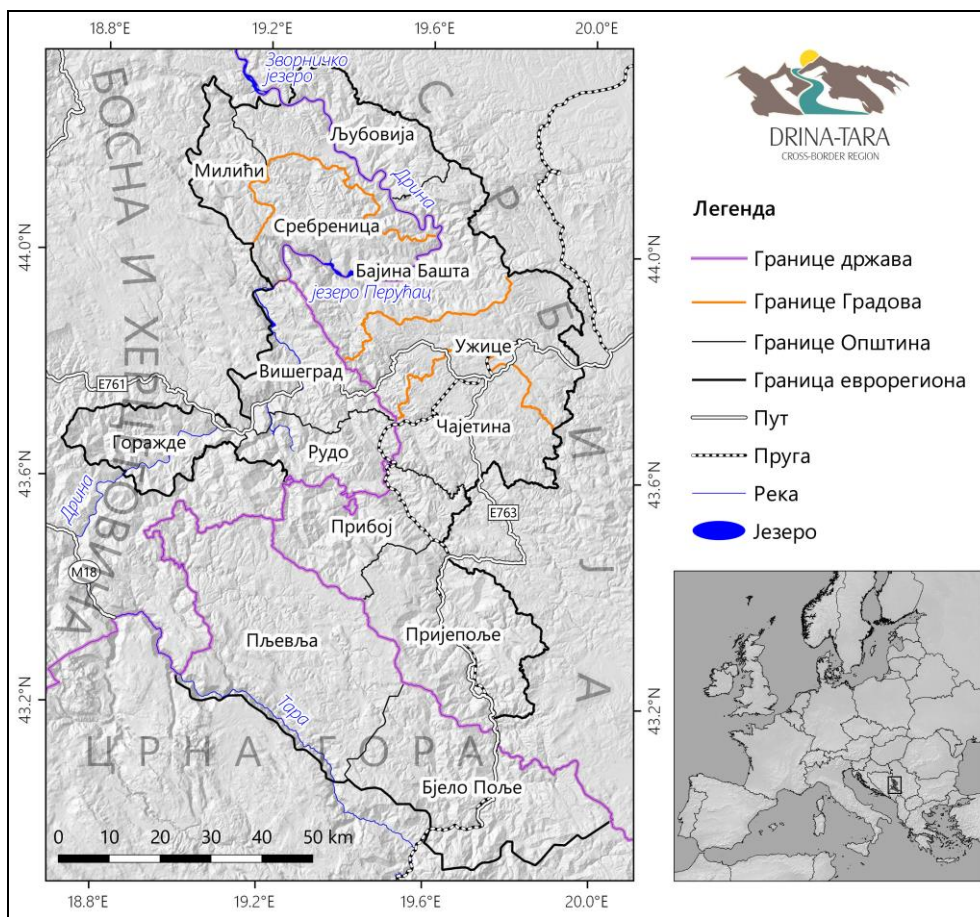
Еврорегион „Дрина – Тара” (ДТ) је формиран од стране SWG RRD-а. Дефинисан је 2011. године, а званично успостављен потписивањем Меморандума о разумевању на Златибору, 07. марта 2013. године. Седиште еврорегиона је у Вишеграду, где је 23. децембра 2013. године отворена канцеларија као подршка ЕУ програмима интеграција за земље Западног Балкана. Оснивачи еврорегиона су Градови и Општине који су периферни према економским центрима у својим земљама, а који су природним окружењем везани за реку Дрину и планину Тару.

Регион обухвата пограничне зоне три земље суседа: Републике Србије (Град Ужице, Бајина Башта, Пријеполје, Прибој, Чајетина и Љубовија), Босне и Херцеговине (Вишеград, Горажде, Рудо, Град Сребреница, Братунац и Милићи) и Републике Црне Горе (Пљевља и Бијело Поље), односно њихових 14 Општина и Градова. Чланице еврорегиона су одабране од стране SWG RRD-а да постану једна од четири пилот регије ABD⁹ програма (*The Area Based Development Programme*).

Положај еврорегиона је повољан са туристичко – географског аспекта, јер лежи на контакту будућег Коридора XI (Београд – Бар) и магистралних праваца који га пресецају (Е763, Е761 и М18). Друмски гранични прелази Котроман – Вардиште (Србија – Босна и Херцеговина), Хум – Шћепан Поље (Босна и Херцеговина – Црна Гора), Гостун – Конатар и Јабука – Ранче (Србија – Црна Гора) и железнички гранични прелаз Пријеполје – Бијело Поље (Србија – Црна Гора), за које се везују савремена туристичка кретања, су најзначајнији и најпрометнији. Налазе се на најфреквентнијим туристичким правцима, који пролазе кроз еврорегион, и условљавају његов положај у односу на главне дисперзивне туристичке центре Републике Србије (Војводина, централна и западна Србија), Босне и Херцеговине (Источна

⁹ <http://drina-tara.seerural.org/drina-tara-cross-border-region/>

Херцеговина и Република Српска) и Републике Црне Горе (Црногорско приморје и планинско залеђе), у којима се ствара туристичка тражња.

Карта 3. Положај еврорегиона ДТ

(Извор: Прилагођено од стране аутора (Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)), на основу базе података SWG RRD-a)

Површина ДТ еврорегиона износи 8.137 km². На овом простору живи око 3,5 милиона становника у 1.040 насеља. Мрежа насеља најгушћа је у делу еврорегиона који припада Босни и Херцеговини, с тим да највећи број становника насељава простор еврорегиона који припада Републици Србији. Регион је најгушће насељен на северу, дуж границе са еврорегионом ДСМ, где се налазе најзначајнији туристички и градски центри.

Основни циљ формирања еврорегиона је заштита природе као база за одрживи интегрални привредни развој, односно оживљавање и ревитализација руралних предела. Процес обнове руралних насеља представља приоритет земаља суседа, уз активно учешће државне и локалне самоуправе. То је сложен процес који се не може посматрати парцијално, већ као процес интегралне обнове који кроз унапређење привреде, локалне економије и културног наслеђа треба превасходно да допринесе успоравању тренда депопулације (Шећеров, 2007). Услед тога, рурална подручја су предмет интересовања са социолошког, економског и просторног аспекта.

Улагање у регионални одрживи туризам, пољопривреду, мала и средња предузећа, физичку, пословну и институционалну инфраструктуру, као и представљање заједничких интереса за унапређење животне средине, пренос знања и развој вештина, истраживање и иновације, неке су од заједничких регионално дефинисаних мера. Циљ сарадње, према намерама оснивача, је да развија и проширује односе између локалних заједница и органа локалне самоуправе на плану привредног развоја. Рурални развој, као приоритетан сектор у укупном привредном развоју еврорегиона, базиран је на пољопривредној производњи и

екотуризму, као стално растућој и економски значајној делатности. Пољопривреда и туризам, као комплементарне делатности, интегрисане су у основу руралног развоја.

Пољопривреда, као традиционално најзаступљенија активност руралне економије, доприноси укупном развоју руралног простора и јачању социјалне кохезије (Stojanović & Manić, 2009). Остварујући тржишне и нетржишне резултате (безбедност и доступност хране, одговарајући рурални услови живота, заштита околине), посматра се као основа за диверзификацију локалних економских капацитета у смислу унапређења комплементарних делатности, првенствено туризма (Dragin et al., 2018). Пласман прехранбених производа на локалном нивоу доприноси развоју специфичних облика туризма у руралном простору.

Табела 9. Основне карактеристике еврорегиона ДТ

Општине/Градови/ дистрикти	површина	Број насеља	Број становника	Насеља на 100 km ²	Бр.становника на km ²	Просечан бр.станов. по насељу
Ужице	667	41	78040	6,1	117	1903
Бајина Башта	673	36	26022	5,3	39	723
Пријеполје	827	80	37059	9,7	45	463
Прибој	552	33	27133	5,9	49	822
Чајетина	647	24	14745	3,7	23	614
Љубовија	356	27	14469	7,6	41	536
ДТ у Србији	3722	241	197468	6,5	53	819
% Региона	45,74	23,17	54,91	/	/	/
% Србије	4,21	3,91	2,75	/	/	/
Вишеград	448	168	10668	37,5	24	64
Горажде	249	129	20897	51,8	84	162
Рудо	344	90	7963	26,2	23	88
Сребреница	527	80	13409	26,2	25	168
Братунац	293	50	20340	17,1	69	407
Милићи	285	73	11441	25,6	40	157
ДТ у БиХ	2146	590	84718	27,5	39	144
% Региона	26,37	56,73	23,56	/	/	/
% БиХ	4,19	9,58	2,39	/	/	/
Пљевља	1346	159	30786	11,8	23	194
Бијело Поље	923	50	46676	5,4	51	933
ДТ у ЦГ	2269	209	77462	9,2	34	371
% Региона	27,88	20,09	21,53	/	/	/
% ЦГ	16,42	16,64	12,39	/	/	/
ДТ - укупно	8137	1040	359648	12,8	44	346

Извор: ***(2014). Упоредни преглед броја становника 1948 – 2011 (свеска 20).

Републички завод за статистику, Београд. ***(2017). Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Српској 2013. године. Републички завод за статистику, Бања Лука.

***(2011). Попис становништва, домаћинства и станова у Црној Гори. Управа за статистику, Подгорица.

„Регион очуване природе” обухвата простор Динарида у оквиру кога се издвајају поједине пределе целине са израженим еколошким вредностима, што намеће потребу интегралне заштите и селективне привредне активности. Природни предели еврорегиона су због своје очуваности, лепоте и значаја, стављени под заштиту држава на чијој територији се налазе. Посебно се издвајају национални паркови „Тара”, „Дрина” и „Дурмитор”, паркови природе „Шарган – Мокра Гора” и „Златибор”, предели изузетних одлика „Камена Гора”, „Озрен – Јадовник”, специјални резервати природе „Клисура реке Трешњице” и „Клисура реке Милешевке”, споменици природе „Потпећка пећина”, „Новаковића пећина”, „Слапови Сопотнице”, „Ђаловића клисура” и др. Можемо слободно рећи да простор региона представља „зелену оаза” мира, тишине и спокоја.

Као што је већ наглашено, у руралним пределима ДТ еврорегиона се налази значајан део туристичких ресурса земаља суседа. Пројекат „Чаробни туристички прстен”¹⁰, представља пилот пројекат њиховог повезивања у јединствен туристички производ. Настао је као резултат сарадње Туристичке организације регије Западна Србија и Туристичке организације општине Вишеград, на бази приватно – јавног партнерства, а у циљу стварања квалитетне услуге и туристичког доживљаја у дестинацији.

„Чаробни туристички прстен” је туристичка атракција Подриња, која повезује његове најлепше пределе (кањон реке Дрине, планину Тару, село Мокру Гору, Вишеград и др.) и туристичке атракције (пругу уског колосека „Шарганску осмицу”, етно – село „Дрвенград”, каменград – „Андрићград”, језеро Перућац и др.) са три превозна средства (аутобус, воз и брод), што доприноси конкурентности и промоцији дестинације на туристичком тржишту. Сарадња свих кључних фактора од којих зависи развој туризма у дестинацији је неопходна како би се остварило конкурентско позиционирање дестинације на туристичком тржишту (Rađen & Novaković-Kostić, 2013).

Као пример успешне прекограничне промоције дестинације издваја се манифестација „Лицидерско срце”, међународни дечији фестивал фолклора који се традиционално одржава сваке године средином августа месеца. Манифестација доприноси јачању пријатељских односа земаља суседа и учесника, али и промоцији културе, традиције и туристичке понуде дестинација у којима се одржава (Град Ужице, Мокра Гора, Пожега, Бајина Башта, Златибор и Вишеград). Организатор манифестације је удружење грађана „Ера” – Ужице.

4.3. Програми прекограничне сарадње

Од оснивања ЕУ, много пажње је посвећено прекограничној сарадњи у пограничним подручјима, која су постала тема граничних истраживања (Prokkola, 2008). Разлог за то је признање да одрживост ЕУ зависи од добре сарадње суседних земаља на регионалном и локалном нивоу у успостављеним еврорегионима (Stojkov & Nikolov, 2008). Процес проширивања ЕУ, према центру и истоку континента, условио је да језгра старих чланица постану све значајнија у просторно – економском смислу. Интеграција нових земаља чланица подразумева „хармонизацију” пограничних подручја кроз пројекте регионалне, прекограничне или трансграничне сарадње (Тошић и др., 2010). Ови видови сарадње су неопходни да би се потврдили и ојачали принципи кохезије европских земаља, односно како би земље Југоисточне Европе развиле међусобне односе.

Процеси интеграција директно су повезани са процесом глобализације и регионализације (Joksimović, 2007). Европски концепт регионализације заснива се на функцијским, а не на административним границама са циљем да се елиминише територијална изолација и да се успостави уравнотежени економски развој, како у центру, тако и на периферијама држава (Тошић & Živanović, 2013). Равномеран регионални развој представља један од основних циљева политике ЕУ у процесима европских интеграција. Посебан акценат је на пограничним регионима који су због периферног положаја економски слабије развијени, а који кроз повезивање са суседним пограничним просторима могу постати централна осовина развоја унутар ЕУ.

Јачање регионалне сарадње могуће је остварити на два нивоа. Први ниво се односи на облике регионалне сарадње међу државама и подразумева закључивање билатералних и мултилатералних уговора између земаља у региону. Други ниво, подразумева успостављање

---

¹⁰ Пројекат представља новину у прекограничној сарадњи јавних институција из области туризма. Идеја о повезивању туристичких ресурса са обе стране реке Дрине родила се након 1999. године и ревитализације пруге уског колосека у Мокрој Гори. Решавањем питања о граничним формалностима пројекат је коначно заживео 2013. године, а званично промовисан 2018. године када су кренуле и прве туристичке туре (Подаци добијени од директора Туристичке организације регије Западна Србије).

сарадње између земаља суседа на мање формалан начин, кроз облике прекограничне сарадње територијалних јединица држава у пограничном подручју (Голубовић и др., 2012).

Прекогранична сарадња (*CBC – cross-border cooperation*), је инструмент смањења регионалне неравномерности, који треба да подстиче пограничне регионе на међусобну сарадњу (Mirковић, 2012). Поред регионалног развоја, сарадња се базира и на заштити животне средине, решавању инфраструктурних проблема, интеграцији и партнерству (Шећеров, 2004). Регионална и прекогранична сарадња представљају планске елементе интегрисаног приступа у просторном планирању, односно средство равномерног одрживог развоја пограничних Градова/Општина (Лећић, 2011). Први корак ка успешној просторној интеграцији је прекогранично просторно планирање, као предуслов за остале видове сарадње, посебно економске и политичке (Живак и др., 2012; Стојков и Ђорђевић, 2004).

По Тодоровић и др. (2004), облици прекограничне сарадње обухватају различите нивое сарадње пограничних подручја две или више држава (сарадња градова, повезаних просторних целина, сарадња дуж водених токова и сл.) и зависе од нормативног статуса еврорегиона, који може да варира од региона до региона, односно од државе до државе. Прекогранични партнер не закључују међународне уговоре, што сврстава прекограничну сарадњу у категорију локалне политике, која се реализује кроз неформалне аранжмане локалних територијалних заједница суседних држава.

Поред техничке подршке, ЕУ кроз финансијске фондове, јасно дефинисане програме, краткорочне иницијативе и секторску интеграцију, подржава оснивање еврорегиона и успостављање прекограничне сарадње (Тошић & Živanović, 2011). Структурни фондови којима се решавају економске разлике постојећих и будућих држава чланица су:

- европски фонд за регионалног развоја (ERDF)
- европски социјални фонд (ESF)
- секција ЕУ за пољопривреду и рурални развој (EAGGF)
- финансијска подршка за заједнице које су везане за рибарство (FIFG)

У оквиру структурних фондова постојале су четири иницијативе за заједничко решавање проблема (INTERREG III, URBAN II, LEADER+ и EQUAL), које су до 2013. године сједињене у ERDF. За земље Западног Балкана, као кандидатима и потенцијалним кандидатима ЕУ, од значаја је била INTERREG III иницијатива. Имала је за циљ остваривање уравнотеженог и одрживог развоја пограничних региона кроз промовисање и подстицање прекограничне, транснационалне и међурегионалне сарадње у процесу економског развоја и припрема пограничних региона за процес европских интеграција, и пружала је информације о основним принципима функционисања структурних фондова (Mirковић, 2012).

Фондови путем којих су се земље кандидати припремале за чланство у ЕУ, до 2007. године, били су: PHARE, ISPA, SAPARD и CARDS. Земље Западног Балкана које су укључене у Процес стабилизације и придруживања (PSP), кроз који се спремају да постану кандидати, могу да користе фондове из финансијског инструмената IPA (*Instrument for Preaccession Assistance*), а по основу следећих елемената:

- **уговорни односи** – Споразум о стабилизацији и придруживању, као нова врста уговорних односа, тзв. „Споразум о придруживању треће генерације”
- **развој економских односа** – асиметрична либерализација трговине кроз увођење аутономних трговинских мера (АТМ) и
- **финансијска помоћ** – Инструмент приступне помоћи IPA I (2007-2013) и IPA II (2014-2020) (Бијелић, 2008; Шабић и др., 2010).

Општи циљеви претприступних фондова ЕУ односе се на јачање демократских институција и владавине права, афирмацију и заштиту људских и мањинских права и

слобода, родну равноправност и недискриминацију, реформу државне управе, спровођење економских реформи, развој цивилног друштва, унапређење регионалне и прекограничне сарадње.¹¹ У последњих десет година дошло је до побољшања у прекограничној сарадњи Републике Србије и Босне и Херцеговине. Резултати ових побољшања су успостављање еврорегиона и реализовање IPA програма прекограничне сарадње.

За IPA I (2007-2013) буџетски период, Република Србија и Босна и Херцеговина искористиле су намењених два милиона евра за реализовање пројеката прекограничне сарадње. Циљ програма односио се на развој привреде кроз јачање заједничких институционалних мрежа и људских ресурса. Приоритет програма, остваривање друштвене и економске кохезије кроз активности којима се унапређује физичка, пословна, друштвена и институционална инфраструктура и капацитети, реализован је кроз две битне мере:

- унапређење продуктивности и конкурентности економских, руралних и еколошких ресурса програмске области и
- иницијативе у оквиру прекограничне сарадње које су усмерене на размену људи и идеја како би се унапредила сарадња стручне јавности и сарадње грађанског друштва.

У оквиру IPA I програма (2007-2013) прекограничне сарадње била су три позива за учешће на пројектима. Садржаји пројеката указују да су промовисани не само добросуседски односи, већ су идентификовани и решавани проблеми локалних заједница, партнера на пројектима (посебно на пољу заштите животне средине, заштите природе, одрживом економском и социјално – културном развоју), у циљу јачања стабилности, снижавања тензије међу грађанима и стварањем услова за уравнотежен и одржив развој пограничних подручја. Посебна пажња посвећена је заштити природних вредности животне средине као значајних ресурса за одржив развоја туризма (Orlović-Lovren et al., 2013). Реализовани пројекти IPA I програма прекограничне сарадње приказани су у Табели 10.

Табела 10. Програми прекограничне сарадње Србија – Босна и Херцеговина

	Назив пројекта	Корисник 1 Водећи партнер	Корисник 2	Област пројекта
ПРВИ ПОЗИВ				
1.	Малина преко границе	Општина Ариље – Србија	Општина Источни Стари Град Босна и Херцеговина	Пољопривредна производања
2.	Подршка предузетничким активностима младих	Фондација за иновације и технологију, Тузла, Босна и Херцеговина	Технолошки инкубатор техничких факултета д.о.о. Београд, Србија	Предузетништво
3.	Еколошки двоглед	Општина Прибој, Србија	Општина Рудо Босна и Херцеговина	Заштита животне средине
4.	Селективно прикупљање отпада	Општина Модрича Босна и Херцеговина	КЈП „Ђунић“ Општина Уб, Србија	Заштита животне средине
5.	Зелени се менаџмент у заштићеним подручјима прекограничне регије Србије и Босне и Херцеговине	Покрет горана Сремске Митровице, Србија	Фондација за локалну демократију, Сарајево, Босна и Херцеговина	Екотуризам, заштита природе
6.	Балкан – кућа разлика	Група 484 – Србија	Уред за људска права, Тузла, Босна и Херцеговина	Култура
7.	Изградња капацитета за <i>Leader</i> приступ у прекограничном подручју Србија – Босна и Херцеговина	ИДА Асицијација за развој Ибарске долине, Краљево, Србија	Општина Рогатица Босна и Херцеговина	Рурални развој

¹¹ <http://www.cfcu.gov.rs/tekst.php?oblast=pfondovi>

8.	Лидерство младих у социјалној кохезији и прекограничној сарадњи	Ужички центар за права детета, Ужице, Србија	Фондација за креативни развој, Сарајево, Босна и Херцеговина	Друштво
9.	Еко центар Пријепоље – Чајничке	Општина Пријепоље Србија	Општина Чајничке Босна и Херцеговина	Биодиверзитет и заштита животне средине
10.	На Дрини ћуприја	Удружење грађана Натан, Београд, Србија	Српско пјевачко друштво Србадија, Бијељина, Босна и Херцеговина	Култура
11.	Нови односи у пограничном региону између Србије и Босне и Херцеговине	Иницијатива младих за људска права, Београд, Србија	Институт за развој демократије, Сарајево, Босна и Херцеговина	Социјализација младих
12.	Међународни Лимски Бијатлон Прибој – Рудо (Сетихово)	Туристичка организација Прибој, Србија	Општинска развојна агенција, Рудо, Босна и Херцеговина	Туризам
13.	APSTRIM – Унапређење социјализације и третмана у области менталног здравља	Caritas Italiana, Италија	Удружење за узajамну помоћ у друштвеној невољи ТК „Fenix”, Тузла, Босна и Херцеговина	Здравство
14.	Представљање модела одрживог омладинског предузетништва као подршка економском развоју Западне Србије и Источне Босне и Херцеговине	Форум цивилне акције FORCA – Пожега, Србија	Удружење Пријатељи Сребренице, Сребреница, Босна и Херцеговина	Социјализација младих
15.	Активна прекогранична размена младих „Инвестиција за будућност”	Иницијатива за демократску транзицију, Србија	Црвени крст, Соколац Босна и Херцеговина	Социјализација младих
16.	Подршка развоју руралних туристичких дестинација на планинама Рајац и Враница	Caritas International, Белгија Босна и Херцеговина	Сеоски туризам Србије, Љиг, Србија	Туризам
17.	Златибор – Јахорина: сарадња на магичан начин	Општина Чајетина Србија	Општина Пале Босна и Херцеговина	Туризам
18.	Развој типичних производа Североисточне Босне и Херцеговине и Златиборског округа у Србији	Независни биро за развој Градачац – Модрича, Босна и Херцеговина	Регионална Развојна Агенција „Златибор” доо, Ужице, Србија	Понуда туристичких производа
19.	Мултимедија у школама	Основна школа „Милан Муњаш” Уб, Србија	Средњошколски центар „Јован Цвијић” Модрича, Босна и Херцеговина	Образовање
ДРУГИ ПОЗИВ				
1.	Прогнозно – извештајни систем у пољопривреди прекограничног региона	РРА „Златибор”, Ужице, Србија	Агенција за развој привредне регије, Сарајево, Босна и Херцеговина	Пољопривреда Туризам
2.	Пчеларство – активност за будућност	Удружење пчелара „Бехар” и Удружење узгајивача воћа „Дрина”, Горажде, Босна и Херцеговина	Општина Пријепоље Асоцијација воћа „Златна малина”, Пријепоље, Србија	Пољопривреда Туризам
3.	Унапређење конкурентности малих и средњих предузећа и јачање међународних веза у металској индустрији – EUMETAL 2	SERDA Министарство економије кантона Сарајево Босна и Херцеговина	RRA „Златибор”, Ужице Национална агенција за регионални развој, Србија	Индустрија
4.	Е-761 сусретања	Омладинска информативна агенција – ОИА, Босна и Херцеговина	ACADEMICA – академска група FORCA – Форум цивилне акције Пожега, Србија	Економија
5.	Смањење отпадних вода и заштита животне средине у општинама Уб и Источно Сарајево	КЈП „Ђунис” Општина Уб, Србија	КЈП „Водовод и канализација”, Источно Сарајево, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине
6.	Развој и промоција	SERDA, Сарајево	РРА „Златибор”, Ужице	Туризам

	здравственог туризма у прекограничном подручју Србија – БиХ (Cross Spa)	Босна и Херцеговина	Србија	
7.	Побољшање међународне манифестације Лимски биатлон Прибој – Рудо (Сетихово) – „Регата за све,,	Агенција за развој општине Рудо, Рудо, Босна и Херцеговина	Туристичка организација општине Прибој, Прибој, Србија	Туризам
8.	Околишно прихватљив, нови, органски приступ пољопривреди у прекограничном подручју БиХ и Србије	Дирекција за пољопривреду и робне резерве Града Ваљево, Србија	Савез удружења органичних произвођача Федерације Босне и Херцеговине	Пољопривреда
9.	Регион безбедне хране	Регионална привредна комора Ваљево, Србија	Регионална привредна комора Бијељина, Босна и Херцеговина	Пољопривреда
10.	Успостављање система примарне селекције отпада у школама у Ужицу и Тузли	Регионална санитарна депонија Дубоко, Ужице, Србија	ЈКП „Комуналац”, Тузла, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине
11.	Унапређивање социјализације и третмана у менталном здрављу – APSTRIM	Caritas Ваљево, Србија	Удружење за узајамну помоћ у друштвеној невољи ТК „Fenix”, Тузла, Босна и Херцеговина	Здравство
12.	Јачање професионалне едукације одраслих у руралним срединама	Caritas, Бискупске конференције, Босна и Херцеговина	Caritas, Шабац Србија	Рурални развој
13.	Млади – најзначајнија покретачка снага региона	Хелсиншки одбор за људска права у Републици Српској, Босна и Херцеговина	Центар за равноправни регионални развој, CenTriR Србија	Образовање младих
14.	Мудро коришћење заједничких природних ресурса – пут ка одрживости прекограничног региона Србија – БиХ	UNESCO – општине Богатић и Мали Зворник, Србија	Центар за еколошки одржив развој (CESD), Општине Бијељина и Зворник, Босна и Херцеговина	Заштита заједничких природних вредности
15.	Унапређење процене постуралног статуса и статуса кичме – Spinlab	Факултет за спорт и физичко васпитање, Нови Сад, Србија	Факултет спорта и физичког васпитања, Сарајево Босна и Херцеговина	Спортска медицина
16.	СА – ША подршка сарадњи, инклузији, образовању и промоцији Ромске културе у БиХ и Србији	Град Сарајево, Босна и Херцеговина	Национални савет Рома у Србији, Регионална канцеларија Шабац, Србија	Култура
17.	Бијељина и Богатић заједно на путу енергетске одрживости кроз повећање енергетске ефикасности и промоције обновљивих извора енергије	Општина Бијељина, Босна и Херцеговина	Општина Богатић, Србија	Енергетика

ТРЕЋИ ПОЗИВ

1.	Једноставна, иновативна и еколошки пожељна решења за заштиту и превенцију од поплава у пет општина повезаних заједничким проблемима и заједничком визијом – „Безбедно и зелено”	Општина Ново Горажде Босна и Херцеговина	Општина Пожега, Србија	Заштита животне средине
2.	Нека Љубовија, Братунац, Сребреница и Крупањ граде заједничку будућност за одрживи развој и просперитет управљајући својим рекама и обједињујући њихове капацитете – „Заједничка будућност”	Општине Љубовија и Крупањ, Србија	Општине Братунац и Сребреница, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине Одрживи развој
3.	Систем одбране од поплаве у прекограничном подручју	Град Ужице, општина Бајина Башта, Србија	Општина Вишеград, Босна и Херцеговина	Заштита животне

	Србија – БиХ			средине
4.	Хитни одговор САДА (ERNOW)	Брчко дистрикт, општина Брод, Босна и Херцеговина	Општина Шид и Сремска Митровица, Србија	Друштво

Извор: Дирекција за европске интеграције Босне и Херцеговине (http://www.dei.gov.ba/dei/direkcija/sektor_koordinacija/ipa_programi/ipa2/srbija_bih/default.aspx?id=10000&langTag=bs-BA)

На основу реализованих IPA I програма прекограничне сарадње можемо закључити да је акценат на заштити животне средине, а посебно на заштити површинских (река Дрина са притокама) и подземних вода (геотермалне воде у Мачви и Семберији), као и водених екосистема (СРП „Засавица”). Прекогранична сарадња на подручју заштите животне средине у сливу реке Дрине подржана је и од стране Регионалног центра за заштиту животне средине за Средњу и Источну Европу. Општине и Градови који су тренутно заинтересовани за водопривредну сарадњу, односно израду јединственог приступа техничког решења чишћења језера Перућац и заједничко чишћење обала реке Дрине су Бајина Башта, Љубовија, Крупањ, Братунац и Град Сребреница.

У оквиру IPA II (2014-2020) програма за прекограничну сарадњу финансијска помоћ је доступна земљама кандидатима (за регионални развој, развој људских ресурса и рурални развој) и земљама потенцијалним кандидатима (помоћ у транзицији и изградњи институција и прекогранична сарадња). Активности које се финансирају у оквиру ове компоненте углавном се спроводе путем грантова и подељене су на:

- реформе у припреми за чланство у ЕУ
- друштвено – економски и регионални развој
- запошљавање, образовање, родна равноправност, развој људских ресурса и социјалне политике
- пољопривредни и рурални развој и
- регионална и територијална сарадња.¹²

Посебно место имају програми за подстицање развоја предузетништва, туризма, малограничне трговине, као и унапређење интеграције прекограничног тржишта рада (Голубовић и др., 2012). Услед тога, IPA II програм је намењен локалним и регионалним органима власти, јавним предузећима, цивилним организацијама, образовним институцијама, културно – уметничким друштвима, спортским удружењима, непрофитним организацијама и др., који кроз заједничке регионалне пројекте треба да допринесу:

- промоцији запошљавања и мобилности радне снаге
- заштити животне средине и промоцији биодиверзитета
- развоју туризма и очувању културног и природног наслеђа.¹³

У буџетском периоду ЕУ (2014-2020) Србија и Босна и Херцеговина учествују у билатералном програму прекограничне сарадње IPA II (2014-2020), са 16,2 милиона евра одобреног буџета. Овај програм има за циљ социоекономски развој прекограничних области две државе, кроз реализацију конкретних активности, а на основу заједничког искоришћавања природних и антропогених ресурса, али и превазилажењу негативних последица ранијих сукоба. Програмом су обухваћене граничне Општине/Градови са територије Републике Србије из Сремског, Мачванског, Златиборског и Колубарског округа,

¹² http://www.dei.gov.ba/dei/direkcija/sektor_koordinacija/ipa_2/default.aspx?id=11610&langTag=bs-BA

¹³ <http://srb-bih.org/>

а са територије Босне и Херцеговине Општине и Градови из Посавског, Тузланског, Босанско – подрињског кантона и кантона Сарајево, који припадају Федерацији Босне и Херцеговине, и Општине и Градови из Републике Српске и Брчко дистрикт.

Табела 11. Програми прекограничне сарадње Србија – Босна и Херцеговина, IPA II (2014 – 2020)

	Назив пројекта	Корисник 1 Водећи партнер	Корисник 2	Област пројекта
ПРВИ ПОЗИВ				
1.	Бели спорт и заједничко културно – историјско наслеђе из 19. века као туристичка понуда општина Рудо и Прибој	ТО Прибој, Србија	Јавна институција за спорт и туризам општине Рудо, Рудо, Босна и Херцеговина	Култура и спорт
2.	Музејске приче	Град Сарајево, Босна и Херцеговина	Установа за културу „Вук Караџић”, Лозница, Србија	Култура
3.	Нови живот неолитске баштине у препознатим природним подручјима од великог значаја – NeoLIFE	Град Ужице, Уметничка школа ужице, Србија	Град Тузла, општина Милићи, Босна и Херцеговина	Култура
4.	Социјална интеграција кроз параспорт – параинспирисан!	Покрајински секретаријат за спорт и омладину, Нови Сад	Олимпијски комитет Босне и Херцеговине, Сарајево	Спорт
5.	Прекогранична мрежа природне баштине – СВС Nature NET	Јавна установа НП „Сутјеска”	Шумарски факултет, Београд ЈП „Србијашуме”, Србија	Заштита природе и културног наслеђа
6.	„Приградска рециклажа” – успостављање система управљања отпадом у приградском подручју Ужица и Тузле	ЈКП Регионални центар за управљање отпадом Дубоко, Ужице, Србија	Јавно комунално предузеће Комуналац, Тузла, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине и одрживи развој
7.	Побољшање управљања чврстим отпадом у урбаним и руралним областима општина Бајина Башта, Вишеград и Хан Пијесак	Јавно комунално предузеће „12. септембра” Бајина Башта, Србија	Јавно комунално предузеће „Комуналац” А. Д. Вишеград Јавно комунално предузеће „Краљева Гора” ДОО, Хан Пијесак Босна и Херцеговина	Заштита животне средине и одрживи развој
8.	SWM UPGRADING	Јавно комунално предузеће – „РАД”, Ваљево, Србија	Јавно комунално предузеће „Видрак“, Сарајево, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине и одрживи развој
9.	Чување јединствене биолошке разноликости околине долине Дрине	Јавно предузеће Национални парк Тара, Бајина Башта, Србија	Јавно шумарско предузеће „Шуме Републике Српске”, Соколац, Босна и Херцеговина	Заштита животне средине и биолошке разноликости

Извор: <https://srb-bih.org/en/english-project-database/>

Програми сарадње прекограничних региона представљају велику развојну шансу, посебно у оним еврорегионима који нису испунили очекивања оснивања (нпр. еврорегион ДСМ). Основу прекограничне сарадње у туризму представља обједињавање туристичке понуде прекограничних региона у јединствен туристички производ. Најповољнији услов за реализовање ове врсте сарадње је постојање одређених природних ресурса који се пружају са обе стране границе (ИВА подручје Доње Подриње¹⁴, бањски центри¹⁵, планински центри¹⁶,

¹⁴ ИВА подручје Доње Подриње је међународно и национално подручје за птице у доњем току реке Дрине. Обухвата станишта мале чигре, у појасу ушћа Дрине у Саву. Заштићено подручје има идентификациони код RS020IVA.

¹⁵ Анализа бањских центара у пограничном простору Подриња спроведена је у оквиру IPA пројекта „Анализа стања и могућности за унапређење здравственог туризма у прекограничном подручју Србија – Босна и

нетакнута природа и производи руралних предела¹⁷ и др.). Заједничко коришћење природних и других ресурса, који обједињени и промовисани кроз заједничке пројекте, у великој мери могу да побољшају туристичку понуду, и омогуће њен пласман на трећа тржишта као заједничку понуду (Mirković, 2012; Stojanović & Manić, 2009).

Иако је туризам препознат као најзначајнији сектор привреде у пограничном подручју, приметно је веома слабо учешће Општина/Градова са истраживаног простора у IPA програмима из области туризма (Група аутора, 2015б). Као један од разлога, Голубовић и др. (2012) истичу неспособност и низак административни капацитет органа локалне самоуправе за припрему идејних пројеката прекограничне сарадње и активирање финансијских средстава које је ЕУ издвојила за ове намене.

Значајан допринос у промовисању прекограничне сарадње као фактора у јачању конкурентности привреде доњег Подриња и превазилажењу његовог периферног статуса, има Регионална развојна агенција (РРА) Подриња, Подгорине и Рађевине – доо Лозница^{18,19}. Кроз едукацију не само државних и јавних институција, већ и локалног становништва, на тему управљања и учешћа на пројектима, са једне стране, може се решити претходно поменути кадровски проблем, а са друге, повећати одговорност и оспособљавање локалне заједнице у промоцији развојних иницијатива и интереса, посебно из сектора туризма.

Туристички ресурси доњег Подриња, кроз IPA пројекте прекограничне сарадње, могу бити боље валоризовани, а на туристичком тржишту промовисани као јединствен туристички производ. Културна прекогранична сарадња, односно успостављање транснационалних стаза које имају улогу очувања и заштите карактеристичних друштвених заједница и њихових деловања, је полазиште у прекограничном туристичком повезивању (Lečić, 2011). Културне стазе, у виду „тематских путева”²⁰, представљају значајан туристички производ у појединим европским земаљама. Искуства ових земаља могуће је применити и у истраживаном пограничном подручју, што би допринело бољем повезивању и валоризовању постојећих антропогенних и природних туристичких ресурса.

Херцеговина”. Као један од првих прекограничних пројеката из области туризма, „Cross-spa” пројекат анализирао је бањске центре Подриња у циљу формирања јединственог wellness & spa производа Републике Србије и Босне и Херцеговине. У дефинисању интегрисаног здравственог производа, учествовали су прекогранични тимови носилаца туристичке понуде из јавног и приватног сектора. Размена искустава, рад на активностима маркетинг понуде прекограничног подручја, иновације, развој, стандардизација и промоција услуга здравственог туризма, представљање пројекта на међународним сајмовима туризма, само су неке од активности прекограничне сарадње које су имале за циљ да се кроз промоцију здравственог туризма и његових производа, индиректно промовише и дестинација (http://www.razlatibor.co.rs/dokumenti/cross_spa.pdf).

¹⁶ IPA пројекат „Златибор – Јахорина, сарадња на магичном путу”, омогућила је размену искустава на пољу супраструктурног и инфраструктурног уређења и туристичког мапирања планинских ски центара (<https://srb-bih.org/sr/project/zlatibor-jahorina-cooperation-on-magic-way-2/>).

¹⁷ „Развој типичних производа у северо – источној Босни и Херцеговини и Златиборском округу у Србији” је IPA пројекат из области туризма намењен локалној заједници, јер има за циљ укључивање сеоских домаћинстава у делатност туризма, кроз пласман традиционалних пољопривредних производа (http://www.razlatibor.co.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=109).

¹⁸ РРА Подриња, Подгорине и Рађевине – доо Лозница, основана је 17. јуна 2013. године, на основу Уговора о оснивању потписаног између општина Крупањ, Мали Зворник, Осечина, Љубовија и Града Лознице.

¹⁹ О улози и значају РРА Подриња, Подгорине и Рађевине – доо Лозница у промоцији и развоју туризма, али и доприносу одрживом развоју кроз примену стратешког планирања, биће више речи у смерницама научног истраживања.

²⁰ Пројекат „Ad Drinum” представљаће први међународни „тематски пут” настао као резултат прекограничне сарадње општина Зворник и Мали Зворник, које су конкурисале на позив *Regional Cooperation Council Secretariat (RCC)* (<https://www.rcc.int/tourismgrants>). Основни циљ пројекта је формирање „културне стазе” која ће повезивати средњовековне руднике дуж некадашњег римског пута *Sirmium – Salona*. Крајњи исход пројекта је укључивање „културне стазе” у балкански пројекат „Via Dinarica”.

Услед тога, ЕУ подстиче и подржава пројекте „тематског туризма”²¹, чијим развојем савремена туристичка индустрија и путовања добијају нова својства. За WTO-у и Савет за светска путовања и туризам (WTTC), тематски туризам је веома повољна и компаративна делатност у поређењу са традиционалним облицима масовног туризма.

4.4. Развој туризма у пограничним подручјима

Туризам је привредна делатност која има велики потенцијал у подстицању уравнотеженог развоја одређене земље. Утиче на привредни и друштвени развој кроз повећање запослености, развој и интеграцију комплементарних делатности, укључивање домицилног становништва у креирање туристичке понуде, подизање културне свести становништва о значају развоја туризма по локалну заједницу и др. Као интердисциплинарна делатност, туризам се може посматрати и као фактор економске стабилности и повезаности прекограничних географских подручја.

Бројни су примери који потврђују примарни или искључив значај туризма за препород читавих регија, а посебно пограничних (Вучетић и Пјевач, 1991). Да погранична подручја постају туристичке дестинације потврђују истраживања светских и појединих домаћих аутора (Bjeljac & Ćurčić, 2006; Бијељац и др., 2006; Blasco et al., 2014; Gelbman & Timothy, 2010; Gelbman & Timothy, 2011; Gelbman & Timothy, 2019; Majstorović et al., 2013; Popović et al., 2012; Stanković & Ćirković, 2003; Timothy & Teye, 2004; Tosun et al., 2005; Weidenfeld, 2013). Посматрајући границе као атракције, Timothy (1995, 1998, 2000, 2001, 2002, 2016, 2019), Timothy et al. (2014), Timothy et al. (2004) у својим истраживањима развој туризма у пограничним подручјима анализирају кроз углавном пасивне активности туриста (разгледање, куповина, игре на срећу, одлазак у ресторане, барове и ноћне клубове, куповина алкохола, проституција и др.), али и кроз на промене дуж граница суверених држава.

Савремени развој туризма претвара погранична подручја у зоне активних туристичких кретања и дешавања, у којима туристичке вредности представљају атракције и симбол мира, а где у зависности од типа граница зависи врста сарадње земаља суседа (Gelbman & Timothy, 2010; Dołzbłasz & Raczyk, 2015). Атрактивна туристичка подручја, са природним и антропогеним туристичким ресурсима, у суштини представљају елементе који омогућавају бржи економски и социјални развој суседних земаља, али и њихово чланство у ЕУ (Bjeljac & Ćurčić, 2006). Развој бањског и спортско – културног туризма су видови туризма који су утицали на убрзани развој земаља суседа и условили активирање природних вредности (Bakucz & Köbli, 2016; Bacsi et al., 2012; Rácz, 2017).

Досадашња истраживања и искуства земаља суседа указују да је међународна сарадња у области коришћења и заштите природних и културно – историјских ресурса са аспекта прекограничног развоја туризма најзаступљенија (Prokkola, 2008). Укључивањем туристичких вредности пограничних подручја у облике „тематског туризма” настају услови за успостављање и интензивирање пограничне и шире међудржавне сарадње, али и за реализовање великог броја прекограничних пројеката (Бијељац и др., 2006; Mirković, 2012).

Специфични облици туризма могу бити „драгоцен алат” за финансирање и социоекономски развој пограничних подручја (Stojić-Karanović, 2007). Ови видови туризма

---

²¹ Појам „тематски туризам” настао је 70-тих година XX века. Класификација и појмовно значење тематског туризма до данас није јасно одређено и опште прихваћено, али је нагласак на посебној „теми” туристичког производа. За ближе тумачење „туризма тема” користи се термин „ниша” (*niche*). „Туризам ниша” даје дестинацијама веће могућности за туризам који је одржив и мање штетан у односу на масовни (Marson, 2011). Према ауторима Novelli (2005, 2018), Robinson & Novelli (2005, 2007), „туризам ниша” састоји се од читавог низа компоненти тзв. микро ниша. Јовановић (2015) износи мишљење да тематски туризам, туризам ниша или специфични облици туризма чине две међусобно повезане компоненте присутне на туристичком тржишту: „тематски туристички производ” и „тематски конзумент”. По Hrabovski-Tomić (2008), „специфични облици туризма представљају мање сегменте тржишта (тржишне нише) унутар појединих селективних врста туризма које обележава специфични примарни туристички мотив”.

усклађени су са укупним капацитетом простора у коме се налазе. Културно наслеђе, као важан развојни друштвени ресурс, заузима посебно место у програмима прекограничне сарадње. Развој културног туризма кроз формирање мреже културних коридора („*путеви културе*“), који тематски повезују наслеђе унутар једне или више земаља, започео је пре тридесетак година у земљама Европе. „*Путеви културе*“ представљају посебан програм дугорочног повезивања културног наслеђа и природног богатства у циљу њиховог очувања.

Развој „тематског туризма“ у пограничним подручјима граничних водених површина, који су кроз историју представљали „мирну“ природну баријеру или пак зону конфликта²², је специфичан и захтева одређена инвестициона улагања у циљу њихове ревитализације и економског развоја. Недостатак инфраструктуре је један од главних разлога који отежава сарадњу и успорава развој ових простора, а често појачава и осећај поделе (Stojkov & Nikolov, 2008). Ипак, ови простори имају бројне могућности за сарадњу (транспорт, развој лучких система, економски развој, туризам, култура, заштита животне средине и др.), а премошћавањем водених баријера, стварају се услови за повезивање пограничног становништва које је углавном сличног језика, фолклора, историје и менталитета.

У оквиру овог поглавља биће анализирани примери прекограничне сарадње на европским воденим токовима који су кроз историју представљали кофликтне зоне, али и зоне дуж којих није било сукоба. Долина реке Рајне је узета за пример како се историјски кофликтне зоне могу успешно трансформисати у еврорегионе сарадње, развоја и повезивања пограничних земаља. Супротно од долине Рајне, еврорегионална сарадња Финска – Шведска у долини реке Торнио (простор у коме није долазило до кофликата земаља суседа), је пример развоја и трансформације „региона отворених граница и мира“.

4.4.1. Иницијативе за развој туризма у долини реке Рајне

Река Рајна (1.230 km) је најдужи и најважнији водени ток и „пловни пут“ у Западној Европи. Настаје у Швајцарским Алпима спајањем притока Фордерхајн и Хинтерхајн. Улива се у Северно море, на територији Холандије, где са Мезом и Шелтом формира широку делту. Кроз историју, долина реке Рајне је у складу са политичким приликама представљала не само војно – одбрамбену линију, већ и регионалну и међународну границу. Данас, од извора до ушћа, Рајна је гранична европска река (Швајцарска – Лихтенштајн, Швајцарска – Аустрија, Швајцарска – Немачка, Француска – Немачка и Немачка – Холандија), где је формирањем еврорегиона (Мас (Меза) – Рајна (*Meuse – Rhine*), Рајна – Мас (Меза) – север (*Rhein – Maas – Nord*), Рајна – Вал (*Rhine – Waal*), Три Рајне (*TriRhena*) и Сар – Лор – Лукс (*SaarLorLux*) – Рајна) успостављена регионална сарадња земаља суседа, а гранична река условила трансформацију и интеграцију простора.

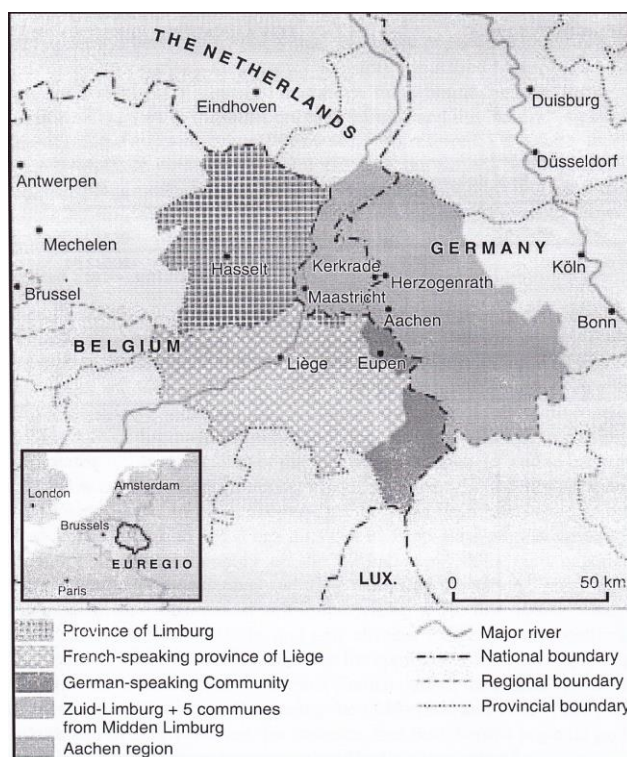
Долина реке Рајне је преко 150 година позната као једна од најстаријих туристичких дестинација у Европи и део „*Велике европске туре*“ (*Grand Tour*), која сваке године привлачи све већи број туриста (Poggendorf, 2017). Развој туризма у долини Рајне се везује за средину XIX века, када су организована прва туристичка путовања и крстарења, која су условила изградњу железнице, а тиме и повезивање туристичких атракција, што је допринело обнови и рестаурацији културних знаменитости. Туристички најатрактивнији и најзанимљивији је средишњи и део горњег тока реке Рајне („*Upper Middle Rhine Valley*“), који је 2002. године уписан на UNESCO листу светске културне баштине, заједно са индустријским културним наслеђем доњег тока Рајне (*Lower Rhine Valley*) у области Рур.

Прекогранична сарадња земаља и градова суседа у долини реке Рајне успостављена је у области економије, образовања, културе, туризма, здравствене заштите и заштите животне средине (Stoffelen & Vanneste, 2017). Од свих еврорегионалних сарадњи које постоје у

²² Долине река Рајне и Мезе, Одре и Нисе, Марице и Евроса, Муре и Драве и др. су неке од најпознатијих европских међудржавних водених граница које су кроз историју биле познате као кофликтне зоне, а данас су зоне успешне еврорегионалне сарадње.

долини Рајне, посебно се истиче сарадња у оквиру еврорегиона Мас (Меза) – Рајна (*Meuse – Rhine*) (ЕМР)²³, формираном 1976. године, на тремеђи Немачке, Белгије и Холандије. Еврорегион обухвата јужни део холандске провинције Лимбург (*Limburg*), белгијске провинције Лимбург (*Limburg*) и Лијеж (*Liège*), и провинцију Ахен у Немачкој. ЕМР је најстарији еврорегион у ЕУ. Основан је у „срцу Европе”, у Мастрихту (*Maastricht*), са успостављеним правним статусом 1991. године. Захвата површину од 11.000 km² око урбаног коридора Ахен – Мастрихт – Хаселт – Лијеж, где живи око 3,9 милиона становника. Од 01. јануара 2007. године седиште еврорегиона је у Еупену, у Белгији, где су смештени управни органи власти: Одбор (*Bestuur*), као највиши орган власти са представницима пет регионалних партнера и „Парламент”, односно Савет еврорегиона (Knippenberg, 2004).

Скица 3. Еврорегион Мас (Меза) – Рајна
Извор: Knippenberg, 2004.

Еврорегион је део паневропског урбаног коридора „*Blu Banana*”. Региони у ЕМР-у, од периода индустријске револуције, деле заједничку историју у погледу развоја економије, посебно у области рударства, производње челика, текстила и аутомобила²⁴, а данас у домену здравствене заштите²⁵ и развоја тематског туризма. Институције надлежне за развој туризма у ЕМР-у су: *Tourismusagentur Ostbelgien* (ТАО) у источном делу Белгије и *Eifel Tourismus* (ЕТ) у области Ајфел (Немачка). Прекограничне маркетиншке активности развоја туризма у

²³ Више о еврорегиону на: www.euregio-mr.org.

²⁴ Индустријски развој у ЕМР-у је достигао врхунац развојем рударства (1815-1992). Напуштањем рударске производње и затварањем рудника, крајем XX и почетком XXI века, уследила је промена намене и преуређење рударских локација у пословну, рекреативну и резиденцијалну зону, односно у тематско индустријско наслеђе под заштитом UNESCO-а. Индустријски путеви културе везују се за белгијску провинцију Лијеж (*Liège*) и регион Валоније (*Walloon*), односно градове Лијеж и Вервиерс (*Liège and Verviers*), уз могућност развоја у другим градовима и провинцијама ЕМР-а (<http://www.the-locator.eu/>), а у оквиру INTERREG пројеката „*Industrial Site Portal*” и „*Historic Urban Landscape Approach*” (<https://www.interregemr.eu/project>).

²⁵ ЕМР је познат и као „*health care region*”, и први је и једини еврорегион члан мреже „*Regions for Health*”, Светске здравствене организације, са најзначајнијим „*city spa & wellness*” центрима у немачком граду Ахену.

надлежности су асоцијације *EWIV Eifel – Ardennen Marketing*, од 2003. године, с тим да постоје индиције о формирању јединствене ДМО-је.

Програми за прекогранични развој туризма спроводе се у оквиру INTERREG IV иницијативе, уз активно учешће локалних носиоца туристичке понуде у организацији различитих догађаја и сајмова, а превасходно у креирању јединственог „бренда” еврорегиона. Сарадња између партнерских региона ЕМР-а је остварена у оквиру бројних културних и туристичких иницијатива реализованих кроз INTERREG програм (*Terra Mosana, RANDO – M, RegioTheater & RegioDance, Green Metropolis, Cycling Connections* и др.)

Најзначајнији прекогранични пројекат, у оквиру ЕМР-а, је „*Vennbahn*” пројекат. Представља међународно познату прекограничну бициклистичку стазу, изграђену на траси некадашње железничке пруге, дуж границе Немачка – Белгија – Луксембург, па је позната и као „железничка стаза” (*rail trail*). Бициклистичка стаза, дужине 125 km, повезује Ахен (*Aachen, Bad Aachen*), погранични град и бањски центар у Немачкој покрајини Вестфалија, на северу, и Троисвиергес (*Troisvierges*) у северном Луксембургом, на југу (Скица 5).

Скица 4. Туристичке организације ЕМР-а
Извор: Stoffelen & Vanneste, 2017.

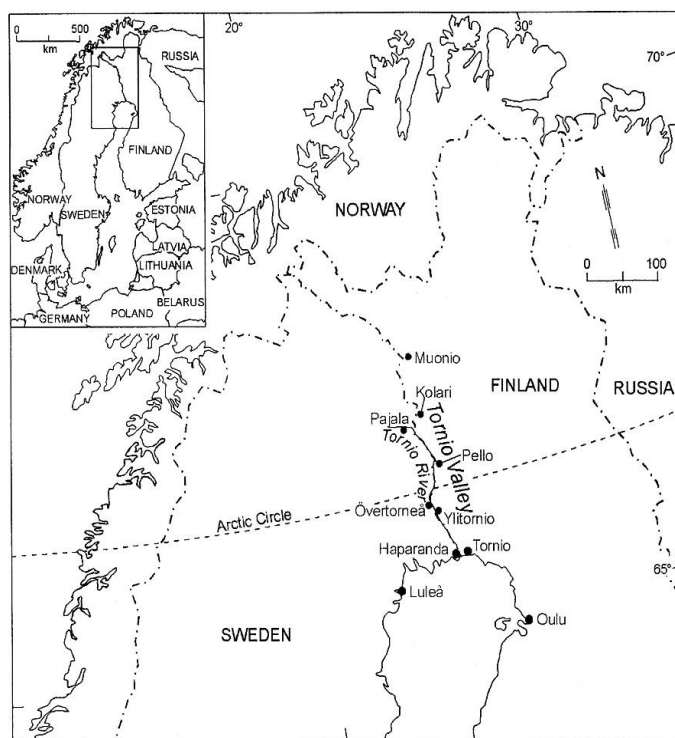

Скица 5. Пројекат „*Vennbahn*”
Извор: Stoffelen, 2018.

Стаза *Vennbahn* трасирана је кроз прекогранични парк природе „*High Fens-Eifel Nature Park*” или „*North Eifel Nature Park*”, и намењена је рекреативцима, а не спортско оријентисаним бициклистима (*пројекат RANDO – M*). Стаза је опремљена и обележена туристичком сигнализацијом. Повезана је са локалним бициклистичким стазама са обе стране границе, што је утицало на повећан број не само рекреативаца, већ и индивидуалних посетилаца (Stoffelen, 2018). То потврђују и статистички подаци, који указују да „*Vennbahn*” приходује са 56% у укупном буџету туризма еврорегиона.

4.4.2. Иницијативе за развој туризма дуж границе Финска – Шведска

Једна од првих иницијатива развоја туризма на „мирним“ воденим границама настала је 1995. године у долини реке Торнио, (фински: *Tornionjoki*, шведски: *Torne älv*, *Torneälven*, *Meänmaa*), Лапонија, уласком Финске и Шведске у ЕУ. Прекогранични регион реке Торнио (*Meänmaa* – *наша земља*; *Meänkieli* – *наш језик*), познат је као „регион отворених граница и мира“ у коме коегзистирају различите културе, али и као најнапреднији рурални регион у ЕУ, у смислу прекограничне сарадње (Prokkola et al., 2015). Заснован је на дугогодишњој сарадњи и повезаности пограничних општина, од 50-тих година XX века, које представљају периферије земаља којима припадају. Концепт региона *Meänmaa* успостављен је на историјско – културном и природно – научном принципу, где је формирањем границе (1809)²⁶ подељен интегрисани економско – културно – језички говорни простор (*lang. Sami u Meänkieli*), природни простор и „трговачки ледени пут“ ка Арктику (Prokkola, 2007a, 2011).

Скица 6. Погранични простор Финска – Шведска
Извор: Prokkola, 2007a.

Река Торнио (522 km) извире у истоименом језеру, у близини границе Шведска – Норвешка. Улива се у Ботнички залив, и трећином своје дужине је гранична река Финска – Шведска. Долина реке Торнио – еврорегион *Meänmaa* или „земља арктичког круга“, позната по бројним природним и антропогеним туристичким атракцијама, је једно од најпожељнијих пограничних подручја у Европи у погледу прекограничне сарадње. Сличност природних и културних вредности руралног простора, периферност и велика незапосленост становништва условили су да прекогранична сарадња integriше развој селективних облика туризма (екотуризам, културни и туризам догађаја), који треба да допринесу трансформацији и активирању пограничног руралног простора у туристичке сврхе (Prokkola, 2008, 2010).

²⁶ Све до 1809. године Финска је била саставни део Шведске, када је након више од 600 године припала Русији. У последњем рату Шведска – Русија, Русија је 1808. анектирала Финску, која је званично постала део територије Русије након споразума у Хамини. Године 1809. Русија је повукла границу долином реке Торнио. Овим разграничењем, подељена је област Лапоније, а некадашњи шведски град Торнио, припао је Русији, а данас Финској. Швеђани су на супротној обали реке, насупрот Торниу, основали град Хапаранду.

За реализовање и координирање програма развоја туризма дуж границе Финска – Шведска надлежне су четири организације: Савет долине реке Торнио (*The Council of the Tornio Valley*), Провинција Ботниенсис (*Provincia Bothniensis*)²⁷, Ботнички круг (*Bothnian Arc*) и Мрежа арктичког круга АБ (*Arctic Circle Network AB*). Савет долине реке Торнио формиран је 1987. године, као кооперативна организација која повезује шест пограничних општина из Финске и четири општине из Шведске. Као репрезентативна организација регије Торнио у АЕВР-у, заслужан је за спровођење INTERREG III иницијативе, координацију и имплементацију прекограничних пројеката. Мрежа арктичког круга АБ, као јавно предузеће, задужена је за сарадњу и подстицај приватног туристичког сектора, уз активно учешће локалног становништва у пројектима и програмима развоја туризма (Prokkola, 2007б, 2010).

У оквиру INTERREG III иницијативе реализован је велики број пројеката у циљу културног оживљавања, повезивања и ревитализације пограничног простора, у радијусу од 20 km од границе (Скица б). Најзначајнији пројекти за развој туризма који су реализовани у оквиру програма „На граници” (*On the Border*) су: билатерална сарадња развоја градова суседа (Торнио и Хапаранда)²⁸, „Формирање културне туристичке мреже у долини реке Торнио” (1997) и обнова и маркирање туристичког „Северног леденог пута” (2003, 2005). Циљ пројекта „Културна туристичка мрежа у долини реке Торнио” је повезивање културних знаменитости, односно умрежавање контаката локалних културних удружења и установа културе, у циљу формирања културних туристичких рута и лакше доступности информацијама о културним вредностима. Резултат пројекта је отварање заједничких инфо – центара градова суседа (Торнио – Хапаранда и Ylitornio – Övertorneå), израда интернет стране регије *Meänmaa*²⁹ са неопходним информацијама о туристичким атракцијама у свакој од десет општина и штампање регионалних новина *Meänmaa Aviisi*. Обнова туристичког леденог пута (*ice road*), као „тематског пута културе”, дуж кога становништво локалних сеоских заједница традиционално, од 80-тих година XX века, организује разне манифестације (опере, фестивал „Poikkianti”, дочек Нове године, такмичења у голфу, скијању и риболову на леду (*ice fishing*) и др.), је покушај повезивања културних вредности са обе стране границе у циљу опслуживања туриста у даљем развоју подручја као туристичке дестинације („*Destination Arctic Circle*”) (Prokkola, 2007б, 2008; Prokkola & Ridanpää, 2011).

*****

Међународна искуства, претходно анализираних „водених” еврорегиона могу представљати поједине видове прекограничне сарадње земаља у долини реке Дрине, које је неопходно додатно интензивирати. Природне вредности и антропогени локалитети, у пограничном простору Републике Србије и Босне и Херцеговине, представљају значајне и атрактивне туристичке ресурсе за обе државе. На основу ових ресурса, Подриње у целини се на међународном туристичком тржишту може представити као потенцијална и јединствена туристичка дестинација, са акцентом на развој „тематског туризма”, о чему ће више речи бити у смерницама истраживања.

---

²⁷ *Provincia Bothniensis* обухвата два града суседа, градове Торнио и Хапаранда.

²⁸ Градови Торнио и Хапаранда, смештени су у делти реке Торнио, а мост који их повезује представља значајну културну туристичку атракцију. Сарадња градова заснована је, још од 60-тих година XX века, на институционалној сарадњи, инфраструктури и образовању. Промовисана је под називом „EUROCITY”, као одличан модел за прекограничну сарадњу.

²⁹ www.meanmaa.net

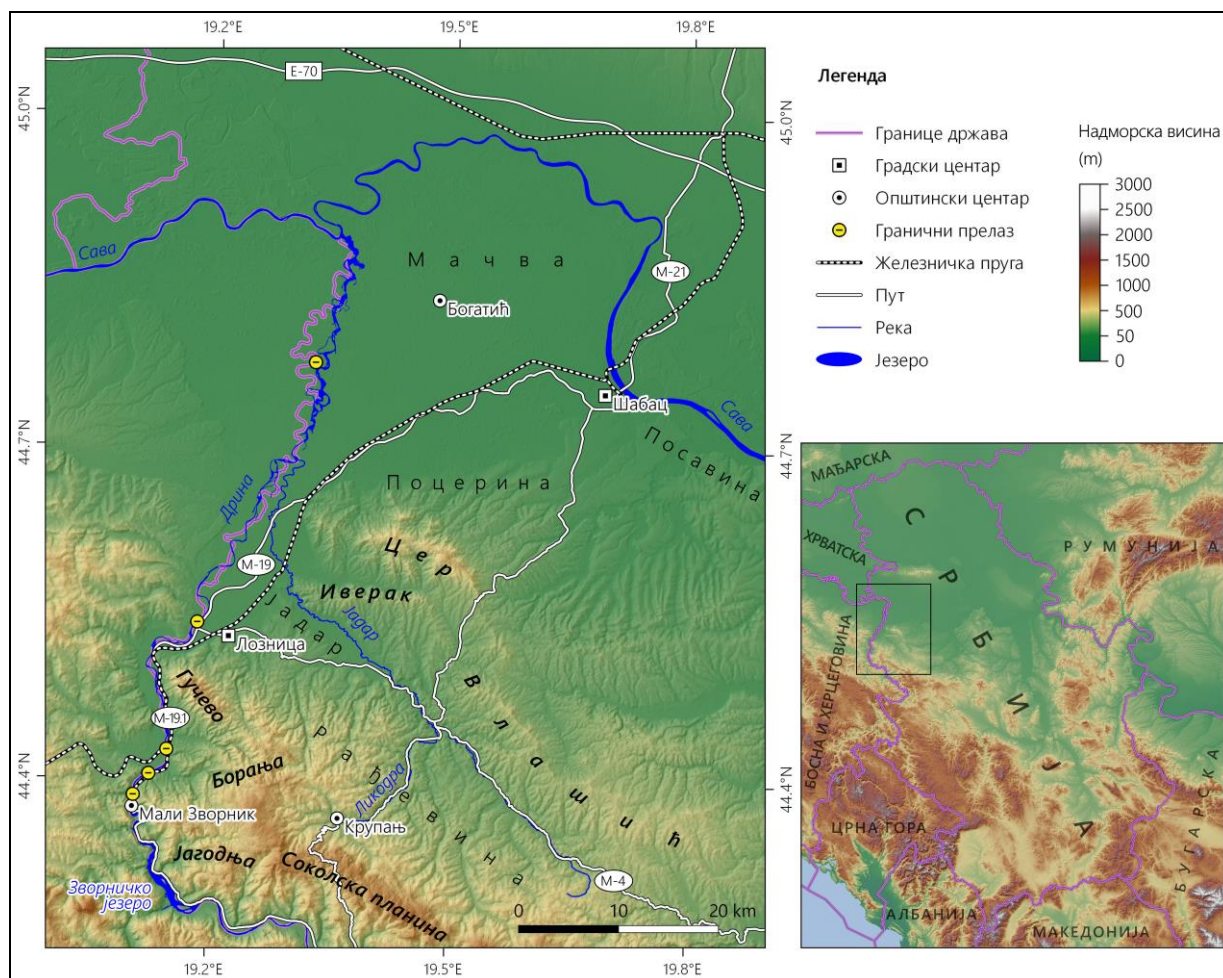
5. ТУРИСТИЧКО – ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ДОЊЕГ ПОДРИЊА

Туристичко – географски положај, као значајан елемент туристичке валоризације, карактерише се географским и туристичким положајем који је у функцији и зависи од географског, саобраћајног и функционалног положаја. Представља просторни однос доњег Подриња према контрактивним и дисперзивним зонама у ближем и даљем окружењу, тј. према предеоним целинама, туристичким мотивима и правцима туристичких кретања.

5.1. Географски положај, границе и административна подела

Доње Подриње је најмања и најсевернија целина у сливу реке Дрине. Обухвата пространу географску област са леве и десне стране реке Дрине, тј. слив њеног доњег тока, од Малог Зворника до ушћа Дрине у реку Саву, у дужини од 91 km (Милутиновић, 2005а). У регионално – географском погледу припада Перипанонској Србији односно, њеној субрегији Западна Србија, док му административно припадају општине Богатић, Крупањ и Мали Зворник, затим Град Шабац и Град Лозница.

Субрегија Западна Србија подељена је на две регионално – географске целине. На северу је Српска Посавина, а на југу Подриње са Ваљевском Подгорином. Српска Посавина се пружа од Саве на северу, између доње Дрине и доње Колубаре, до Цера на југу и развођа према Тамнави на истоку (Марковић, 1972). На овом простору издвајају се мање микрорегије (Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина и Обреновачка Посавина)³⁰.

Карта 4. Физичко – географски положај доњег Подриња
(Извор: Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)

³⁰ Истраживањем није обухваћена Обреновачка Посавина.

Мачва (901,9 km²) је ограничена доњом Дрином на западу, лактастом окуком Саве на северу и истоку и Мачванским одсеком на југу. Мачвански одсек је морфолошка граница којом је Мачва одвојена од Шабачке Посавине и Поцерине (Marković, 1967). Одсек се пружа од Мишарске аде на истоку, до Дрине на западу. Има просечну висину од 35 m, која према југозападу, ка северној подгорини Цера, достиже 70 m. На североистоку, према Посавини, Мачвански одсек достиже висину од 20 m и наставља се у Посавски одсек.

Мачванско – посавски одсек ка југу прелази у Добравско – думачку површ, која преко Посавско – поцерског прегеба прелази у Посавско – поцерску површ. Посавско – поцерски прегеб одваја нижу Посавину на северу од више Поцерине на југу. Посавско – поцерско „степениште” рашчлањено је токовима Добраве, Думаче и Беле реке (Марковић, 1970).

Шабачка Посавина и Поцерица заузимају простор јужно од Мачванско – посавског одсека. Морфолошку границу Шабачке Посавине и Поцерине представља развође између реке Думаче и њене притоке Вишњеваче. Шабачка Посавина је ниским развођем одвојена од Обреновачке Посавине и доње Колубаре на истоку. Граница је представљена Провско – свилеуовском гредом, која представља остатке Посавско – поцерске површи. Од Тамнаве на југу, Шабачка Посавина је одвојена остацима Посавско – тамнавске површи.

Српска Посавина од Подриња на југу одвојена је линијом Мачвански одсек – било планине Цер, што је условило регионалну издиференцираност Цера. Северна подгорина, Шабачка Поцерица (400,8 km²), припада Српској Посавини. Јужна подгорина Цера, која припада Подрињу, позната је као Лешничка Поцерица. Према југу, граница Подриња се завршава на Подрињским (Јагодња и Соколска планина) и Ваљевским (Јабланик, Медведник и Повлен) планинама, које одвајају Подриње од Ваљевске Подгорине (Живановић, 2014).

Северне падине Јагодње и Соколске планине припадају доњем Подрињу, а јужне средњем Подрињу и микрорегији Азбуковица. Превојем Прослоп (678 m) Соколска планина је одвојена од Медведника, а тиме и Подриње од Ваљевске подгорине и Азбуковице. На простору Подриња могу се издвојити мање регионално – географске целине (Лешница, Јадар, Рађевина и Малозворнички крај).

Јадар обухвата слив истоимене реке, који је усечен између планина Иверка, Гучева, Борање, Јагодње и Влашића (Марковић, 1972). Теренским истаживањима Гајић и др., (2012) утврдили су да се простор Јадра поклапа са територијом општине Лозница, која се пружа на површини од 612 km². Граница Јадра иде од Дрине на западу до Црног врха (779 m) на Гучеву, затим испод врха Кулишта, скреће ка југозападу до развођа Беле реке и Буковог потока, одакле иде према југоистоку и пружа се развођем Боринске реке и Малог Радаља (најјужније тачке Јадра) до тромеђе са Подрињем и Рађевином. Граница се затим преко преседлине Биљег (693 m) спушта у долину Јадра, где пресеца корито реке Јадар и северозападне падине Влашића до подножја Букорске главе (405 m), где је тромеђа са Поцерином и Рађевином. Од Букорске главе (најисточнија тачка Јадра), граница иде билом планине Цер даље на запад до корита реке Дрине.

Лешница обухвата слив истоимене реке између Цера и Иверка (Марковић, 1972). Међутим, на основу утврђених и претходно приказаних граница Јадра, може се закључити да Лешница просторно припада Јадру, тј. територији Града Лознице (Гајић и др., 2012).

Рађевина (479,6 km²) је мања област која заузима простор између Поцерине на северу, Азбуковице на југу, Подриња и Јадра на западу, и Ваљевске Подгорине на истоку. Представља део пространијег краја – Јадра. Назив Рађевина, данас се користи као регионално географско име за територију општине Крупањ, која заузима највећи и централни део области. Крупањ је највеће градско средиште и насељено место у Рађевини (Ристановић и др., 2016).

По Милојевићу (1913) Рађевина и Јадар се налазе у пространој котлини која је на северозападу ограничена реком Дрином, на југоистоку ниском преседлином која представља развође Јадра и Колубаре. Са југозапада котлину затварају Гучево, Борања, Јагодња и Соколска планина, а на североистоку Цер и Влашић. Шабић (2004) је истраживањима на

терену 2001. године потврдио Милојевићеве (1913) границе Рађевине. Западна, југозападна и јужна граница Рађевине је морфолошка. Хидрографско развође планина Борање и Јагодње одваја Рађевину од Јадра и Подриња на западу. Црни врх је најзападнија тачка Рађевине. Од Азбуковице на југу, одваја је топографско развође Јагодње и Соколске планине и њихових врхова (Равна гора (881 m), Корита (838 m), Петков врх (954 m) и Рожањ (971 m)). Планински врх Рожањ је најјужнија тачка у регији. Према југоистоку, граница иде преко преседлине Прослоп (678 m), односно развођа Јадра и Колубаре, који одваја Рађевину од Подгорине на истоку. Потом се у правцу североистока спушта низ падине Соколске планине до реке Пецке, чији доњи део тока на дужини од 6 km чини југоисточни обод Рађевине (Шабић, 2004). Пресецајући корито Јадра, граница иде до ушћа Ликодре у Јадар, а потом на североисток до северозападнoг подножја Влашића (најисточније тачке у Рађевини), односно до Букорске главе (405 m), где је тромеђа са Јадром и Поцеринoм.

Малозворнички крај се налази на граници средњег и доњег Подриња. Територија има издужен облик, север – југ, и пружа се десном долином страном реке Дрине. Северна и источна граница је морфолошка и представљена је развођем између слива Јадра и мањих притока Дрине. Граница се пружа од ушћа Орловог потока у Дрину, затим се наставља вододелницом на Гучеву (Црни врх, 779 m), иде преко Кулишта (669 m) до Стражила (522 m), где скреће према југу долинама Буковог и Оровог потока. Граница потом скреће ка истоку, преко Смајиног брда (789 m) до горњег тока Велике реке. Средњи и доњи ток Велике реке, на дужини од 6 km, представља југоисточну границу (Голић, 2010). У претходно изнетим границама Малозворнички крај захвата површину од 187,5 km².

У складу са изнетим, може се закључити да доње Подриње има природне границе. Пружа се од реке Саве на северу до развођа на Подрињским планинама на југу, односно од Дрине на западу до превоја Прослоп на истоку. Од превоја Прослоп, граница иде према северу преко доњег тока реке Пецке, до северозападнoг подножја планине Влашић (Букорска глава, 405 m), одакле се Посавско – поцерским „степеништем” спушта до Мачванско – посаваког одсека, тј. до Мишарске аде (Грчић и Грчић, 2002).

У регионално – географском погледу простор доњег Подриња захвата површину од 2.578,3 km². Од тога, Мачва заузима 901,9 km², Шабачка Поцерица 400,8 km², Лешница и Јадар 612 km², Рађевина 479,6 km² и Малозворнички крај 184 km². Међутим, морфолошка и административна граница доњег Подриња се не поклапају.

Административно, простор доњег Подриња захвата површину од 2.319 km², са одступањима на простору Мачве и Рађевине.³¹ Простор Мачве (901,9 km²) деле – Град Шабац, Град Сремска Митровица и општина Богатић. Највећу површину заузима мачвански део Града Шапца (396,2 km²), затим општина Богатић (384 km²) и мачвански део Града Сремска Митровице (121,7 km²). Типична мачванска општина је Богатић (14 насеља). Територија Града Шапца је мачванска (18 насеља) и посавако – поцерска (34 насеља), док је територија Града Сремска Митровица мачванска (7 насеља) и сремска (19 насеља), и није обухваћена овим истраживањем. На основу изнетог, територији Мачве припада укупно 32 насеља, 31 сеоско и 1 градско (Шабац), а Шабачкој Посавини и Поцерини (400,8 km²) 34 шабачка насеља. Шабац је седиште Мачве, Шабачке Посавине и Шабачке Поцерине.

Већ је изнето да Јадар и Лешница административно припадају територији Града Лозница (612 km²). Мрежу насеља Јадра чини 54 насеља, од чега 52 припада категорији сеоских насеља, док статус градских насеља имају Лозница и Бања Ковиљача.

Простор Рађевине је подељен између три општине – Крупња, Малог Зворника и Осечине (Ристановић и др., 2016). Централни и највећи део Рађевине заузима општина Крупањ са 23 насеља, од чега су 22 сеоска и 1 градско (Крупањ). Рађевини припадају и 4

---

³¹ Ради лакше обраде прикупљених података, уместо морфолошке границе доњег Подриња уважаваће се административне границе општина (Богатић, Крупањ и Мали Зворник) и Градова (Шабац и Лозница).

сеоска насеља општине Осечина (Бастав, Белотић, Комирић и Коњуша) и 2 сеоска насеља општине Мали Зворник (Доња Борина и Радаљ). На територији Рађевине има укупно 29 насеља, од чега 28 сеоских и 1 градско. Укупна површина Рађевине, у морфолошком погледу, износи 479,6 km², од тога општина Крупањ захвата 342 km², рађевски део Малог Зворника захвата 75 km², а рађевски део општине Осечина 62,6 km².

Малозворнички крај обухвата 12 насеља, 11 сеоских и 1 градско (Мали Зворник). Административно се поклапа са територијом општине Мали Зворник (184 km²). С обзиром да насеља Доња Борина и Радаљ у морфолошком погледу припадају Рађевини, онда се на простору Малозворничког краја налази 9 насеља (1 градско и 8 сеоских).

На овако административно дефинисаном простору истраживања (2.319 km²), који обухвата 155 насеља, од којих 5 градских и 150 сеоских, према последњем попису становништва (2011), живело је 253.871 становника, односно 87.118 у градским срединама, а 166.753 у руралним срединама. У току истраживања, 2018. године, истраживани простор насељавало је 239.823 становника.³²

5.2. Саобраћајни положај

Доње Подриње као погранична регија има периферан положај у Републици Србији. За његово повезивање са ширим окружењем значајан је развој путног, железничког и воденог саобраћаја. Изградња саобраћајне мреже првенствено зависи од морфологије терена. Долине Дрине, Саве, Јадра и Лешнице природно су предиспониране за трасирање саобраћајница. Иако постоје повољни природни услови за изградњу комуникација, на простору доњег Подриња нема значајнијих друмских и железничких праваца који имају „везну функцију у организацији простора Србије” (Тошић, 2001).

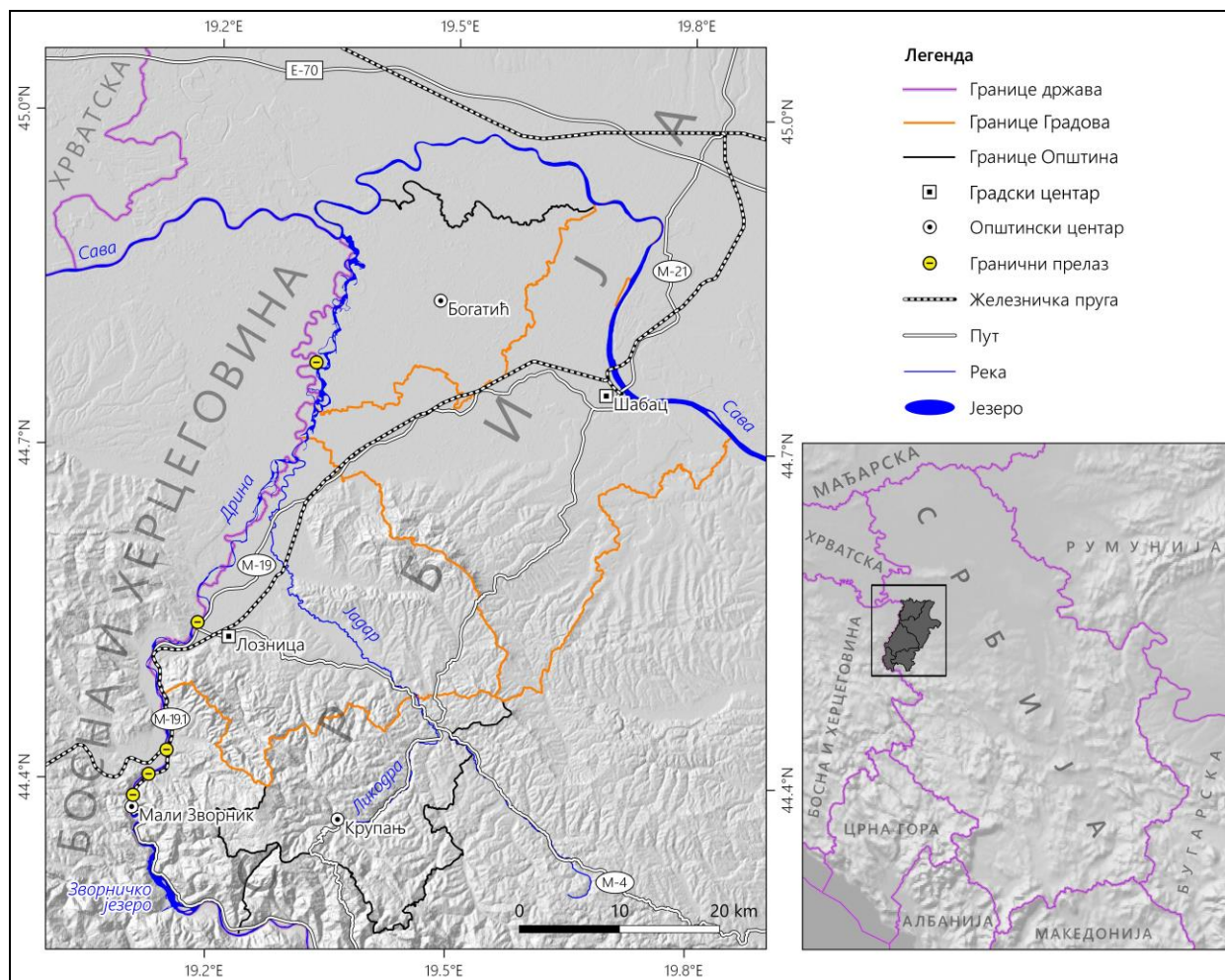
Распадом бивше Југославије и формирањем границе на Дрини, на простору доњег Подриња успостављани су и отворани гранични прелази са Босном и Херцеговином. На делу државне границе између Србије и Босне и Херцеговине (Републике Српске), који припада простору доњег Подриња налазе се три гранична прелаза за друмски саобраћај (Бадовинци – Попово поље, Трбушница – Шепак, Мали Зворник (нови мост) – Каракај), један гранични прелаз за железнички саобраћај (Мали Зворник – Каракај) и један пешачки гранични прелаз (Мали Зворник (стари мост или „Мост краља Александра”) – Зворник).

Простор доњег Подриња пресеца мрежа магистралних и регионалних саобраћајних праваца (Милутиновић, 2007). Магистрални правци представљају најкраћу везу уже Србије и Војводине, односно највећег дела средње Европе, са северном Црном Гором и јужним Јадраном, али и Централне Србије са Босном и Херцеговином (Сарајево) и Хрватском (Дубровник) (Марковић, 2008). Шабац представља саобраћајно чвориште магистралних и регионалних путева, који доње Подриње повезују са Војводином, централном Србијом и Западним Поморављем. Од највећег значаја је магистрални правац Нови Сад – Рума – Шабац – Ваљево – Пожега (М21). Овим правцем доње Подриње је код Руме повезано са паневропским (железничким и друмским) коридором Ха, односно аутопутем Е70 (Београд – Загреб – Грац – Салцбург). На југу, код Пожеге, доње Подриње је повезано са попречним магистралним правцем М5 (Чачак – Ужице – веза са Босном и Херцеговином (М19) и правцем који је веза са Црном Гором (Е761 – будући коридор XI)). Еврокоридор X (а, б) и коридор XI, као инфраструктурни потенцијали на контакту формираних еврорегиона, треба третирати као један од фактора интеграције простора Подриња са ширим окружењем. Са друге стране, изградња модерних путева (аутопут Рума – Шабац, брзе саобраћајнице Шабац – Лозница) и „планирана изградња тунела испод Фрушке горе”, омогућиће бржи проток саобраћаја и повезаност доњег Подриња са паневропским коридором Хб, тј. аутопутем Е75 (Savković & Radulović-Jevremović, 2007).

³² *** (2019). Процењен број становника за 2018. годину. Општине и региони у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.

Најзначајнији магистрални правац у доњем Подрињу је М19 (Шабац – Лозница – Мали Зворник). Представља најзначајнију осовину развоја, дуж које су концентрисани значајни демографски и привредни капацитети регије. Од Шапца према западу одваја се правац Богатић – Бадовинци – Република Српска, који се на северу, преко Мачванске Митровице ослања на железнички правац Шид – Сремска Митровица – Инђија и аутопут Е70. Након изградње моста на Дрини (Павловића ћуприја), условио је транзитни, али и геостратешки положај Мачве (Ђурчић и Ристановић, 2000).

Карта 5. Саобраћајно – географски положај доњег Подриња
(Извор: Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)

Од Лознице, магистрални правац М19 води на запад преко моста на Дрини и граничног прелаза Трбушница – Шепак, где се остварује веза са Републиком Српском и Босном и Херцеговином. Од Лознице ка југу, пружа се магистрални правац М19.1, познат као „уздужна дринска магистрала” или „дрински пут”, који преко Малог Зворника, Љубовије и Бајине Баште и граничних прелаза (Мали Зворник – Каракај, Љубовија – Братунац и Бајина Башта – Скелани) води ка Републици Српској. Овај крак се на југу, преко планине Таре, завршава у селу Кремна где се спаја са „западноморавским магистралним правцем” (М5), који од Ужица води ка граници са Републиком Српском (гранични прелаз Котроман – Добрун). Траса магистралног правца М19.1, од Лознице до Љубовије, поклапа се са некадашњим римским путем *Sirmium – Salona* (Голић, 2010; Марковић, 2008).

Други значајан магистрални правац је М4 (Лозница – Ваљево), који води долином Јадра, а од Ваљева долином Колубаре. Ово је попречни магистрални правац који повезује доње Подриње на западу са Ваљевском Подгорином, Шумадијом и Великим Поморављем на истоку. Код Ваљева се остварује веза са магистралним правцем М21 и коридором XI

(аутопутем „Милош Велики”), а код Лајковца са „ибарском магистралом” (Е760). Од Лајковца преко Лазаревца, Аранђеловца, Тополе и Марковца могуће је остварити везу са коридором Хб, тј. аутопутем Е75 (Суботица – Београд – Ниш – Скопље).

Мрежа регионалних саобраћајница омогућава повезивање доњег Подриња са ближим и даљим окружењем. Мачва, Посавина и Поцерица су преко Јадра повезане са Рађевином регионалним путем Шабац – Текериш – Завлака – Крупањ (62 km) (Гајић и др., 2012). На правац се у Крупању надовезује попречна регионална саобраћајница Радаљ – Крупањ, која преко превоја Шарена буква, представља најкраћу везу Малозворничког краја са Рађевином.

Најзначајнији регионални путни правац Јадра и Рађевине је Лозница – Завлака – Осечина – Ваљево, који се у Ваљеву везује за магистрални правац М21. Од осталих значајних регионалних путних праваца у Јадру и Рађевини истичу се: Лозница – Зајача (преко преседлине Биљег) – Шарена буква – Столице – Крупањ, Лозница – Коренита – Костајник – Крупањ (преко преседлине Столице). Село Завлака је раскрсница путева Рађевине. Саобраћајни правац Завлака – Пецка – преседлина Прослоп – Љубовија је најкраћа веза Јадра, Рађевине и Азбуковице. Овим правцем је северни део доњег Подриња (Мачва, Посавина и Поцерица), преко правца Шабац – Текериш – Завлака, повезан са Азбуковицом.

Железнички саобраћај је слабије развијен од друмског. Пругом Рума – Шабац – Лозница – Мали Зворник, доње Подриње је делимично укључено у железнички саобраћајни систем Републике Србије. Преко моста на Дрини, између Доње Борине и Каракаја, може бити повезано са пругом Тузла – Зворник (Голић, 2010).

Године 2004. железнички саобраћај према Малом Зворнику је укинут, јер економски није био исплатив. До краја 2019. године, очекује се ревитализација путничког саобраћаја између Лознице и Малог Зворника, јер је у јесен 2018. године поново успостављен железнички путнички саобраћај између Лознице и Шапца. Изградњом пруге Лозница – Ваљево успоставила директна веза са пругом Београд – Бар. Тиме би се доње Подриње укључило у железнички систем Републике Србије (Гајић и др., 2012).

Развојем речног саобраћаја на Дрини и Сави створили би се услови за укључивање у мрежу пловних токова Србије. На овим рекама тренутно нема правих пристаништа. У Шапцу постоји пристаниште на Сави. Међутим, на овој реци нема лука и пристаништа за међународна пловила, осим у Београду. Према плану за уређење обала на Сави, у непосредној близини Шабачке тврђаве, предвиђају се две уређене марине за пријем индивидуалних пловила, као и пристаниште за веће речне бродове (Стојићевић, 2007). Као што је Маркоска (1984) истакла, неопходно је „адекватније искористити положај на рекама, што би био и предуслов развоја наутичког туризма”.

Развијена саобраћајна инфраструктура има ефекат спајања и прожимања, интегрисања и организовања. Доприноси стабилизацији и нормализацији односа у периферним и граничним регионима (Грчић и Раткај, 2003; Ђорђевић & Panić, 2004). Наглашено је да простор доњег Подриња карактерише застарела и лоша саобраћајна инфраструктура која негативно делује на економски развој изучаваног простора. Неразвијена путна мрежа негативно утиче на валоризацију туристичких потенцијала. Модернизација и реконструкција саобраћајне мреже и отварање граница на реци Дрини, само су један од фактора који треба да допринесу будућем развоју и оживљавању изучаваног простора, остваривању прекограничне сарадње на локалном и регионалном нивоу.

5.3. Погранични положај

Погранична подручја представљају посебан тип простора у националним и међународним размерама (Јовичић, 2009). То су простори који су кроз историју мењали свој значај и функцију, у складу са политичким и војно – стратегијским дешавањима. Овим просторима се на националном нивоу посвећује посебна пажња. У зависности од друштвено

– политичког система држава суседа и функције успостављене границе и граничних прелаза, привредни развој пограничних предела може бити позитиван или негативан.

Пограничност положаја доњег Подриња се мењала кроз историју. Последица је успостављања границе на Дрини, која најчешће није била граница у савременом смислу, већ је имала формални статус или изражену баријерност (Степић, 1995). То значи да је током времена Дрина била зона спајања и прожимања, али и простор одвајања и растављања.

Након ратних дешавања у бившој Југославији (1991-1995), периферност и пограничност доњег Подриња све више долази до изражаја. На Дрини је успостављена међународна граница са „тврдим” граничним прелазима. Дужином од 220 km Дрина је постала погранична река према Босни и Херцеговини, односно на дужини од 91 km граница доњег Подриња и Републике Српске.

Успостављање границе на Дрини негативно се одразило на привредне и друштвене делатности, са обе стране реке, међу којима је и туризам. На почетку XXI века, није било слободних прелаза преко Дрине, што је утицало да и туристички токови буду сведени на минимум. Последњих година, побољшањем политичких и економских односа ситуација се мења, што потврђују и статистички подаци о промету путника и моторних возила на најпрометнијим граничним прелазима у доњем Подрињу (Мали Зворник и Трбушница).

5.4. Туристички положај

Туристички положај је битна категорија туристичке валоризације неког простора. Значајан је за формирање туристичке понуде и њено усклађивање са потребама туристичке тражње на одговарајућем туристичком тржишту (Станковић, 1994). Анализира се у односу на главне саобраћајно – туристичке правце и туристичке дисперзиве у ближем и даљем окружењу, као центре формирања туристичких потреба.

У складу са изнетим, туристички положај доњег Подриња је анализиран према значајним туристичким правцима и туристичким дисперзивима, али и као међусобни однос туристичких вредности изучаваног простора. Већи број сличних туристичких вредности је међусобно конкурентан, а различитост повећава туристичку вредност изучаваног простора.

Милутиновић (2007) истиче да туристички положај доњег Подриња треба посматрати као просторни однос извора туристичке тражње и праваца важнијих саобраћајница, односно према комплементарним и конкурентским туристичким вредностима, већим индустријским и градским центрима, као и дисперзивима у простору у коме се формира туристичка потреба. Задовољење потребе туриста, у доњем Подрињу као туристичкој дестинацији, заснива се пре свега на разноврсности туристичких садржаја, природних и антропогених, који заслужују бољу валоризацију, а тиме и промоцију на туристичком тржишту.

Простор доњег Подриња се налази на контакту два значајна туристичка правца (северног и јужног), које повезује „дринска магистрала”. Овај уздужни туристички правац, доњем Подрињу даје транзитну функцију, јер повезује европски коридор Ха и магистрални правац М21 на северу, са јужним туристичким правцем (Е760) на југу. „Дринска магистрала” је најбитнији правац за долазак туриста у доње Подриње, али и њихов транзит ка Црногорском Приморју на југу, односно ка Војводини на северу. С обзиром да се већина природних и антропогених туристичких вредности налази у његовом непосредном окружењу, од значаја је за формирање туристичке понуде и њено усмеравање ка транзитним туристима као значајним учесницима у туристичким кретањима.

Положај према индустријским центрима и градским насељима у ближем окружењу, утиче на појаву једнодневних туристичких кретања. Првенствено се мисли на насељена места која припадају изучаваном простору (Богатић, Крупањ, Лозница, Мали Зворник и Шабац), а која су исходишта дневних и полудневних излетничких и екскурзионих кретања, ради задовољења спортско – рекреативних и културних потреба и боравка у природи. Са друге стране, градска насеља и регије гушће насељености, које се налазе у гравитационој

зони преко 100 km, доприносе развоју викенд и стационарног туризма. Стални посетиоци су становници већих урбаних центара из Републике Србије (Београд, Нови Сад, Ваљево, Ужице и др.), али и градских насеља из Републике Српске (Бијељина, Зворник и др.).

Простор доњег Подриња одликује специфичност туристичких мотива. На малом и ограниченом простору концентрисане су различите природне и антропогене туристичке вредности (самосталне и комплементарне), што овај простор чини јединственим.

Самосталне туристичке вредности („Засавица”, „Тршић”, Бања Ковиљача, „Дринска регата”, „Шабачки вашар” и др.) привлаче туристе из шире контрактивне зоне. Природне самосталне туристичке вредности омогућују рекреативна туристичка кретања, а антропогене спортско – манифестациона и културна туристичка кретања. Комплементарне вредности су туристички мање привлачне, уже контрактивне зоне. Не условљавају већи интензитет и обим туристичких кретања, али доприносе повећању туристичке вредности простора (Станковић, 1994). Комплементарне природне вредности обухватају Подрињске планине са Ковачевића пећином, бање Радаљ и Бадања, а антропогене спомен – комплексе из Првог и Другог светског рата и церске манастире. Ове вредности чекају бољу валоризацију и укључивање у туристичку понуду.

5.5. Функционални положај

Функционални положај доњег Подриња условљен је географским, саобраћајним и туристичким положајем. Може се дефинисати као: поливалентан, контактан, транзитан и као фактор спајања и прожимања.

Поливалентност (разноврсност) положаја везује се за сложеност географског простора и његовом поделом на панонски и планински део, што условљава различитост у богатству туристичких вредности и пружа могућност за развој више врста туризма. Доње Подриње одликује разноврсност природних и антропогених вредности, што је условљено морфолошком структуром терена и бурном историјском прошлошћу. Туристичке вредности изучаваног простора су локалне и регионалне контрактивне зоне. С обзиром да се налазе на релативно малом простору, постоје добри услови за њихову презентацију, што условљава да поливалентност све више долази до изражаја у туристичкој пропаганди.

Контактност положаја доњег Подриња се огледа у његовом сложеном пограничном положају са Босном и Херцеговином. Доње Подриње се налази на контакту дисперзивног простора уже и шире Србије и Републике Српске, у коме се ствара туристичка тражња. Уз повољне економске и политичке прилике овај фактор може допринети бољим могућностима за даљи развој туризма.

Транзитност положаја проистиче из географског и саобраћајног положаја. Територију доњег Подриња пресецају значајни регионални туристички правци којима транзитира велики број туриста на путу ка Јужном Јадрану. Регионалне правце М5 (Ужице – Вардиште – Вишеград) и М21 (Нови Сад – Шабац – Лозница) повезује „уздужна дринска магистрала”, односно магистрални правац М19.1 (Лозница – Мали Зворник – Љубовија – Бајина Башта – Калуђерске баре – Кремна). На контакту доњег Подриња и централне Србије пролази магистрални правац Е761 и будући Коридор XI.

Фактор спајања и прожимања је комплементаран са поливалентношћу. На простору доњег Подриња спајали су се и прожимали различити народи, културе и догађаји. Богато материјално и нематеријално културно наслеђе указује на утицај старих цивилизација, народа, култура и обичаја који су кроз историју настањивали изучавани простор. Река Дрина, као природна препрека, била је зона спајања и прожимања, али и простор одвајања и растављања.

6. ИСТОРИЈСКО – ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ДОЊЕГ ПОДРИЊА

6.1. Доње Подриње кроз историју

Трагови насељености доњег Подриња датирају у далеку прошлост. Археолошки су најистраженији простори Мачве, Јадра и Рађевине, а најмање Малозворнички крај, о чијој насељености пре доласка Римљана нема пуно података. О постојању најстаријих људских заједница говоре многи археолошки локалитети из бронзаног, гвозденог и античког доба. На простору доњег Подриња развијале су се старчевачка, винчанска и костолачка култура.

Најстарији трагови насељености су из старијег неолита (4.500 – 3.000 г.п.н.е.) и везују се за старчевачку културу. Пронађени су у атарима мачванских села (Липолист, Белотић, Богатић, Мишар и др.) и на подручју Града Шапца (локалитети „Бенска бара” и „Канал”) (Јовановић, 1986). „Липовица”, „Бусија” или „Турска калдрма” су најзначајнија насеља старчевачке културе откривена на простору Јадра и Рађевине (Гајић и др., 2012; Група аутора, 2015а). Епоху средњег и млађег неолита (3.000 – 2.000 г.п.н.е.) карактеришу насеља винчанске културе којој припадају локалитети у Мачви и Јадру (Васиљевић и Трбуховић, 1970). Локалитети откривени у Рађевини, у Белој Цркви („Варош”, „Бандера” и „Церик”), припадају винчанско – плочничкој култури, којом започиње метално доба у доњем Подрињу. Припада јој око 40 насеља типа „обровац” откривених у Мачви, која су добила назив по рову који их је штитио од поплава и непријатеља (Трбуховић, 1986).

Епоха енеолита (2.200 – 1.700 г.п.н.е.) позната је као „подринска варијанта винчанске културе” (Јапановић, 2000). Припада јој локалитет „Градина” у Јадру, хумке у Рађевини, и локалитети у мачванским селима Глушци, Баново Поље, Белотић, Липолист, Мајур и Штитар (Васиљевић, 1996). Епохе бронзаног (1.800 – 1000 г.п.н.е.) и гвозденог (800/750 – 300 г.п.н.е.) доба биле су широко распрострањене. На то указују бројни локалитети (73), од којих су најзначајнији „Пауље” у Јадру, „Видин град” на Церу, „Градац” у Цикотама, градина „Остењак” у Рађевини, хумке на Соколској планини и Јагодњи и предмети пронађени у малозворничким (Будишић и Радаљ) и мачванским (Глушци, Белотић, Клењ и Узвеће) селима (Булатовић и др., 2017; Васиљевић и Поповић, 2002).

За време старијег бронзаног доба простор Поцерине и Мачве насељавали су Панони, о чијем присуству говоре гробне хумке пронађене у Богатићу, Узвећу, Дубљу, Бадовинцима, Шапцу и Десићу. Крајем гвозденог доба на простору Мачве се јављају Келти, који се брзо асимилирају са Илирима. Као последица асимилације, настаје племе Скордисци које насељава простор Мачве. Доласком Римљана (60 г.п.н.е.), Скордисци се иселавају на простор Срема (Васиљевић, 1996; Миљковић, 1985). Доње Подриње улази у састав римске провинције Илирик, чијом поделом на провинције Далмацију и Панонију, области северно од Цера и Влашића улазе у састав провинције Доња Панонија, а јужне области у састав провинције Далмација (Гајић и др., 2012; Милутиновић, 2005а).

На простору доњег Подриња Римљани граде стратегијске (*Via diverticula*) комуникације које су повезивале Рим на западу са Цариградом на истоку (Милутиновић и Васиљевић, 1988; Петровић, 1988).³³ Најзначајнија је ишла долином реке Дрине и повезивала је Сирмијум (*Sirmium*) са градом Салином (*Salona*). На овом путу постојале су и успутне станице: *Ad Drinum*, „XV миља”, *Gensis*, „XXX миља” и *Sirmium*. Римски пут је код данашњег Зворника (*Ad Drinum*) прелазио реку Дрину. Лозница је била раскрсница путева.

³³ За време Римљана, преко територије Подриња пролазила су три важна пута. Прва саобраћајница је повезивала престонице Далмације и Паноније, *Saloni* и *Sirmium*. На деоници пута кроз Подриње постојале су следеће станице: *Ad Drinum* – XVI миља – *Gensis* – *Sirmium*. Друга саобраћајница је прелазила преко Мачве и повезивала је *Sirmium* са Римом. Станице на деоници пута кроз Мачву биле су: *Sirmium* – прелаз преко Саве (*Pons Basentis*) – XVIII – *Drinum Elumen* (Црна бара). Трећа веома важна саобраћајница, која је ишла долином реке Саве, повезивала је *Singidunum* и *Sirmium*. Поред главних путева, постојали су и споредни. Један од њих је повезивао *Domaviu* са *Mezium*. Пут је прелазио Дрину код данашње Љубовије. Долином Љубовије и превоја Прослоп, и долинама Јадра и Колубаре се данашњим церским и ваљевским путевима спуштао у долину реке Саве.

Имала је посебну станицу познату као „XV миља”, колико је и била удаљена од римског града *Gensisa* (данашња Лешница), на обронцима Видојевице (Васиљевић и Трбуховић, 1985; Живојиновић, 1960; Милутиновић и Васиљевић, 1988; Шабић и Павловић, 2005).

Остаци римских сеоских насеља типа мајура („*Villa Rusticae*”) пронађени су у Мачви, Крупањском пољу, на неколико локалитета у Јадру (Чокешини, Текеришу, Горњој Борини и др.) и Малозворничком крају (потес Осиште у Брасини). Нека од њих су имала своје терме. У центру Крупања су пронађени римски жртвеник, ковани новац, а у рађевским селима Кржава и Врбић споменици (Ристановић и др., 2016).

Писани трагови о предеоним целинама доњег Подриња из раног средњег века су слабо доступни или нису сачувани. Историчари сматрају да су се насеља у Јадру, Рађевини и Малозворничком крају у периоду од V до почетка XIV века развијала на основу рудног богатства, а на простору Мачве на основу пољопривредне производње (Васиљевић, 1996).

У периоду Византије на простору доњег Подриња обнављају се стара и подижу нова утврђења (Коњуша, Видојевица и Градац, Јеринин град у Крупању и Костајник изнад Зајаче) (Милутиновић и Васиљевић, 1988). Из рановизантијског периода је локалитет „*Орловине*” у Малом Зворнику. У VIII и IX веку Подриње је заузимало централни део средњовековне српске државе. У IX и X веку све више се развијају жупе са утврђеним градовима. Један од њих је био и град Лесник (данашња Лешница), у близини реке Дрине, као и утврђење Орловине код Малог Зворника (Група аутора, 2015а; Милутиновић, 2005а).

У XIII веку простор између Цера и Саве, односно Дрине и Колубаре, налази се под угарском државом („Мачванском бановином”) на челу са Ростиславом Михаиловићем. Мачванска бановина је обухватала северозападну Србију и на југу се граничила са српском државом (Спремић, 1985). У саставу бановине налазио се утврђени град „*Castrum Macho*” по коме је данашња Мачва добила име. Утврђење је имало стратешки положај, на обали реке Саве, у близини данашње Сремске Митровице (Васиљевић, 1996; Савић, 2015).

Крајем XIII и почетком XIV века река Дрина је низводно од Међеђанске клисуре представљала границу између средњовековне босанске државе и српске државе Немањића. Доње Подриње је припадало држави краља Драгутина, чији се летњиковач налазио у Радаљу. Године 1284. године краљ Драгутин постаје угарски зет и добија на управу Срем са Мачвом и титулу „сремског краља”. Област којом је владао називала се „Сремска земља” (Живановић, 1960; Милутиновић, 2005а). Обухватала је области око доњег тока Дрине до Зворника (Благојевић, 2005). Простор данашње Мачве са Поцерином, током средњег века је представљао ретко насељену и шумовиту област у којој је постојало неколико манастира и пограничних утврђења (Grčić & Grčić, 2015). Након Драгутинове смрти (1316) Мачва са Београдом је под Угарском влашћу, а јужне области доњег Подриња у саставу државе краља Милутина. Река Дрина у свом доњем току постаје граница између Угарске и Босне, а узводно до Зворника између Босне и државе краља Милутина, у чијој повељи (1317) се први пут помиње насеље Лозница (Ристановић, 2000а). Као српски посед Мачва се са насељем Боговић (данашњи Богатић), помиње у Равничкој повељи кнеза Лазара (1381). Турци први пут упадају у Мачву 1391. године (Бранковић, 2012; Гајић и Перишић, 2001).

Привредни развој доње Подриње доживљава у средњем веку за време владавине деспота Стефана Лазаревића и Ђурађа Бранковића. Након битке код Ангоре (1402), деспот Стефан као вазал угарског краља Жигмунда добија на управу Мачву са Београдом и градом Соколом, а 1411. године рудник Сребреницу и руднике у Рађевини. Развој рударства условио је процват пољопривреде, трговине и занатства. У овом периоду писани извори бележе први помен Крупања (*Стуранг*) из 1417. године (Динић, 1955; Мићић, 2000; Спремић, 1985).

До доласка Турака, доње Подриње је било у саставу српске Деспотовине Ђурађа Бранковића. Историјске чињенице указују на значај Радаљских терми и на село Радаљ, у коме је 1452. године боравио деспот Ђурађ Бранковић, за време преговора са босанским краљем Стјепаном Томашем (Костић, 1981а; Павић, 2011). У овом периоду јавља се и први

помен Шапца, у дубровачким списима из 1454. године. Из доба Деспотовине потичу и многе цркве и манастири: Троноша, Каона, Петковица, Чокешина, Радовашница и др.

Падом Деспотовине (1459) дође Подриње улази у састав формираног Смедеревског санцака. Јадар је подељен на нахије Бохорину и Птичар и заједно са Крупњем и Рађевином, улази у састав Сребреничког кадилука Смедеревског пашалука (Барјактаровић и Павковић, 1964; Ристановић, 2000в). Формирањем Зворничког санцака³⁴ (1480/1481) припојени су му Јадар и Рађевина, а након 1528. године и Мачва. Падом Шапца (1521) Мачва је у саставу Шабачке нахије (Ханџић, 1970). Шабац постаје значајно војно утврђење, Бања Ковиљача се први пут помиње као насеље у нахији и кнежини Бохорини, а по први пут турске пописне књиге помињу име Рађевина (1533). Мали Зворник се развија као самостално насеље у оквиру Соколске нахије Босанског пашалука (Гајић, 2010; Голић, 2010; Група аутора, 2015а).

Велики рат (1683-1699) није донео битније промене за делове Србије јужно од Саве и Дунава, који су остали под турском влашћу. Након Пожаревачког мира (1718), делови доњег Подриња северно од Лешнице улазе у састав Хабзбуршке монархије. Окупирани делови Србије, Аустријанци су поделили на дистрикте. На простору Подриња постојали су Шабачки и Јадарски, који су 1721. године спојени у Шабачко – јадарски дистрикт, а Шабац је проглашен за седиште дистрикта (Савковић, 2014). Београдским миром (1739), север Србије са Подрињем и босанском Посавином је под влашћу Порте. Река Дрина је постала државна граница између Турског царства и Хабзбуршке монархије. Миром у Свиштову (1791), Мачва се нашла у Шабачкој нахији, а Јадар и Рађевина су остали у саставу Зворничког санцака Босанског пашалука (Васиљевић, 1996; Стојанчевић, 1985а).

Током Првог српског устанка на простору доњег Подриња вођене су битке код манастира Чокешина (1804), на Мишару (1806), на Дрини (1809/1810), бој на Лозници (1810), бој на Равњу или Засавици (1813) (Живојиновић, 1960). Битка на Засавици означила је пропаст Првог српског устанка (Милутиновић, 1983).

За време Другог српског устанка и битке на Дубљу (14. јул 1815.), склопљен је споразум о двојној српско – турској управи у Београдском пашалуку (Сарић, 1985). Области доњег Подриња, северно од Цера, ушле су у састав Београдског пашалука, а од 1817. године постале су део аутономне Кнежевине Србије. Јадар и Рађевина припојени су Зворничкој нахији (Ристановић, 2000в; Стојанчевић, 1985а). Рађевина је представљала транзитну зону преко које су трговачки и војни путеви водили из Сребренице за Соко, односно из Зворника и Лознице ка Шапцу и Ваљеву. Мали Зворник је до Берлинског конгреса (1878) улазио у састав Зворничког санцака, да би био припојен Рађевском срезу.

Доношењем Хатишерифа (1833) Јадар и Рађевина улазе у састав Кнежевине Србије (1834), у оквиру новоформираног Подринског округа (Милић, 1985). Територија доњег Подриња подељена је на срезове: Мачву, Поцерину, Јадар, Рађевину и Азбуковицу. Малозворнички крај је у саставу Рађевског и Азбуковачког среза (Голић, 2010). Лозница постаје средиште округа, а Дрина својим средњим и доњим током граница између Босанског пашалука и новоформиране српске државе (Ристановић, 2000а; Стојанчевић, 1985а).

Привредни развој доњег Подриња започиње 20-тих година XIX века, за време оборкнеза Јеврема Обреновића, када се обнављају цркве и манастири, граде путеви и интензивније развија и користи пловни пут Савом и Дрином (Дојчиловић, 1988). Шабац је имао царинарницу и матичну луку преко које се остваривала трговинска веза са Београдом, Босном и Аустроугарском. Оснивањем Босанског Паробродског друштва (1892) започиње интензивнија трговина између Србије и Босне (Дробњаковић, 1934б). Анексија Босне и

---

³⁴ Зворнички санцак као већа турска управна јединица, поред босанских нахија, обухватала је и све подринске нахије. Основан је 1481. године, када су му припојене нахије Крупањ, Рађевина, Сокол, Птичар и Јадар, а од 1528. године и нахије Шабац, Горња и Доња Мачва. Захватао је велику површину. На истоку се протезао до реке Колубаре, на западу до реке Босне, на северу до реке Саве, а на југу до линије Озрен – Јавор – Тара – Маљен – река Колубара.

Херцеговине успорила је привредни развој са обе стране Дрине, успостављена граница на Дрини (1878) утицала је на прекид привредног напретка доњег Подриња.

Крајем XIX века Крупањ почиње да се развија као центар Рађевине што условава досељавање занатлија, трговаца и рудара. Шабац постепено доживљава привредни успон и постаје значајан центар развоја Мачве. До 1884. године Шабац је највећи град и прва трговачка варош у Србији након Београда (Ковачевић, 1978). Преко „шабачке скеле“³⁵ вршена је спољно – трговинска размена између Србије и Аустроугарске. Царинским ратом (1906-1911) царинарница у Шапцу губи на значају, што успорава привредни развој Шапца и целог доњег Подриња (Јосић, 1981; Савић, 1927). Године 1910. завршена је изградња пруге уског колосека Шабац – Лозница – Бања Ковиљача. Пуштањем у саобраћај (1911), подстиче се изградња првих индустријских објеката у Лозници (Адамовић, 1997; Милић, 1980).

Током Првог светског рата (1914-1918), на простору доњег Подриња вођене су највеће и најважније битке за одбрану Србије (на Церу, Мачковом камену, на Дрини, у Мачви). О ратним дешавањима сведоче бројне Спомен – костурнице (Текериш, Гучево, Мачков камен, Крупањ). За време Аустроугарске окупације Србије, на Дрини су подизани мостови или успостављане скеле. Године 1916. аустроугарска војска је подигла први мост на Дрини, између Малог Зворника и Зворника, који је срушен 1922. године (Голић, 2010).

Завршетком Првог светског рата (1919), доње Подриње улази у састав Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. Формирањем Краљевине Југославије (1929) простор доњег Подриња је у саставу Дринске бановине са седиштем у Сарајеву. Река Дрина је „први пут и целом својом дужином престала да буде државна граница“ (Ристановић, 2000а).

Убрзано се ради на обнови порушених градова. Производно занатство и трговина су основне привредне делатности у развоју Шапца. Од средине 1926. године, први „ауто – омнибуси“ саобраћају на линији Шабац – Бања Ковиљача (Петровић, 1988). Током 1929. године успостављена је аутобуска веза Шабац – Богатић, а 1932. године Шабац – Крупањ. Саобраћајна инфраструктура се ревитализује подизањем мостова на Сави, за друмски и железнички саобраћај. Обнова рударства се везује за изградњу топионица у Крупњу и Зајачи. Пољопривредна производња интензивно се развија на простору Мачве (Бујишић, 1960).

У доњем Подрињу, на простору Рађевине, у Белој Цркви, 7. јула 1941. године започела је Народноослободилачка борба (НОБ) у Србији. Ратна страдања током Другог светског рата била су огромна. Након Другог светског рата креће постепени опоравак и привредни развој земље. Обнављају се и граде путеви и железничке пруге. Године 1947. изграђена је пруга Шабац – Зворник (74 km). Развојем пољопривредне производње Богатић постаје центар млинске индустрије. Лозница се развија као индустријски центар Јадра, а Крупањ као индустријски центар Рађевине. Шабац је центар хемијске и прехранбене индустрије Мачве и постепено се урбанистички мења и развија.

Деведесете године XX века условиле су промене у привредном развоју доњег Подриња. Девастација привреде и приватизација друштвених предузећа почетком XXI века зауставила је развој привредних активности доњег Подриња. Последњих година, туризам је један од приоритета развоја Општина и Градова доњег Подриња. Општина Крупањ се оријентише на развој спортско – рекреативног туризма. Град Лозница на бањски, излетнички, сеоски и културно – манифестациони туризам, као и општина Богатић. Развој културног и верског туризма везује се за Град Шабац. Малозворнички крај је препознат по спортско – риболовном и спортско – манифестационом туризму, чији почеци развоја су везани за период изградње ХЕ „Зворник“ (1948-1955), када се насеља дуж језера све више оријентишу на искоришћавање природних потенцијала.

---

³⁵ Шабачка скела – налазила се узводно од Шабачког града (тврђаве). Успостављена је за време турске власти, о чему говоре и први писани трагови из 1533. године. Налазила се под контролом Шабачког еминлука. Скела је давана у закуп, а била је дербенд мачванских села уз реку Саву.

Ратна дешавања и сукоби током XX века условили су да Дрина постане гранична река у новоформираној држави. Након грађанског рата и распада СФР Југославије (1991/1992), граница на Дрини је међународно призната државна граница (Степић, 1995). Од укупне дужине границе (363 km), 102 km је на копну, а 262 km је на води. Део тока Дрине, у зони ХЕ „Зворник” је једна од тема граничног спора Републике Србије и Босне и Херцеговине. Хидроелектрану, у власништву Републике Србије, пресеца државна граница. Предлог српске стране да се граница у зони хидроелектране помери на леву обалу Дрине, како би се иста нашла на територији Републике Србије, а да се низводно од бране врати на средину речног тока, и да Босна и Херцеговина добије одговарајућу територијалну компензацију на неком другом месту, није наишла на одобравање власти Босне и Херцеговине (Голић, 2010). Проблем спора до данас није решен, што не утиче на несметан рад ХЕ „Зворник”.

Према речима нашег познатог географа, проф. емеритуса Стевана М. Станковића, „хидрографске објекте, који спајају и прожимају простор, али га истовремено одвајају и изолују, не треба посматрати изоловано у односу на приобални простор и слив, већ целовито од изворишта ка ушћу, од протицаја до водостаја, до захвата чисте воде и испуста отпадних вода, ка савременим и будућим интересима” (Тодоровић, 2007). У складу са тим, ток реке Дрине кроз доње Подриње биће изучаван као окосница будућег економског развоја пограничног простора, а посебно са аспекта развоја туризма.

6.2. Демографске карактеристике и насеља у XXI веку

Просторно демографске карактеристике доњег Подриња у XXI веку резултат су бројних природних, историјских и друштвено – економских фактора, чијим деловањем су настале промене у укупном кретању, размештају и структурама становништва, као основним показатељима тренутног стања и будућих тенденција развоја изучаваног простора.

Становништво као главни носилац и основни индикатор промена и развојних процеса, својом просторном покретљивошћу утиче на усмеравање и управљање развојем одређеног простора и његових економских активности (Maksin, 2012; Папић, 2014). Међузависност становништва и економског развоја посматра се кроз природни прираштај и старосну структуру становништва, који представљају његов укупни радни потенцијал. Старосна структура становништва је значајна за формирање радног континента, тј. односа активног и издржаваног становништва (Стефановић, 2007).

6.2.1. Становништво

Укупан број становника доњег Подриња мењао се под утицајем природних и миграторних кретања. Досељавања, регионална и локална померања заступљена су од друге половине XVIII века до друге половине XX века (Гајић и др., 2012; Ристановић и др., 2016).

Већинско становништво доњег Подриња води порекло од становништва из динарских предела (Грчић, М., 2004). Процес досељавања динарског становништва из Херцеговине, на простор Рађевине и Јадра, започео је још у XVII веку да би се интензивирао у другој половини XVIII века и у првој половини XIX века (Милојевић, 1913). У првој половини XVIII века досељеници из Црне Горе били су бројнији од досељеника из Старе Херцеговине, који су овај простор насељавали у фазама током XVIII и XIX века (Гајић и Вујадиновић, 2016). Поред досељеника из Старе Херцеговине и Црне Горе, интензивна су и досељавања из горњег Подриња, Косова, Македоније, Северне Рашке и Далмације.

Босански досељеници насељавали су се на простору доњег Подриња још од XVIII века. У првој половини XIX века, током 1835. и 1836. године, доминантна су кретања Срба из Босанске крајине и Херцеговине. У другој половини XIX века изразита су интензивна досељавања из Босне, која се настављају и почетком XX века (Василевић, 1996).

Простор Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине насељаван је миграционим струјама из Херцеговине и Црне Горе и њихових етапних области (из околине Ужица, Азбуковице,

Подгорине, Рађевине, Јадра и Семберије). Досељавања и померања становништва одвијала су се од XVII до XX века (Гајић и Перишић, 2001; Grčić & Grčić, 2015).

Становништво доњег Подриња први пут је пописано 1834. године, када су Јадар и Рађевина прикључени Кнежевини Србији (Стојанчевић, 1985б). Простор доњег Подриња чинила су два округа: Шабачки и Подрински. У Шабачком округу, са два среза (Мачва и Шабац), живело је 49.360 становника. Новоформирани Подрински округ, са три среза (Јадар, Рађевина и Азбуковица), бројао је 27.151 становника (Барјактаровић и Павковић, 1964). У оба округа заједно, живело је 76.511 становника. Пописом из 1890. године, доње Подриње је подељено на пет срезова (Мачву, Поцерину, Јадар, Рађевину и Азбуковицу), са укупно 177.878 становника, да би почетком XX века било подељено на шест срезова (Азбуковица, Рађевина, Јадар, Посаво – тамнава, Поцерина и Мачва), са укупно 223.201 становника.³⁶

Сиромаштво, ратови и лоши социјални услови негативно су утицали на популациону динамику током XX века (Шабић, 2002). Просторна мобилност становништва последица је савремених економско – социјалних процеса насталих услед развоја појединих грана привреде и имиграционих кретања из ратом захваћених простора бивше Југославије (Гајић и др., 2012). Деведесетих година XX века доње Подриње је простор сталног настајења избеглог српског становништва са простора бивше Југославије. Јадар је представљао етапну миграторну зону за већину избеглица, које су се касније расељавале ка већим градским центрима – Београду, Новом Саду и Шапцу. Највећи прилив избеглог становништва из Босне и Херцеговине забележен је у Малом Зворнику (87,99%) и Лозници (77,75%), а из Хрватске у Богатићу (40,29%) и Шапцу (53,28%)³⁷.

Подаци Републичког завода за статистику (1991-1995), указују да је на простору Јадра било 19.782 досељеника. До краја 1991. године Шабац је био највећи избеглички град у Србији (уколико се не рачуна Београд). Крајем 1994. године, највише избеглог становништва било је у Лозници (14.126), да би крајем 1996. године износио 26.790 (Vujadinović et al., 2011; Спасовски, 1997). Шабац је крајем 1996. године према броју избеглог становништва био на другом месту, одмах иза Лознице, са 10.262 примљених избеглица.

Део избеглог становништва трајно се настанио у Јадру и Мачви што утицало на укупан број становника, очување виталитета овог дела Србије и на висину миграционог салда (Гајић и Вујадиновић, 2016; Грчић, М., 2004; Живановић, З., 2016). Највећи удео избеглица (2011. године) у укупном становништву имао је Мали Зворник (4,9%), Шабац (3,9%), Богатић (3,2%) и Лозница (2,6%) (Лукић, 2015). Досељавање избеглица на простор Рађевине није било интензивно.

Демографски трендови у XXI веку предвиђају неповољну ситуацију која се манифестује у смањењу броја становника, негативном природном прираштају и пражњењу руралних подручја. Смањење броја становника и негативан природни прираштај представљају основну карактеристику популационе динамике становништва доњег Подриња.

Према последњем попису (2011) на простору доњег Подриња је живело 253.871 становника, размештених у 155 насеља, тј. 5 градских и 150 сеоских. Највећа концентрација у укупном становништву забележена је у руралним и периферним насељима 65,7%, а у урбаним центрима 34,3% становништва (Табела 12).

Миграциона кретања становништва представљају важну детерминанту демографског развоја доњег Подриња. Између два последња пописа дошло је до преразмештаја становништва између руралних и урбаних предела. Смањење броја руралног становништва (-18.797) последица је локалних миграција и трајног пресељења становништва из села у град.

³⁶ ***(1953). Становништво Републике Србије 1834-1953. Београд: Завод за статистику и евиденцију Народне Републике Србије.

³⁷ ***(2004). Избеглички корпус у Србији. Према подацима пописа становништва 2002. године. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе.

Изражена је у свим Општинама/Градовима, а посебно на територији Града Лознице и Града Шапца, индустријским и просторним центрима развоја.

Табела 12. Размештај становништва по насељима 2002. и 2011. године

Општина/Град	Број становника		Густина насељености		Насеља 2002.		Насеља 2011.	
	2002.	2011.	2002.	2011.	градска	остала	градска	остала
Богатић	32990	28883	85,9	75,2	/	32990	/	28883
Шабац	122893	115884	154,2	145,4	55163	67730	53919	61965
Лозница	86413	79327	141,2	129,6	26203	60210	24363	54964
Крупањ	20192	17295	59,0	50,6	4912	15280	4429	12866
Мали Зворник	14076	12482	76,51	67,8	4736	9340	4407	8075
Укупно	276564	253871	199,3	109,5	91014	185550	87118	166753

Извор: *** (2014). Упоредни преглед домаћинства и станова 1948-2011 (свеска 21). Републички завод за статистику, Београд.

Миграције радне снаге посебно су биле изражене 60-тих година XX века услед процеса индустријализације и деаграризације. Насеља ближа индустријским и функционалним центрима развоја давала су већи број дневних миграната. На њихову бројност утицале су друштвено – економске прилике, које се везују за приватизацију или престанак рада друштвених предузећа деведесетих година XX века. Од свих насеља у доњем Подрињу, Лозница је једино насеље које има већи број дневних миграната у односу на број активног становништва који у њему живе (Живановић, З., 2016). Веома су изражене и дневне миграције ученика и студената. Студенти су усмерени ка Шапцу, Београду, Новом Саду и Бијељини, док средњошколци похађају школе према месту пребивалишта или у суседним центрима Општина и Градова.

Проучавање и праћење демографских структура становништва посебно је значајно за будуће пројекције становништва локалних заједница у туристички атрактивним подручјима, где развој туризма својим економским ефекатима је стимулативни фактор демографског развоја (Devedžić, 2005, 2011). Између два последња пописа процес смањења укупног броја становника доњег Подриња (-22.693), изражен је у свим Општинама/Градовима. На процес биолошке депопулације указују и демографске пројекције становништва које предвиђају све више насеља са минорним процентом континената деце и младих, што ће утицати на повећање старости становништва и достизање стадијума најдубље демографске старости (Пенев, 2005; Стевановић, 2005; Шабић, 2005).

Табела 13. Демографске карактеристике становништва 2011. и 2018. године

Општина/Град	Пораст становништва 2002-2011	Просечна старост 2018.	Старосне структуре 2011.			Индекс старења	
			0-14	15-65	65+	2011.	2018.
Богатић	-4107	43,8	4206	19366	5311	122,4	149,1
Шабац	-7009	42,8	16802	80737	18345	112,8	136,1
Лозница	-7086	43,1	11784	54831	12712	109,2	137,9
Крупањ	-2897	45,0	2349	11894	3052	120,6	172,1
Мали Зворник	-1594	44,1	1754	10447	1875	101,4	156,0
Укупно	-22693	/	36895	177275	41295	/	/

Извор: *** (2012). Старост и пол – подаци по насељима (свеска 2). Републички завод за статистику, Београд. *** (2018). Електронска база података Републичког завода за статистику, Београд.

Просечна старост становништва је креће се у распону од 42,8 година до 45,0 година. Раст индекса старости, као показатеља старења становништва између два пописна периода,

указује на пораст броја старог и старијег средовечног становништва у укупном. Приказани подаци потврђују већи удео старијег и старог становништва (> 65+), у укупном, у односу на младо становништво (< 14) (Табела 13).

„Индикатор старења популације који представља синтезу показатеља природног кретања и старосне структуре становништва је индекс виталности” (Devedžić, 2011). Указује на значај млађег средовечног становништва, који на изучаваном простору представља 25,9% укупног становништва и подједнако је заступљен по Општинама/ Градовима: Богатић (24,9%), Шабац (26,6%), Лозница (25,9%), Крупањ (24,0%) и Мали Зворник (24,9%).

Демографско старење становништва доњег Подриња има неповољне ефекте на економске структуре становништва, односно на однос активног и неактивног становништва, и директно утиче на контингент радно способног становништва који у условном смислу, представља укупан хумани производни капитал. Подаци пописа становништва из 2011. године указују да је у укупном становништву доњег Подриња више издржаваног становништва (59,9%) у односу на активно становништво (40,1%). Највећи проценат у укупном издржаваном становништву чине пензионери 32,8%, док незапослени чине 14,5% активног становништва. Контингенти ученици/студенти (12,1%) и деца млађа од 15 година (24,4%) представљају хумани капитал, односно будуће радно активно становништво.

Табела 14. Економске структуре и делатност становништва по попису 2011. године

Насеље	Укупно	Активно становништво			Неактивно	Делатност становништва по секторима (%)				
		свега	запослени	незапослени		свега	свега	I	II	III
Богатић	28883	11858	10634	1224	17025	10634	58,7	12,7	19,9	9,7
Шабац	115884	48591	38260	10331	67293	38260	23,4	26,5	34,7	15,4
Лозница	79327	30095	20096	857	49232	20096	11,6	32,8	37,2	18,4
Крупањ	17295	6994	5653	1341	10301	5653	47,8	21,8	21,2	9,3
М. Зворник	12482	4384	3385	999	8098	3385	14,0	33,4	36,8	15,7
Укупно:	253871	101922	78028	14752	151949	78028	26,5	26,2	32,4	14,9

Извори: *** (2013). Економска активност – подаци по општинама и градовима (свеска 7); *** (2018). Делатност становништва. Републички завод за статистику, Београд.

Структура активног становништва према делатности, као индикатор економске развијености простора, непосредан је показатељ привредне структуре и указује на развијеност и удео појединих привредних делатности у укупној запослености становништва и остваривању локалног нето друштвеног производа. Запосленост становништва у терцијарном сектору привреде (32,4%), где спада туризам, доминира у односу на остале секторе (Табеле 14). Запосленост становништва у примарном и секундарном сектору привреде је скоро идентична, док је најмање изражена у кварталном сектору (14,9%).

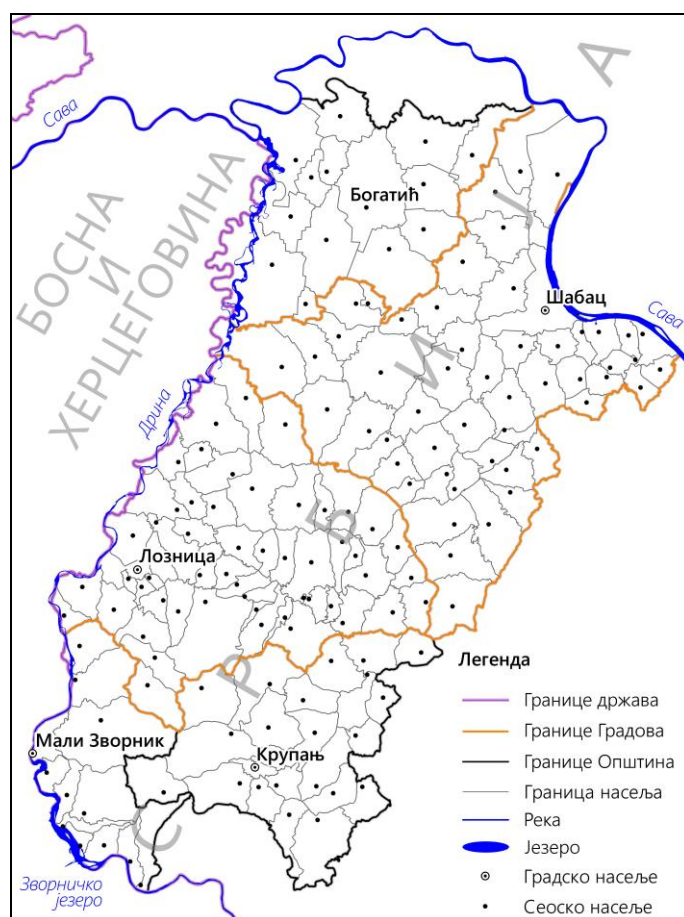
Подела становништва по секторима делатности одговара различитим фазама друштвено – економског развоја. Од 50-тих година ХХ века до данас, у појединим Општинама и Градовима доњег Подриња услед процеса индустријализације и урбанизације изражено је слабљење примарног сектора на рачун секундарног и терцијарног. Да ли туризам може представљати фактор повећане активности становништва биће детаљно образложено у резултатима истраживања.

6.2.2. Насеља

Многобројни археолошки локалитети указују да је простор доњег Подриња насељен још од праисторије. Најстарија насеља се везују за простор Мачве, Јадра и Рађевине, а најмлађа за простор Малозворничког краја. Континуитет насељености у Мачви, Јадру и Рађевини може се пратити од неолита до формирања савремених насеља крајем ХVIII века

(Стојанђевић, 1985б, Стојићевић, 2007; Шабић, 2002). Током друге половине XIX века, услед прилива становништва у Јадар и Рађевину, дошло је до измена појединих физиономских обележја насеља. Тако, Гајић и др. (2012) истичу да је развој насеља у Јадру праћен променама у демографској, физиономској и функционалној структури. Процес интензивне колонизације, који се одвијао у Мачви од XVII до XX века, условио је неравномерну насељеност и концентрацију становништва, а тиме и промене у постојећој мрежи насеља (Грчић, 1999; Grčić & Grčić, 2015). Развој мреже насеља Малозворничког краја условљен је природним и социоекономским факторима (Голић, 2010), а у зависности од природних и антропогених утицаја, насеља су се мењала, развијала, стагнирала или гасила.

Првобитна насеља имала су стратешки значај и развијала су се поред речних токова и важних саобраћајница. У зависности од утицаја елемената природне средине и друштвено – економских процеса развијала су се насеља одређеног типа и функције (Грчић, 1999). На трансформацију насеља утицали су процеси индустријализације и урбанизације, који су обележили другу половину XX века. Ови процеси условили су појаву деаграризације и већу покретљивост становништва на релацији село – град. Настале промене у просторно – демографском размештају становништва утицале су на формирање подручја и зона концентрације (урбана подручја), односно подручја и зона пражњења (рурална и периферна подручја) или депопулације становништва (Maksin, 2012).

Карта 6. Мрежа насеља у доњем Подрињу
(Извор: Дејан Дољак и Слободанка Марковић, 2020)

Концентрација становништва у градским срединама, центрима Општина и Градова и дуж инфраструктурног коридора (Шабац – Лозница – Мали Зворник), довела је до промена у мрежи насеља. Непољопривредна насеља (Шабац, Лозница и Мали Зворник) прерастају у „центре раста” или полове концентрације становништва, док Крупањ и Богатић прерастају у центре развоја локалног карактера (Грчић, 1999; Живановић, В., 2016; Тошић, 2001). Са

повећањем броја становника расте поларизациони утицај центара Општина/Градова на неравномеран функционални, демографски и социоекономски развој окружења (Живановић, З., 2016). Транзиција насеља, из руралног ка урбаном, модификује простор чинећи га зависним од улоге и функција градских насеља (Станковић, 2016).

Процене становништва (2018) указују да је на простору доњег Подриња живело 239.823 становника, размештених у 155 насеља, тј. 5 градских и 150 сеоских насеља (Карта 6). Највећи број становника забележен је на територији Града Шапца (110.918), потом Града Лознице (75.286), општине Богатић (26.630), општине Крупањ (15.602) и општине Мали Зворник (11.387).

6.2.2.1. Насеља на простору Мачве

Географско – топографске карактеристике условиле су насељеност простора Мачве још од неолита. Савремена мрежа насеља последица је неравномерне насељености и концентрације становништва (Грчић, 1999). Насеља која имају највећи потенцијал за развој туризма и његових селективних облика су: Богатић и Шабац.

Богатић је највеће насеље у Мачви и седиште општине Богатић (384 km²). Према последњем попису становништва (2011), општина Богатић је бројала 28.883 становника, а насеље Богатић 6.488 становника. Насеље се развило на флувијалној тераси реке Дрине. У средњем веку познато је под називом Боговић и помиње се у повељи кнеза Лазара (1381). У турско време је познато као Грабовац (1528). Под садашњим именом јавља се у аустријским пописним књигама (1718), када представља једно од већих места у Мачви, а током Првог српског устанка и њено седиште (Гајић и Перишић, 2001). У доба владавине кнеза Милоша добија статус друмског насеља. Године 1906. добија своје новине „Мачванин” (Ковачевић, 2001). Претрпео је велика разарања у Балканским ратовима и за време Првог светског рата. Статус варошице добија након Првог светског рата (1924), када се интензивно развија. Након Другог светског рата (1946), развија индустријску и пољопривредну функцију. Почетак развоја туристичке функције везује се за 1966. годину, од када се организује најпознатија манифестација у Богатићу – „Хајдучке вечери”. Природне и културне вредности пружају изузетне услове за развој излетничког, екскурзионог, бањског, руралног, манифестационог и других селективних облика туризма.

Као најмлађе градско насеље Мачве и доњег Подриња, **Шабац** се развио на десној обали реке Саве. Представља административни центар Града Шапца (797 km²). Насеље је настало у време доласка Словена на ове просторе, који му дају име Заслон (Мићић, 1991). У писаним изворима насеље Заслон први пут се помиње 1454. године, као насеље са дубровачком колонијом (Гатарих, 2001). Заслон се помиње и у повељи босанског краља Стјепана Томаша (1458). Прве писане историјске чињенице о Шапцу, јављају се у XV веку у два дубровачка документа (1454, 1455). Развио се на месту где је деспот Ђурађ Бранковић првобитно подигао село и војнички логор (Милојевић, 1958). Срби су село називали Заслон, Турци Бугјурделен (место обрасло трњем), а потом Бејурделен (страна која се пробија), да би од 1476. године добио ново име – Шабац (Ристановић и др., 2002; Савковић, 2014).

Падом Србије, Заслон постаје погранично место турске царевине према Угарској. Развој данашњег Шапца везан је за тврђаву (*Bigir Delen*) коју су 1470. године саградили Турци близу некадашњег Заслона. Успостављањем турске власти Шабац је подељен на Шабачку тврђаву („Стари град”) и Пољану (данашња Дудара). Средином XVI века Шабац је највеће утврђење Зворничког санџака на Сави, али и пристаниште, шајкашка станица и друга скела по важности, узводно од Београда (Зиројевић, 1970; Ханџић, 1970). У XVII веку је погранична варош у коју се досељавају трговци из Старе Херцеговине, Србије и Македоније. Током XVIII века Македонци и Цинцари стварају нови део вароши („Нову варош”), у оквиру које се формира нови крај – Баир кога насељавају Срби и Турци. Трећи део вароши (Овељача или Камичак) основали су Херцеговци, Бугари и Јевреји. Крајем 1809. године у Шапцу се

издвајају три дела вароши: Град са Пољаном, Нова чаршија (проширени Баир) и Камичак (Павловић, 1990). До почетка XIX века окосница живота била је Паланка крај тврђаве, Табан – мала изнад тврђаве и Баир. Детаљан опис Шапца, с почетка XIX дао је Љ. Павловић (Павловић, 1929). То је период када Шабац и околину насељавају „Јадрани” – становништво из Јадра, Рађевине, Азбуковице и Ваљевске Подгорине (Grčić & Grčić, 2015).

Након победа у Првом и Другом српском устанку Шабац је привредни и културни центар Подриња, да би 1890. године постао седиште новоформираног Подрињског округа и „капија Србије” (Мићић, 1991; Ристановић, 2000в). Важну улогу у привредном развоју града имао је Јеврем Обреновић (1816-1831), владар ових области у новоформираној српској држави. Захваљујући његовом залагању, Шабац се развија брже у односу на остала насеља доњег Подриња. Прва урбанизација града спроведена је у периоду 1830-1836. године, када су формиране градске саобраћајнице са правилним блоковима (Грчић, 2009б; Тошић, 2004). Интензивно се ради и на хидромелиорацији, ушоравању насеља и културно – просветитељском развоју. Прва модерно изграђена зграда у Шапцу био је „Конак Јеврема Обреновића”. Средином XIX века Феликс Каниц га назива „Мали Париз” (Грчић, 2008б; Грчић, 2009б; Ковачевић, 1978). Архитектонски се развија у стилу академизма и касног класицизма. Први у Србији добија касарну, болницу и апотеку, као и први клавир, фијакер, прозор, музичку „банку”, новине и др. (Дојчиловић, 1988). Привредни развој заснивао се на почецима развоја индустријске производње, унапређењу занатства, трговине, пољопривреде и сточарства, тј. коњарства.

Пред Први светски рат представљао је најразвијенији трговински и извознички центар у Србији, да би након рата постао „Српски Верден” (Грчић, 2008б; Мићић, 2000). Између два рата Шабац се развија и шири захваљујући развијеном занатству, трговини и пољопривреди. За време Другог светског рата у Шапцу је постојао концентрациони логор. Становништво Шапца највише је страдало у немачком геноциду током тзв. „Крвавог марша” у сремско село Јарак. Од немачке окупације ослобођен је октобра 1944. године.

Савремени развој Шапца започео је након Другог светског рата. Град се плански и урбанистички развија. Највећи процват доживљава 70-тих година XX века, када су изграђени: нови мост преко Саве, спортска хала „Зорка”, градски стадион, хотел „Слобода” и др. Поред индустријске, развијају се и друге градске функције, које почетком XXI века добијају на значају, међу којима је и туризам. Као перспективна грана привреде свој развој углавном заснива на културно – историјском наслеђу. Данас је Шабац пети град у централној Србији по броју становника (53.919), и седиште Мачванског округа.

6.2.2.2. Насеља на простору Јадра

Формирање насеља Јадра везује се за интензивнији развој рударства крајем XIV и почетком XV века. Мрежа насеља формирана је под утицајем природних и антропогених фактора, док су процеси индустријализације и урбанизације у другој половини XX века утицали на њихову трансформацију (Гајић и др., 2011). Лозница и Бања Ковиљача, су носиоци развоја туризма. Значајна су и сеоска насеља: Тршић, Драгинац и Доња Бадања.

Најстарији трагови насеља у Јадру везују се за **Лозницу**. У литератури постоје опречна мишљења да је Лозница основана на месту некадашњег римског насеља *Ad Drinum*. Насеље подигнуто на месту данашње Лознице, први пут се помиње у повељи краља Милутина (1317). Писани извори из XV века помињу насеље Тисницу, за које се сматра да је данашња Лозница (Гајић и др., 2012; Илић, 1958). За време турске власти, помиње се као село у нахији Птичар, а потом као варошица са већинским муслиманским становништвом. Статус касаве, добија средином XVII века, а паланке почетком XVIII века (Бојанић, 1985; Ристановић, 2000б). За време Првог српског устанка имала је улогу у контролисању и чувању границе на Дрини. Доношењем Хатишерифа (1833), постаје окружно место за Јадар, Рађевину и Азбуковицу (Ристановић, 2000в; Стојанчевић, 1985б). Добијањем статуса вароши

(1866) постаје популационо, управно, привредно и културно средиште Јадра. Миграторна кретања становништва утицала су на интензивније насељавање Лознице током XVIII и почетком XIX века, када постаје значајно трговачко и занатско место.

Лозница је претрпела велика разарања и страдања становништва током Првог и Другог светског рата. Након Другог светског рата интензивно се развија. До краја 50-тих година XX века постаје значајан центар раста (Тошић, 2001). Развој индустрије и других привредних и непривредних делатности, условили су да Лозница током XX века постане имиграциони центар. Имала је најизраженију социоекономску трансформацију у односу на остала насеља Јадра (Гајић и др., 2012). Крајем XX века Лозница је била највећи прихватни центар избеглица са простора бивше Југославије. Према последњем попису (2011) у Лозници је живело 19.212 становника, а на територији Града 79.327 становника.

Данас је Лозница насеље изразито периферног положаја које има значајну транзитну улогу у овом делу Србије, а уједно је и раскрсницу путева ка околним регионалним центрима (Шапцу, Ваљево и Малом Зворнику) (Гајић, 2010). Представља регионални центар, популационо највеће и функционално најопремљеније насеље Јадра. Међу многобројним функцијама, од значаја је туристичка функција која се развијала захваљујући природним вредностима и културно – историјском наслеђу у околини. На развој туризма утицала је близина и развој бањско – туристичког центра Бање Ковиљаче, што је допринело развоју манифестационог, транзитног, излетничког и других облика туризма. Смештајни капацитети лоцирани су у Бањи Ковиљачи, док су у Лозници сведени на хотел „Stobex” и хотел „МК”.

Најстарији трагови насељености на простору **Бање Ковиљаче** пронађени су на локалитету „Градац”. Припадају баденској култури, добу енеолита (3.600 г.п.н.е. – 2.800 г.п.н.е.). Почетак нове ере везује се за Римљане, о чијем присуству и коришћењу бањских извора говоре бројни археолошки натписи. Традиција коришћења лековитих извора настављена је током средњег века, а посебно за време Турака. Писани извори из турског доба (1528), помињу влашко насеље Ковиљачу, у нахији и кнежини Бохорини (Бојанић, 1985; Гајић, 2010). Афирмацији бање допринели су радови Вука Караџића, у којима се помиње „Смрдан бара” позната по мирису и сумпоровитим изворима (Гајић и Вујадиновић, 2006; Грубачић и др., 2001).

Средином XIX века имала је 610 становника, када почиње урбано да се развија. Планска изградња започета крајем XIX века завршена је почетком XX века. По последњем попису становништва (2011) имала је 5.151 становника и развија се као градско насеље са израженом здравствено – лечилишном, туристичком и спортско – рекреативном функцијом. Главни носиоци привредног развоја су: Хотелско туристичко предузеће „Бања Ковиљача” и Специјална болница за рехабилитацију. Смештајни капацитети бање располажу са око 3.000 лежаја, што је по броју посета и ноћења сврстава међу водеће бањске центре у земљи.

Село **Тршић** представља типично полуразбијено насеље, које све више постаје приградско са одређеним урбаним карактеристикама. У писаним изворима први пут се помиње у XVI веку под именом Горња Жеравија. Археолошки налази указују да је село формирано на месту неолитске (старчевачке културе) и средњовековне насељености (Грубачић и др., 2001). Преци данашњег становништва воде порекло из Херцеговине.

До 30-тих година XX века Тршић је познат по саборској манифестацији која се одржава у част Вука Стефановића Караџића. Туристичку функцију добија у периоду 1933-1964. године, односно у периоду 1964-1987. године када се плански гради и развија. Уочи јубилеја „Два века Вука” (1987), комплекс Тршића и манастира Троноше стављен је под заштиту на основу Плана подручја посебне намене „Тршић – Троноша” (Васовић, 1997). Данас је заштићен као Предео изузетних одлика „Тршић – Троноша – културни предео”, са режимима II и III степена заштите (Цвијић и др., 2016).

Насеље **Драгинац** је село у средишњем делу Јадра, на путу Лозница – Ваљево. Име је добило по краљици Драги Машин. Настао је на месту старије насељености (локалитет „Варош”) (Грубачић и др., 2001). Познато је по догађајима из новије историје (1941), када је

немачки окупатор стрељао преко 3.000 житеља, о чему сведочи Спомен – костурница. Иако скромних могућности, има перспективу за развој културно – историјског туризма (културне руте са темом Другог светског рата).

На југозападним обронцима Цера, 27 km југоисточно од Лознице, налази се село **Доња Бадања**. У писаним изворима први пут се помиње у турском попису (1528) као влашко насеље у Птичар кнежини (Бојанић, 1985). У атару села је мање афирмисана бања Јадра – Бадања. Захваљујући термоминералним изворима насеље се просторно – функционално брже развија у односу на околна сеоска насеља, о чему сведочи и развој викенд насеља које данас броји око 300 кућа (Гајић и Вујадиновић, 2010; Грчић и Грчић, 2006б). Перспективе развоја насеља базирају се на будућој афирмацији бањског и викенд туризма.

6.2.2.3. Насеља на простору Рађевине

Насеља Рађевине су формирана крајем XIV и почетком XV века, а један део у XVII веку за време Велике сеобе Срба. Према морфолошком положају су долињска, брежуљкаста и подпланинска (Ристановић и др., 2016). Туристички су најзанимљивија: Крупањ, Бела Црква и Столице.

Најстарије насеље Рађевине је **Крупањ**. Настало је на месту неолитског градинског насеља *Остењак*. О постојању римског насеља сведоче остаци „*Villa Rusticae*” пронађени поред пута Крупањ – Завлака и римски жртвеник посвећен богу Бахусу (пронађен у центру Крупања), који се чува у археолошком музеју у Београду (Ристановић и др., 2016). Према народном предању насеље је настало половином XII века и старије је од Заслона. У средњем веку, Крупањ су насељавали Дубровчани. Из овог периода (1417) датира и први помен имена Крупањ (Crupan, Chrupang или Csurang). Локалитет на коме је постојало насеље мештани називају „Стара варош” (Шабић и Павловић, 2005). Значај добија у време владавине деспота Стефана Лазаревића, када представља мост сарадње Србије и Угарске (Ћирковић, 2003а).

У турском периоду се помиње као рудник у коме се одржава пазар, а почетком XVII века као кадилучки центар и касаба. Након Пожаревачког мира (1718), долази под власт Аустрије и припада Крупањском дистрикту (Kruppanier District). У састав Кнежевине Србије улази 1834. године, када започињу три фазе развоја насеља: рурална (до 1866), прелазна (1866-1949) и урбана (од 1949 до данас) (Грујић, 2001а). Развој насеља заустављала су разарања за време Првог и Другог светског рата. О догађајима из Првог светског рата сведоче Спомен – костурнице на Мачковом камену и Крупању.

Крупањ је данас општинско и гравитационо седиште и урбано најразвијенија врошица Рађевине, са богатом рударском и трговачком традицијом. Веома је привлачан за развој туризма и рекреације. Поред природних и меморијално историјских вредности, насеље има могућности за развој ђачког туризма и припреме спортиста. Последњи попис становништва (2011) указује да Крупањ броји 4.429 становника, а општина 17.295 становника.

Столице је део насеља Брштица (1.093 становника) у општини Крупањ. Смештено је у изворишном делу реке Брштице, на североисточним падинама Борање. Почиње да се развија од 1880. године када је отворен рудник антимона „Зајача”. На локалитету Водице, до Другог светског рата се налазило рударско насеље и рудник Столице (Ћирковић, 2003а). Познато је по првом саветовању Народноослободилачког покрета (НОП) Југославије и Спомен – комплексу из НОБ-а. Туристичку функцију по којој је било познато, требало би поново покренути у оквиру културне тематске руте везане за Други светски рат.

Село **Бела Црква** је у јужној подгорини Соколске планине, на 22 km од Крупања. Представља једно од најстаријих насеља Рађевине о чему сведоче локалитети „Варош” и „Бандера” (4.400 г.п.н.е. – 3.200 г.п.н.е.), а локалитет „Церик” о насељености у раном и средњем бронзаном добу (1.800 г.п.н.е. – 1.250 г.п.н.е.). Први пут се помиње у дубровачким документима (1422). У аустријским документима помиње се као *Bellia Zerkva*, село у Крупањском дистрикту (Kruppanier District) (Ристановић и др., 2016). Становништво води

порок од досељеника из Херцеговине, Црне Горе и Косова и Метохије, које се насељавало у периоду од XV до XIX века (Грујић, 2001а; Шабић и Павловић, 2007).

Бела Црква има посебан историјски значај за Републику Србију. Позната је као место у коме је 7. јула 1941. године започела НОБ-а у Србији. У селу се налази музејска поставка са експонатима из НОБ-а и Првог светског рата. Туристичка функција насеља данас није развијена. Културна рута, тематски везана за Други светски рат, пружила би могућност да се повежу све културно историјске знаменитости са простора Јадра и Рађевине и да се као јединствен производ прикажу на туристичком тржишту.

6.2.2.4. Насеља Малозворничког краја

Природни услови и ресурси су основни фактори који су утицали на микроположај и физиономију насеља (Голић, 2010). Насеља разбијеног типа смештена су у долини реке Дрине и на вишим брдско – планинским теренима. Развој насеља, до доласка Турака, везивао се за рударство, а касније за пољопривреду. Насеља која имају потенцијал за развој туризма су: Мали Зворник, Радаљ, Амајић са Читлуком и Велика Река.

Мали Зворник је варошица смештена на десној обали реке Дрине, испод брда Орловине (347 m). Има карактеристике друмског насеља, јер се налази на магистралном правцу (M19.1), који је уједно и главна улица насеља (Зелић, 1976). Овај правац га повезује са Лозницом на северу (26 km) и Бајином Баштом на југу (89 km).

Географско име и историјски развој Малог Зворника уско је везан за суседни Зворник. До доласка Турака (1460), ова два насеља су чинила једно. Успостављањем турске власти Зворник је подељен на Велики Зворник и Мали Зворник, који је се дели на српски и муслимански део (Голић, 2007а). Процес исламизације у Малом Зворнику био је израженији у насељима ближим Дрини него у брдско – планинским селима. Расположиви подаци указују да се насеље под именом Мали Зворник везује за 1844. годину. У време турске власти на простору Малог Зворника развијају се пољопривредна насеља – читлуци (чифлици), која су нестала исељавањем муслиманског становништва из Малог Зворника у Зворник, доношењем Хатишерифа (1830 и 1833) и предајом утврђених градова (1867) (Голић, 2010). Припајањем Србији, развој Малог Зворника пролази кроз руралну, прелазну (мешовиту) и урбану фазу.

Урбаном фазом започиње изградња ХЕ „Зворник” и формирање савременог насеља Мали Зворник. Насеље је грађено плански, низводно од ХЕ „Зворник”. Подељено је на два дела, Колонију и Доње насеље (Голић, 2007а; Група аутора, 2015а). Захваљујући природним потенцијалима, поред саобраћајне добија и туристичку функцију. Повољни услови за развој транзитног, излетничког, спортско – риболовног и манифестационог туризма су недовољно искоришћени. Неопходна је боља валоризација природних и антропогених вредности. Малобројни смештајни капацитети су максимално искоришћени у време одржавања спортских манифестација („Дринске регате” и „Сомовијаде”). Улагањем у сектор туризма (обнова постојећих и изградња нови капацитета, образовање кадрова и др.), могу се постићи значајни економски ефекти (запошљавање, samozapoшљавање, повећање БДП-а и др).

Највеће и економски најперспективније малозворничко село је **Радаљ** (Голић, 2010). Смештен на падинама Борање, на 9,5 km удаљености од Малог Зворника. Кроз насеље пролази регионални правац Мали Зворник – Шарена буква – Крупањ. Први пут се помиње у турским дефтерима (1528), као главно насеље нахије Бохорина (Бојанић, 1985). Захваљујући искоришћавању природних ресурса, у Радаљу је подигнута хидроелектрана и створено мање вештачко језеро (1988). У центру села је бања Радаљ. Лековитост бањских вода позната је од давнина. Бања је почела са радом 70-тих година XX века, када су изграђени први смештајни капацитети. У циљу туристичке и балнеолошке искоришћености неопходна су додатна улагања у саобраћајну и туристичку инфраструктуру и супраструктуру, као и организовање медицинске службе, што би је уврстило на списак бањских центара Србије.

Демографски и територијално најмање село у општини Мали Зворник је **Амајић**, на ушћу Борањске реке у Зворничко језеро. Подељено је на Горњи и Доњи Амајић. Први пут се помиње у турском попису из 1570. године, као хришћанско насеље у кнежини и нахији Бохорини (Грујић, 2001б). Становништво води порекло из Херцеговине. Економски и привредни развој насеља везује се за Доњи Амајић и острво Амајић. Будући развој насеља плански се везује за спортско – риболовни туризам. Оснивањем Туристичко – еколошке организације „Дрина” (2007), у селу је започео организовани развој туризма. Поједина сеоска домаћинства почела су се бавити сеоским туризмом и издавањем соба за спортске риболовце. Број лежаја у приватном власништву за сада је мали, са тенденцијом сталног раста.

Село **Читлук** спада у млађа насеља доњег Подриња и Малозворничког краја. Први пут се помиње 1836. године. Настало је насељавањем српског становништво из старе Херцеговине (1834) и Боке Которске (1878) на месту некадашњег турског пољопривредног имања (читлука), по коме је и добио назив (Грујић, 2001б). У зони Читлука, приватно предузеће „Еко – дрински центар” планирало је изградњу елитног туристичког комплекса. У оквиру центра, поред смештајних капацитета (хотел „Дринска краљица”), у плану је била изградња марине капацитета 36 чамаца. Пројекат је требало да представља целину са развојем туризма на Амајића острву од кога се одустало.

Најјужније насеље Малозворничког краја, на граници са Азбуковицом, је **Велика Река**. Смештено у подножју Јагодње, обухвата два физиономски различита дела (у долини Дрине и Велике реке). У турско доба помиње се као највеће насеље Азбуковице, под именом Велика Рика. Данашњи назив званично добија 1959. године (Грујић, 2001б). У Великој Реци налазе се најлуксузнији туристички капацитети Малозворничког краја. Смештај туриста могућ је у оквиру викенд насеља Велика Река, које се састоји од луксузних вила и апартмана. Поједина сеоска домаћинства баве се издавањем соба и тиме остварују додатне приходе. На језеру су подигнута и три мања рибњака, а планира се и отварање нових. За спортске риболовце веома је интересантан горњи ток Велике реке, који је богат поточном пастрмком.

7. ТУРИСТИЧКИ РЕСУРСИ ДОЊЕГ ПОДРИЊА

Ресурси су извори, средства и сировине, односно природна и антропогена добра која се могу привредно искоришћавати и валоризовати на тржишту (Јовичић, 2007). То су објекти, појаве, процеси и догађаји у животној средини који привлаче пажњу туриста (Станковић, 1994). Представљају део целокупног развоја одређеног географског простора (државе, регије или уже просторне целине), при чему богатство ресурсима има битну компаративну предност у привредном развоју одређеног места или простора (Јовичић, 2007; Јовичић и Бранков, 2009).

Туристички ресурси обухватају атрактивна природна и културна добра, односно оне елементе у простору који имају подстицајно дејство на туристичка кретања ради задовољења туристичких потреба и креирања жељеног туристичког производа (Maksin, 2012). Од стране туристичке индустрије, туристички ресурси су препознати као покретачи туристичког и целокупног развоја одређеног простора, јер представљају најзначајније елементе и базу развоја туристичке привреде у дестинацији (Štetić, 2010).

WTO-ја поделила је туристичке ресурсе на: природне, културно – историјске, климатске, инфраструктурне и туристичке услуге и садржаје. Јовичић и Бранков (2009) сматрају да се оваквом поделом појам туристичких ресурса изједначава са појмом туристичких атракција. Појам туристичке атракције је ужи од појма туристичких ресурса, што значи да нису сви туристички ресурси туристичке атракције, али се могу трансформисати у атракције у циљу позиционирања и афирмисања на савременом туристичком тржишту.

Атрактивност туристичких ресурса, као мотив кретања туриста, утиче на тип, локацију и интензитет развоја туристичких активности у дестинацијама (Јовичић и Бранков, 2009). Према томе, атрактивна својства туристичких ресурса се деле на: рекреативна, куриозитетна, естетска и својства знаменитости (Romelić & Đuričić, 1995; Станковић, 2000б). Подела туристичких ресурса која је најзаступљенија у савременој литератури је на природне и антропогене туристичке ресурсе.

7.1. Природни ресурси доњег Подриња

Природни ресурси су старији и по облику појављивања разноврснији од антропогенних. Утичу на задовољење више врста туристичких потреба и тиме представљају основу за развој селективних облика туризма еко, рурални, авантуристички, спортско – рекреативни, купалишни, научички, ловни и риболовни и бањски (Станковић, 1994).

Природни туристички ресурси, као основни мотиви туристичких кретања, су елементи природне средине чија својства се могу валоризовати за потребе туризма (Maksin, 2012). Имају изражена рекреативна својства и представљају просторе изворне, очуване и заштићене природе са израженим рекреативним, естетским и куриозитетним својствима, тј. просторе туристичке тражње.

Према Станковићу (2000б) природни ресурси се деле на геоморфолошке, климатске, хидролошке и биљни и животињски свет. У складу са тим, у наредним подпоглављима, биће истакнути најзначајнији природни ресурси у доњем Подрињу, изузев климатских.

7.1.1. Геоморфолошки туристички ресурси

Геоморфолошки туристички ресурси представљају самосталне, комплексне и комплементарне туристичке вредности. Имају наглашену рекреативну компоненту привлачности и основа су развоја туризма и богатог садржаја туристичког боравка (Станковић, 1994). Међу геоморфолошким туристичким ресурсима, на изучаваном простору, истичу се планине и пећине као најзначајнији површински и подземни облици рељефа.

7.1.1.1. Планине

Планине доњег Подриња припадају Динарском морфотектонском систему. Као основ за развој туризма, утичу на квалитет, врсту и обим туристичке инфраструктуре, а тиме и одређују саобраћајне правце туристичких кретања (Бијељац и др., 2006).

Планинску греду, која се пружа од горњег тока Љига до доње Дрине, Јован Цвијић је назвао Подрињско – ваљевске планине. На дужини од 117 km ове планине се протежу кроз доње Подриње и по јужном залеђу ваљевске Подгорине. Представљају продужетак рудних планина источне Босне. Подрињске планине су, после Старе планине, најдуже српске планине (Васовић, 2003). Густо су насељене дуж северне и североисточне подгорине. Југозападна подгорина, са израженом дисекцијом рељефа, је мање пространа и слабије насељена (Група аутора, 1987). Истраживањем на терену уочена је добра саобраћајна повезаност са окружењем, што омогућава развој селективних облика туризма (излетничког, рекреативног, спортског, манифестационог, културног, еко, транзитног и викенд туризма), које би у перспективи требало више развијати у складу са потребама туристичког тржишта.

Групи Подрињских планина припадају Цер, Гучево, Борања, Јагодња и Соколска планина. Представљају хидрографско развође између слива Дрине на западу и Јадра на истоку. Идући од севера према југу висине терена се постепено повећавају, од Гучева (Црни врх 779 m), преко Борање (Црни врх 881 m) и Јагодње (Кошутња стопа 939 m и Мачков камен 923 m) до Соколске планине (Рожањ 971 m).

Цер (687 m) са Иверком и Видојевицом представља најсевернију острвску планину јужног обода Панонског басена у Западној Србији и најсевернији флишну Подрињску планину. Издиже се изнад доње Дрине, а пружа јужно од Шапца, према коме има повољан туристичко – саобраћајни положај. Упоредничког правца пружања (25 km), између Мачве и Поцерине на северу и долине Јадра на југу, највећу ширину (5 km) достиже код села и манастира Петковица. У ширем смислу захвата простор између Лешнице на западу, Текериша на истоку, Липолиста на северу и Јошеве на југу (Станковић, 1976).

Саставни део Цера чини греда Иверак, одвојена потолином Лешнице. Планинско било Цера, изграђено од гранита, испресецано је широким преседлинама и речним долинама, што условљава постојање хидрографског развођа између посавско – поцерских река и токова Јадра и Лешнице. Подгорина Цера изграђена је од шкриљаца и кречњака (Марковић, Ј., 1968). Крашки облици рељефа (вртаче и јаме), изражени у кречњацима североисточне подгорине, немају туристичку вредност. Велики број извора, који се јављају у водопрпусним стенама (Слањача, Чакља, Велики бунар, Липова вода, Брестови извори, Милошевац, Врело, Симићевац и др.) (Радовановић, 1994), требало би да буду каптирани и боље туристички валоризовани за потребе развоја излетничког туризма. Посебно се мисли на изворе који се налазе дуж маркираних планинских и бициклистичких стаза.

Цер је шумовита планина са израженом шумском лишћарском вегетацијом. Шумске фитоценозе церових шума су под заштитом као Строги природни резерват, површине 6 ha, а састојине букових шума настањује специфична биљна врста – крвавица (*Hypericum androsaemum*), која расте само на Церу (Vukićević, 1966; Грчић и Грчић, 2003).

Економски значај Цера повезује се са развојем рударства. У зони села Завлака – Букор – Сребрна рупа, напуштена рударска окна и подкапи, указују на развијено рударство у прошлости. Код села Милошевац и Румска, откривени су локалитети старог рударења из периода средњег века (Грчић и Грчић, 2002).

Планина Цер заузима посебно место у култури, историји и народној традицији Србије. Цер је меморијална планина на којој је, током Првог светског рата, вођена чувена „Церска битка”. Меморијални комплекс Текериш је својеврстан подсетник на жртве и страдања српске војске. Византијска утврђења (Коњуша, Тројанов град и Косанин град), средњовековни манастири (Петковица, Чокешина, Радовашница и Криваја), познати као „Мачванска Света гора”, део су културног наслеђа Цера, а да би били боље промовисани и

афирмисани на туристичком тржишту, неопходно их је саобраћајно боље повезати. На терену је уочена лоша и неодржавана саобраћајна инфраструктура, као и непостојање адекватне туристичке сигнализације, изузев у зони магистралног правца Шабац – Текериш.

Иако скромне туристичке вредности, Цер има потенцијала за развој туризма, а посебно излетничког (Станковић, 1976). У својим истраживањима Грчић и Грчић (2002) истичу, да и поред природних и антропогених вредности од националног значаја Цер није стављен под заштиту као национални парк. Заштита целокупног наслеђа Цера, као природног добра од великог значаја, требало би да буде приоритет за локалну самоуправу, али и за надлежне институције на нивоу Републике. Стављање под заштиту, допринело би активирању и уређењу планине за развој екотуризма и едукативно – научног туризма, али и бољој афирмацији културног туризма. Развојем „туризма тема”, може се привући велики број туриста, посебно ако се узме у обзир да је у церским селима (Румска, Бела Река и Грушић) развијено традиционално виноградарство, а падине планине су одредишта сакупљача лековитог биља и јестивих гљива (Грчић и Грчић, 2003).

Цер са Иверком и Влашић чини издвојену групу Подрињско – јадранских планина, северно од Јадра и Рађевине, према Посавотамнави. **Влашић** (457 m) је за разлику од Цера дужа али, нижа планина. Има динарски правац пружања, од Цера и Иверка, на западу, до горњих токова Јадра, Обнице и Тамнаве, на југу и истоку. Највиши врх је Јанков вис (457 m). Мањим, јужним делом се налази на територији општине Крупањ.

Рудне Подрињске планине су: Гучево, Борања, Јагодња и Соколске планине. **Гучево** (Црни врх 779 m) је ниска планина којом почињу Подрињско – ваљевске планине, са чијег гребена се издижу врхови Црни врх (779 m), Кулиште (699 m) и Костајник (741 m). То је најсевернија и најнижа рудна Подрињска планина, динарског правца пружања (10 km). Издиже се јужно од Лознице и Бање Ковиљаче, са којима је добро саобраћајно повезана. Од суседне Борање одвојена је преседлином Биљег (450 – 500 m н.в.), преко које пролази пут Лозница – Зајача (Васовић, 2003). Изграђена је од шкриљаца и кречњака, који су скрашћени (Костић и Љубобратовић, 1955). Крашки облици рељефа, заступљени у зони Троношке планине (огранак Гучева), немају туристичку вредност. У атарима села Коренита и Тршић јављају се вртаче у народу познате као „вртељци”.

Планински комплекс Гучева познат је по бројним биљним врстама (568), од чега се 23 врсте налазе на прелиминарној Црвеној листи флоре Србије; 9 врста је од међународно значајних биљака; 10 врста је на листи Уредбе о Заштити Природних Реткости. Од великог значаја су ендемичне (7), реликтне (38) и врсте заштићене СИТЕС конвенцијом (11). Посебан значај имају лековите врсте (96), за чије је сакупљање, коришћење и промет законом утврђена и регулисана одређена висина накнаде (Стојановић и Стевановић, 2008).

Гучево спада у ред излетничких и туристички атрактивних меморијалних планина. На врху планине је спомен – костурница посвећена пострадалим српским и аустроугарским војницима из 1914. године. Одмаралишта и туристичко – угоститељски капацитети, на северној страни планине, су основа развоја ђачко – рекреативног и сеоског туризма. Модеран ауто – камп, отворен током летњих месеци, намењен је љубитељима кампинга. Изграђене пешачке стазе, према Бањи Ковиљачи, заслужују бољу обележеност и инфраструктурну уређеност. Обиласком терена запажено је да маркацију планинарских и пешачко – едукативних стаза треба усмерити и према североисточној подгорини Гучева, где се налазе етно – комплекс „Тршић” и манастир Троноша.

Попречно на Гучево пружа се **Борања** (Црни врх 881 m), најнижа Подрињска планина, правца пружања југозапад – североисток. Од Гучева је одваја преседлина Биљег. Преседлина се налази у северном делу планине, испод Кулишта (699 m), у изворишту реке Штире (Васовић, 2003). Борања је развође између сливова Дрине и Јадра. Пружајући се северозападно од Соколске планине и Јагодње, ограничена је Дрином на западу, Ликодром на истоку, Радаљом, Јадром и Ступничком реком на северу и Боринском реком и Кржавом на југу. Изграђена је од гранита, који су опкољени шкриљцима, па с тога припада типу

плутонских лаколита. Изразито је шумовита планина. Шумске фитоценозе планинске букве (*Fagetum montanum serbicum*) и чистих заједница букове шуме (*Fagus moesiaca*), одликује присуство појединих реликтних врста које се налазе на прелиминарној Црвеној листи флоре Србије, као и заштићене врсте фауне (Puzović et al., 2015).

Очуване састојине планинске букве су под заштиту од 1950. године. Уредбом Владе Републике Србије (2008), проглашењем Општег резервата природе (ОП) „Данилова коса”, заштићени су делови источне Борање (680 – 760 m). Заштићено природно добро захвата површину од 6,73 ha, првог степена заштите. Управљач резервата је Јавно предузеће „Србијашуме”, са организационим јединицама Шумско газдинство „Борања” из Лознице и Шумска управа „Крупањ” из Крупања (Група аутора, 2006б).

Борања припада групи излетничких планина, с тим да се у источним деловима планине може искључиво развијати екотуризам. У том циљу неопходно је уредити пешачке стазе и поставити информативне табле о резервату природе. На врху планине је планинарски дом „Шарена буква”, власништво Планинарског друштва „Гучево” из Лознице. Око дома су терени за мали фудбал, кошарку и одбојку. У северозападној подгорини Борање изграђени су смештајни капацитети за потребе развоја Радаљске бање. На североисточним падинама је село Столице познато по спомен – комплексу из НОБ-а, туристички слабо посећено и неафирмисано. Иако је добро обележена и маркирана планинарским и бицикличким стазама, регионална саобраћајна инфраструктура на Борањи је у лошем стању, што би у будућим плановима развоја туризма требало унапредити и развијати на одрживом нивоу.

Југозападно од Крупања издиже се **Јагодња** (Кошутња стопа 939 m), динарског правца пружања од Дрине на западу и југу, Боринске реке и Кржаве на северу и речице Узовице на југу и истоку (Ристановић и др., 2016). Представља развође сливова Дрине и Ликодре. Од широког била планине, према Дрини и Јадру се спуштају површи. Изграђена је од шкриљаца, кречњака и пешчара, што условљава појаву крашких облика рељефа (Милић, 1981; Kirbus, 1987). Поред површинских облика (вртаче) изражени су и подземни облици (пећина Велика стена, окапина Подрум и јама Звекара), који немају туристичку вредност. На Јагодњи нема већих површина под шумским комплексима, осим на Кошутњој стопи и Мачковом камену, где је подигнута спомен – костурница посвећена борбама из 1914. године. Зона Мачковог камена је одређена за развој туризма, који у будућности треба плански развијати.

Најјужнија и најдужа Подрињска планина је **Соколска (Соко, Сокол) планина**. Припада унутрашњим Динаридима. Има облик била или заравни (800-850 m н.в.) са кога се, у виду оштрих кречњачких гребена, издижу врхови (Рожањ 971 m, Петков вис 950 m, Јелшино брдо 922 m, Милетина глава 915 m, Горички вис 915 m и др.). Разбијена у више кратких венаца разних праваца, дужине 15 km и ширине 0,3 – 0,5 km, одваја Рађевину од Азбуковице. Од Јагодње на западу одваја је Вукова река, а од Ваљевских планина (Медведника), на истоку, преседлина Прослоп (678 m) преко које пролази саобраћајница која повезује Рађевину и Азбуковицу (Васовић, 2003).

Највиши делови Соколске планине су под кречњацима. Од површинских крашких облика рељефа најизраженије су вртаче. Има их преко 360 (Kirbus, 1987). Подземни крашки облици представљени пећинама, јамама и окапинама. Пећине се јављају на северним падинама Соколске планине, на територији општине Крупањ. Тренутно нису афирмисане и уређене за потребе туризма.

Соколска планина је позната по скромном културном наслеђу. У северној подгорини, у Рађевини, у долини Белоцркванске реке, налази се музејско село Бела Црква са експонатима из Првог и Другог светског рата, које на туристичком тржишту може бити боље валоризовано и афирмисано кроз „туризам тема”, што потврђују и истраживања на терену. Јужна подгорина, изнад села Постоње и Соколац, издваја се по остацима средњовековног утврђења Соко града. Данас се на овом месту налази манастир Соко, посвећен Светом Великомученику Николи, исходиште културног туризма и место ходочашћа.

7.1.1.2. Пећине

На простору доњег Подриња има крашких терена који припадају типу покривеног или „зеленог” краса. Крашки терени у Малозворничком крају, Јадру и Рађевини имају обележја прелазног типа Јуре. Према Јовану Ђ. Марковићу (1968) крашких терена има и на Церу, где је заступљен тзв. „поцерски мерокрас”.

Крашки облици рељефа најразвијенији су у вишим деловима Јагодње и Соколске планине, на граници Рађевине и Азбуковице. По Милићу (1981), на овим теренима је заступљен „контактни карст” који је развијен у условима велике вертикалне дисецираности рељефа. По начину распрострањења јављају се две врсте овог типа краса: зонални и острвски. Зонални крас је заступљен на Јагодњи и Соколској планини, а острвски је у виду острвских оаза развијен на падинама Подрињских планина ка реци Дрини.

Крашки терени Малозворничког краја и Јадра немају туристичку вредност, јер спадају у мање облике крашког рељефа. Подземни крашки облици рељефа Малозворничког краја су малобројни, скромних димензија и због тешке приступачности су неистражени (Голић, 2010). Највећи спелеолошки објекат је пећина Радашница, у доњем току Борањске реке, на око 1,3 km од њеног ушћа у Зворничко језеро. Улаз у пећину усечен је у литице Соколине на 460 m н.в. Дужина пећине је око 500 m. Богата је сталактитима и драперијама. На око 300 m низводно је 50 m дуга Божића пећина.

Најзаступљенији површински облици крашког рељефа у Јадру су вртаче, а од подземних мањи облици пећина и јама. У атару села Доње Супље, је пећина Врановац, остатак тунелске пећине кроз коју је текао поток Врановац. У близини улаза у пећину је водопад висине 6 m. У атару села Коренита је пећина под Остењаком, дужине 8,5 m. У Зајачи је пећина Рупе, дужине 34,2 m, а на југоисточним падинама Гучева пећина Орловача.

На простору Рађевине развијени су туристички најзначајнији и најинтересантнији облици крашког рељефа представљени пећинама (Орлићка, Ковачевића, пећина Терзина рупа и пећина Збег). Ристановић и др. (2016) истичу да је највреднији спелеолошки објекат у кречњаку Јагодње и Соколске планине **Орлићка пећина**, тренутно без туристичке вредности. Прва опсежна истраживања пећине спровео је геоморфолог Борут Кирбус (1979, 1987), а потом истраживачко друштво „Владимир Мандић-Манда” из Ваљева. Б. Ристановић извршио је последња истраживања, почетком XXI века. Пећина је на североисточној падини Соколске планине, у подножју брда Орлић, у изворишном делу реке Богоштице. Пећински улаз има апсолутну висину од 625 m, а сам прилаз пећини је јако неприступачан.

Орлићка пећина припада сложеним, вишеспратним пећинама са развијеном каналском мрежом и пећинском отоком, чије воде избијају у извору Сиговац на 590 m н.в. У пећини се издвајају виши и нижи нивои канала, међусобно повезани. Каналску мрежу чине „улазни”, „блатни”, „суви” и „главни” канал са отоком. Горњи ниво пећине је богатији пећинским накитом, а доњим делом отиче пећинска отока (Група аутора, 1986).

Највећи спелеолошки објекат у сливу реке Ликодре је **Ковачевића** или **Рађевска пећина**. Налази се на територији општине Крупањ, у засеоку села Церова – Ковачевићи. По засеоку и Ковачевића реци, на чијој се десној долиноској страни налази, пећина носи име. До пећине се стиже путем Крупањ – Столице – село Церова, затим лошим шљунковитим сеоским путем (2 km) до засеока Ковачевићи, а потом сеоском стазом (350 m), која води преко сеоских имања. До пећине је немогуће самостално стићи, што је уочено и обиласком терена, већ у сарадњи са запосленима из ТО Крупањ.

Пећина је мало истраживана, због чега је мало позната, а тиме у литератури оскудно присутна. Ристановић и др. (2004) истичу да је пећина истраживана током 1972, 1986, 2001. и 2002. године. По Кличковићу и др. (2007) прва значајнија истраживања пећине спроведена су 1987. године од стране Друштва истраживача „Владимир Мандић-Манда” из Ваљева, на челу са археологом Миљивојем Васиљевићем. Пећина се помиње и у Спелеолошком атласу

Србије из 1998. године (Група аутора, 1998). Новија истраживања пећине спровео је Завод за заштиту природе Србије, 2012. године.

Према морфологији пећинских канала представља сложен спелеолошки објекат. Развијена је у палеозојским кречњацима Бајиног брда (491 m), по чему се издваја од осталих пећина у Србији. Састоји се из четири јединствене целине: Улазног дела (са два отвора), Главног канала, Канала са кадама и Блатног канала. Укупна дужина пећинских канала (985 m) сврстава је у дуже и значајније пећине Западне Србије (Група аутора, 2012ђ).

Одликују је два пећинска улаза на 17 m и 20 m, на апсолутној висини 380-383 m н.в., који повезани Главним каналом (453 m), представљају најистраженији део пећине. Централна морфолошка целина истраженог дела пећине је Велика дворана, у којој се спајају Блатни канал (114 m) и Канал са кадама (87 m), где се јављају веће концентрације пећинског накита. Посебно се истиче млечно бели сталагмит, пречника 0,3-0,2 m и висине 5 m, симбол пећине (Кличковић и др., 2007).

Слика 1. Ковачевића пећина
(Извор: фото С. Марковић)

Ковачевића пећина представља својеврстан палеонтолошки музеј, што су потврдили и научници Природњачког музеја из Београда, током истраживања 1985. године, када су пронађени и сакупљени остаци пећинског медведа (*Ursus spelaeus*). Године 2005. екипа Завода за заштиту природе Србије, приликом ревизионих истраживања, потврдила је присуство фосилне фауне, међу којом су пронађени остаци животиња којима пећина није природно станиште (зец, коњ, дивља свиња, домаћа коза, домаћа овца и птице). Сматра се да су ове врсте животиња у пећину доспеле као плен месождера или човека.

Током 2001. године, Завод за заштиту природе Србије спровео је биоспелеолошка истраживања пећине, у оквиру пројекта „Биоспелеолошка истраживања Србије”. Поновљена истраживања (2005), открила су постојање четири врсте фауне слепих мишева (*Chiroptera Mammalia*), које су строго заштићене као глобално угрожене међународне врсте.

Ковачевића пећина је 1975. године заштићена као Споменик природе, односно као природно добро I категорије, II степена заштите, од изузетног научног, културно – васпитног и еколошког значаја. Заштићен је простор укупне површине 5,4509 ha. Земљиште обухваћено заштитом је у приватном поседу. За стараоца је предложена Туристичка организација Крупањ, која заједно са општинским властима планира туристичко активирање исте (Кличковић и др., 2007). Иако још неафирмисана на туристичком тржишту, пећину обилазе индивидуални гости и туристи, у пратњи мештанина на чијем се имању налази.

Кречњачким теренима Јагодње припада **пећина Терзина руна**. Налази се у подножју Мачковог камена, на 810 m апсолутне висине. Прва истраживања пећине обавила је 1987. године спелеолошка група – Друштво истраживача „Владимир Мандић-Манда“ из Ваљева. Истраживања су показала да се ради о вишеспратној пећини, а да су системи хоризонталних и вертикалних канала, повезани дворанама, распоређени у три нивоа. Укупна дужина свих

пећинских канала износи 197 m, а вертикална разлика између улаза и најниже тачке у пећини износи 42 m (Група аутора, 1986).

Сливу Ликодре припада и *пећина Збег*, у подножју кречњачког узвишења Маринков камен, на 660 m н.в., у атару села Томањ. За време Другог светског рата служила је као склониште (збег), по чему је и добила име. Спада у групу сувих речних пећина, укупне дужине канала 18 m. Пећину је 1987. године истражио Борут Кирбус. Тренутно нема туристичку вредност, као ни пећина Терзина рупа.

7.1.2. Хидрографски туристички ресурси

Хидрографски туристички ресурси се сврставају у комплексне, самосталне и комплементарне туристичке вредности које утичу на „основну физиономију простора”, дефинишући туристичке функције дестинација (Станковић, 1994). Представљају значајну туристичку вредност за развој селективних облика туризма (наутички, рекреација и спортови на води, ловни, риболовни, спортско – манифестациони) и задовољења потреба посетилаца за одмором и релаксацијом. На изучаваном простору највећи значај, у смислу туристичке вредности, имају хидрографски ресурси представљени рекама и језерима, изворима и врелима, термоминералним изворима и бањама.

7.1.2.1. Реке и језера

Површинске воде доњег Подриња припадају Црноморском сливу, тј. сливовима река Саве и Дрине. Река Дрина одводњава 96% територије доњег Подриња, а река Сава само 4%. Сливу Саве припадају површинске воде Мачве, док површински токови Малозворничког краја, Јадра и Рађевине припадају сливу реке Дрине.

Површински водени токови имају знатно већи степен атрактивности и могућност боље валоризације у односу на остале природне вредности. Уз комплементарност природних и антропогених вредности у окружењу, једна су од основа просторног развоја туризма доњег Подриња. Према Маркоској (1984) „рекреација на рекама представља најмасовније изласке становништва у природу”. Атрактивношћу и богатством рибљег фонда, реке доњег Подриња су интересантне за развој масовнијег спортско – риболовног туризма, а погодују развоју наутичког и спортско – манифестационог туризма. Ширина обалског појаса је погодна за формирање плажа и развој купалишног туризма. Туристички најинтересантније и најатрактивније су пограничне реке, Сава и Дрина, са притокама.

На дужини од 32 km *река Сава* (945 km) је гранична река између Републике Србије и Босне и Херцеговине, односно северна и североисточна граница доњег Подриња. У Србију улази код села Јамена, општина Шид, и улива се у Дунав код Београда. На току кроз Србију (206,5 km), гради велике „лактове” (меандре). У меандарској окуци код Бановог Поља, приближава се старом кориту – Засавици (Грчић и Грчић, 2002). Замочварени терени речице Засавице и Битве, као напуштени меандри Саве и Дрине, заштићени су законом у оквиру СРП „Засавица”. У зони резервата, обалско подручје Саве погодно је за развој сеоског, едукативног, научног, истраживачког, излетничког и екотуризма.

Могућности за развој наутичког и купалишног туризма најатрактивније је у зони Шапца, где поред Шабачке тврђаве постоји скромно уређена градска плажа. Евидентно је, а и уочено кроз теренско истраживање, да је обалско подручје реке Саве недовољно искоришћено и укључено у планирање развоја туризма. У наредном периоду, кроз сарадњу локалних самоуправа које излазе на Саву, неопходно је уредити обале за потребе развоја купалишног туризма, одредити места за изградњу марина, осмислити заједнички туристички производ, а кроз манифестациони туризам промовисати природно и културно наслеђе тока Саве кроз Мачву и Шабачку Посавину.

Највећа и најзначајнија притока Саве, на току кроз Србију, је *река Дрина*, у народу позната као Зеленика. Настаје спајањем Пиве и Таре код Шћепан Поља на 433 m н.в., а улива

се у реку Саву код Босанске Раче на 78 m н.в. Укупна дужина Дрине је 346 km, од чега је 220 km погранична река према Босни и Херцеговини и западна граница доњег Подриња на дужини од 91 km.

Долина реке Дрине је композитна. Низводно од Лознице, Дрина је типична равничарска река, са малим падовима, бројним меандрима, рукавцима и мртвајама, у народу познатим као „дрињаче” (Гавриловић, 2005б). Корито је веома плитко, са бројним плићацима, спрудовима и речним острвима. Узводно од Бање Ковиљаче долина је уска, клисурастог изгледа, са проширењима (Гавриловић и Дукић, 2002).

Најнизводнија клисура тока Дрине, Зворнички просјек (Зворничко сужење), место завршетка средњег и почетка доњег тока, налази се узводно од Малог Зворника (Голић, 2010). Усечена је између Јагодње и Борање на десној обали, и побрђа Млађевац (524 m) и Мијатово (688 m) на левој обали (Станковић, 1975). Пружа се меридијански на дужини од 12 km, од ушћа Дрињаче на југу, до Малог Зворника на северу. По изласку из клисуре, река је преграђена и формирана вештачка акумулација Зворник за потребе изградње ХЕ „Зворник”.

Зворничко језеро је најзначајнији хидрографски потенцијал доњег Подриња, хидроенергетске, туристичке и риболовне функције. Представља најстарију акумулацију на Дрини, изграђену за потребе Зворничке хидроцентрале (89 MW). Изградња бране са осам преливних поља, дужине 166,5 m и висине 42 m, је трајала седам година (1948-1955). На брани су изграђени и пропусти за низводни транспорт дрвне грађе и кретање рибе.³⁸

У првим годинама након изградње, хидроцентрала је била на првом месту у Србији по производњи електричне енергије. Данас је седма по снази агрегата, а пета по производњи. Максимална годишња производња (569 GWh) остварена је 2005. године, а минимална (66 GWh) 1955. године, када је језерски басен пуњен водом (Голић, 2010). Поред основне функције, ХЕ „Зворник” са Зворничким језером има значај у регулисању режима реке Дрине, експлоатације песка, контроле наноса, развоја туризма и риболова.

Језеро површине 13,5 km², пружа се 18 km узводно, од Малог Зворника до ушћа Велике реке (Krstić et al., 2016). Пројектована дужина језера је 25 km, ширине од 200 m до 3 km. Највећа ширина је на профилу село Читлук – ушће Дрињаче (Станковић, 2000а). Језеро лежи на 157,5 m н.в. и има повољан положај у односу на природне и антропогене вредности у околини. Дубина језерске воде се креће од 11-39 m, са израженим годишњим колебањима (6-8 m). Најнижи водостај се јавља током летњих месеци, до 6 m испод максималног нивоа, када се на обалама, које су погодне за развој туризма, јавља муљ. Око 30-50% језерског басена засуто је муљем, што је утицало на смањење дубине језера за 4 – 5 m и запремине за око 50% (Golić & Joksimović, 2013; Pavlović, 2011; Станковић, 1975; Станковић, 2000а).

Зворничко језеро је прво у Србији по разуђености обале, дуж које постоји неколико повољних сектора за развој туризма. Посебно је интересантно ушће Велике реке, где је изграђено истоимено туристичко насеље. За уређење језерских плажа најповољнији су сплавови, а за њихове локације експозиције терена према сунцу (Станковић, 1969, 1998).

Изградњом Зворничког језера, хидроенергетски потенцијал реке Дрине није у потпуности искоришћен. Техничке могућности за подизање још три енергетска постројења, једног у кориту Дрине и два у сливу Зворничког језера, требало би остварити кроз будуће IPA пројекте прекограничне сарадње са Босном и Херцеговином.

Од 1994. године, у систему ХЕ „Зворник” послује ХЕ „Радаљска бања”, инсталиране снаге 160 KW и годишње производње 249,2 MWh. Воду добија из **Радаљског језера** (460 m н.в.), које је настало преграђивањем реке Црни Радаљ (1988), када је формирана вишенаменска акумулација (Група аутора, 1987). Запремином од 130.00 m³ и просечном дубином од 5,2 m, језеро представља зону атракције купалишног, излетничког и риболовног туризма. Налази се 1,2 km узводно од бање Радаљ.

³⁸ О заштити рибљег фонда реке Дрине, урађен је пројекат „*Artificial Spawning of the Danube Salmon in the Interest of Enhancing the Wildlife Population of the Drina River*” (Simeunović-Bajić et al., 2013).

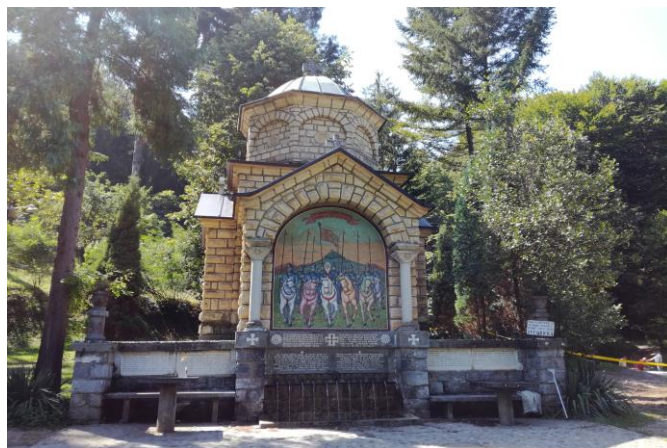
Средње температуре воде Дрине током летњих месеци (18,6°C-20,2°C), погодују развоју купалишног туризма. Ова врста туризма била је развијена у Бањи Ковиљачи, која је пре Другог светског рата имала сопствену уређену плажу на Дрини („Жићина плажа”) (Маркоска, 1984). Услед историјских прилика, нерешених имовинско – правних и катастарских односа плажа је запуштена и до данас никада није активирана и поново уређена. Познате су и плаже „Камп” и „Шепак”.

Река Дрина служи и као реципијент отпадних вода из канализационих, рударских и индустријских постројења у окружењу. Градска насеља (Лозница, Бања Ковиљача и Мали Зворник) имају делимично изграђену канализацију, тако да се отпадне воде не пречишћавају пре испуштања у Дрину. Појава „плутајућег отпада”, који се ствара са депонија лоцираних близу речног корита Дрине, има негативне еколошке и економске ефекте, јер директно утиче на коришћење и уређење водених ресурса. „Плутајући отпад” утиче на развој туризма, воденог саобраћаја, спортског и комерцијалног риболова (Golić & Joksimović, 2013).

На простору доњег Подриња река Дрина се улива у реку Саву и прима већи број притока, које имају наглашене рекреативно туристичке вредности и погодне су за развој риболовног и излетничког туризма. У области Јадра, најзначајнији ток је Јадар, који одводњава Јадар и Рађевину. Са својим притокама (Коренита, Церница, Лешница и Ликодра), гради веома разгранату речну мрежу. Као мањи токови и притоке Дрине у Јадру се јављају Штира, Жеравија и Трбушница. Речни токови Рађевине (Ликодра са притокама), као бујични и регулисани, имају малу туристичку вредност. На њима није могућ развој купалишног туризма, али постоји могућност развоја спортског риболова, јер су порибљене речном пастрмком. У Малозворничком крају најзначајније притоке Дрине су: Радаљска, Боринска, Борањска, Велика и Цулинска река. Богате су водом и погодују развоју спортско – риболовног, купалишног и излетничко – рекреативног туризма.

7.1.2.2. Извори и врела

Туристичка вредност извора и врела значајна је са аспекта развоја излетничког туризма. Наиздашнији извори и врела се налазе у горњим токовима Корените и Ликодре, односно у граничној зони Јадра и Рађевине. Већина извора је каптирана.

Слика 2. Чесма „Девет Југовића”
(Извор: фото С. Марковић)

Воде најиздашнијег извора у Јадру, у близини манастира Троноша, каптиране су у чесми „Девет Југовића”. Минимална издашност извора је 5,5 l/s. Други по значају је извор „Белог”, чије воде се користе за водоснабдевање насеља Зајаче, минималног протицаја од 2,5 l/s. У Бањи Ковиљачи постоји неколико извора хладне воде. Најзначајни извор је „Три чесме”. Издашност извора варира током године. На 2 km узводно од ушћа Цернице у Јадар каптиран је „Буков извор”, издашности 0,14 l/s (Гајић и др., 2012).

На простору Рађевине постоји неколико значајних извора. Извори хладне воде (11), везани су за крашке процесе на Јагодњи и Соколској планини (Милић, 1981). Најзначајнији извори се налазе у изворишту реке Богоштице. Најиздашнији је извор „Голубовац” (20 – 50 l/s), температуре воде 9°C, а извор „Ивовик” је највиши каптирани извор (0,15 – 0,2 l/s), температуре воде 9,5°C. Извор „Андријин точак” (0,1 l/s) је споредни извор потока Скакавац, у чијем току су и два крашка извора „Добра вода” и „Сиговац”. Извор Добра вода избија на 660 m н.в. и има издашност 0,1 – 0,2 l/s. Извор Сиговац избија на 590 m н.в. испод улаза у Орлићку пећину. Издашност извора је 0,5-50 l/s (Ристановић и др., 2016)

У Малозворничком крају извори и врела се везују за крашки тип издани, у долини реке Требешнице, на подрињској страни Гучева. Извори имају издашност 0,3 – 3,2 l/s. Сложени тип издани везује се за планину Борању. Издашност ових извора мања је од 0,1 l/s, док у време јесењих киша издашност износи 7,8 – 13 l/s. За најзаступљенији пукотински тип издани, на граници Рађевине и Азбуковице, везују се појаве минералних вода у Радаљској бањи, рН вредности 6,3 – 7,9 и минерализације испод 0,15 g/l. Највеће издашности је извор „Змајевац”, код Радаља (Голић, 2010).

7.1.2.3. Термоминерални извори

На простору доњег Подриња налази се значајно богатство подземних вода. Историјски подаци указују да су термалне воде коришћене у балнеотерапијске сврхе још од давнина. Испитани и истражени термални и термоминерални извори углавном се користе за бањско лечење, али постоје и они који су још неистражени и неискоришћени. Истраживања указују да је акумулација термалних вода најзаступљенија на простору Мачве, Јадра и Малозворничког краја. Афирмисани и они мање афирмисани бањски центри подигнути су на термоминералним изворима у Јадру и Малозворничком крају. Термални извори у Мачви су углавном неискоришћени, са могућношћу развоја у погледу здравственог, wellness & spa и туристичко – рекреативног туризма.

На територији Јадра утврђена су значајна налазишта термоминералних вода, које се јављају као последица повољних геотермалних и хидротермалних својстава терена, а највише на простору Бање Ковиљаче и бање Бадање. Термоминерални извори Бање Ковиљаче везују се за раседне линије Гучева. Хидрогеолошка истраживања (1950, 1981-1985), показала су да бањски извори припадају минерализованим хидрокарбонатно – натријумским – сумповитим водама. Услед присуства сумпор – водоника воде имају специфичан мирис, због чега је Вук Стефановић Караџић бању називао „Смрдан баром”, односно „Смрдан бањом” (Гајић и др., 2012). Главни бањски извор је каптиран 1836. године, док су прве хемијске анализе урађене 1855. године.

Воде првог бањског бунара, „Вук Караџић” (1899), користе се за справљање лековитог блата „пелоида”. Бунарска вода је температуре око 29°C и издашности 10 l/s, што је условило и његову максималну експлоатацију све до 1981. године. Други бунар, „Краљ Петар”, потиче из 1910. године, али је због адаптације и реконструкције ван употребе. Поред наведених извора, у Бањи Ковиљачи постоје извори са нижом температуром (око 17°C), чије воде се користе за пиће и испирање очију. Такви извори су „Бакарна вода”, „Јордан”, „Војвода Анте”, „Кнежевић” и др. (Гајић и Вујадиновић, 2010).

Термоминералних извора има и у атару села Доња Бадања, у југоисточном подножју Иверка, у алувијалном проширењу реке Цернице. Минералне воде су секундарног карактера и јављају се у виду разбијеног изворишта. Прве хемијске анализе извршио је Марко Леко 1889. године. За потребе бање Бадања користе се два најзначајнија извора, сумповите и гвожђевите воде, повишене радиоактивности (Protić & Antonović, 1988).

У јужној подгорини Цера, у алувијалној равни Лешнице, код села Јошеве, јављају се термоминерални извори. Локалитет је познат као Церска Слатина. Термоминералне воде су хидрокарбонатно – натријумске, температуре воде 20,5°C и издашност 0,5 l/s.

Термоминерални извори јављају се и у северној подгорини Цера, у атару села Бела Река. Извори киселе и слане воде везују се за раседну линију Бобије. Извор слане воде „Слањача” је преливног типа. Припада хидрокарбонатно – натријумском типу извора, температуре 20,2°C, минерализације 0,5 g/l и издашности 1,01 – 2,0 l/s. Има сланаст укус услед великог садржаја флуора (око 4 mg/l) (Грчић и Грчић, 2006а).

Присуство термоминералних вода у Малозворничком крају се везује за масив Борање, за село и бању Радаљ. Сумпоровите воде познате су још од XIX века и погодују лечењу реуматизма. За Радаљску бању се везују и појаве геотермалних вода, а започета испитивања указују да се могу очекивати термалне воде температуре до 100°C.

Термални и термоминерални извори на простору Мачве последица су дубинских разлома и младих магматских стена. Постојање плутонских тела условило је настанак геотермалних аномалија и најзначајнијих налазишта термоминералних вода (Протић, 1995). У Мачви је до данас извршено десетак истражених геотермалних бушотина и један експлоатациони бунар у Дубљу, који потврђују богатство хидрогеотермалног ресурса Мачве као најперспективнијег у Србији (Андрић, 2014; Гајић и Вујадиновић, 2009).

Истраживање и бушење терена (1975 – 1990), указије на присуство подземних вода на ширем простору Мачве. Године 1982. откривен је хидрогеотермални систем „Мачва” површине 100 km², који као део регионалног система (2.000 km²), се простира испод Мачве, Семберије и Срема (Milivojević et al., 1996). Истраживања указују на постојање велике акумулације терминалних вода, формираних услед постојања карстног резервоара, испод неогених седимената (Ћурчић и Ристановић, 2000). Како истичу Миливојевић и Мартиновић (1996), храњење резервоара термоминералних вода врши се: директном инфилтрацијом падавина на северној подгорини Цера, индиректно – кроз повлату, понирањем воде реке Дрине код Бање Ковиљаче и дотоком термалних вода из дубљих делова Мачве и Семберије. То значи да су термалне воде у резервоару хидрогеотермалног система „Мачва” мешавина младих и старих вода из различитих зона прехрањивања. Истраживања су потврдила температуру воде 40°C – 80°C, која може имати вишеструку намену (за пољопривреду, енергетику, индустрију, загревање насеља, али и развој бањског туризма).

Геотермална истраживања у Мачви (1981), на простору села Дубље, установила су присуство геотермалне аномалије (Gajić & Vujadinović, 2005; Гајић и Вујадиновић, 2006). Истражним бушењем, на дубини од 178 m, константована је температура воде 44°C, самоизлива 1,7 l/s. Истраживања током 1982. године потврдила су постојање акумулације термалних вода на дубини од 400 m. Из бушотине је добијен самозлив од 15 l/s воде, температуре 50,5°C (Гајић и Вујадиновић, 2009). Према хемијском саставу, вода садржи натријум, калцијум, хлор, магнезијум и хидрокарбонат (Ћурчић и Ристановић, 2000). Истраживања вршена на простору мачванских села Белотић и Мачвански Метковић, показала су да се на дубинама од 350 – 630 m, налазе акумулације термалних вода температуре 25°C – 62,8°C, самоизлива 11 l/s – 25 l/s.

Најзначајније хидрогеолошке појаве откривене су у Богатићу, 1986. године. Бушењем терена добијена је вода температуре 75°C, самоизлива 37 l/s. Истраживањима 1989. године, на дубини од 618 m, пронађена је вода температуре 78°C, самоизлива од 60 l/s. Бушотина је на 1,5 km северно од Богатића и једна је од најиздашнијих у Европи (Гајић и Вујадиновић, 2009).

Значајнија истраживања на простору Богатића настављена су 2008. године, за потребе Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”. Припремне радове урадио је Рударско – геолошки факултет из Београда. Експлоатациона истраживања (2009), потврдила су постојање воде температуре 76°C, самоизлива 30 l/s, на дубини од 525 m, која припада групи олигоминералних сулфидних хомеотерми, са садржајем литијума. Лековита својства воде помажу у лечењу псоријазе, реуматизма, кожних болести, екцема, каријеса и жучних обољења (Савић, 2015). Охлађена се користи за пиће, јер помаже код гастритиса и благотворно делује на дигестивне органе.

7.1.2.4. Бање

Здравствено – рекреативна функција бањских места има посебно место у туристичкој тражњи (Јовичић, 2008). Лечење, превентива, рехабилитација и рекреација, употпуњени културно – уметничким и спортским манифестацијама, и разноврсним традиционалним скуповима, доприносе квалитету понуде бања (Маркоска, 1984).

Термалне појаве у доњем Подрињу условљене су сложеним геолошким саставом терена у раседној зони Гучева, односно у оквиру збијеног карстно – пукотинског типа издани у подножју Цера (Грчић и Грчић, 2006а; Костић, 1981г). Главна изворишта минералних вода везана су за Бању Ковиљачу, село Радаљ, село Бадању и Богатић.

У југозападној подгорини Гучева (779 m), на 6 km јужно од Лознице налази се **Бања Ковиљача**. Првобитно се развијала као природно лечилиште под ведрим небом, да би се 80-тих година XX века развила у бањски и рехабилитациони центар.

Лековите воде су коришћене још у доба Римљана, о чему говоре остаци материјалне културе. Као сеоско насеље, први пут се помиње у турским пописним књигама (1533). У XVII веку и касније бања је запустела (Костић, 1981б). Турци су од друге половине XVIII века често долазили у бању на „теферич”. О бањи је писао и Вук Стефановић Караџић, који је 1827. године помиње као „Смрдан бару” са хладним и топлим минералним водама. Назив „Смрдан бара” се задржао до 1867. године када је замењен данашњим, а бања стављена под надзор државе (Ристановић, 2000б).

Према Мађејки (1984) Бања Ковиљача спада у наше највеће „сумпорњаче” (8,5 mg/l). Одликује се хладним и хипотермалним, гвожђевитим и сумпоровитим водама, без самоизливања. Извори сумпоровите воде („Вук Караџић”, „Стари бунар”, „Бунар Краља Петра” или „Нови бунар” и „Сумпоровита вода за пиће”), од којих су прва два у функцији, су каптирани 1836. године. Извори гвожђевите воде („Извор гвожђевитог купатила”, „Војвода Анта” и „Јордан”) су каптирани 1929. године. Прва детаљна хемијска истраживања воде спроведена су 1855. године (Костић, 1981г). Анализе бањске воде из 1897. године потврдиле су садржај сумпора, што је од великог значаја за развој балнеологије. Савремене анализе указују да се вода Бање Ковиљаче одликује слабом киселом реакцијом и минерализацијом до 1376 mg/l (Мађејка, 2003; Станковић, 1990/1991).

Први посетиоцима бање регистровани су 1858. године, а први инострани туристи 1888. године (Милићевић, 2011). Почетак организованог бањског лечења и развоја туризма везује се за 01. август 1898. године, када почиње изградња и уређење објеката за лечење и смештај гостију (Станковић, 2009). Уређење бањских бунара завршено је 1904. године. Главно бањско купатило (Краљ Петар I) изграђено је 1907. године.

До Првог светског рата бања се интензивно развијала. Од пресудног значаја била је 1910. година, када је завршена пруга Шабац – Ковиљача, као и повезивање бање са обалом Дрине (1929), где су подигнута прва речна купатила и уређене плаже. Године 1911. Бања Ковиљача је била једна од најуређенијих и најпосећенијих бања у тадашњој Србији и са правом је носила епитет „Краљевска бања”. У том периоду су подигнути хотел „Подриње” и виле „Ковиљача” и „Босна”. Између два светска рата изграђене су виле „Далмација” и „Херцеговина”, које су законом заштићене као непокретна културна добра. Године 1932. отворен је „Курсалон”, као и мањи објекти „Стандард”, „Јадар”, „Београд” и „Србија”. За историјски развој бање значајне су и социјалне установе, санаторијум „Стражилово”, „Дом за сиротињу” и „Дом железничара” (Костић, 1981б; Станковић, 2009).

Након Другог светског рата, започела је обнова бање, када је изграђен Центар за рехабилитацију деце оболеле од парализе (1956), који је прерастао у Завод за дископатију и посттрауматска стања, у саставу Института за физикалну медицину и рехабилитацију из Београда, претечу данашње Специјалне болнице за рехабилитацију, у оквиру које је 2000. године отворен савремени Wellness центар „Ковиље”. Један је од највећих на Балкану, намењен одмору и рекреацији (Гајић и др., 2012; Станковић, 1990/1991).

Слике 3, 4. и 5. Бања Ковиљача – Wellness центар „Ковиље”
(Извор: фото С. Марковић)

Кампови на Гучеву и Дрини завршени су 1969. године. Хотел „Гучево” је завршен 1976. године, а хотел „Парк” 1982. године. Почетком XXI века бањски капацитети (јавни и приватни) имају укупно 2.500 лежаја намењених туристима (Станковић, 2009).

У југоисточном подножју Иверка, код села Доња Бадања налази се **Бања Бадања**. Смештена је недалеко од пута Шабац – Завлака, од кога се до бање стиже лошом локалном саобраћајницом. Спада у ред мање познатих и афримисаних бања, изразито здравствено – лечилишне функције. Настала је на месту старијег српског насеља (Грубачић и др., 2001). У време турске власти (1528), помиње се као влашко насеље у Птичар кнежини, а почетком XVII века као насеље у Шабачкој нахији.

У бањи постоје два извора мале издашности (Гајић и Вујадиновић, 2010; Protić & Antonović, 1988). Термоминерални сумпорни („Слана бара” или „Главни извор”) и гвожђевити („Црвена вода” или „Гвоздена вода”) извори представљају основну туристичку атрактивност бање (Грчић и Грчић, 2006а). Сумпоровита вода се користи за купање и справљање пелоида, а гвожђевита за пиће. Прве анализе воде извршио је Марко Леко (1889), који их класификује као хладне сумпоровито – гвожђевите слабо алкалне воде (Милутиновић, 2006; Станковић, 2009). Новије анализе урадио је Балнеоклиматолошки институт Србије, 1970. године (Грчић и Грчић, 2006а). Последња истраживања (1980) указују постојање минералних вода на дубини од 200 m, температуре од 18°C (Ристановић, 2000б).

До 1947. године бања се налазила у приватном власништву породице Милоша Лазаревића, који је изградио прво бањско купатило (Станковић, 2009). Каптирање извора извршено је после Другог светског рата, када су подигнути први бањски објекти (ново купатило са кадама, мотел „Церница” и туристичко насеље), а центар бање изграђен у стилу парковског насеља (Грчић и Грчић, 2006б). У бањи се лече различите врсте реуматизма, последице и трауме рањавања, прелома костију и хируршких захвата, псоријазе и хроничног екцема, анемије и исцрпљености организма. У терапијске сврхе се користи и пелоид.

У бањском комплексу (10 ha) смештај гостију предвиђен је у мотелу „Церница”, бунгаловима и приватном власништву. Мотел „Церница” од 2003. године послује као Специјална болница за здравствену рехабилитацију, односно као Центар за рехабилитацију и стационарно лечење „Боро Скорић” и тренутно је у фази реконструкције и адаптације (2018/2019). Делатност обавља у оквиру Акционарског друштва „Бања Бадања – предузећа за бањско лечење, туризам, угоститељство и промет” (Станковић, 2009).

У зони Цера налази се неколико народних бањица, локалног значаја. У северној подгорини, недалеко од истоименог села и манастира, 24 km југозападно од Шапца, налази се **Бања Радовашница**. У атару села Радовашнице налази се каптирани минерални извор „Попова бања” и термално извориште „Врбовац”, где је у првој половини XIX века, постављена стублина, па је извориште данас познато као „Стублина” („Стубљина”). Археолошка налазишта указују на коришћење лековите воде још у праисторији, а потом у

време државе Немањића (Костић и Поповић, 1980). О лековитости бањских извора говоре и турски документи (1548), у којима се поред манастира Радовашница помиње и извор „*Врбовац*”, „који је имао термално – културну функцију” (Грчић и Грчић, 2006а). Између два светска рата развијала се као „народна бања” и била је позната по својој лечилишној функцији. Лековита вода и блато користили су се за лечење реуматских обољења. Имала је и ширу гравитациону зону. Већина посетилаца долазила је из Поцерине, Мачве и Ваљевске Подгорине, али и из Београда. Данас спада у ред запустелих бања.

У јужној подгорини Цера, код села Јошеве, у долини Лешнице, налази се извор термалне воде *Церска Слатина*. Лежиште минералне воде се јавља у оквиру пукотинског типа издани (Грчић и Грчић, 2006а). Температура воде каптираног извора је 20,5°C, а издашност 0,5 l/s. Висок садржај радијума (0,70 В/л) и радона (350-3600 В/л) сврстава је у најрадиоактивније термоминералне воде у Србији (Гајић и Вујадиновић, 2010).

Једина бања на територији општине Мали Зворник је *Бања Радаљ*, у северозападној подгорини планине Борање. Смештена је на левој обали Радаљске реке и део је насеља Радаљ. До бање, која је удаљена 8 km од магистралног пута Мали Зворник – Лозница, стиже се нешто лошијом асфалтном саобраћајницом, која води према Крупњу и Столицама, што је један од отежавајућих фактора интензивнијег развоја туризма (Golić, 2007b).

Остаци старог турског купатила указују да су лековите воде коришћене и познате у народу од давнина. Први писани подаци о њима потичу из 1900. године, а први подаци о лековитости воде датирају из 1876. године, када је Р. С. Мајсторовић са Велике школе из Београда урадио прве анализе (Костић, 1981а; Милићевић, 2011). Прву хемијску анализу бањске воде извршио је Марко Леко 1896/97. године, и установио да се ради о сумпоровитим термама (Гајић и Вујадиновић, 2006). Анализу Марка Лека, потврдио је Завод за физикалну медицину Балнеолошког института у Београду 1969. године. Последња испитивања ивршио је 2003. године Рударско – геолошки факултет Београд.

Присуство сумпора условљава специфичан мирис воде (на кувана или покварена јаја), због чега је у народу позната као „*Радаљска сумпорњача*”. Мађејка (1984) истиче да су воде Радаљске бање хипертермалне (28,5°C), карбонатне, са ниским степеном минерализације од 181 mg/l и високе рН вредности (9,7). Бањска вода помаже у лечењу хроничних реуматских обољења, реуматичних запаљења, реуматоидног артритиса, Бехтеревљеве болести, артроза, дегенеративног реуматизма, спондилозе и ванзглобног реуматизма (Васовић, 2003).

Први смештајни капацитет, хотел „Радаљ” (37 лежаја) изграђен је 1979. године. Као хотел Б категорије, пословао је у оквиру Радне организације за туризам, угоститељство и бањско лечење „Радаљска бања”. Потом, у оквиру туристичког предузећа „Путник” из Малог Зворника до 2003. године, од када је у стечају. Године 2004. отворен је хотел „Извор” (74 лежаја), који послује у оквиру приватног предузећа „Стенс – турс” из Радаља (Милутиновић, 2006). Објекат је категорисан као одмаралиште. Изграђен је на једној од бањских бушотина („*Слатина*”), што омогућава акумулирање и загревање воде за потребе бањског купања.

Услед незадовољавајуће опште и туристичке инфраструктуре, непостојања стручне медицинске и лекарске помоћи, неопходних хидротерапијских уређаја за балнеолошко лечење, бања „нема карактер правог здравствено – лечилишног центра” (Бјељак и др., 2009). С обзиром да нема статус специјалне болнице, није на листи бањских лечилишта Србије.

Општина Мали Зворник у сарадњи са надлежним државним институцијама, настоји да бања добије статус рехабилитационог центра. У том циљу, неопходна су детаљнија испитивања лековитих својства бањске воде, санирање и заштита изворишта, обнављање објеката инфраструктуре и супраструктуре, као и организовање стручне медицинске помоћи.

Северно од Богатића налази се неафирмисана бања локалног значаја – *Јокин граб*. Стављена је у функцију 1999. године, као избетонирани канал у власништву државе. Припада групи олигоминералних сулфидних хомеотерми (78°C). Помаже у лечењу псоријазе, реуматизма, кожних болести, екцема, каријеса и жучних обољења (Савић, 2015). Бањско „купалиште” је отворено током целе године и углавном га посећује и користи локално

становништво. Последњих година, број посетилаца је повећан како становништвом из околних места тако и странцима. Међу страним гостима је највише Кинеза, који током зиме бораве у „Термалној ривијери”. С обзиром да се статистички подаци не воде, број посетилаца у овој „дивљој” бањи је непознат.

7.1.3. Биљни и животињски свет

Физичко – географски облици рељефа, на релативно малом географском простору, условили су мноштво разноврсних и еколошки различитих станишта за бројне врсте биљних и животињских заједница (Маркоска, 1984). Богатство флоре и фауне представља значајну туристичку вредност простора, повезану са еколошким, ловним, риболовним и излетничким туризмом (Бјељак и др., 2006). Разноликост и богатство аутохтоних врста омогућава развој специфичних видова туризма (браће лековитог биља и шумских плодова, лов, риболов и посматрање птица (*bird watching*)). Пространа ловишта, „Мачва” (Богатић), „Добрава” и „Милошевица” (Шабац), „Јадар” (Лозница), „Јагодња” (Крупањ) и „Подриње” (Мали Зворник), су основ развоја ловног туризма као посебног или комплементарног вида привређивања. Ловачка удружења „Мачва” (Богатић), „Селимир Селе Јевтић” и „Цер” (Шабац), „Гучево” (Лозница), „Крупањ” (Крупањ) и „Црни врх” (Мали Зворник) газдују претходно поменути ловиштима. Иако постоје ловачка друштва и удружења, ловни туризам је неафирмисан. Планско и систематско газдовање ловиштима, може допринети да у будућности ловни туризам представљати веома профитабилну делатност.

Биљни свет доњег Подриња представљен је мочварним, травним и шумским комплексима. Поред Дрине и Саве, пружа се појас меких повремено плавних алувијалних шума тополе и врбе (*As. Populeto – Salicetum*) и мање површине под претежно тврдим лишћарима (пољски јасен (*Fraxinus angustifolia*), брест (*Ulmus*), лужњак (*Quercus robur*), бела и црна топола (*Populus alba – Populus nigra*)). Шуме храста лужњака очувале су се у Мачви на малим површинама, углавном у забранима и на узвишењима која нису водоплавна.

На акумулативним острвима и алувијалној равни реке Дрине заступљене су зељасте вегетације влажних станишта: трска, шевар и рогоз, локвањ, водена метвица, водена боквица, водени љутић, ритски босиљак, ритска детелина и др. Оцедитија и сувља станишта око Дрине и Саве одликује вегетација равничарских ливада и пашњака. Зељасту вегетацију овог појаса представљају: пољска горушица, росуља, детелине, дивљи овас, класача, маслачак, коприва, љутић, црни слез и др. (Голић, 2010).

Ниже и средње положаје заузимају мешовите састојине, изнад којих се протежу термофилније врсте дрвећа (храст китњак (*Quercus petraea*), цер (*Quercus cerris*), буква (*Fagus*) и граб (*Carpinus betulus*)), док су највиши терени под чистим састојинама букве (Група аутора, 1987). У чистим и мешовитим буковим шумама Борање, присутне су и три заштићене и ретке шумске врсте: божиковина, медвеђа леска и литица. Божиковина (*Ilex aquifolium*) је ретка зимзелена реликтна врста, карактеристична за приморске крајеве (Голић, 2010). За разлику од Борање, на Гучеву доминирају шуме храста. Заступљене су на нижим теренима са другим термофилним врстама као што су орах (*Juglans*), јасен (*Fraxinus*), липа (*Tilia*) и др.. Најнижу зону заузимају шуме сладуна и цера (*Quercus frainetto-Quercus cerris*). Досежу до 25 m висине и пречника до 1,20 m (Костић, 1981б). Крчењем шума планинске букве, у другој половини XIX века, на Јагодњи су развијени пространи пашњаци и ливаде. У травним фитоценозама доминирају врсте овсик и крестац, најзаступљеније на Јагодњи и Борањи. На Јагодњи су чести засади младих борова (Голић, 2010).

Неискоришћено богатство Подрињских планина представљају шумски плодови (дивља јагода, купина, рибизла и боровница) и печурке (лисичарка и вргањ). Од дивљег воћа најзаступљеније су јабуке, крушке и трешње, а од жбунастог биља леска, дивља ружа, глог и дрен. Међу ливадским биљкама су лековите врсте хајдучка трава, бели босиљак, боквица, маслачак, нана, кантарион, зечји трн, шипурак, мајчина душица и др.

Бројно стање и разноврсност животињског света доњег Подриња мењао се упоредо са антропогеним утицајем на животна станишта. Богата и разноврсна ихтиофауна Зворничког језера једна је од значајнијих природних потенцијала доњег Подриња. Изградњом бране код Зворника, миграција рибљих врста није прекинута. На левој страни ХЕ „Зворник” је каскадна стаза (160 m) за пролаз рибе из слободног тока Дрине у Зворничко језеро.

Заштитни знак Зворничког језера је сом (*Silurus glanis*), затим мрена, липљен, скобаљ, јегуља, кечига и плотица (Голић, 2010). Поред присуства младице (*Hucho hucho*), река Дрина је богата и другим врстама (штука, мргуда, шаран, клен, бабушка и др.), што представља основ развоја спортског риболова (Ђурчић и Ристановић, 2000). Планински токови Радаљске, Борањске и Велике реке су еколошка станишта поточне пастрмке.

Орнитофауна доњег Подриња је веома разноврсна. Око ада у Зворничком језеру се јављају птице водених станишта, углавном патке. Језеро је у зимском периоду станиште европских корморана, који су законом заштићени. Доњи ток Дрине је станиште мале чигре, птице гнездарице водених станишта која је законом заштићена као природна реткост.

Животињски свет Подрињских планина чине бројне врсте птица (кобац, чворак, славуј, зелена и црна жуна, дрозд имелаш, орао мишар, дугорепа сеница и др.). У близини насеља се јављају сврака, ћук, сива врана, голуб, кос, врабац покућар, чавка, сеоска ластва и друге врсте. Од пернате дивљачи заступљени су фазан, препелица и пољска јаребица. Ретке врсте законом заштићене су: орао, соко, рода, сова, детлић, гавран, фазан, јастреб кокошар, дивља патка, дивља гуска, дивљи голуб, креја и грлица. Карактеристичне врсте на простору Мачве су: велика и сива сеница, црна врана, бела рода, јастреб мишар, сива жуна, пругасти детлић, чворак, црни кос, жута гугутка, пољска шева, кукавица, кобац и др.

На Подрињским планинама и Мачви живе срна (*Capreolus capreolus*) и јелен (*Cervus elaphus*), као најкрупнија дивљач. Од ситних сисара могу се наћи веверица, кунјић, јазавац, кртица, волухарица, пух, ровчица, слепи миш, јеж, текуница, пацови, мишеви и др. Поједине врсте дивљачи су заштићене законом: рис, шарени твор, лисица, видра, хермелин и др. Ловостајем су заштићене дивља свиња, срна, јазавац, сиви пух, зец и куна (Голић, 2010). Ван режима заштите су вук (*Canis lupus*), дивља мачка (*Felis silvestris*), лисица (*Vulpes vulpes*), шакал (*Canis aureus*) и мрки твор (*Mustela putorius*).

7.1.4. Природне вредности под заштитом

У пограничном простору Подриња издвајају се заштићена подручја која су Законом о заштити животне средине Републике Србије проглашена за заштићена природна добра. Са посебном пажњом се приступа заштити већих природних целина, као и делова природе који су пресечени државним или административним границама (Мијовић и Нојковић, 2001). Заштитом су обухваћене природних реткости од општег значаја, којима у будућности прети опасност од ишчезавања или одумирања (Todorović & Đorđević, 2005).

Пројектом „Поддршка заштићеним пограничним подручјима”, чији су иницијатори IUCN и EUROPARC FEDERATION, у оквиру Акционог плана „Parks for life” реализује се идеја о ширењу мреже прекограничних заштићених подручја. Као резултат сарадње Републике Србије и Републике Српске, на пољу заштите природе, је предлог пројекта „Заштита и управљање прекограничног природног добра Дрина”. До данас је на територији Републике Србије издвојено 15 заштићених природних добара у пограничном подручју дуж реке Дрине, „чије вредности није довољно заштитити изоловано, већ им је неопходна комплетна интегрална и усклађена заштита која не познаје административне границе” (Ђурђић, 2002). Међу издвојеним природним добрима су: СРП „Засавица”, међународно значајно подручје за птице „Доње Подриње” и ОРП „Данилова коса”.

СРП „Засавица” се налази на северу Мачве, 7 km од Богатића. Највећи део резервата (85%) је на територији Града Сремска Митровица, док општини Богатић припада 15% резервата. Резерват захвата површину од 671 ha и обухвата замочварено подручје око речице

Засавице. Површина слива Засавице (око 109 km²), обухвата речицу Засавицу, Батар и његову притоку Жураву, и површине водених канала Јоваче и Прекопаца.

Бара Засавица се пружа кроз атаре села Равње, Раденковић, Засавица I и II, Салаш Ноћајски и Ноћај. Улива се у Саву преко канала Богаз између насеља Мачванска Митровица и Салаш Ноћајски, на 77,5 m н.в. На свом току, Засавица прави шест меандара, од којих је меандар у атару села Равње удаљен од Саве само пола километра (Грчић, Љ., 2004). У неким меандрима (Пољанско, Врбовац и Ваљевац), формира простране пашњаке и погодне обрадиво тле (Ristanović & Vubalo, 1998). Мочварни терени око меандара указују да се Засавица храни подземним водама Дрине и Саве, док правац и положај тока Засавице указују да је некада била главно, па споредно корито Саве, односно главно корито, па мртваја Дрине.

Још од XIX века Засавица је позната по богатству ретких биљних и животињских врста. Наш познати ботаничар, Јосиф Панчић називао је простор Засавице „рајем за птице мочварице” (Грчић и Грчић, 2002). На простору Засавице регистровано је око 234 врсте фитопланктона и преко 200 биљних врста, од којих су поједине заштићене и налазе се на Црвеној листи флоре Србије (борак (*Hippuris vulgaris*), ребратица (*Hottonia palustris*) и црвени љутић (*Ranunculus lingua*)). Значајне су и природне реткости (бели локвањ (*Nimphaca alba*), жути локвањ (*Numphar luteum*), тестерица (*Stratiots aloides*), иђирот (*Acorus calamus*) и алдрованда (*Aldrovanda vesiculosa*), биљка месождерка), као и ендемско – реликтне врсте (мочварна коприва (*Urtica krioviensis*) и зука тространа (*Schenoplectus triqueter*)).

На предлог Завода за заштиту природе Србије простор око Засавице и њених притока стављен је под заштиту државе 1997. године као Специјални резерват природе I категорије (Ristanović & Vubalo, 1998; Савић, 2015). Резерват обухвата 1875 ha, од чега је у I зони заштите 671 ha, а у заштитној зони 1204 ha. Засавица је и међународно заштићено мочварно подручје, од значаја за птице мочварице. Као девето Рамсарско подручје у Србији, проглашена је 2009. године. Од 2001. године је члан Еуропарк Федерације. Управљач природног добра је Покрет горана из Сремске Митровице, прва невладина организација која управља заштићеним природним добром (Група аутора, 1996).

На територији резервата евидентирано је седам шумских фитоценоза барске иве (*Salicto cinereae*), врбе (*Salix fragilis*), беле тополе (*Populus alba*), храста лужњака са јасеном (*Quercus robur – Fraxinus angustifolia*), липе (*Tilia*), лужњака и цера (*Quercus robur – Quercus cerris*), храста лужњака и бреста (*Quercus robur – Ulmus*), лужњака и граба (*Quercus robur – Carpinus betulus*), лужњака (*Quercus robur*), јове (*Alnus*) и граба (*Carpinus*) (Грчић, Љ., 2004). Приобални и средишњи део резервата обухвата шуме, њиве, трстике и пашњаке (Dolinaj et al., 2009).

Орнитофауна резервата броји око 180 врста птица гнездарица. Најважније врсте су: чапљице, беле и црне роде, пурпурне чапље, чапље кашикаре, белорепи орао и орао рибар. Од птица грабљивица заступљени су: орао мишар (*Buteo buteo*), јастреб (*Accipiter gentilis*), ветрушка (*Falco tinnunculus*) и соко ластавичар (*Falco subbuteo*). Од 2003. године забележено је присуство црвенокљуног лабуда (*Cygnus olor*). Због орнитолошких вредности Засавица је 2000. године уписана у регистар подручја од међународног значаја за птице Европе. Најзначајнији орнитолошки локалитети су пашњак Ваљевац, Сацак, бара Рибњача и Широка бара. Бара Рибњача је најбоље очувано станишта за барске птице (црну и белу роду).

Ихтиолошким истраживањима евидентирано је 17 врста рибе, са 13 аутохтоних врста. Значајно је присуство рибе мргуде (*Umbra crameri*) и караша (*C. carasius*). Риба мргуда је раритет Засавице. Највећи број представника риба је из фамилије шарана (*Cyprinidae*).

Од 24 врсте херпетофауне, две су ендемске: подунавски мрмољак (*Triturus dobrogicus*) и источна подврста сивог ливадског гуштера (*Lacerta agilis*). Природне реткости су и шарени даждевњак (*Salamandra salamandra*), ашов жаба (*Pelobates fuscus*) и ескулапов смук (*Elaphe longissima*) али и поједине врсте бескичмењака (слатководни сунђери (*Demospongia*), медузе (*Cnidaria*) и бројне врстае планарија (*Planaria*)) (Савић, 2015).

У водама речице Засавице заступљена је ретка врста видре (*Lutra lutra*) и врста дабра (*Castor fiber*), заштићена Бернском конвенцијом на Црвеној листи IUCN. Године 2003. око тридесет даброва је враћено у природно станиште Засавице и Обедске बारे. На заштићеном пашњаку Ваљевац гаје се старе врсте животиња, балкански магарац (*Equus africanus asinus*), подолско говече (*Bos europeus primigenius*), свиња мангулица (сремска црна раса – *Fekete mangalica*) и домаћи брдски коњ (*Equus ferus caballus*).

Централни део резервата опремљен је у туристичке сврхе и отворен за посете. Први и једини туристички афирмисани простор Засавице је локалитет Шумарева Туприја, где је 2003. године отворен визиторски центар. У саставу објекта је сувенирница и собе за прихват туриста, капацитета 7 лежаја. Са пристаништа, испред визиторског центра, бродом „Умбра” креће се у обилазак Засавице. Пловидбени пут дуг око 7 km, посебно је интересантан за љубитеље фотосафарија. За љубитеље спортског риболова посебно су уређене локације и чеке, опремљене ловно – техничком и ловно – туристичком инфраструктуром.

Поред смештајних капацитета у Визиторском центру, смештај је могућ и у ауто – кампу „*Camping Zasavica*”, капацитета 42 места.³⁹ Категорисан са три звездице, намењен је туристима и љубитељима природе, тј. авантуристима. Један је од најопремљенијих кампова у Републици Србији, са пратећим садржајима и туристичком инфраструктуром. Године 2013. и 2014. награђен је у категорији 100 најбољих кампова у Европи.

Слике 6, 7, 8. и 9. Визиторски центар и камп „Засавица”
(Извор: фото С. Марковић)

У сарадњи са агенцијом „Сирмијумтурс” из Сремске Митровице, Управљач резервата је 2003. године започео пилот пројекат „Један дан на селу”, намењен деци школског узраста. Идеја пројекта је активирање сеоских насеља, на контакту са резерватом, у циљу развоја еко – руралног туризма кроз боравак деце у сеоским домаћинствима. Пројектом је тренутно обухваћено домаћинство Чикић у селу Засавица (Грчић, Љ., 2004). Временом, пројекат је прерастао у образовни програм за предшколце и ђаке школског узраста, али и студенте. Циљ програма је упознавање, посматрање и проучавање природних вредности. Деца и ученици посећују резерват у виду једнодневних излета и ђачких екскурзија, док се за студенте организује вишедневни боравак уз стручно припремљене програме и активности. За групне посете резервату резервације се врше преко агенције из Сремске Митровице, посредника у продаји услуга резервата. За индивидуалне и организоване посете, стручне информације и водичку службу обезбеђује Управљач резервата – Покрет Горана из Сремске Митровице.⁴⁰

³⁹ <http://www.camping-zasavica.com/>

⁴⁰ <http://www.zasavica.org.rs/opste-informacije/>

У Засавици постоје услови за развој екотуризма и сеоског туризма, односно његових сегмената: школа јахања, производња здраве хране, лов, посматрање птица, возња чамцима, спортски риболов и организовање фотосафарија. У складу са тим, сеоска насеља на контакту са резерватом могу се активирати и укључити у туристичке сврхе.

Недалеко од Засавице, налази се Међународно и национално ИВА подручје за птице које обухвата инундациони појас доњег тока реке Дрине и њеног ушћа у реку Саву. Познато као *Доње Подриње* представља веома важно подручје заштите станишта мале чигре која је у Србији заштићена као природна реткост. Колонија мале чигре у доњем току реке Дрине, једна је од четири преостале колоније у Европи, и броји око 30-40 парова. У циљу заштите појединих локација, важних за опстанак ове врсте, Завод за заштиту природе Србије планира интензивна истраживања у доњем току Дрине.⁴¹

Изворне шумске заједнице планинске букве (*Fagus*), на источним падинама планине Борање, стављене су под заштиту као општи резерват природе *Данилова коса*. Уредбом о формирању резервата 2008. године, 6,73 ха територије општине Крупањ је заштићено као природно добро прве категорије (Група аутора, 2006б). У резервату су поред стабала букве, старих преко 200 година, законом заштићена станишта ретких биљних и животињских врста. Међу биљним врстама издвајају се зеленика (*Plex aquifolium*), ребрача (*Blechnum spicant*), кострика (*Ruscus hippoglossus*) и др., а од животињских црна жуна (*Dryocopus martius*), краткокљуни пузић (*Certhia familiaris*), орао мишар (*Buteo buteo*) и др. Управљач резервата је Јавно предузеће „Србијашуме”, са организационим јединицама Шумско газдинство „Борања” из Лознице и Шумска управа „Крупањ” из Крупања.

7.2. Антропогени ресурси доњег Подриња

Антропогени ресурси су објекти, догађаји и манифестације за које се у простору може везати пажња туриста. Настају као резултат материјалне и духовне културе друштва у простору и времену. Подстичу културна и манифестациона туристичка кретања, што проистиче из естетских, куриозитетних, уметничких и знаменитих својстава туристичке привлачности (Станковић, 1994). Условљавају краћи боравак туриста у дестинацији и слабије остваривање економских ефеката, а као део материјалног или нематеријалног културног наслеђа представљају важне развојне ресурсе сваке локалне заједнице.

Заштићена културна добра код локалног становништва и посетилаца изазивају осећај задовољства и дивљења, али и доприносе упознавању и јачању идентитета локалне заједнице и поштовање других култура. Ови ресурси са својим природним окружењем представљају јединствену целину и не могу се валоризовати изоловано (Šabić & Vujadinović, 2017). Њихова културна одрживост подразумева заштиту постојећих културних вредности, док економска одрживост подразумева задовољење туристичке понуде уз остварење економског и еколошког профита (Veselinović & Ignjatijević, 2013).

Антропогене туристичке вредности су млађе по времену постанка. Посета овим ресурсима није временски ограничена, па се туристички промет може одвијати током целе године. Према облику појављивања у простору ови ресурси се деле на уметничке, етнографске, амбијенталне, манифестационе и пејзажне.

7.2.1. Уметнички туристички ресурси

Представљају најкомплексније и најразноврсније антропогене туристичке ресурсе. Валоризују се самостално или у групама са другим природним и антропогеним туристичким вредностима (Станковић, 1994). Утичу на продужење туристичке сезоне и обогаћивање садржаја боравка у дестинацији. Обухватају културно – историјско наслеђе, савремену ликовну, музичку, позоришну, архитектонску и примењену уметност.

⁴¹ <http://bogatic-tourism.com/sport-i-rekreacija/mala-cigra/>

7.2.1.1. Археолошка налазишта

Археолошка налазишта представљају непокретна културна добра, потпуно или делимично откривена или ископана, конзервирана или уређена. Остаци праисторијских и античких некропола, сведоче о људском присуству на овом простору и указују на почетке историјског развоја насеља, од палеолита до раног средњег века.

На простору доњег Подриња издвајају се два археолошка локалитета која тренутно немају туристичку функцију, а као део материјалног културног наслеђа заслужују да буду афирмисани и промовисани на туристичком тржишту. **Археолошки локалитет Пауље**, код Лознице, је праисторијска некропола, старчевачке и винчанске културе (Степанић, 2016). **Археолошко налазиште Орловине** је рановизантијско утврђење (VI век), на истоименом вису изнад Малог Зворника, из периода цара Јустинијана (Група аутора, 2015а; Група аутора, 2018). О значају налазишта указао је 70-тих година XX века археолог Миливоје Васиљевић. Значајнија истраживања спроведена су у периоду 2013-2015. године.

У ери културног туризма, када се на простору ЕУ формирају и промовишу „тематски” путеви културе и отварају археолошки музеји на отвореном, археолошка налазишта доњег Подриња кроз IPA фондове прекограничне сарадње могу бити укључена у токове туризма. Промоција археолошког културног наслеђа треба да буде базирана на принципу „*lifeseeing*” и „*lifeparticipating*” модела, кроз анимацијске садржаје праисторијског и византијског начина живота.⁴²

7.2.1.2. Средњовековна утврђења

Тврђаве представљају споменике културе и амбијенталне целине (Ћирковић, 2003б). Као „европски путеви културе” су значајне туристичке атракције. Углавном се активирају и реализују кроз IPA фондове или програме прекограничне сарадње. Утврђења и тврђаве доњег Подриња су неискоришћени културни потенцијал, дух времена који је запостављен, а историјски веома занимљив и значајан. Утврђења на изучаваном простору потичу из античког периода, а доласком Турака граде се и ојачавају утврђења новим системом обезбеђивања на стратешки значајним положајима. Стратешки значајне тврђаве из античког периода подигнуте су на Церу, на ограниченом и малом простору.

Средњовековни град **Коњуша** имао је улогу спречавања упада и продора варварских народа према југу. Подигнут на церском вису Коњуша (437 m), као рановизантијско утврђење из времена цара Јустинијана. Град је био елипсастог облика са три куле, окренуте ка Тројановом вису, са улазом са западне стране. Са јужне стране, одакле је могућ приступ, био је опасан воденим ровом. У народу се назива и Коњушницом Милоша Обилића,⁴³ а у новије време Коњушницом Милоша Поцерца (Трбуховић, 1986).⁴⁴ На 1 km од Коњуше налазе се остаци **Тројановог града**. Подигнут је на церском врху Тројан (607 m). Утврђење је било издуженог облика, 150 m дужине и око 50 m ширине. Од градских зидина данас је мало тога сачувано, једино је видљив остатак осмоугаоне куле у северозападном делу, до којег се стиже шумским путем од планинарског дома „Липове воде“, дугим 800 m (Савковић, 2014).

Археолошка истраживања указују да је **Косанин град** римски каструм из друге половине IV века. Налазио се на слемени Церу. Према народном предању припадао је сестри Милоша Обилића, Косани. **Видин град** или **Видојевица**, као римско утврђење, штитио је

⁴² О активирању археолошких локалитета као туристичких вредности биће више речи у смерницама развоја туризма.

⁴³ Према народном предању Милоша Обилића је рођен у церском селу Двориште, где му се налазио двор, а коњушница на Коњуши, где се налазе остаци истоименог утврђења.

⁴⁴ Милош Стојићевић Поцерац – војвода у Првом српском устанку. Рођен је 1776. године у селу Велика Врањска код Шапца. Писменост је стекао у манастиру Радовашница. Погинуо је 1811. године, и сахрањен код цркве манастира Добрић, у селу Поцерски Добрић (Шашић, 1981).

мањи римски град *Gensis*, на западним падинама Видојевице (Стојићевић, 2007). *Gensis* се налазио на веома важном римском путу, Сирмијум (*Sirmium*) – Салона (*Salona*) (Васиљевић и Трбуховић, 1985). На аустријским плановима из 1718. године, град се помиње под именом Велика Видојевица, а део изнад Јадарске Лешнице као Мала Видојевица (Милутиновић и Васиљевић, 1988). **Ковиљкин град** или **Ковиљача**, на Гучеву, служио је као осматрачница пута дуж реке Дрине, ради контроле прелаза преко Дрине и приступа бањским водама (Костић, 1981г). Улогу осматрачнице и контроле пута који је у античком периоду водио гребеном Цера имало је и **утврђење Кулина**, изнад манастира Радовашница.

О изградњи фортификационих објеката у време турске власти сведоче **Шабачка тврђава** и **Соко град**. На простору утврђеног града Заслона, око кога се развијао данашњи Шабац, 1471. године Иса – бег Исаковић по утврђеном османлијском обрасцу подигао је тврђаву. Тадашње насеље било је подељено на два дела, тврђаву и подгорје. Турци су тврђаву и насеље око ње називали Бигир Делен, а Срби – Шабац.

Најстарији изглед шабачке тврђаве (1493) приказан је на цртежу немачког хроничара Хартмана Шедела. Тврђава је имала облик неправилног четвороугла са кулама на угловима, између којих су били грудобрани. Најнижа северна страна утврђења протезала се дуж Саве. На северозападном беду, налазила се надсвођена „Дреновачка капија”. У XVII веку Турци су изградили нову тврђаву, реконструисану за време аустријске окупације Србије (1717 – 1739). Последњи радови на тврђави извођени су од 1788. до 1791. године. Кључеве утврђених градова, међу којима и Шапца, 1867. године Турци су предали Србији.

Слика 10. Данашњи изглед Шабачке тврђаве
(Извор: фото С. Марковић)

Шабачка тврђава има веома повољан туристички положај у односу на реку Саву, који би у будућности требало боље искористити и валоризовати. У циљу унапређења и развоја не само културног већ и наутичког туризма, неопходно је прво уредити и конзервирати простор тврђаве,⁴⁵ а затим приступити уређењу обала Саве поред тврђаве (Стојићевић, 2007).

У доба турске власти **Соко град**, утврђење на Соколској планини, био је седиште Соколске нахије у Босанском пашалуку. Као значајно стратешко утврђење за контролу путева из Источне Босне ка Западној Србији, односно између Сребренице и Крупња (средишта рударства у Подрињу), састојао се из цитаделе или горњег града са подграђем.

У писаним изворима се први пут помиње 1426. године, а након турског освајања град са подграђем се помиње у свим турским дефтерима и извештајима путописаца из XVII и XIX

⁴⁵ Пројекат ревитализације и реконструкције Шабачке тврђаве урадио је Републички завод за заштиту споменика културе, 2004. године. Циљ пројекта је да се тврђави врати њен пређашњи изглед и да се презентује као споменичка целина. Предвиђена је потпуна обнова свих кула и бедема са шетним стазама, парапетом, топовским отворима и пушкарницама. Пројекат предвиђа формирање летње сцене за културно – забавне манифестације са бином и гледалиштем од покретног мобилијара (Степандић, 2013).

века. До доласка Турака, на овом простору се налазило српско насеље, да би временом постепено превладало муслиманско становништво (Ристановић и др., 2016).

Соко град је имао важну историјску улогу. Под њим су у XVIII веку и за време Првог српског устанка вођене борбе између Турака и Срба. Године 1808. војвода Јаков Ненадовић је топовима са Рожња порушио готово цело насеље, али тврђаву није успео да освоји. Након доношења Хатишерифа (1830), Турци су предали утврђење 1862. године, након чега га је рађевски капетан Петар Радојловић минирао (Ћирковић, 2003а). Данас се у подножју литице Соко града налази манастир Соко посвећен светом Николају Велимировићу.

7.2.1.3. Сакралне туристичке вредности

Сакралне туристичке вредности доњег Подриња представљене су православним црквама и манастирима. Имају вишевековни историјски континуитет, а у зависности од културних вредности заштићене су законом као културна добра од великог значаја. У складу са тим, заслужују да у виду тематских „путеве културе” буду боље валоризоване и афирмисане на конкурентном туристичком тржишту.

7.2.1.3.1. Цркве

Једна од најстаријих и најзначајнијих цркава у доњем Подрињу налази се у Богатићу, у Мачви. **Црква рођења Пресвете Богородице** због својих културних вредности законом је заштићена као културно добро, споменик културе од великог значаја. Првобитну цркву брвнару уништили су Турци 1815. године. Грађена је у барокном стилу по угледу на цркве фрушкогорских манастира. Иконостас је урађен у стилу класицизма. У црквеној ризници чувају се вредне иконе и богослужбене књиге (Гемовић, 2017).

Код Богатића, у селу Глоговац налази се **црква Светих апостола Петра и Павла**. Изграђена је у стилу моравске школе на темељима старе цркве (1817). Као непокретно културно добро и споменик културе од великог значаја, представља својеврсну ризницу у којој се чува иконостас из 1741. године, дело је зографа Станоја Поповића. Поред цркве је школа и школски Музеј посвећен мачванском писцу Јанку Веселиновићу, сахрањеном на црквеном гробљу (Грчић и Грчић, 2002).

У част обележавања 120 година од боја на Дубљу подигнута је **црква Вазнесења Христовог**. Црква има меморијалну споменичку вредност. Проглашена је за споменик културе од посебног значаја. У крипти храма налази се спомен – костурница у којој су сахрањени српски и аустроугарски војници погинули на територији Мачве за време Првог светског рата. Грађена је у стилу моравске школе. У црквеној порти одржава се културна манифестација „Бој на Дубљу”, којом се обележава годишњица једне од најважнијих битака у Другом српском устанку (Савић, 2015).

Слике 11, 12. и 13. Црква и спомен костурница у Дубљу
(Извор: фото С. Марковић)

У шабачком селу Накучани налази се *црква Св. Јована Претече*. У писаним изворима први пут се помиње 1735. године, као црква брвнара покривена шиндром. Ктитор цркве је поцерски кнез Марко Штитарац. На месту цркве брвнаре 1879. године је подигнута данашња црква у којој се чувају вредне богослужбене књиге (Минеј и Јеванђеље) и иконе. Најзначајније и највредније иконе су из 1816. године (Св. Јована Крститеља, Св. Богородице и Исуса Христа). Сачуван је и цео иконостас рад Марка Штитарца (Грчић и Грчић, 2002).

На локацији Лопове воде, на неколико стотина метара од највишег врха Цера – Шанчине (687 m), налази се *црква св. Јована Шангајског*, меморијалног карактера. Посвећена је церским јунацима и осликана фреско мотивима Церске битке. Освештана је и отворена на стогодишњицу Церске битке, 19. августа 2014. године.⁴⁶

Црквени комплекс у Добром потоку један је од најстаријих у доњем Подрињу. Налази се на око километар од центра Крупања. Представља својеврстан маузолеј и етно – комплекс у коме се сваке године на Петровдан традиционално одржава најстарија манифестација у Рађевини – „*Петровдански сабор*”. На улазу у црквени комплекс је *црква Светог Успења Пресвете Богородице*. Постанак цркве везује се за XII век и ктиторе браћу Југовиће. Као прва крупањска црква помиње се у турским дефтерима из 1528. године. У периоду аустријске власти (1718 – 1739) не постоје писани подаци, да би је 1771. године спалили Турци. Обнављана је више пута током XIX века. Током Првог светског рата црква није оштећена, али је опустошена од стране аустријске војске (Ђурђевић, 2001).

Слике 14. и 15. Црква у Добром потоку (Крупањ)
(Извор: фото С. Марковић)

Представља једнобродну грађевину са полукружном апсидом, са кровом од шиндре. По својој архитектури личи на цркве брвнаре. Иконостас из 1826. године реконструисан је 1970. године, и чине две престоне иконе: „Пресвета Мајка Богородица са Христом” и „Господ Исус Христ”, затим двери на којима су представљене „Благовести” и ђаконска врата на којима су „Арханђел Михајло” и „Свети Јован Крститељ”. У црквеној ризници се чувају фрагменти средњовековне керамике, кључ од кованог гвожђа из XVIII века, аустријски сребрњак из 1784. године, сребрна кашичица за причест, сребрна звезда и позлаћени ручни крст и кутија за миро са руским крстом, сви из XVIII века, неколико кандила из XIX века, сребрни путири из 1900. године и црквене старе књиге из XVIII и XIX века (Ђурђевић, 2001).

Природњачки музеј, музеј сећања, музеј пчеларства, музеј Светосавске деце, музеј ловства, музеј старих заната, педагошки музеј, старо домаћинство с краја XIX века су садржаји који су смештени у порти цркве, где је и зграда црквеног дома. У приземљу дома је сала са кухињом, а на спрату „Музеј ентеријера из XIX и XX века Крупања и Рађевине”, задужбина свештеника Александра Ђурђевића. Иза црквеног дома су две подземне капела у

⁴⁶ <https://sabacturizam.org/?p=2984>

старим рударским окнима посвећене Светом Великомученику Прокопију и Светој Петки Параскеви. Испод цркве је чесма „Браће Југовића” (Ђурђев, 2004).

У црквеној порти су спомен плоче кнезу Милошу Обреновићу, који је припојио Крупањ и Рађевину Кнежевини Србији 1834. године; харамбашу Ђорђу Обрадовићу Ђурчији, подигао устанак у Рађевини 1804. године; кнезу Крсти Игњатовићу, војводи рађевском, бранитељу Крупања од Турака од 1804 – 1812. године; војводи Максиму Крстићу, бранитељу Крупања од 1809 – 1813. године; Среском начелнику капетану Петру Радојловићу, који је протерао Турке и разрушио Соко град 1862. године и спомен плоча на којој је представљен историјат цркве (Ђурђев, 2001). У непосредној близини је најстарије крупањско гробље са надгробним споменицима израђеним од сиге и кречњака. Црквени парк у Добром потоку је решењем Министарства културе проглашено за непокретно културно добро.

Црква у стени, у Малом Зворнику, поред пута Лозница – Љубовија, грађена је у тајности. **Цркву Часног Крста** градили су војници који су били ангажовани на изградњи подземног града Карађорђевића, од кога је удаљена 14 m. До пре десетак година, била је заборављена када је свештеник Милета Товаровић решио да је обнови.

Радови на обнови цркве започети 2003. године, завршени су у лето 2018. године. Црква – пећина у основи има облик крста и укопана је у брдо. По свом спољашњем изгледу подсећа на манастир Острог, па је позната и као „*Мали Острог*”. Дужина и ширина цркве износи 33 m, осветљена је помоћу 120 кандила. Спољашњост цркве краси звоник (33 m), са мозаиком Острога и Светог Василија и мозаицима још шест светитеља. Изградња звоника завршена је на Велику Госпојину, када је постављено звоно.⁴⁷

Слике 16. и 17. Црква „Мали Острог” (Мали Зворник)
(Извор: фото С. Марковић)

У храму **Св. великомученика кнеза Лазара** у Великој Реци, почивају посмртни остаци војника из Првог светског рата погинулих на Мачковом камену. Не постоји званичан податак о броју посмртних остатака пренетих 1972. године са Мачковог камена у крипту храма.

7.2.1.3.2. Манастири

Манастири представљају културне и националне духовне центре. Кроз историју су имали велики значај, јер су у њима писане и преписиване књиге, радиле прве штампарије, учила се писменост и изучавали разни занати. Манастири доњег Подриња познати су по

⁴⁷ <https://www.malizvornik.rs/index.php/1475-namesteno-zvono-na-crkvu-u-steni>

архитектонској и туристичкој вредности. Највише их је на простору Поцерине. Најзначајније културно благо представљају манастири Радовашница, Петковица, Чокешина и Криваја.

Манастири Мачве и Поцерине припадају Шабачкој епархији. Најмлађи и једини манастир у Мачви је *манастир Илије*. Посвећен је Св. Илији. Налази се у Очагама, 12 km југозападно од Богатића. Подигнут је 1983. године на имању ктитора Илије и Станије Лацковић. Године 2006. за настојатеља манастира постављен је отац Исаија, који покреће духовни живот. Манастир окупља велики број верника из целе Србије, јер је познат по Светој Тајни Јелоосвећења и као место лечења од болести зависности (Савић, 2015). Служба Света Тајна Јелоосвећења обавља се сваке суботе, а подразумева мазање тела болесника желејем, у циљу оздрављења и опроштаја грехова.

Најстарији поцерски манастир из доба Немањића је *манастир Радовашница*, у северном подножју Цера, у истоименом селу. Поред културног, духовног и националног значаја, имао је стратешку улогу у очувању северних граница Србије и улогу прихватилишта за путнике и караване на тзв. „путу сребра”. Манастирски комплекс чине: црква Св. Михајла и Гаврила, археолошки остаци старих објеката и гробља, капела, звонара, стамбени и економски објекти. Манастирски објекти имају изражена споменичка својства, као и амбар – вајат, који представља добро очуван објекат народног градитељства (Група аутора, 1992б).

Црква посвећена Св. Михајлу и Гаврилу изграђена је у рашко – моравском стилу, крајем XIV и почетком XV века, за време владавине деспота Стефана Лазаревића. Помиње се у свим турским пописима, 1548 – 1624. године (Милеуснић, 2005). У турском попису из 1600. године, манастирска црква се помиње као Косаник, по остацима Косаниног града који се налази у близини манастира. До XVII века у манастиру је радила преписивачка школа.

За време сеобе Срба 1690. године, манастир су спалили Турци. Црква је живописана 1779. године, да би након Првог српског устанка поново била уништена. Обновљена је за време Јеврема Обреновића. У периоду 1854 – 1871. године у манастирском дворишту је радила школа (Павловић, 1981).

Слике 18. и 19. Цркве манастира Радовашница
(Извор: фото С. Марковић)

Током Првог светског рата манастир је у потпуности уништен. Обновљену цркву (1929) и манастирски конак (1939) уништили су Немци 1941. године. Године 1942. саграђена је капела у којој се служило до 1988. године. Након Другог светског рата, обнова је из материјалних разлога започела тек 1964. године када је саграђен манастирски конак. Нова капела, посвећена Покрову Пресвете Богородице, изграђена је 1987 – 1988. године.

На 50-годишњицу уништења (1991), започет је поступак заштите и ревитализације манастирског комплекса, који је са околином проглашен за непокретно културно добро, као споменик културе (1992). Укупна површина заштићеног простора је 53,92 ha и поред потреба за духовни и културни живот манастира, може се користити и као изложбени простор. За ову намену неопходно је обезбедити услове да се изложи и презентује документација о геноциду

над српским народом у Првом и Другом светском рату, али и сачувана покретна уметничко – историјска дела Шабачко – ваљевске епархије (Група аутора, 19926).

На северној падини Цера, у селу Петковица, на територији Града Шапца, налази се **манастир Петковица**. Према народном предању потиче из периода владавине краља Драгутина. По Д. С. Милутиновићу, подигнут је у првој половини XIII века, јер се по облику основе и архитектуре везује за доба када је Свети Сава управљао српском црквом (Милутиновић, 1885). Такође, постоји мишљење да је подигнут крајем XIV века када је кнегиња Милица пренела мошти Свете Петке у Србију (Милеуснић, 2005).

Слика 20. Порта манастира Петковица
(Извор: фото С. Марковић)

Први помен манастира је из XVI века, када је радила преписивачка школа. Типих и Законик, књиге преписане у манастирској школи, чувају се у Погодиновој збирци библиотеке „Салтиков – Шчердин” у Петрограду и у Патријаршијској библиотеци у Београду (Грчић, 2001). Манастир се помиње у турском попису (1604) и у сопоћанском Поменику из XVIII века, када је у манастиру радила „Школа за опремање свештеника”.

Уништен је за време српских устанака. За време Јеврема Обреновића обновљена је манастирска црква (1828). Нови конак је саграђен 1858. године, док је нова манастирска црква подигнута 1887. године, на темељима порушене старе цркве.

Манастир Петковица је посвећен Преподобној мајци Параскеви и представља један од најуређенијих женских манастира. У манастирској цркви се чува реликвијар за мошти Свете Петке и икона Свете Петке из XVII века, затим једна од ретких и веома вредних књига – Октоих цетињске штампарије, као и вез краљице Наталије, урађен у бијарицу, који је краљица даровала манастиру 1892. године (Грчић и Грчић, 2002).

Према предању **манастир Чокешина** је задужбина Милоша Обилића, који је започео његову изградњу уочи битке на Косову (Гајић и др., 2012). Налази се у истоименом селу, на северној падини Цера, на територији Града Лознице. Писани извори из XV века помињу да се манастир налазио на имању властелина Богдана Чокеше, који је завршио радове на манастиру, и по коме је манастир добио име. Године 1458. прелази у руке Стјепана Ратковића, а у писаним изворима из 1541. године као ктитор се помиње кнез Радослав (Ристановић, 2000г). За време турске власти често је рушен и обнављан. Манастир се помиње у турским пописима из 1548. и 1604. године (Милеуснић, 2005). У XVIII веку у манастиру је постојала „Школа за спремање свештеничких кандидата”.

На темељима старе цркве подигнута је нова (1785-1786), да би током Првог српског устанка била поново срушена, а манастир опљачкан. Манастир је и спомен – гробница, у којој почивају посмрти остаци српских устаника изгинулих у боју на Чокешини (1804), који се одиграо у близини манастира. Српске устанике, предвођене браћом Недић, монаси манастира су сахранили и записали њихова имена, а 1890. године у порти манастира подигнут је споменик са гробницом (Грчић и Грчић, 2002).

Слика 21. Манастир и споменик Чокешина
(Извор: фото С. Марковић)

Данашња манастирска црква је обновљана у периоду 1820 – 1823. године, захваљујући кнезу Милош Обреновић и његовом брату Јеврему. Рађена је у мешовитом рашко – моравском стилу. Посвећена је Рођењу Пресвете Богородице и представља својеврсну ризницу. У њој се налази икона Покров Пресвете Богородице и три вредне иконе (Христ на престолу, Сведржитељ и Убрус), као и хорос. У XIX веку подигнут је манастирски конак. У периоду Другог светског рата (1941) у манастиру се налазила партизанска болница. Након рата је два пута обнављан (средином XX века и на почетку XXI века). Манастир са околином проглашен је 1987. године за споменик културе од великог значаја (Група аутора, 1992а).

У селу Добрић, у северозападном подножју Цера, налази се *манастир Добрић*. Представља својеврстан споменик културе од великог значаја. Манастирска црква посвећена је Светим апостолима Петру и Павлу. Подигнута је у близини старе цркве брвнаре коју су Турци спалили 1815. године. Изграђена је за време Јеврема Обреновића (1827-1831), на иницијативу Марка Штитараца⁴⁸. Зидали су је охридски мајстори. Звоник цркве је дограђен средином XIX века. Посебну вредност представља иконостас са 59 икона, који због културно – историјске и уметничке вредности је под заштитом државе.

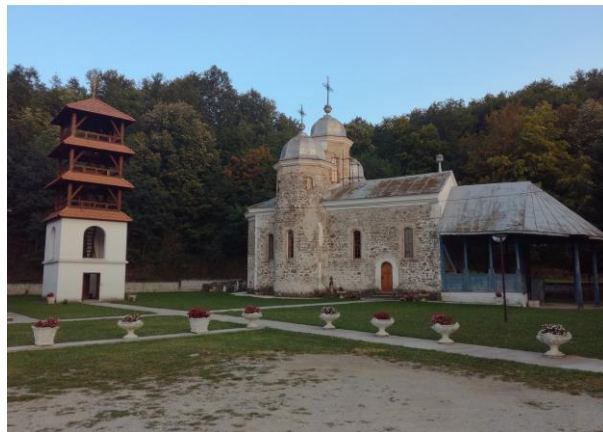

Слика 22. Манастир Добрић
(Извор: фото С. Марковић)

⁴⁸ Марко Штитарац – учесник у Првом српском устанку. Рођен у селу Штитар, по коме је добио надимак. Био је веран Милошу Обреновићу, за кога је убијао људе од неповерења. Носио је титулу Кнез Мачве и Поцерине. За време Јеврема Обреновића, вршио је ушоравање и плански развој мачванских насеља, па му је подигнут споменик у центру Шапца. Сахрањен је у селу Поцерски Добрић, поред манастирске цркве (Шашић, 1980).

На источној падини Цера, у истоименом селу је *манастир Криваја*. У изворима из XV и XVI века помиње се као Кривојник и Добриње. Манастирска црква посвећена је Св. Преображењу. Почетком XVI века о манастиру је писао дубровачки путописац Феликс Петанчић, који помиње да се изнад села Криваја налази манастир Кривојник (Грчић и Грчић, 2002). Данашњи изглед манастирске цркве датира из 1790. године. Након Другог српског устанка манастирска црква претворена је у парохијску, у којој се данас чувају две старе књиге (Минеј и Октоих). У цркви манастира чува се и Руско Јеванђеље (1796), са имена приложеника манастира Добриње.

Слике 22. и 24. Манастир Криваја
(Извор: фото С. Марковић)

Недалеко од пута Шабац – Ваљево, налази се *манастир Каона*, посвећен је Св. арханђелима Михаилу и Гаврилу, док је манастирска црква посвећена Пресветој Богородици. Стари манастир Каона води порекло из друге половине XI века. Први пут се помиње у турским пописним књигама 1548. године. Оштећен је за време аустро – турског рата, да би 1756. године био обновљен. Цркву је живописао сликар Шабачко – ваљевске епархије Теодор Стефанов Глоговац. Иконостас је рађен у дрвету. Током српских устанака манастир је оштећен од стране Турака, јер је био ослонац српским устаницима.

Слика 25. Манастир Каона
(Извор: фото С. Марковић)

У манастиру је крајем 1815. године, по наређењу Марка Штитарца, отрован прота Никола Смиљанић, познати учесник оба српска устанка (Грчић, 2001). Манастирска црква је срушена 1888. године, да би 1892. године била изграђена садашња у византијском стилу. Звоник је урађен 1911. године. Црква је претворена у манастир 1936. године. Након Другог светског рата саграђене су помоћне зграде, два конака и крстионица (1984 – 1985). Године 1992. је прослављено сто година постојања нове цркве и шест векова манастира Каона.

Манастирска ризница чува књиге из 1783. године; две књиге поклон монаха са Свете Горе из 1795. године; један дрвени крст урађен у дуборезу поклон Хаџи Рувима; сребрни путир из 1842. године; оковано Јеванђеље из 1855. године; сребрна дарохранилица из 1861. године и друге приложене књиге и црквене предмете (Грчић и Грчић, 2002). У манастиру почивају мошти оборкнеза Ранка Лазаревића, ктитора поцерских манастира.

Подно манастирске цркве, налази се Источник воде каонске. Лековита вода је температуре 11°C и према оцени стручњака спада у најквалитетније у Србији. Пролазећи кроз крстионицу вода формира Каонско језеро, поред кога је саграђена и симболична Витлејемска пећина по угледу на ону у којој је рођен Исус Христ.

Најзначајнији манастир Шабачке епархије у Јадру је *манастир Троноша*. Према предању добио је име по три речице које носе воду, а код манастира састају у једну. Манастир је три пута освећиван (троносан), па отуда назив Троноша (Павловић, 1998). Историјски подаци указују да је задужбина краља Драгутина и његове супруге Каталине (Милеуснић, 2005; Спремић, 1985). По историјској, уметничкој и просветитељској вредности, Троноша је од националног значаја за развој туризма (Чулић, 2000).

За време турске власти Троноша је средиште верског живота и центар црквене преписивачке школе. О животу српског становништва сведочи Троношки родослов, кога је јеромонах Јосиф Троношац 1791. године преписао у манастирској школи (Васовић, 1997). У манастиру се чува копија Родослова, док се оригинал чува у Бечу (Ристановић, 2000в).

Турци су неколико пута до темеља спаљивали и рушили манастир. Обнова манастира започела је након припајања Подриња ослобођеној Србији (1833). Манастирска црква је рађена у рашком стилу и припада архитектури XVI века (Мојсиловић-Поповић и Вујовић, 1987). Посвећена је Ваведењу пресвете Богородице.

Слика 26. манастир Троноша
(Извор: фото С. Марковић)

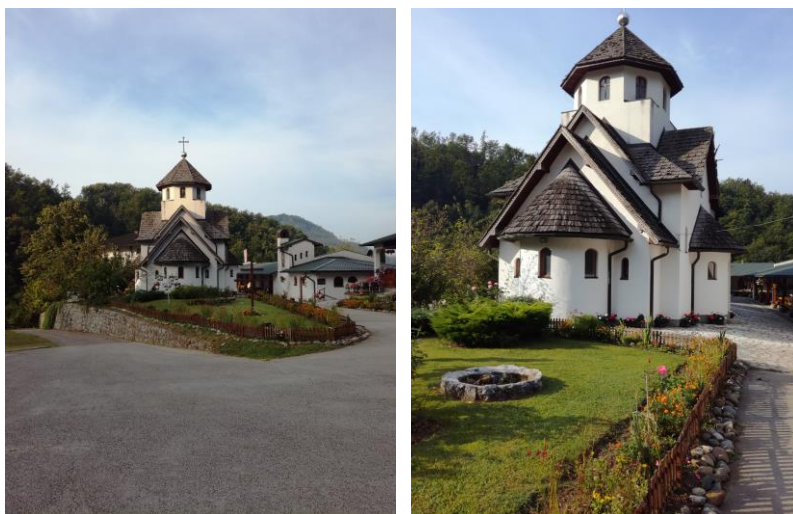
Манастир је доста страдао током Првог светског рата. За време Церске битке је служио као пољска болница. Након рата (1925) грађани јадранског, азбуковачког и рађевског среза поклонили су манастиру једно звоно, а друго је био поклон руских избеглица које су живеле у Лозници (Павловић, 1998). Током Другог светског рата уништен је манастирски конак, житница и спаљене црквене књиге. Након рата (1961) започела је највећа обнова манастира, завршена 1987. године. Током реконструкције обновљени су стари конак, изграђен нови конак са собама за госте и монахе. Данас се у новом манастирском конаку налази Музеј Вуковог раног школовања са сталном поставком. Године 1979. манастир је проглашен за Споменик културе од великог значаја, а са етно – комплексом у Тршићу представља природно добро „Тршић – Троноша” (Група аутора, 2015в).

Комплекс манастира Троноше, са чесмом девет Југовића, представља амбијенталну целину која привлачи бројне излетнике и туристе (Милутиновић, 2006). Према народном веровању чесма браће Југовић је подигнута у XIV веку као ктиторско дело Југовића.

Приликом реконструкције 60-тих година XX века, откривена је плоча која сведочи да је чесма задужбина Југовића из 1388. године. Изнад чесме је капела Светог Великомченика Пантелејмона. Фреску „Полазак у бој на Косово”, као и фреску изнад улазних врата у капелу, урадио је Антонио Орсони из Венеције. Живопис у капели осликао је Живко Стоисављевић.

За манастир Трношу везује се народни обичај – изливање и паљење ратарских (орачких) свећа⁴⁹, који су монаси из Свете Горе донели у манастир. Обичај је важан за културу становништва из околине манастира, који се баве земљорадњом. У време васкршњег поста, на Велику среду, изливају се две ратарске свеће. Једна свећа се излива у селу Зајача, а друга у самом манастиру. На Велики четвртак после подне мештани из десетак јадранских села доносе их до чесме Девет Југовића, одакле креће литија како би се свечано унеле у манастир, поставиле уз олтар и запалиле (Пајић-Марковић, 2001). Десну свећу прилажу мештани села Тршић и Коренита, а леву мештани Зајаче, Пасковца, Горње Борине и остали приложници. Свеће се пале током целе године, за време великих празника и недељом за време литургије. Верује се да даривање прилога за прављење ратарских свећа, и паљење истих, их чува од временских непогода, али и да утиче на срећу и опште благостање.⁵⁰

У подножју некадашњег утврђења Соко града, на обронцима Соколске планине, подигнут је *манастир светог владике Николаја охридског и жичког – Соко град*. Задужбина је епископа шабачко – ваљевског Лаврентија. Посвећен је Николају Мирликијском, а када је канонизован, Светом Николају Велимировићу (Милеуснић, 2005).

Слике 27. и 28. Манастир Соко
(Извор: фото С. Марковић)

Пут до манастира изграђен је 1993/94. године, када је подигнута дрвена звонара, а потом и храм. Манастирском комплексу припадају: Дом светог владике Николаја Српског, библиотека и музејска поставка посвећена владици Николају. Црква, у чијем олтару се чува део моштију Св. Владике Николаја, саграђена је 1994. године. Припада моравском стилу. Иконостас је рађен у барокном стилу. На годишњицу НАТО бомбардовања (2000), на брду изнад манастира постављен је крст, висине 12 m, до кога се долази 2 km дугим путем, дуж кога се налазе камене капеле, свака посвећена једној од десет Божијих заповести (Иванишевић, 1989).

⁴⁹ Обичај изливања и паљења ратарских свећа од 18.06.2012. године се налази на Листи нематеријалног културног наслеђа Републике Србије (<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/izlivanje-i-paljenje-ratarskih-svetsha>).

⁵⁰ http://www.loznica.rs/OpstinaLoznica-Ratarske-sve%C4%87e_523_cir

7.2.1.4. Меморијална места и споменици

Меморијална места и споменици представљају културна добра од изузетног националног значаја, под заштитом државе. Подигнута су на историјски значајним местима у знак сећања на догађаје из прошлости или на жртве страдања. Локалног туристичког значаја, могу бити боље промовисане на туристичком тржишту кроз „мрачни туризам” или „ратни туризам”, који као тематски путеви културе су веома популарни у Европи и свету.

7.2.1.4.1. Споменици из Првог и Другог српског устанка

У порти манастира Чокешина, на месту где се 1804. године одиграла битка између српских устаника и босанских Турака, подигнут је **споменик на Чокешини**. Српски устаници предвођени браћом Недић, са још 303 устаника изгинули су у сукобу. У Народном музеју у Београду, до Првог светског рата је чувана застава браће Недић под којом је вођен устанак. Споменик са гробницом у коју су пренети остаци изгинулих устаника, подигнут је 1890. године. Обновљен је 2004. године, на 200-ту годишњицу од Првог српског устанка, уз помоћ Завода за заштиту споменика културе из Ваљева (Стојићевић, 2007). Немачки историчар Леополд Ранке, у делу „Српска револуција” назвао је битку на Чокешини „српским Термопилима”, а браћу Недић „српским Леонидама” (Грчић и Грчић, 2002).

На месту где су 1806. године српски устаници предвођени Карађорђем извојевали победу над Турцима подигнут је **споменик на Мишару**. Први документ о положају и изгледу мишарског шанца дао је професор Јанко Шафарик, 1844. године (Грчић, 2005а). Место сукоба је 1872. године обележено крстом, а 1906. године удружење јахача „Кнез Михаило” добровољним прилозима је подигло данашњи споменик. На врху споменика је двоглави орао, знак династије Немањић, са симболично окренутим главама ка Босни и Војводини.

Године 1981. Народни музеј из Шапца уредио је сталну меморијалну музејску поставку „Мишарска битка”, смештену у три одељења мишарског Дома културе. Поставку чине фотографије, документи, одећа и оружје са почетка XIX века. У првом одељењу изложене су фотографије и документа о стању у Србији до избијања Првог српског устанка. У другом су предмети, оружје и одећа из 1806. године. Треће изложбено одељење посвећено је самој бици на Мишару. Централно место заузима Карађорђево портрет, портрети мачванских војвода, макета мишарског шанца и застава из првог српског устанка.

У крипти храма Вазнесења Христовог, у Дубљу, је **храм са спомен костурницом**, заштићен законом као споменик културе. У крипти су посмртни остаци српских устаника из Другог српског устанка и жртве из Првог светског рата. Током Другог српског устанка, код Дубља је вођена битка под Милошем Обреновићем када је поражена босанска турска војска. У боју су погинуле значајније српске војводе – Сима Ненадовић из Ваљева и Милић Дринчић из Горњег Милановца, чије бисте су постављене 1995. и 1997. године (Стојићевић, 2007).

7.2.1.4.2. Споменици из Првог светског рата

У знак сећања на прву велику битку и победу српске војске 1914. године – Церску битку, подигнут је **меморијални комплекс Текериш**. Споменички комплекс је поред магистралног правца Лозница – Шабац, у лозничком селу Текериш. Заштићен је Законом (1977), као Меморијални природни споменик „Текериш” (Група аутора, 1994б). Укупна површина заштићеног простора износи 36,97 ха (Соколовић, 1982). Проглашен је за Споменик културе од изузетног значаја (1979), а Текериш за знаменито место (2001).

Централно место заузима спомен костурница, подигнута 1928. године (Степанић, 2016). Споменик је на Видовдан 1928. године открио краљ Александар I Карађорђевић. У спомен костурници се налазе посмртни остаци српске војске и 28-ог прашког пука, а на постаменту пет спомен плоча (војводама Радомиру Путнику и Степи Степановићу и погинулим српским и чешким војницима) (Ристановић, 2000г). Саставни део комплекса

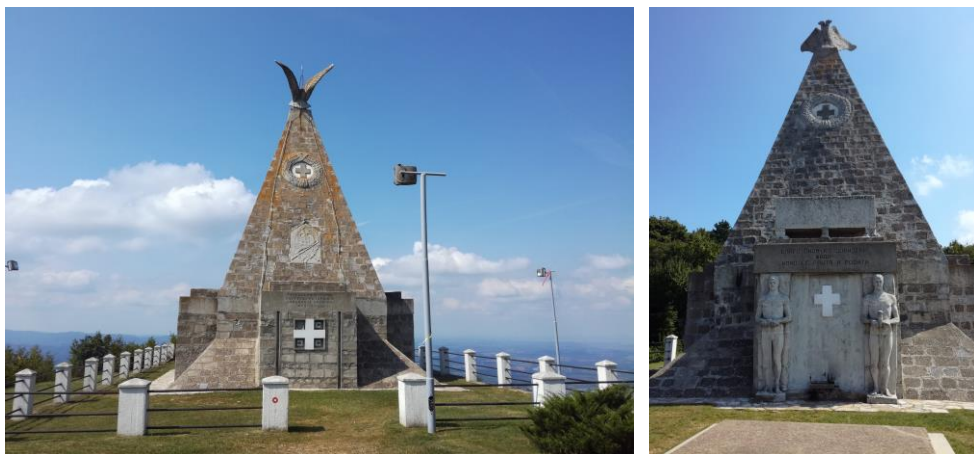

представља спомен чесма и спомен капела, испред које су бисте српских војвода (Путника, Степановића, Мишића и Бојовића), постављене 1994. године (Стојићевић, 2007).

Слика 29. Текериш
(Извор: фото С. Марковић)

На врху Гучева, на тзв. „коти смрти“, подигнута је *спомен костурница* коју су првобитно подигли Аустријанци (Ристановић, 2000в). У данашњој костурници, подигнутој 1929. године, налази се 2.300 посмртних остатака српске и аустроугарске војске. Сваке године на Преображење, одржава се опело и одаје пошта изгинулим ратницима, а потом се одржава културно – уметнички програм (Ристановић, 2014). Околина споменика представља уређени видиковац са погледом на Дрину, Подриње, Поцерину, Семберију и Мајевицу. Видиковац је стартна позиција за такмичење у параглајдингу (Крсмановић 2012/2013).

Слике 30. и 31. Спомен – костурница на Гучеву
(Извор: фото С. Марковић)

Меморијални комплекс *спомен костурница на Мачковом камену и црква са костурницом у Крупњу* грађене су у периоду 1926 – 1929. године, према пројекту архитекте Момира Коруновића. Спомен костурница на Мачковом камену подигнута је на истоименом врху Јагодње, Мачковом камену (923 m). Црква са костурницом је у центру Крупња, у порти храма посвећеног Вазнесењу Господњем и задужбина је краља Петра I Карађорђевића. Поред цркве је спомен чесма посвећена Арчибалду Рајсу, почасном грађанину Крупња (Ристановић и др., 2016). Августа 1931. године у костурнице су пренети посмртни остаци бораца са Мачковог камена и околине (Ристановић, 2014; Ћирковић, 2003а).

Слике 32. и 33. Мачков камен (лево) и Крупань (десно)
(Извор: фото С. Марковић)

„Ђеле кула Западне Србије” или *спомен капела са костурницом у Мачванском Прњавору* подигнута је у знак сећања на страдања мачванских сељака. Аустроугарска војска је током Првог светског рата на територији Мачве починила масовне злочине. Само у селу Прњавор је убијено, спаљено, стрељано или обешено 604 становника, о чему је писао и швајцарски лекар Арчибалд Рајс, коме је 2002. године подигнут споменик (Стојићевић, 2007). Спомен капела подигнута је након рата, 1922. године (Филиповић, 1964). Законом је заштићена као културно добро од изузетног значаја.

7.2.1.4.3. Споменици из Другог светског рата

У лозничком селу Драгинац подигнута је *спомен костурница стрељаним родољубима*, у знак сећања на страдања становништва Јадра које је Немачки окупатор стрељао 14. октобра 1941. године. Комплекс чине три, међусобно раздвојене, мање целине. Централни део представљен је у виду неколико метара високе хумке са спомеником, рад вајара Остоје Горданића (Ристановић, 2000в). Комплекс је под заштитом државе од 1979. године, као споменик културе од великог значаја (Група аутора, 1994а).

Село Столице је место одржавања првог војно – политичког саветовање руководећих кадрова НОП-а Југославије. У знак сећања, зграда рудника Зајача претворена је у музеј, а 1979. године урађена је и прва поставка. *Спомен – комплекс Столице*, чине три старе рударске баракe и главне зграде. Испред главне зграде су 1954. године постављене скулптуре „Партизански курир”, рад вајара Стевана Боднарова и „Маршал Тито”, рад вајара Антуна Аугустинчића. У комплекс се улази кроз лучне капије рад архитекте Милуна Стамболића. Током деведесетих година XX века музејска поставка је рестаурирана, а комплекс стављен под заштиту државе као културно добро. Данас је запуштен и без туристичке функције. Пројектом „Музеј геологије и рударства” врши се ревитализација комплекса. Један део имаће музејску намену, а други део биће претворен у смештајне капацитете. Изложбена поставка минерала и данас се налази у музеју Зајача (Šabić & Vujadinović, 2017).

Бела Црква има посебан историјски значај за Републику Србију. Овде је 7. јула 1941. године Жикица Јовановић Шпанац, пуцњем на жандарма означио почетак НОБ-а у Србији. У селу се налази музејска поставка са експонатима из Првог светског рата и НОБ-а. Поставка је смештена у три приземне музејске зграде. Испред улаза у музеј су бисте Жикице Јовановића Шпанца, Милоша Пантића и Чедомира Милосављевића (Грујић, 2001а; Ћирковић, 2003а).

Слике 34. и 35. Музејски комплекс Бела Црква
(Извор: фото С. Марковић)

7.2.1.5. Културно – историјски комплекси

Најзначајнији културно – историјски комплекс представља *подземни град „Камена девојка”*, у Малом Зворнику. Грађен је у периоду 1930-1934. године, за потребе врховне команде Краљевине Југославије и смештај чланова династије и Владе у случају рата. Радови на објекту су прекинути 1934. године, након убиства краља Александра I Карађорђевића. За време априлског рата (1941), приликом повлачења према Херцеговини и Црној Гори, у граду је боравао краљ Петар II Карађорђевић. „Камена девојка” је место одржавања последње седнице Владе, у ноћи између 10. и 11. априла 1941. године (Група аутора, 2015а).

Објекат има 12 улаза са тешким металним вратима. Чини га више просторија (75) и ходника у којима се могу видети остаци краљевих апартмана, библиотеке, спаваонице за гарду, капеле, олтарски простор и краљева чесма, које општина Мали Зворник планира да представи као својеврстан Музеј. Пројекат ревитализације „Камене девојке” реализује се у сарадњи са Министарством трговине, туризма и телекомуникација. У том циљу је током 2014. године извршена електрификација, а у плану је хидроизолација и кречење просторија, прикључење објекта на водоводну и канализациону мрежу. Пројектном документацијом предвиђена је изградња неопходног паркинг простора.

„Камена девојка” је протеклих неколико година допринела туристичкој промоцији општине Мали Зворник. У просторијама подземног града снимани су кадрови серије „Равна гора”, а након емитовања порасло је интересовање туриста. Објекат углавном посећују организоване групе или туристи који бораве у Малом Зворнику у време одржавања зворничког културног лета. У циљу повећања броја долазака туриста ради се на обнови железничке станице у Брасини. У јесен 2018. године, обновљен је и пуштен у рад железнички путнички саобраћај Лозница – Шабац, а за јесен 2019. године планиран је завршетак ревитализације и отварање крака пруге ка Малом Зворнику.

Спомен – комплекс *„Ашиков гроб”* у шабачком селу Метлић симболизује вечну љубав двоје младих (Павла и Ђуле) са трагичним исходом. Љубавну причу „Ашиков гроб” написао је познати књижевник Јанко Веселиновић (1891). О љубави Павла и Ђуле урађена су два документарна филма, а 2012. године пројекат „Култура у функцији развоја села” под покровитељством Града Шапца. Идеја пројекта је да се на Ђурђевдан крај споменика одржава сабор са пратећим манифестацијама у циљу укључивања комплекса у туристичку понуду доњег Подриња и Србије.

7.2.2. Етнографски туристички ресурси

Етнографске туристичке вредности представљају специфична и аутентична културна обележја различитих етничких група и свакодневног начина живота локалних заједница (Maksin, 2012). Етнографске вредности највише су повезане са сеоским туризмом, односно руралном средином у којој су најзаступљеније, јер приказују културу, обичаје, фолклор и ношњу локалног становништва, односно повезују туризам са традицијом, историјом и локалним културолошким идентитетом (Antić et al., 2015; Павловић, 2007, 2010). Њихова промоција и презентација могућа је формирањем посебних амбијенталних целина, етно – паркова тј. музеја народне архитектуре под отвореним небом, који су чувари локалног културног идентитета и народне традиције (Todorović & Pavlović, 2010).

Етнографско наслеђе доњег Подриња највише је сачувано у руралним срединама, где се налазе значајни етно – комплекси који чувају успомену на аутентично народно градитељство. Имају важну улогу у туристичкој понуди, али заслужују бољу валоризацију, промоцију и презентацију на туристичком тржишту.

7.2.2.1. Етно села Мачве и Поцерине

Један од пет етно – паркова у бившој Југославији подигнут је у мачванском селу Совљак, 1971. године (Савић, 2015). **Етно – парк Мачве**, као пројекат кустоса Народног музеја из Шапца, приказује аутентичну изворну народну руралну архитектуру Мачве, са целокупним ентеријером и производима народне радности (Грчић и Грчић, 2007).

У етно – парку површине 2 ха смештено је десет типских грађевина. У централном делу је кућа „осаћанка” из 1892. године, са сунчаним сатом. Унутрашњост куће је музејски простор кога чине две собе и предворје, са покућством и ентеријером карактеристичним за XIX век. Окућница парка представљена је објектима са краја XIX и почетка XX века. Поред објеката народног градитељства чувају се и значајне збирке етнографског материјала. Посебно се истиче стална поставка, уметничких дела, најпознатијих мачванских сликара. У шупама су фијакери и чезе, музејски експонати. Парк је под заштитом државе као место у коме су од заборава сачувани предмети народног градитељства и стваралаштва (Ћурчић и Ристановић, 2000). Етно – парк је у надлежности Културно – образовног центра из Богатића и отворен је током целе године за туристичке посете.

Слика 36. Етно – парк Мачве
(Извор: фото С. Марковић)

Сваке године, парк је место одржавања манифестација „Мајски сусрети сељака песника” и „Мачванска свадба” као део манифестације „Хајдучке вечери”, јер парк традиционално представља „невестину кућу”. Од 1998. године, у парку се организује Сликарска колонија. Традиција је да сваки уметник, који је учествовао на колонији, остави једно своје дело као поклон Културно – образовном центру.

Категорисан као сеоско туристичко домаћинство (3*), **етно – парк „Авлија”** у селу Глушци свечано је отворен 2008. године. У парку се налазе експонати из XIX века, распоређени по принципу старих мачванских газдинстава – непосредна близина свих радних и помоћних објеката. Централно место заузима гостинска кућа „бондручара”, затим: вајат, амбар, чардак, ђерам и традиционална превозна средства: таљиге, чезе и двоколице. У првом делу дворишта, налазе се два амбара са намештајем и експонатима типичним за Мачву: разбоји, вериге, преслице, ћупови, ћилими, старе пегле, пећи, креденци и слике са сеоским мотивима. У саставу парка послује традиционални ресторан „Крчма Лазарева”, у оквиру кога је стална музејска поставка експоната прикупљаних широм Србије, као и галерија са сталном поставком слика и библиотека богатог фонда (Грчић, 2010).

Слика 37. Етно – парка Авлија
(Извор: фото С. Марковић)

У Црној Бари, у оквиру комплекса **„Окућница Драгољуба Јуришића”** као највреднији објекат се издваја вајат Хајдук Станка, у поседу породице Јуришић од 1962. године. Поред вајата, окућницу чини и кућа бондручара из друге половине XIX века (Грчић, 2010). Окућница је некада припадала породици Алексић, из које је потицао и чувени харамбаша Хајдук Станко, и била је дом првог ветеринара у Србији, Јове Алексића (Савић, 2015). Представља споменик културе под заштитом државе (1997).

Јединствен пример старе руралне архитектуре с краја XIX и почетка XX века је **кућа Карића** са окућницом у селу Слеччевићу. Карактеристика домаћинства је кућа „шеперача” (1902), која се почела градити у Мачви у другој половини XIX века.

У стилу старе српске архитектуре познати, сликар Милић Станковић (Милић од Мачве), у селу Мачвански Белотић, подигао је **Радован кулу**. Кула је изграђена 1968. године, уз помоћ становника Мачве и познатих личности и пријатеља сликара (Милована Витезовића, Васка Попе и др.). Након изградње, Милић од Мачве је дао име кули по оцу Радовану, као симбол радости и среће (Савић, 2015). У приземљу куле је изложбени део, на првом спрату је сликарски атеље, а на другом собе. „Мачванска уметничка школа”, коју је Милић од Мачве основао 1960. године, постала је активна са изградњом куле, да би била распуштена 1976. године. Милић од Мачве је био организатор и манифестације „Петровских лила” (Грчић, 2010). Уз паљење лила, приређиван је и богат забавни програм⁵¹.

⁵¹ Обичај прављења и палења петровданских лила везује се за сточарско становништво на подручју Западне Србије, односно за празник Петровдан посвећен Светим Апостолима Петру и Павлу, који се прославља 12. јула. Као део нематеријалног културног наслеђа, од 25.12.2017. године се налази на Листи нематеријалног културног наслеђа Републике Србије (<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/paljenje-petrovskih-lila-lilanje>).

Слика 38. Радован кула
(Извор: фото С. Марковић)

Радован кула данас је закључана и неуређена, услед нерешеног имовинско – правног питања. Туристичка организација општине Богатић планира уређење куле као галерије и легата Милића од Мачве, који би током целе године био отворен за посетиоце.

На газдинству породице Миодрага Вујића, у селу Мачвански Метковић, подигнут је **етно – парк „Мачвански Конак”** са идејом власника да окупља пријатеље у својој ловачкој кући. Изграђен је на 1,5 ha површине, са стамбеним и помоћним објектима, као и другим етнографским знаменитостима. Представља јединствен музеј под отвореним небом, у коме су старе мачванске куће преуређене за пријем гостију. Сви објекти имају традиционални мачвански кров „на четири воде” и „бибер” цреп. Категорисан је као сеоско туристичко домаћинство (3*), капацитета један лежај (Савић, 2015).

У оквиру етно – парка налази се традиционалном ресторан мачванске кухиње и летња башта. У понуди су и разне активности (разгледање домаћих и дивљих животиња, јахање, вожња чезама и фијакером, пецање на рибњаку имања, бављење сеоским радовима и др.). Посебно се издваја печење ракије на традиционалан начин. Сваке године крајем септембра парк је домаћин манифестације такмичарског карактера у печењу ракије – „Весела машина”.

Сеоско домаћинство породице Ђаковић, у селу Накучани, стављено је под заштиту 2006. године као **етно – парк Поцерине – „Ђаковића окућница”**, након предлога Народног музеја из Шапца (1999) о оснивању музеја народног градитељства Поцерине. Отворен је за посетиоце 2009. године. Комплекс чини девет аутентичних објеката из XIX века. Најстарији објекат је полубрвнара – получатмара коју су градили мајстори Осаћани средином XIX века (Грчић и Грчић, 2007). Од 2008. године, на Петровдан, у парку се одржава културно – уметнички програм као сећање на боравак краља Милана Обреновића, када је њему у част одржана прва представа (1833) у тадашњој Србији (Грчић, 2010).

Етно – парк има предуслове за развој активног сеоског туризма, уз могућност организовања различитих културних манифестација заснованих на традицији одржане прве позоришне представе (Обрадовић и Милановић, 2011). Један од циљева локалне самоуправе је да комплекс буде на туристичкој мапи Србије и постане одредиште ђачких екскурзија.

Комплекс **етно – село и галерија „Топаловић”** чини више амбара традиционалне мачванске градње и других предмета донетих из Липолиста, Штитара, Очага и других мачванских села, рестаурираних и преуређених за туристичке потребе и намене. Сваки амбар представља својеврсну етно поставку. Парк је изграђен и осликан у периоду 2006-2008. године, од стране самоуког сликара Слободана Топаловића (Грчић, 2010). Капацитет комплекса је осам лежаја.

Слика 39. Етно – парк Липолист
(Извор: фото С. Марковић)

Најстарији амбар је с краја XIX века и представља етно поставку – „Мачванска соба”. Амбар „Музеј старих ормара и креденаца” приказује поставку старих креденаца и предмета за свакодневну употребу. Амбари „Конаци Христови” приказују: „Божихну собу” и „Васкршњу собу”. Поред њих је конак „Младина соба”. Централно место заузима амбар етно – музеј „Мачве”. У оквиру парка је ресторан (50 места), са галеријом слика и икона. Парк је активно укључен у програм манифестације „Руже Липолиста”. Посетиоци су углавном учесници колонија и манифестација које се организују у дворишту парка.

„Вила Алbedo”, у оквиру које је 2008. године основан *етно центар за туризам и културу „Варна”*, је „весник” сеоског туризма у шабачком крају (Грчић, 2010). Центар представља аутентичну рурално – амбијенталну целину, насталу 1980. године, на простору старог и напуштеног породичног домаћинства Ковачевић. Вилу са окућницом (0,5 ha), представљају објекти српске архитектуре XIX века.

Етно центар Варна формиран је са идејом подстицања развоја сеоског туризма, организовања активности ради заштите животне средине, развоја културног живота на селу и развоја женског предузетништва у селима Мачве, Поцерине и Посавине. Етно центар своје активности спроводи у три секције: сеоски туризам, култура и екологија.

Слика 40. Етно – центар и етно – двориште Варна
(Извор: фото С. Марковић)

Центар је познат по организовању уметничких колонија и манифестација у оквиру *„Арт радионице Виле Алbedo”*. У оквиру радионице одржан је велики број ликовних колонија, изложби, трибина, семинара, музичких и књижевних вечери, концерата, модних ревија етно модела и радионица еко – хране. Пројекти и теме из области културе, у функцији афирмације традиционалних и културних вредности шабачког краја у циљу развоја туризма

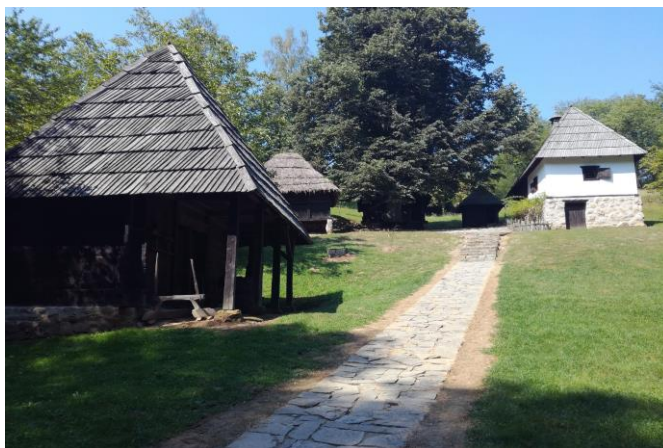
на селу, организују се у оквиру „**Етно дворишта**”.⁵² Програми се организују у сарадњи са телевизијским кућама, културним институцијама, школом за уметничке занате у Шапцу, Туристичком организацијом Града Шапца и др. У традиционалном амбијенту виле снимани су музички спотови, рекламе, телевизијске емисије културног и туристичког садржаја. „Јагода фест 2018” је прва туристичка манифестација у шабачком крају која је организована у етно – дворишту „Виле Албедо”. Циљ манифестације је промоција и припрема домаћих производа од јагоде. Манифестација праћена богатим културним програмом (сликарска колонија на тему јагоде) и трибином „Заштита јагода и еколошки ефекти” подржана је од SWG RRD-а, у оквиру пројекта „Рурални развој кроз интегрисано управљање шумским и воденим ресурсима у Југоисточној Европи: перспективе руралног развоја квалификавањем, реинтеграцијом и samozapoшљавањем”. Пројекат се реализује кроз партнерство са немачком агенцијом за међународну сарадњу (GIZ), уз финансијску подршку немачког федералног Министарства за економски развој и сарадњу (BMZ). Подршку и партнерство на пројекту пружило је Одељење за пољопривреду Града Шапца.⁵³

За допринос и значајна остварења у развоју културног туризма и промоције Поцерине и шабачког краја на туристичком тржишту, „Вила Албедо” је носилац престижне награде за квалитет у туризму „Туристички цвет” (2011). Награду додељује Туристичка организације Србије у домену квалитета пружања туристичких услуга и доприноса развоја туризма.

7.2.2.2. Етно села Јадра

Први музеј на отвореном у Краљевини Југославији и на Балкану подигнут је у јадарском селу Тршић. Комплекс **етно – села „Тршић”** представља динарско село из XIX века, са 35 објеката народног градитељства на површини од 5,3 ha.

У објектима комплекса данас су смештени Доситејев музеј, Галерија, Гостинска кућа, црква брвнара, Музејска поставка вукових сабора, апартмани за смештај гостију, Вукови вајати са националним рестораном и др. Посебно место заузима Вукова спомен кућа, изграђена 1933. године на месту старе изгореле куће (1813), где је одржан први Вуков сабор (Петрушевски, 2008). У једном делу куће је поставка о животу српског сељака с краја XIX века, а у другом делу стална поставка о Вуковом животном путу и раду.

Слика 41. Етно – село „Тршић”
(Извор: фото С. Марковић)

⁵² Један од значајнијих пројеката изведених у оквиру „Етно дворишта” је изложба „Подсећање на Церску битку – да се не заборави”. Изложба је отворена на стогодишњицу Церске битке, 16. августа 2014. године. За изложбу је специјално урађена слика „Текеришки пешкир – сведок”, која говори о највреднијем експонату Церске битке који се данас чува у сталној поставци Народног музеја у Шапцу.

⁵³ <http://www.koreni.rs/jagoda-fest-2018-u-vili-albedo-kod-sapca/>

На 100-годишњицу Вукове смрти (1964), студенти Београдског универзитета уредили су пешачку стазу „Вуков пут до науке”, која води од Вукове куће до манастира Троноше. Изложба везана за Вуково школовање и рад премештена је у манастир Троношу, у Музеј раног Вуковог школовања. Изграђена је Вукова спомен школа, у којој се налази Вукова спомен библиотека, и Сабориште. На Саборишту је подигнута црква брвнара (2004), посвећена Архангелу Михаилу. Уочи 75-ог јубилеја одржавања Вукових сабора (2007-2008), отворена је мултимедијална учионица „Вук и наука”, а 2011. године Музеј језика и писма. Етно комплекс је под заштитом државе од 1965. године, као објекат народног градитељства посебне културно – просветне и туристичке вредности. Најпосећенији је за време ђачких екскурзија и у време одржавања Сабора (Крсмановић, 2013; Ристановић, 2000в).

У селу Коренита, у близини манастира Троноша, налази се **етно – село „Троношки вајати”**. Представља аутентичне објекте народног неимарства, пренетих на имање породице Лукић из околних јадарских села. У оквиру комплекса за смештај и преноћиште туриста уређено је 11 соба. Током године, у селу се организује богат културно – уметнички програм у циљу презентовања и очувања народних обичаја и традиције.^{54, 55}

Слика 42. Етно – село Троношки вајати
(Извор: фото С. Марковић)

„Завичајни музеј” је изложбени простор старих заната и копија музејских експоната. „Етно радионица”, „Домаћинска производња”, „Воденица поточара” и „Ђедова пушница” су објекти у којима се израђују сувенири, производи здрава храна и суши лековито биље и плодови. Производи етно села могу се купити у сувенирници, а у етно ресторану „Крчма” пробати традиционална јела која се припремају по рецептури манастира Троноша.

7.2.2.3. Етно села Рађевине

На 5 km од центра Крупња, **етно кућа „Цветиновић”**, пружа дневни смештај уметницима, удружењима и гостима Крупња и окружења. Кућа са окућницом је музеј народног неимарства под отвореним небом. Спољашност и унутрашњост објекта је аутентичан и осликава живот Рађеваца с краја XIX века. Поред главне куће са тремом, окућницу са двориштем чине три куће, а једна од њих представља музеј народног неимарства „Ђурчија”, где се могу видети разна оруђа и алати коришћени у домаћој радиности и пољским пословима.

⁵⁴ О услугама смештаја и активног одмора у етно – селу „Троношки вајати” биће више речи у оквиру поглавља о смештајним капацитетима.

⁵⁵ <http://etnoselo-tronoskivajati.rs/>

Слика 43. Етно – кућа Цветиновић
(Извор: фото С. Марковић)

Етно простор куће „Цветиновић” користе чланови Удружења грађана „Печурка”, за одржавање састанака, манифестација и едукација. Чланови удружења чувају традицију рађевског домаћина у припреми домаћих и специјалитета од гљива и воћа.⁵⁶

7.2.3. Манифестације

Манифестациони туризам или туризам догађаја („*event tourism*”), као вид представљања обичаја, фолклора, традиције и старих начина привређивања, је саставни део привредних активности, који својим економским ефектима, посредно или непосредно делује на развој привреде, односно на потрошњу материјалних и духовних добара (Бјељац, 2006). Представља један од најзначајнијих сегмената на савременом туристичком тржишту и неизоставан део развојних и маркетинг планова туристичких дестинација (Štetić et al., 2013). Веома брзо се развија и доприноси тржишној конкурентности туристичких дестинација.

Манифестације, као туристички производи, представљају мотив за долазак туриста у одређену дестинацију. Getz (2008) представља манифестације као претходно испланиране и вођене догађаје који су „везани за одређено место и време”. Улога догађаја у туристичкој понуди дестинација резултат је све већег интересовања туриста за учешће у одређеном догађају. Да би постале препознатљиве на туристичком тржишту и допринеле „стварању имица и брендирању туристичке дестинације”, али и економској добити неопходно их је претходно категоризовати и класификовати (Getz, 2008).

У савременој светској литератури постоје различите типологије туризма догађаја. Већина аутора који се баве овом проблематиком, све врсте догађаја сврставају под термин „специјални догађаји”, који се према величини и значају деле на: мале, мега, локалне и регионалне догађаје (Allen, 2009; Arcodia & Alastair, 2000; Boldwin et al., 2006; Getz, 2008; Damster et al., 2005). Као критеријуми за ову поделу узимају се: потенцијал раста, удео на тржишту, квалитет, одрживост, прикладност, ефекат на имиц дестинације, економска корист, корист за животну средину, подршка локалне заједнице и др. (Работић, 2013). У зависности од програмског садржаја, „специјалних догађаја” могу бити културни, спортски, верски, привредни, забавни и научно – стручни.

У нашој земљи не постоји адекватна класификација манифестација. У употреби је подела Жељка Бјељца, усвојена од стране Удружења за туризам и угоститељство Привредне коморе Србије, према којој се манифестације које се одржавају у Републици Србији деле на: уметничке, привредне, етнографске, верске, спортске, забавне, научно – стручне, политичко – историјске, туристичко – пропагандне и дечије (Бјељац, 2010).

⁵⁶ <http://krupanj-info.rs/najstarijima-paznja/>

Туристичке манифестације као специфични облици туристичких кретања све више добијају на значају при формирању туристичке понуде и стратегије развоја појединих дестинација, регија и држава, јер представљају догађаје који самостално привлаче посетиоце (Spasojević et al., 2013; Štetić, 2007a). Манифестације, као врста специјалних догађаја, условљавају обogaћивање туристичких садржаја у појединим дестинацијама, продужењу туристичке сезоне и повећању дневне и укупне потрошње гостију (Станковић, 1994). Њихово организовање у пограничним неразвијеним пределима, представља не само основ за развој туризма, већ и могућност за успостављање пограничне и међудржавне сарадње, и има за циљ приказивање и представљање локалног, регионалног и националног наслеђа, са могућношћу укључивања традиције и обичаја у промоцију и пропаганду. У зависности од мотива или локације организовања, могу бити интересантне како за домаће тако и за иностране госте. Организовање манифестација доприноси препознатљивости дестинације на туристичком тржишту и „стварању специфичних туристичких производа који дају уникатност туристичким дестинацијама” (Štetić, 2007b).

Манифестациони туризам у доњем Подрињу има значајан потенцијал да постане један од доминантних туристичких видова. У Општинама/Градовима доњег Подриња одржавају се манифестације где се као мотиви користе антропогене туристичке вредности (културно – историјски споменици, народно градитељство, фолклор, обичаји и др.), осим на територији општине Мали Зворник, где се као основни мотив користи хидрографски потенцијал реке Дрине. Манифестације су углавном локалног и регионалног значаја, али има и оних са међународним учешћем.

Табела 15. Календар манифестација у доњем Подрињу

Назив манифестације	Датум	Место одржавања
„Бачки Вуков сабор“	21. мај	Тршић
„Шабачки МОТО скуп“	25-27. мај	Шабац
„Краљевски карневал“	17. јун	Бања Ковиљача
„Руже липолиста“	23. јун	Шабац, село Липолист
„Дани међаша“	01. јул	Крупањ, Мачков камен
„Ивањдански дани“	07. јул	Богатић, село Бадовинци
„Мачванска лила“	11. јул	Богатић, село Белотић
„Петровдански сабор“	12. јул	Крупањ, село Добри поток
„Шабачке коњичке свечаности“	21-22. јул	Шабац
Прослава „Боја на Дубљу“	26. јул	Богатић, село Дубље
„Бубијада“	03-05. август	Шабац
„Дринска регата“	04. август	Мали Зворник – Бања Ковиљача
„Хајдучко вече“	04-05. август	Богатић
Међународни пливачки маратон „Јарак – Шабац“	05. август	Шабац
„Моточашће“	18-19. август	Бања Ковиљача
„Шабачка чивијада“	13-15. септембар	Шабац
„Вуков сабор“	16. септембар	Тршић
„Саборско прело“	16. септембар	Тршић
„Шабачки вашар“	18-22. септембар	Шабац
„Весела машина“	27. септембар	Богатић, село Метковић
„Плодови Рађевине“	19. октобар	Крупањ

Извор: Туристичка организација Србије, 2018.

У доњем Подрињу, према програмском садржају, углавном преовлађују политичко – историјске, привредне, верске, уметничке, спортске и забавно – туристичке манифестације. У

већини дестинација, представљају покретаче целокупне привредне активности и утичу на искоришћеност смештајних капацитета и ангажовање туристичких организација, односно на покретање туристичке привреде у дестинацији.

7.2.3.1. Политичко – историјске манифестације

Обележавање значајних датума историјских догађаја су циљ организовања политичко – историјских манифестација, у оквиру којих се одржава уметнички и забавни програм. Према учесницима догађаја ове манифестације имају политички и историјски карактер.

У знак сећања на победу српских устаника над Турцима, у боју на Мишару (1806), традиционално се у шабачком селу Мишар организује „**Прослава Мишарске битке**”. Манифестацију, која траје неколико дана, прати свечана академија са пратећим уметничким програмом и спортски сусрети. Посебно је интересантан коњички вишебој, такмичење у више дисциплина, где победник добија титулу „Мишарског јунака” (Стојићевић, 2007).

На територији Града Лознице и Града Шапца одржавају се три манифестације у част обележавања Церске битке. Манифестација „**Церски марафон**” одржава се од 1997. године, на релацији Текериш – Бадања – Текериш. Организатор је Тркачки Атлетски клуб Церски јунаци и Град Лозница, у чијој организацији се сваке године у новембру месецу, одржава **Церски међународни полумарафон „Стазама церских јунака”**, који се налази у календару Европске Атлетске Асоцијације. Манифестација „**Церски марш**” одржава се од 2010. године, на релацији Шабац – Текериш. Организатор је удружење грађана „Церски марш” из Шапца.⁵⁷

Манифестација **Октобарски дани** везана је за лозничко село Драгинац и знак сећања на настрадало становништво 1941. године. Главна свечаност је књижевна манифестација „Дани дечије поезије”, која се одржава 14. октобра као дан спомен – школе у Драгинцу.

У Лозници се сваке године, 12. октобра, одржавају „**Цвијићеви дани**”. Први пут су организовани 1995. године, на 130-ту годишњицу рођења Јована Цвијића. Организатори манифестације су Скупштина Града Лознице, Српско географско друштво и ОШ „Јован Цвијић” из Лознице. Манифестација се одржава у Вуковом дому културе. Централни део манифестације је свечана академија о стваралачком делу и животу Јована Цвијића.

7.2.3.2. Привредне манифестације

Привредне туристичке манифестације (сајмови и вашари, изложбе и смотре, гастрономске, привредно – стручне и привредно – фолклорне манифестације), повезују две најзначајније делатности: туризам и пољопривреду, а преко пољопривреде повезује туризам са појединим гранама лаке индустрије (Бјељац, 2007). У XVIII и XIX вашари су представљали места размене пољопривредних и занатских производа. Успомену на њих традиционално чува **Шабачки вашар**, манифестација локално – регионалног значаја, која се налази у Календару туристичких приредби Туристичке организације Србије (Бјељац, 2006). Први пут се помиње у раваничкој повељи кнеза Лазара из XIV века. Надалеко је чувен, јер је задржао свој значај до данас. Одржава се сваке године на Малу Госпојину (21. септембар), и траје 4 – 5 дана. Најзначајније пратеће манифестације су: „Међународна ревија бокса” и „Регионална изложба приплодних коња”, која се од 2003. године одржава на шабачком Хиподрому, под покровитељством Министарства за пољопривреду (Грчић, 2007).

Један од три најзначајнија национална Сајма књига (Бор, Пирот и Шабац), одржава се у Шапцу од 1996. године. За време трајања **Сајма књига у Шапцу** (четири дана) излагачи из Западне Србије приказују своја највреднија издања.

Традиција узгајања ружа у шабачком селу Липолист обележава се манифестацијом **Фестивал ружа у Липолисту**. Организатори фестивала су Туристичка организација Шабац,

⁵⁷ <https://sabacturizam.org/?p=6235>

Удружење „Руже Липолиста”, а покровитељ Град Шабац. Фестивал је престижна манифестација туристичког и привредног карактера, у оквиру које се поред изложбе цвећа организују и стручна предавања о гајењу ружа, додељује „Прстена пријатељства”, и организује богат културно – уметнички програм. Најзначајније пратеће манифестације фестивала су: такмичење за „Мис руже”, такмичење у припремању старих јела „Златне руке Србије”, којима претходи изложба „Смотра народног стваралаштва”. Добродошлица учесницима и гостима фестивала традиционално се објављује у листу „Ружа” – Гласнику друштва љубитеља ружа „Липолист” (Грчић, 2005б). Манифестацију би требало искористити за привлачење гостију на вишедневни боравак, посебно ако се узме у обзир да је село Липолист побратим са холандским градом Логумом, са којим учествује на пројекту прекограничне сарадње „*Rosis, Rosas, Rosarum*” (Обрадовић и Милановић, 2011).

Прекогранична гастрономска манифестација „**Регионално такмичење у припремању хране Дрина-Сава региона**” први пут је одржана у Богатићу, 2017. године као резултат прекограничне сарадње Општина и Градова еврорегиона „Дрина – Сава”. Подржана од стране SWG-а, у оквиру Пројекта „Подршка регионалној сарадњи и избалансираном територијалном развоју земаља Западног Балкана у процесу приближавања европским интеграцијама”, циљ манифестације је промоција националне кухиње пограничног региона и стварање могућности за развој гастрономског туризма. Замишљена је као такмичење ученика завршних разреда туристичко – угоститељских школа из Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије, и као таква заслужује да буде у Календару манифестација Туристичке организације општине Богатић (Ćosić & Savić, 2017).

Најзначајнија привредно – фолклорна манифестација Крупања и Рађевине је „**Плодови Рађевине**”. Настала је обједињавањем манифестација „Дани кромпира” и „Дани гљива” у циљу промовисања пољопривредних и шумских производа Рађевине. Одржава се средином октобра месеца. Поред изложбеног дела, у оквиру кога се бира најлепши штанд, програм манифестације садржи и такмичење у кувању гулаша, изложбу народне радиности, културно уметнички програм и стручна предавања о пољопривреди (Ристановић и др., 2016).

Почетком јула месеца, на планини Јагодњи, на тремеђи општина Крупањ, Љубовија и Мали Зворник, традиционално се одржава манифестација „**Дани међаша**” Представља такмичење у народном вишебоју, у косидби ручном косом и припремању посног пасуља. Организатор манифестације је Туристичка организација општине Крупањ.⁵⁸

Традиционална привредна манифестација „**Јесен у Радаљској Бањи**” је најзначајнија у малозворничком крају. Одржава се од 2010. године, у септембру месецу, око празника Мала Госпојина, и има за циљ очување народне радиности и стваралаштва. У оквиру манифестације се кроз изложбени простор приказују ручни производи народа овога краја, од занатских до пољопривредних и прехранбених.

7.2.3.3. Верске манифестације

Повезаност са одређеним верским празником, местима религијских обреда, догађајима из историје цркве, обележавање датума значајних пророка, апостола, светитеља су атрактивни религијски садржаји верских манифестација. Прослава верских манифестација у нашем народу (саборовање) има дугу традицију. Верске свечаности су интересантан мотив за туристичка кретања (Бијељац, 2010). Одржавају се током целе године, имају локални карактер, а као најзанимљивије су издвојене две манифестације.

Туристички најзначајније верске манифестације одржавају се на територији општине Крупањ. „**Лазарева субота**” је манифестација која се одржава на простору меморијалног комплекса Столице, у априлу месецу када пада овај црквени празник. Реч је о смотри дечијих

⁵⁸ <http://www.tookrupanj.org.rs/sr/manifestacije.html>

фолклорних група, такмичењу рецитатора, прављењу венчића од врбовине и дефилеу свих учесника градским улицама. Организатори манифестације су Месна заједница Брштица и Туристичка организација Општине Крупањ (Ристановић и др., 2016). „Петровдански сабор” је традиционално такмичење у игрању народних кола које се организује у црквеном парку Добри поток на Петровдан, 12. јула. Награда је дукат, дар свештенства Крупањске епархије. Као пратеће манифестације су изложба домаће радиности, старих заната и меда. Организатор манифестације је црквена општина Добри поток.

7.2.3.4. Уметничке манифестације

Уметничке манифестације организују се у објектима антропогеног културног наслеђа (сакрални објекти, објекти народне архитектуре, савремене културне институције и др). Представљају интересантан производ на туристичком тржишту, јер повезују антропогене вредности и природне елементе простора као мотиве туристичких кретања. Садржајно су везане за област културе и уметности и као такве су део културног туризма.

Најзначајнија књижевна манифестација у доњем Подрињу је **Вуков сабор**.⁵⁹ Одржава се у етно – селу „Тршић”, у септембру, у недељу пред Малу Госпојину. Први сабор је одржан на дан отварања обновљене Вукове куће, 17.09.1933. године. Циљ манифестације је очување сећања на Вука Караџића, великана наше културе и писмености (Крсмановић, 2013).

У првим годинама одржавања сабори су имали завичајно обележје. Одржавани су испред Вукове куће (1933-1963) и имали су фолклорни карактер. Проширивањем програмског садржаја Сабор постаје општенародна културно – просветна манифестација. На 100-годишњицу Вукове смрти (1964), Сабор постаје највећа културна манифестација у Републици Србији. У том циљу, је између Вукове школе и куће подигнута отворена позорница са амфитеатром – сабориште, са више објеката народног градитељства.

Предсаборски дани су установљени 1970. године. Одржавају се у Лозници, Бањи Ковиљачи, Тршићу и Троноши, недељу дана пре завршне свечаности. Од 1987. године у саборским свечаностима обележавају се важни датуми наше историје и културе.

У оквиру Вукових сабора, у пролеће (мај месец) одржавају се Ђачки Вукови сабори, почев од 1972. године (Ристановић, 1987). Сабор је формиран са циљем окупљања ученика Подрињско – колубарског краја, који се надмећу у спортским такмичењима и културно – уметничким програмима. Данас се Ђачки Вукови сабори одвијају у виду радионица старих заната, ликовне, језичке и етно радионице, али и кроз сусрете писаца, сликара и глумаца са ученицима из Србије, Републике Српске, Црне Горе и других суседних земаља.

Једна од значајнијих уметничких манифестација је **ликовна колонија „Цер – Церлико”**, на локалитету Липове воде. Уметнички радови настали на колонији завештани су организатору (Културно – просветној заједници Шапца), на чување и промоцију. Вредна помена је **ликовна колонија етно – села „Топаловић”**, организатора Слободана Топаловића, као и традиционална ликовна колонија у етно – парку Мачве „Совљак”.

У манастиру Светог Николаја, током јуна и јула месеца, одржава се **моба у Соко граду**. Први пут је одржана 2001. године. Манифестација је покренута од стране „Матице исељеника” и шабачке епархије „Српске православне цркве”, као вид окупљања великог броја младих из Србије и дијаспоре у циљу зближавања, дружења, упознавања историје, обичаја, културе, језика и др. (Крсмановић, 2013; Najdić & Lukić, 2016).

⁵⁹ Књижевно – уметничка манифестација Вуков сабор, као најстарија културна манифестација у Србији, посвећена очувању језика, писма и усмене књижевности, налази се на Листи нематеријалног културног наслеђа Републике Србије од 18.06.2012. године (<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/vukov-sabor>).

7.2.3.5. Спортске манифестације

Спорт и туризам, две веома значајне индустрије, интегрисане су кроз спортске манифестације, које представљају догађаје креативних и комплексних садржаја спортског, рекреативног и забавног карактера (Бијељац, 2010). Спортски догађаји значајни су за место одржавања, тј. дестинацију јер остварују друштвено – економске и туристичке ефекте. Према програмском садржају деле се на: спортско – професионалне, спортско – рекреативне, спортско – пропагандне и спортска такмичења са животињама.

Две најзначајније спортске манифестације које се дешавају на реци Сави су „Шабачка регата” и пливачки маратон „Јарак – Шабац”. „**Шабачка регата**” је спортско – пропагандна манифестација која се организује у циљу промовисања спортских догађаја Града Шапца. Први пут је организована 2008. године. Замишљена је као спуст од плаже Бриони у Сремској Митровици до тврђаве Стари град у Шапцу. **Пливачки маратон „Јарак – Шабац”**, као спортско – туристичка манифестација међународног карактера, одржава се од 1970. године. Налази се у календару Светске пливачке асоцијације (FINA) од 1984. године и *Grand Prix* трка од 2007. године. Позната је и као „*Трка мира*”. Организатор је Туристичка организација Шабац, а покровитељ Град Шабац и Пливачки савез Србије. Пратећи догађаји манифестације су такмичења мотонаутичара, кајакаша, ронилаца и кулинара (Стојићевић, 2007).

Регате као спортски догађаји су синоним за реку Дрину. „**Дринска регата**”, као прекогранични спортски догађај се одржава у оквиру забавно – туристичке манифестације „**Дрина је само једна**”, и једна је од пет регата на реци Дрини. Одржава се сваке године, прве суботе или недеље августа, на релацији Мали Зворник – Бања Ковиљача, као последња од свих регата на Дрини. Организатори регате су Град Лозница и општине Мали Зворник и Зворник. Регата траје један дан и има два старта и два циља. Са стартом у Малом Зворнику (200 m испод турбина ХЕ „Зворник”) и у суседном Зворнику (100 m низводно од пешачког моста Александра Карађорђевића), циљ регате је у Бањи Ковиљачи, на „Жићиној плажи”, и низводно од граничног прелаза Шепак. Пратећи, забавни програм регате организује се на „Жићиној плажи” и сваке године окупи велики број учесника и туриста (Степанић, 2016).

Спортско – рекреативно – пропагандна манифестација „**Дрина је смисао живота**” обједињује неколико догађаја: спортско – риболовачку манифестацију „Сомовијаду”, Малозворничку регату на мирним водама (на Зворничком језеру), скијање на води и летњи изложбени сајам. У оквиру манифестације организују се и пратећи садржаји (концерти, књижевне вечери, спортска такмичења, позоришне представе). „**Сомовијада**” је такмичење улова сома на варалицу и бућку, које се од 1998. године одржава на Зворничком језеру. Окупља велики број риболоваца из Србије и Босне и Херцеговине, али и из иностранства. Као најбитнији пратећи садржај манифестације је такмичење у припремању риблије чорбе.

Спортска такмичења са животињама карактеристична су за Мачву. У организацији „Коњичког клуба Шабац 1820” одржавају се „**Шабачке коњичке свечаности**”. Једна од најпрестижнијих трка је „Меморијал краља Александра”, која се трчи од 2008. године (Гајић, 2015). **Коњичке „Божјиње трке”** пунокрвних енглеских галопера и галопера у сулкама одржавају се у Богатићу од 1977. године (Гемовић, 2017).

Планина Гучево позната је по међународном **такмичењу у параглајдингу**. Узлетиште је на Црном врху, а циљ у Бањи Ковиљачи. Манифестација окупља такмичаре и посетиоце из Србије, али и из Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Мађарске и других земаља.

7.2.3.6. Забавно – туристичке манифестације

Забавно – туристичке манифестације садрже елементе програма свих облика манифестација, услед чега представљају комбиноване облике манифестација, у којима забава има приоритетну улогу. Овај облик манифестација се углавном организује током летњих месеци, као најзаступљенији облик рецептивне туристичке понуде (Бијељац, 2010).

Најзначајнија манифестација на територији општине Богатић „*Хајдучко вече*” настала је 1966. године по мотивима романа „Хајдук Станко”, Јанка Веселиновића. Основана са циљем да се сачувају од заборава обичаји и живот старих Мачвана, а да се новим генерацијама прикаже како се некада живело у Мачви. Традиционално се одржава у августу месецу на неколико локација. Централни део манифестације је у Црној Бари на локацији Васин шиб. Финансијски је подржана од стране SWG-a, 2014. и 2016. године, у циљу програма прекограничне сарадње „Дрина – Сава” еврорегиона (Ćosić & Savić, 2017).

Манифестацију прати богат културно – уметнички програм: „Сајам етно хране, пића и домаће радиности”, „Хајдучка регата”, „Бициклијада”, „Такмичење у пецању”, „Такмичење у гађању глинених голубова”, „Такмичење за хајдучког харамбашу” и „Мачванска свадба”. Централни догађај манифестације је „Мачванска свадба”, док су пратећи догађаји парада фијакера, хајдучка „бусија” и мачванско прело. „Мачванска свадба” се одвија у етно – парку „Совљак”, где је према сценарију невестина кућа. У импровизованој младожењиној кући, у Црној Бари, уз обичаје се приказује довођење невесте у нови дом (Савић, 2015).

Најинтересантнији део манифестације је такмичење у хајдучким вештинама које се завршава проглашењем харамбаше и уручивањем хајдучке сабље. Део манифестације је и „Хајдучка регата”, ревијални спуст реком Дрином. Старт регате је у Мачванском Прњавору, на локацији Алановића навоз, а циљ у Црној Бари, у туристичком насељу „Васин шиб”.

Културно – туристичка манифестација која негује хумор Шапчана, „*Шабачка чивијада*”, одржава се од 1968. године, пре малогоспојинског вашара и траје три дана. Има више различитих садржаја: вече хумора и сатире, изложба карикатура, промоција листа „Чивија”, „Фићијада”, смотра оријенталног плеса, Чивијашки карневал, избор председника Чивијашке републике и др. (Марковић, Р., 1968). Представља својеврстан фестивал хумора и сатире, који чува успомену на шабачке „чивијаше”, који су према предању извукли чивије са фијакера кнеза Милана Обреновића. Проницљивост Шапчана, од 1906. године, бележио је лист хумора и сатире, „лист за шалу и забаву” – „Чивија”, први у тадашњој Србији (Ђуричић, 1968). Лист је пратио одржавање манифестације све до 1969. године, када је забрањен.

Манифестација се оджавала до 1972. године, да би поново била обновљена 1990. године. Од 1996. године се одржава у организацији Туристичке организације Шабац. Почетак манифестације започиње добошар који обавештава „Чивијаше” о почетку манифестације. За време трајања манифестације, успоставља се тзв. „Чивијашка република”, која има своју заставу, а чијих се закона сви присутни морају придржавати.

Бања Ковиљача је позната по *међународном фестивалу фолклора „Европа игра”* и *„Краљевском карневалу”*. Фестивал фолклора окупља ансамбле из великог броја европских земаља, али и друге иностране госте, док је карневал сећање на краљевски статус бање у време владавине краља Александра Карађорђевића. За време одржавања карневала, у старом здању „Кур – салона”, приређује се бал под маскама. Карневал окупља учеснике из двадесетак земаља са преко 500 извођача (Степанић, 2016).

У оквиру манифестације „Зворничко лето”, на мосту краља Александра Карађорђевића, одржава се културно – забавна манифестација *„Људи и мостови”*. Организатори манифестације су руководства Града Зворника и општине Мали Зворник. Манифестације на симболичан начин указује на повезаност два прекогранична града суседа, кроз културне вредности, туристичке знаменитости, спортске организације, културно – уметничка друштва.⁶⁰

Дом културе „Вера Благојевић” у Шапцу је домаћин *културног лета „Вечери под орајем”*. Манифестације је основана 1996. године и окупља глумце, књижевнике, сликаре, музичаре, културно – уметничка друштва, плесне групе, дечије позоришне трупе и др.

⁶⁰ <http://zvornikturizam.org/v2/bs/rooms/ljudi-i-mostovi/>

8. МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА И ПРОМЕТ ТУРИСТА

Материјална база је основа развоја туризма. Представљена је смештајним и угоститељским капацитетима, саобраћајницама и саобраћајним средствима, као и осталим објектима туристичке инфраструктуре и супраструктуре (Jovičić, 1989; Stanković, 1990; Štetić, 1999). Као важан чинилац туристичке понуде дестинације има дводимензионални карактер: природну и материјалну компоненту (Vujić, Cvijanović & Štetić, 2012).

Туристичка понуда сваке дестинације заснива се на комуникационим, атрактивним и рецептивним факторима.⁶¹ Рецептивни фактори (смештајни и угоститељски капацитети), имају за циљ да туристима омогуће одговарајуће и квалитетне услове боравка у дестинацији (Стојановић, 2016). Представљају најважније факторе у развоју туризма, јер одређују туристички карактер дестинације, тј. намену, садржај и структуру њеног простора, као и обим и квалитет туристичке понуде и промета (Gajić & Vujko, 2012; Ристановић и др., 2002).

Анализа и сагледавање материјалне базе туризма указује на степен развијености туристичке понуде, општу привредну развијеност и степен концентрације смештајних капацитета (Gajić & Vujko, 2012; Gajić et al., 2014; Gašić et al., 2015). Материјална база изучаваног простора је релативно скромна. У складу са савременим токовима туризма, неопходно је извршити модернизацију и адаптацију старих и изградњу нових објеката за смештај гостију, како би се проширио асортиман понуде и квалитета пружене услуге. Стојановић и Бућковић (2010) управо истичу да је „квалитет и структуру смештајне понуде неопходно прилагођавати захтевима савремених потрошача”.

8.1. Смештајни и угоститељски капацитети

Као најзначајнији елеменат туристичке понуде, смештајни и угоститељски капацитети представљају предуслов боравка туриста у дестинацији и у великој мери утичу на димензије туристичког промета дестинације (Vujić et al., 2012). Намењени задовољењу елементарних потреба туриста за смештајем и исхраном, ови капацитети се деле на основне и комплементарне (Табела 16).

Према важећим прописима у Републици Србији, угоститељски објекти за смештај подлежу обавези категоризације, а на основу Правилника о стандардима за категоризацију угоститељских објеката за смештај. Категоризација утиче на квалитет и цену услуга смештајних капацитета, и тиме пружа могућност избора смештаја различитим платежним групама у домену тражње, тј. туристима (Kosar, 2002). Смештајни капацитети који подлежу категоризацији су: хотели, гарни хотели, апартхотели, мотели, туристичка насеља, кампови, пансиони, куће, апартмани, собе и сеоска туристичка домаћинства.

Опремљеност смештајних капацитета је битан фактор економичности пословања и степена њихове искоришћености, и веома је изражена код основних смештајних капацитета. Комплементарни смештајни капацитети скромније опремљености и да су прихватљивији за туристе слабије платежне моћи. Домаћи туристи опредељују за мање позната туристичка места услед чега се лакше прилагођавају комплементарним објектима по знатно приступачнијим ценама од основних смештајних капацитета (Станковић, 1989). У складу са савременим туристичким кретањима заступљен је тренд напуштања застарелих, нефлексибилних хотела са великим собама у корист малих породичних хотела и пансиона (Бјељак и др., 2006). То потврђују и Стојановић и Бућковић (2010), који закључују да се све већи број туриста, без обзира на платежну моћ, ипак одлучује за мање смештајне капацитете. Као главни разлог Стојановић (2008) истиче да је у односу на велике и стандардизоване хотеле, атмосфера у мањим објектима топлија, а однос запослених према госту приснији.

⁶¹ У овом поглављу биће речи искључиво о рецептивним факторима, јер су атрактивни и саобраћајни фактори обрађени у претходним поглављима.

Ова категорија туриста захтева и одговарајући ниво квалитета у погледу опремљености и понуде мањих комплементарних смештајних капацитета.

Структура смештајних капацитета у доњем Подрињу мењала се и развијала у складу са политичким и економским приликама током XX века и почетком XXI века. Недефинисани имовинско – правни односи, приватизација и стечај појединих друштвених предузећа утицали су на смањење материјалне основе, кроз промене у степену категоризације, промену намене делатности и затварање појединих смештајно – угоститељских капацитета (Бјељац и др., 2006). Просечна старост смештајних капацитета, који и данас представљају основу хотелијерског пословања, је преко три деценије. Бројност капацитета је минорна уколико се посматра удео истих у структури пословних јединица на нивоу Републике. У односу на укупан број смештајних капацитета на нивоу Републике Србије за 2018. годину, (1012 смештајних јединца, 48.190 соба и 114.771 лежаја), доње Подриње учествује са 3,3% или 33 смештајне јединице, 2,0% или 947 соба и 2,1% или 2.367 лежаја. Од укупног броја соба и лежаја, 623 собе и 1.463 лежаја се налазе у основним, а 324 собе и 904 лежаја у комплементарним смештајним капацитетима. Доминирају основни капацитети за смештај гостију.

Табела 16. Смештајни капацитети у доњем Подрињу према категорији објекта (2018)

Основни смештајни капацитети			
Врста смештаја	Број пословних јединица	Број расположивих соба	Број лежаја
Хотели	7	349	770
Гарни хотели	1	10	20
Мотели	-	-	-
Пансиони	-	-	-
Преноћишта (коначишта)	11	167	439
Гостионице са преноћиштем	5	97	234
Комплементарни смештајни капацитети			
Хостели	1	4	20
Приватан смештај	3	53	143
Сеоска тур. домаћинства	0	4	8
Бањска лечилишта	2	197	443
Одмаралишта	2	57	240
План. домови и куће	1	9	50
Укупно:	33	947	2.367

Извор: ***(2018). Непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

У укупној структури смештајних капацитета, највећи број угоститељско – смештајних јединица представљају коначишта (11). Од укупног броја лежаја (2.629), највећи проценат је у хотелима (32,5%), а најмањи у сеоским туристичким домаћинствима (0,3%). У структури основних смештајних капацитета највише лежаја је у хотелима (52,6%) и бањским лечилиштима (49,0%), као јединицама комплементарних смештајних капацитета.

Удео хотела у укупном капацитету доњег Подриња је релативно низак, посебно ако узмемо у обзир чињеницу да је тренд у свету да се страни туристи углавном оријентишу на основне смештајне капацитете, првенствено хотеле, што повољно утиче на развој иностраног туризма (Ристановић и др., 2002). Са друге стране, домаћи туристи се већином опредељују за смештајне капацитете из комплементарне категорије. Истраживања у земљама у окружењу

указују не само на висок квалитет услуге већ и на важност приватног смештаја и смештаја у домаћој радиности у економском развоју дестинација, јер се на савременом тржишту туристичка понуда дестинације не може замислити без приватног сектора (Bickert et al., 2011; Bradić et al., 2017; Vujko et al., 2017; Gajić et al., 2017; Gajić et al., 2018; Mihalić & Buhalis, 2013; Portolan, 2012; Стојановић, 2016; Ћосић & Савић, 2017; Cioban, 2015).

У складу са тим, Стојановић и Бућковић (2010) сматрају да смештајну понуду „треба развијати у складу са захтевима и очекивањима савремене туристичке тражње”, тј. садашњих и потенцијалних туриста. Према мишљењу Јовичића (2016), организацију и опремање простора смештајним капацитетима у туристичким дестинацијама треба спровести са „циљем да се омогуће што веће користи локалној заједници, уз минималне негативне ефекте”, односно да се локално становништво ангажује кроз развој различитих облика туризма. Dobrivojević et al. (2017) истичу атрактивност фактора локације за инвестиције у туризму, које треба развијати кроз јавно – приватно партнерство, а Vujko et al. (2017) значај туристичких агенција у промоцији и посредничкој продаји услуга на туристичком тржишту.

На основу свега изложеног, наредни пасуси биће посвећени тренутном стању и квалитету смештајне понуде у доњем Подрињу. Структура и врсте смештајних капацитета биће приказани хронолошки, у односу на Општине и Градове који припадају изучаваном простору, тј. дестинацији доње Подриње.

8.1.1. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Богатић

Општина Богатић располаже са два категорисана основна смештајна објекта, хотел „Богатић” и мотел „Мачванска кућа”. Објекти су у власништву Угоститељског предузећа „Богатић”, који од 1993. године послује у оквиру Холдинга млинске индустрије „Лала Станковић” – Богатић. **Хотел „Богатић”**^{***}, у центру Богатића, изграђен је 1970. године, а приватизован 2009. године, када је реновиран. Категорисан је као објекат Б категорије (2*), да би 2010. године био категорисан као ресторан са преноћиштем „Богатић” (Савић, 2015). Располаже са 54 лежаја распоређених у 25 спаваћих соба и 3 апартмана. **Мотел „Мачванска кућа”** смештен је поред реке Дрине, у Црној Бари, у викенд и туристичком насељу Васин шиб. Располаже са 5 бунгалова (30 лежаја) и рестораном од 100 места.

На ушћу Дрине у Саву је викенд насеље „Ушће”, настало као потреба локалног становништва да током летњих месеци борави на обалама реке Дрине. За потребе туриста поред скромне понуде основних смештајних капацитета, развијена је и приватна понуда у виду апартмана („**Доротеја С**”^{**} и **апартмани „Хелес (Helles)”**^{***}) и сеоских туристичких домаћинства (Авлија^{***}, Мачвански конак^{***} и Гачића Магаза^{**}), која поред пасивног одмора, својим гостима нуде и активан одмор кроз припремање традиционалних јела и зимнице или кроз учешће у пољопривредним пољским радовима.

Смештај гостију у **сеоском туристичком домаћинству „Авлија”**^{***} предвиђен је у конаку за госте (4 лежаја), уз могућност коришћења Ваучера за одмор у Србији. У оквиру домаћинства је истоимени етно – парк. За најмлађе посетиоце изграђен је базен. Поред смештаја, у понуди су и друге активности: вожња туристичким возићем кроз село Глушци, вожња бициклом по околини, али и активно учествовање у пољским радовима.⁶² **Сеоско туристичко домаћинство „Мачвански Конак”**, формирано на принципу етно – парка, располаже једном собом (1 лежај). Посетиоцима домаћинства су у понуди дневне активности (разгледање домаћих и дивљих животиња, јахање, вожња чезама и фијакером, пецање на рибњаку имања, печење ракије, бављење сеоским радовима). **Сеоско туристичко домаћинство „Гачића Магаза”** познато је по производњи квалитетних вина и ракије, која се излажу на сајмовима широм Србије. На Сајму етно хране и пића у Београду 2014. године, домаћинство је добило награду за најбоље купиново вино. Традиционални производи који су

⁶² <http://distrikt.rs/avlija-etno-park-u-srcu-macve/>

у понуди домаћинства, могу се купити или припремати током боравка на имању (Савић, 2015). Објекат је категорисан са 2*, капацитета два лежаја. Гостима нуди активан одмор, кроз сезонске пољопривредне радове и едукацију о производњи пића и зимнице.

Једини туристички комплекс на територији општине Богатић је **туристичко – рекреативни комплекс „Термална ривијера – Акваленд”**. Налази се 4,5 km северно од центра Богатића. Подигнут је конзорцијумским средствима предузећа „Термална ривијера” д.о.о.⁶³, из Београда, и предузећа „Alfa Commers”⁶⁴, из Шапца, у циљу развоја здравственог и рекреативног туризма. Пројекат „Термална ривијера” припада сегменту *wellness & spa* туризма, подгрупи *aqua* паркова. Изградња Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”, укупне површине 18,39 ha, започела је 2011. године у виду пет етапа:

1. изградња отворених термалних базена
2. изградња тобоганских садржаја на отвореним базенима
3. изградња базена покривених куполом
4. изградња хотела и апартманског насеља
5. изградња тржног центра и додатних спортских садржаја

Инвеститор „Термална ривијера” д.о.о. искључиво је заинтересован за изградњу рекреативно – купалишног садржаја површине 159.604,77 m², који ће бити грађен фазно, у три етапе (Табела 17). Изградња смештајних и угоститељских капацитета поверена је стратешким партнерима, реномираним хотелским ланцима и познатим тржним центрима, са којима је менаџмент „Термалне ривијере” д.о.о. постигао договоре о улагању. Смештај гостију предвиђен је у апартманском насељу (30 апартмана), капацитета 62 лежаја, на уласку у туристичко – рекреативни комплекс.

Табела 17. Фазе изградње аква-парка „Термална ривијера – Акваленд”

прва фаза	друга фаза	трећа фаза
<ul style="list-style-type: none"> - изградња рекреативног базена - изградња отвореног базена за децу до 2 године - изградња дечијег базена - изградња ресторана - изградња отвореног шанка у нивоу воде - изградња: компензационог базена, управне зграде, улаза, свлачионица, санитарних чворова и др. 	<ul style="list-style-type: none"> - изградња lazy rivera са тобоганским садржајем - изградња базена са таласима 	<ul style="list-style-type: none"> - изградња куполе са затвореним базенима (са могућношћу излаза путем топлих пролаза на отворене базене)

Извор: Подаци добијени теренским истраживањем, 2018.

Прва фаза изградње „Акваленда” је завршена. Комплекс површине 9.707 m² стављен је у функцију 2013. године, када је примио своје прве госте. Укупна површина, тренутно изграђених базена износи 2.360 m² (Гајић, 2017). Менаџмент компаније „Термалне ривијера” очекује да ће се стални приходи и уредна финансијска добит остваривати путем дневних и полудневних улазница⁶⁵, што ће бити основа за реализацију друге и треће фазе изградње.

„Термална ривијера” је подигнута на једном од најбогатијих геотермалних налазишта термалних вода у Европи. Температура воде преко 70°C омогућава да је објекат отворен током целе године, осим у предсезони (крај априла) и подсезони (почетак септембра), када се

⁶³ Оснивач и инвеститор (подаци добијени прегледом пројектне документације и АПР-а)

⁶⁴ Инвеститор и сувласник 20% (подаци добијени прегледом пројектне документације и АПР-а)

⁶⁵ Цена дневне улазнице је 500,00 РСД по особи, а полудневне 300,00 РСД по особи.

врши редован ремонт рекреативно – купалишног дела комплекса. Купалишна сезона траје преко 300 дана захваљујући систему расхладних уређаја. Дотицањем свеже воде са извора, на свака 4,5 сата мења се вода у базенима.⁶⁶

Слика 44. „Термална ривијера”
(Извор: фото С. Марковић)

Током 2018. године „Акваленд” је посетило око 50.000 гостију. Сегментацијом и истраживањем туристичког тржишта⁶⁷, од стране менаџмента компаније утврђено је да:

1. посетиоци долазе из свих крајева Србије, највише из Београда, Новог Сада, Лознице и Бијељине, углавном сопственим превозом;

2. удео иностраних туриста је мали, али се бележе гости из Русије и Кине (преко целе године, са дужим задржавањем у зимском периоду);

3. у структури тржишних сегмената (потрошача/корисника) доминирају стални гости (75%), који по правилу доводе своје пријатеље као нове госте;

4. око 20% тржишних сегмената су млади (15-35 година), који долазе на дневни одмор (са или без ноћења) или продужени викенд, сопственим превозом;

5. око 33% тржишних сегмената су породице са малом децом, који углавном долазе на дневни одмор, сопственим превозом;

6. око 32% тржишних сегмената представљају радно активни и зрели корисници (20-65 година), који долазе на продужени викенд и вишедневни одмор, сопственим или организованим превозом у виду мањих група (*team building*);

7. око 15% тржишних сегмената су сениори (преко 65 година), који организовано долазе на дневни одмор или продужени викенд, сопственим или организованим превозом у виду мањих група (*team building*) (Група аутора, 2011).

8.1.2. Смештајни и угоститељски капацитети – Град Шабац

Развој угоститељства у Шапцу започео је почетком XIX века, када је отворена прва кафана „Девет директа” (1822), а на месту кафане саграђен први хотел „Југославија” (1928). Данас је *хотел „Слобода”*^{****} највећи смештајни објект у Шапцу. Подигнут 1977. године у

⁶⁶ Услед недовољне доступности научних и стручних радова и података о „Термалној ривијери”, аутор се користио информацијама и подацима добијеним на терену, од власника и директора Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”.

⁶⁷ Сегментација тржишног пословања Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд” извршена је: према смеру кретања туриста, пореклу туриста и генерисању понуде и према врстама туристичких производа које туристи користе.

центру Шапца, када је и отворен у саставу Туристичко – угоститељске радне организације „Сава” – Шабац. Након приватизације 2003. године, долази у власништво корпорације „Alco banke” као ХТП „Слобода”. Хотел је реконструисан 2009. године и отворен 2014. године. Послује у саставу А групе Холдинг – компаније Амасис д.о.о. из Београда. у оквиру кога послују: хотел „Извор” у Аранђеловцу, хотел „Мастер” у Новом Саду и хотел „Торник” на Златибору. Хотел „Слобода” располаже са 95 смештајних јединица, капацитета 265 лежаја. Поред основне услуге, за потребе развоја конгресног туризма на располагању су три конгресне сале, капацитета 950 места, као и други пратећи садржаји.⁶⁸

Слика 45. Хотел „Слобода”
(Извор: фото С. Марковић)

Објекти погодни за потребе развоја конгресног и пословног туризма су *хотел „Галеб”*⁶⁹, *хотел „Двор”*⁷⁰ и *хотел „Euforia Lounge”*⁷¹. Хотел „Галеб” је породични хотел који послује у оквиру компаније „Galeb group”. Отворен је 1998. године, а од 2011. године послује као „Вила Галеб” са рестораном „Галеб”. Намењен је смештају пословних људи. Категорисан је као гарни хотел са преноћиштем и доручком, капацитета 33 лежаја.⁶⁹ Хотел „Двор” је отворен 2002. године, капацитета 82 лежаја.⁷⁰ Погодан је за организоване групе туриста (ђачке екскурзије, *team building*, пролазне групе и др.). Хотел „Euforia Lounge” је категорисан као гарни хотел, капацитета 12 соба и 5 апартмана. Намењен је смештају пословних људи, али и организованим групама.⁷¹

Смештају планинара и заљубљеника активног одмора и боравка у природи намењен је *планинарски дом – „Кућа на Церу”*, на локацији Липова вода. Изграђен је 1957. године. Првобитни капацитети (30 лежаја), проширени су 1985. године. Објекат данас располаже са 68 лежаја. У власништву је Планинарског Савеза Србије. Једним делом дома управља Планинарско друштво „Цер” из Шапца.

Једино категоризовано сеоско туристичко домаћинство на територији Града Шапца је *„Вила Алbedo”*, у селу Варна, 13 km од Шапца. Смештајни капацитети (6 соба, 10 кревета), распоређени су у источном и западном крилу виле, а повезују их четири просторије смештене у централном делу. Посебно је интересантна кула са намештајем из времена Јеврема Обреновића, затим мала соба са креветом из породичне сеоске куће с почетка XX века, црвена соба (комбинација сеоског и градског стила), плави салон за послуживање вечере и галерија намењена дневном боравку.⁷²

⁶⁸ <https://a-hotel-sloboda.com/>

⁶⁹ <http://www.villagaleb.com/>

⁷⁰ <http://www.turisticki-adresar.com/hotel-dvor-sabac/> и <https://www.sobe-smestaj.com/hotel-dvor.html>

⁷¹ <http://www.euforia.rs/>

⁷² <http://vilaalbedo.rs/>

Слика 46. Вила „Алbedo”
(Извор: фото С. Марковић)

У инфо центру виле, туристима су доступне информације о пројекту „Туристички потенцијали Поцерине”, на чијим темељима се развијала понуда виле, али и о различитим културним програмима и садржајима који се реализују у оквиру „Етно дворишта”. Деценију рада „Виле Алbedo” обележиле су бројне активности које су допринеле не само развоју туризма на селу, већ и промоцији гастрономске понуде Поцерине.

8.1.3. Смештајни и угоститељски капацитети – Град Лозница

Највећи број смештајних капацитета у Јадру налази се у Бањи Ковиљачи. До 1975. године, носилац лечилишне и туристичко – угоститељске понуде представљало је предузеће „Природно лечилиште Бања Ковиљача”, које је расформирано и подељено на два сектора: Завод за дископатију и посттрауматска стања „Бања Ковиљача” (Специјална болница) и Угоститељско предузеће „Бања Ковиљача” (ХТП „Бања Ковиљача”).

Хотелско – туристичко предузеће „Бања Ковиљача” је носилац угоститељске делатности бање (Гајић и Вујадиновић, 2010). У оквиру предузећа пословали су хотел „Подриње” (160 лежаја)⁷³, одмаралиште „Гучево” (130 лежаја) и бањска вила „Београд” (44 лежаја) (Крсмановић, 2012/2013). До 2004. године, у његовом саставу су пословале и виле „Босна” (90 лежаја) и „Ковиљача” (110 лежаја), које тренутно нису у функцији, јер чекају адаптацију, с обзиром да су до 2004. године служиле за смештај избеглица из Босне и Херцеговине. Кампови на Гучеву и Дрини, такође у саставу предузећа, тренутно не примају госте јер су запуштени и неуређени (Гајић и др., 2012).

Слике 47. и 48. „Курсалон”
(Извор: фото С. Марковић)

⁷³ Данас одмаралиште „Подриње”, припада приватном сектору, и послује у оквиру етно – села „Сунчана река”.

Угоститељским капацитетима Хотелско – туристичког предузећа „Бања Ковиљача” припадају велелепна бањска здања. Посебно се истиче „Курсалон” (реконструисан и адаптиран у лето 2019. године), бањска дворана из 1932. године, са четири сале и два салона са укупно 1.030 места, затим грил ресторан „Три чесме” са великом летњом баштом (300 места) и млечни ресторан „Подриње” (60 места).

Специјална болница за рехабилитацију располаже са 550 лежаја. У њеном саставу су виле: „Далмација” (155 лежаја), „Херцеговина” (100 лежаја), „Нови стационар” (124 лежаја) и хотел „Стандард” (66 лежаја). Специјална болница, као објекат Б категорије, располаже са 416 лежаја (Милутиновић, 20056).

У центру Бање Ковиљаче смештен је најновији и савремено опремљен *хотел „Royal”*, са 48 апартмана (250 лежаја). Основна услуга је на бази полупансиона. У услужном делу, хотел поседује *a la cart Royal* ресторан и *Royal cafe* са баштом. У оквиру хотелског конгресног центра су две сале са могућношћу повезивања у једну целину (250 места).⁷⁴

Бања Бадања располаже знатно мањим бројем смештајних капацитета, предвиђених у *мотелу „Церница”* (33 лежаја), бунгаловима (40 лежаја) и приватном власништву (468 лежаја). Приватизацијом Друштвеног предузећа за бањско лечење, туризам и угоститељство „Бања Бадања” (2003), формиран је Центар за рехабилитацију и стационарно лечење. У власништву је АД „Бања Бадања”, коме припада и Специјална болница за рехабилитацију „Боро Скорих”, у оквиру које послује мотел „Церница”. Специјална болница је носилац здравствено – лечилишног туризма и располаже са 25 лежаја.⁷⁵

Смештај туриста пружају и капацитети на Гучеву и Церу. *Угоститељски комплекс и дечије одмаралиште „Видиковац”*, капацитета 120 – 140 лежаја, усмерен је на наставу у природи, ђачке екскурзије, семинаре, скупове за мање групе, али и за припрему спортиста.⁷⁶ *Одмаралиште „МН Гучево”* (130 лежаја), намењено је припремама спортиста, настави у природи, организовању тематских паркова и креативних радионица. У понуди су излети до манастира Троноше, Тршића и Бање Ковиљаче и *team building* дружења за удружења и организације која своја интересовања базирају на активном одмору.⁷⁷

Услед приватизације смештајно – угоститељских објеката у Граду Лозници смештај је могућ у хотелу „Stobex”, хотелу „МК” и клубу „Будимлија Resort”. *Хотел „Stobex”*, капацитета 46 соба и 1 апартман, намењен је пословним људима, организованим групама и породицама са малом децом.⁷⁸ Данашњи *хотел „МК”*^{***} настао је реновирањем капацитета омладинског насеља „Младост Ad Drinum”, подигнутог 1983. године. Поседује два објекта за смештај гостију (90 лежаја). Категорисан је са 3* и почео је са радом 2018. године.⁷⁹

Услуге активног боравка у природи пружа и *клуб „Будимлија”* у селу Трбушница. Постоји од 2000. године, када је на имању породице Вучетић изграђено неколико кућица у планинском стилу и преграђена речица Будимлија. Изграђен је капиталом матичне фирме „DIV Company” као одмаралиште затвореног типа, а од 2012. године је отворен за јавност.

Почетком 2016. године отворене су две виле за смештај гостију, капацитета 15 соба и три апартмана, а 2017. године нови објекат, капацитета 16 смештајних јединица. Клуб тренутно располаже са 32 смештајне јединице (130 лежаја), а у плану је проширење капацитета на 40 смештајних јединица (140 лежаја).⁸⁰ Тренутни капацитети задовољавају

⁷⁴ <http://www.royalspa.rs>

⁷⁵ Републички завод за статистику, од 2014. године располаже једино подацима о броју лежаја за Специјалну болницу „Бања Бадања”.

⁷⁶ <http://www.gucevotravel.co.rs/index.php/nastava-u-prirodi>

⁷⁷ <https://www.portal-srbija.com/odmaraliste-gucevo>

⁷⁸ <http://www.hotelstobex.rs/index.html>

⁷⁹ <http://www.hotelmk.rs/>

⁸⁰ Подаци добијени на терену од власника Клуба „Будимлија”.

потребе породичног одмора, пословног и конгресног туризма, припрема спортских клубова, кампова за младе, рекреативне наставе и наставе у природи.

Клуб је домаћин културним и спортским манифестацијама локалног карактера. „Ракија фест” се одржава од 2013. године где локални произвођачи промовишу своје производе, а гости Будимлије и посетиоци могу да учествују у процесу прављења ракије. „Лознички дани пива” одржавају се од 2014. године, где се уз музички програм може пробати пиво. Турнири у фудбалу и друга спортска такмичења одржавају се самостално или у сарадњи са канцеларијом за младе Града Лознице.

Слике 49. и 50. Клуб „Будимлија” – улаз и смештај
(Извор: фото С. Марковић)

Будимлија је отворена за госте у периоду 01. април – 01. новембар и укључена је у акцију Министарства трговине, туризма и телекомуникација „Ваучери за одмор у Србији”. Услуга је на бази ноћења са доручком, полупансион или пун пансион. Просечан боравак гостију је 5,5 ноћења. Током лета у структури гостију доминирају породице са малом децом, а током пролећа и јесени групе ђака на рекреативној настави, школама у природи и камповима за спортисте. Будимлија има своје аниматоре и волонтере из иностранства који свакодневно раде са децом, по тачно утврђеном распореду оброка и плану анимације.

За синдикалне организације организују се *team building* дружења и разне активности у оквиру авантура парка (*zipline*, пењање по слободној стени), или шетње уређеним пешачким стазама. Рекреативним стазама („Скакавац”, „Хајдучка стаза”, „Пут кроз историју Будимлије”, „Храстова шума”), може се стићи до водопада Скакавац, боравити у природи или посетити оближња сеоска домаћинства уз могућност јахања коња.⁸¹

Смештај туриста пружају и сеоска туристичка домаћинства и етно – села у Тршићу, Троноши и Коренити. Сеоско туристичко домаћинство *конак „Мишић”*, у Тршићу, изграђено је на породичном имању породице Мишић (4 ha). Састоји се од три различита објекта. Укупан капацитет конака је 20 лежаја.

Власници конака се баве активним сеоским туризмом. Конак је отворен за туристе током целе године. У структури гостију издвајају се породице са малом децом, наши грађани из иностранства, али и велики број транзитних туриста током лета. Посетиоци конака су и мање фирме, које за своје запослене организују радничке игре и *team building* дружења.

Просечан боравак гостију је две ноћи (85% остварених ноћења), што указује да већина гостију долази на продужени викенд. За госте на смештају, организују се разне активности (пешачење, бициклизам, креативне радионице, сакупљање шумских плодова и припремање зимнице – „Љубин шпајиз”), и излети до манастира Троноше, Гучева, Бање Ковиљаче, и риболовачке туре на Дрини, уз пратњу водича.⁸²

⁸¹ <http://budimlijaresort.rs/>

⁸² Подаци добије на терену од власника конака.

Слика 51. Конак „Мишић”
(Извор: фото С. Марковић)

Стари вајати етно – села „Тршић” и аутентични објекти народног неимарства етно – села „Троношки вајати”, опремљени су за смештај и прихват гостију. У етно – селу „Тршић” на располагању је 50 лежаја у приватним сеоским домаћинствима, а у оквиру *етно – села „Троношки вајати”* уређено је 11 соба за смештај.⁸³ Етно – село је у непосредној близини манастира Троноша, у селу Коренита. Пружа могућност активног одмора, кроз сакупљање гљива, шумских плодова, лековитог биља и чајева. Садржаји села су прилагођени деци. Посебно је интересантан мини зоо – врт, са домаћим животињама. „Дечија радост” је кутак за децу на отвореном, а „Летња кујна” за госте који желе сами да спремају храну, џемове, слатко и зимницу.⁸⁴ У непосредној близини су уређене пешачке стазе.

На 4 km од Бање Ковиљаче налази се *етно – комплекс „Гучевски вајати”*. Изграђен је 2008. године, на имању породице Матић. Комплекс је мали по површини. Располаже са четири двокреветна вајата („Липа”, „Ружа”, „Трешња” и „Малина”), за смештај гостију. Вајати су грађени у стилу домаћинства лозничког краја с краја XIX и почетка XX века. У оквиру комплекса је ресторан са галеријом (капацитета 50 места) и отвореном баштом (капацитета 100 места), затим парк за децу са мини зоо – вртом.⁸⁵

Смештајно – угоститељско – рекреативни комплекс *етно – село „Сунчана река”*^{***} подигнут је на десној обали реке Дрине, у Доњој Ковиљачи. Од центра Бање Ковиљаче удаљен је 2,5 km, а од Лознице 9 km. Изграђен је на површини од 7 ha и подељен је на неколико целина (угоститељски, смештајни, верски, забавни и спортско – рекреативни). На уласку у комплекс је ресторан националних јела, „Кафана под врбом”, са сталном музејском поставком „Дрина кроз векове” са преко 150 фотографија, докумената, историјских карата и текстова, који приказују развој Јадра кроз историју. Етно – село је било домаћин редитељима и глумачким екипама домаћих ТВ серија „Грех њене мајке”, „Шешир професора Косте Вујића” и „Непобедиво срце”, о чему говоре поставке фотографија дуж сеоских стаза.

Смештајни капацитети села обухватају 36 смештајних јединица и 106 лежаја. Гости могу да бораве у гостинским кућама, у кућицама у насељу Роберт де Ниро и Студенац и сеоца „К’о некад”. У склопу етно – села послују одмаралиште „Подриње” (160 лежаја) и ресторан „Три чесме” у Бањи Ковиљачи и ресторан „Сунчана плажа” у Малом Зворнику.

„Сунчана река” је позната по активном туризму у оквиру програма „Фабрика авантуре Сунчана река”, за који је добила две Велике Златне Медаље Новосадског сајма за авантуристички туризам за 2015. и 2016. годину. „Фабрика авантуре Сунчана река” обухвата

⁸³ Етно – село „Тршић” и етно – село „Троношки вајати”, као музеји под отвореним небом, детаљно су обрађени у поглављу етно – села.

⁸⁴ <http://etnoselo-tronoskivajati.rs/>

⁸⁵ <https://www.biznisgroup.com/Turizam/etno-kompleks-gucevski-vajati/>

активности: ATV & SSV (*all terrain vehicle*), стреличарство, AirSoft војни полигон, пењање по вештачкој стени, јахање, вожња чамцем, сплавом или бродићем на реци Дрини, бициклизам, оријентиринг, пешачење и параглајдинг.⁸⁶ За госте оне на пасивном одмору у понуди су излети до поцерских манастира, цркве у стени и граду Карађорђевића у Малом Зворнику, манастиру Соко код Љубовије и Ђурђевом граду у Зворнику. За породице са малом децом уређено је „Весело двориште” – забавни парк са фармом домаћих животиња.

8.1.4. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Крупањ

Главни носилац туристичке понуде општине Крупањ и Рађевине је савремени *Spa хотел „Гранд”*⁸⁷. Основан је 1954. године под називом „Борац”, у власништву Савеза удружења бораца општине Крупањ. Налази се у центру Крупања и „пример је позитивне власничке трансформације” (Бијељак и др., 2009). Након приватизације, 2003. године, у приватном је власништву туристичке агенције „Grand Tours” из Новог Сада и послује као АД „Гранд”, у оквиру кога је и ресторан „Борања”.

Промене у власничкој структури утицале су на раст туристичког промета, захваљујући програмима рецептивног туризма (припреме спортиста, ђачке екскурзије, школе у природи и др.). Хотел је категорисан као објекат са 2*, капацитета 250 лежаја. Поседује савремени *spa* центар са базеном, у оквиру кога се реализује школа пливања и *aquarobic*. У непосредној близини хотела је спортско – рекреативни центар, трим стаза и отворени градски базен, бесплатан за госте хотела.⁸⁷

У центру Крупања је *пансион „Пегаз”*, капацитета 15 соба (50 лежаја). Познат је по гастрономским специјалитетима Рађевине, као и *ресторан – пансион „Рађевац”*. Објекат је опремљен у етно стилу Рађевине, капацитета 9 лежаја.

На планини Јагодњи, предузеће „Јагодња” је започело реконструкцију смештајних капацитета *мотела „Мачков камен”* за потребе рекреативне наставе, ловног и зимског туризма. Од постојећих 30 лежаја, планира се проширење до 100 лежаја.⁸⁸ Могућности за развој рекреативног туризма, наставе у природи и припрема малих спортских екипа има *омладински хотел „Бела Црква – Дом младих задругара”*, капацитета 100 лежаја који тренутно није у функцији. Смештај пружају и *конаци „Мала река”* у селу Брштица, на породичном газдинству Милана Марковића. Домаћинство је пионир сеоског туризма у Рађевини, категорисан као сеоско туристичко домаћинство. У оквиру комплекса је воденица и два рибњака калифорнијске пастрмке. Посетиоцима су на располагању два вајата. Након мајских поплава (2014), није у функцији због уништене приступне инфраструктуре.

8.1.5. Смештајни и угоститељски капацитети – општина Мали Зворник

Основни проблем општине Мали Зворник је непостојање одговарајућих смештајних капацитета за развој туризма. До 2003. године, у оквиру предузећа „Путник”, пословали су хотел „Језеро” и хотел „Радаљска бања”. Хотел „Језеро” (60 лежаја), у Малом Зворнику, отворен је 1960. године. Хотел „Радаљска бања” (46) се налазио у насељу Радаљ.

На месту некадашњег хотела „Језеро”, изграђен је *хотел „Royal Drina”*⁸⁹. Категорисан је са 2*, капацитета 90 лежаја. Погодан је за пословне и организоване групе. За одржавање конгреса и семинара, хотел располаже салом „Ада” (30 места).⁸⁹ Код граничног прелаза Нови мост, налази се мотел „Оаза” МН д.о.о. Располаже са 12 двокреветних соба и 24 лежаја (Група аутора, 2015а).

⁸⁶ <https://suncanareka.rs/>

⁸⁷ <https://www.spahotelgrand.rs/>

⁸⁸ <http://www.tookrupanj.org.rs/sr/smestaj.html>

⁸⁹ <http://www.royaldrina.rs/>

Слика 52. Хотел „Royal Дрина”
(Извор: фото С. Марковић)

У 2004. години, у Радаљској бањи је отворен је *хотел „Извор”* капацитета 56 лежаја. У власништву је приватног предузећа „Стенс – турс” из Радаља. Изграђен на једној од бањских бушотина, са циљем акумулирања и загревања лековите воде за балнеолошке потребе. Данас је категорисан као одмаралиште. Усмерен је на развој омладинског туризма и туризма трећег доба. Гости објекта су углавном пензионери и спортске јуниорске екипе.

Туристичко – рекреативно насеље Велика Река и Туристичко – еколошка организација „Дрина” покретачи су развоја приватног сектора туризма. Број лежаја у приватном власништву је низак, са тенденцијом раста. Домаћинства која се баве сеоским туризмом поред пасивног боравка својим гостима нуде и могућност активног одмора (лов и риболов, сакупљање лековитог биља, шумског воћа и др.). Већина објеката је категорисана као домаћа радиноћ, издавање соба, кућа и апартмана, осим *етно – села „Вилине воде”*^{**} категорисаног као сеоско туристичко домаћинство са 2^{*}. Етно – село је у селу Радаљ, 4 km од пута Радаљ – Мали Зворник, на имању породице Јовић.

Изградња села започела је 2014. године, недалеко од лековитог локалитета Вилине воде. Централни део заузима ресторан и воденица. Етно – село је почело са радом 2016. године, када је угостило своје прве госте. Према речима власника, највећи број гостију долази викендом. Углавном су породице са малом децом или парови, као и путници у транзиту. Организовано, на излет, долазе гости који су стационирани у Бањи Ковиљачи.

Комплекс тренутно поседује један двокреветни бунгалов. У плану је изградња још 5-6 модерно опремљених бунгалова са садржајима за децу. Идеја власника је развој активног сеоског туризма, уређење и опремање туристичком инфраструктуром три пешачке стазе „здравља” и „лековитог биља”, у сарадњи са сектором за туризам општине Мали Зворник.

Током лета, најпосећенија су домаћинства поред реке Дрине, у насељу Велика Река. Посебно се истичу домаћинства која од додатних садржаја имају базен. *Мотел – ресторан „Дрински рај”* располаже са 12 соба (30 лежаја). Поред породица са малом децом и парова, акценат објекта је на *team building*-у. Највећи проценат су гости из Војводине и Београда, али и из градова у окружењу. *Апартмани „Дринска оаза”* располажу са 8 апартмана (34 лежаја). Циљна група *конака „Ракић”* су породице са малом децом, тј. гости на пасивном одмору, у 70% случајева риболовци. За професионалне риболовце интересантан је *„Риболовачки конак”*, капацитета 8 лежаја, категоризације 2^{**}.⁹⁰

На Борањи се налази *планинарски дом „Шарена буква”*, изграђен 60-тих година XX века, власништво планинарског друштва „Гучево” из Лознице. Дом је отвореног типа, у оквиру кога послује и депаданс капацитета две собе. Укупан капацитет је 40 лежаја.

⁹⁰ Подаци добијени на терену од власника објеката.

Највећи степен искоришћености смештајних капацитета је у време одржавања спортских („Дринска регата”) и риболовних манифестација („Сомовијада”). Динамика степена искоришћености смештајних капацитета указује на сезонални карактер пословања.

8.2. Промет туриста

Туристички промет⁹¹, као важан индикатор и незаобилазна компонента развијености туризма дестинације, представља синтетички, тј. збирни показатељ обима, динамике и структуре туристичких кретања. То је релевантан показатељ позиције дестинације на туристичком тржишту и може се приказати укупним бројем остварених долазака и ноћења туриста, као и висином прихода остварених на основу боравка туриста и др. (Denda & Stojanović, 2017; Стојановић, 2016).

Туристичка привреда у доњем Подрињу је неравномерно развијена, што потврђује и анализа туристичког тржишта приказана кроз остварени туристички промет, као показатеља туристичке развијености дестинације, и указује на достигнути степен њене туристичке развијености (Гајић et al., 2014). На општу туристичку посећеност, директан утицај има квалитет туристичке понуде и број лежаја у смештајним капацитетима (Ilić et al., 2017).

Доње Подриње је дестинација која у туристичком промету Републике Србије има миноран удео. Током 80-тих година XX века, на нивоу Републике Србије остварен је до сада забележен максимум промета, који до последње анализиране године (2018) није достигнут. Максимум промета који је остварен у доњем Подрињу током 80-тих година XX века, статистика је забележила 1985. године (Прилог Д). Доње Подриње је за дату годину, учествовало са око 4% у укупном промету на нивоу Републике, односно са 1,5% у доласцима туриста и 2,5% у укупном оствареном броју ноћења. Максимум долазака домаћих туриста и њихових ноћења такође је забележен 1985. године, док су доласци страних туриста остварили максимум 1982. године, а максимум у броју ноћења 1984. године. Подаци указују на учешће доњег Подриња са 1,8% у укупном броју долазака и 2,7% у укупном броју остварених ноћења домаћих туриста (1985), што је идентично на почетку анализираног периода дисертације (2003). Доласци страних туриста (1982) представљали су 0,4% укупног промета Републике, односно 2,4% укупног оствареног ноћења (1984), што је знатно ниже у односу на последњу анализирану годину дисертације (2018), када је забележен максимум у доласцима и ноћењима страних туриста за период 2003 – 2018. године.

У 2018. години, доње Подриње учествује са мање од 3% укупних долазака и ноћења туриста. На почетку анализираног периода, 2003. године, доње Подриње је у укупном промету туриста на нивоу Републике учествовало са 1,8% долазака туриста, а 2018. године са 1,7%. Слична ситуација је и у укупном оствареном броју ноћења. У 2003. години, остварено је 2,7% укупног броја ноћења на територији Републике, односно 2,9% од укупно остварених ноћења у 2018. години. Анализа указује да у структури туриста, у укупном промету на нивоу Републике, доње Подриње учествује са 1,8% у доласцима и 2,5% у ноћењима домаћих туриста, односно са 1,6% у доласцима и 3,9% у ноћењима страних туриста у 2003. години. У 2018. години, број долазака (2,5%) и остварених ноћења (3,3%) домаћих туриста, у укупном промету Републике, бележи благ раст, а број долазака (0,9%) и ноћења (2,2%) страних туриста незнатан пад.

Обим туристичког промета је директан показатељ успешног пословања туристичко – угоститељских објеката, тржишних кретања и развоја туризма у дестинацијама (Бјељак и др., 2006; Гајић et al., 2014). Приказан је бројем долазака и ноћења туриста, у односу на Општину/Град и туристичко место. Анализиран је кроз период од петнаест година (2003-2018), у временском интервалу од по пет година.

⁹¹ Републички завод за статистику не региструје доласке ноћења туриста у приватном смештају, услед чега је приказани промет туриста по туристичким дестинацијама и туристичким местима знатно мањи у односу на реално стање на терену.

У посматраном периоду (2003-2018), укупан туристички промет у доњем Подрињу бележи постепени раст до 2008. године, када наступа период стагнације и пад (32,4%), услед светске економске кризе која је имала негативан утицај на туристичку привреду у нашој земљи (Petrović et al., 2016; Ракић и др., 2014). На пад промета утицала је и промена власништва појединих туристичких објеката услед процеса приватизације, затварање појединих смештајних капацитета и прерасподела туристичких кретања домаћих туриста. Савремени туристички трендови, реновирање и отварање нових објеката, посебно оних у приватном власништву, подстицајне мере Владе Републике Србије (ваучери за боравак у Србији), један су од разлога раста промета (74,3%) за посматрани период (Табела 18).

Подаци о укупном промету туриста (Табела 18), и укупном оствареном броју ноћења (Табела 19), указују да је дестинација Град Лозница носилац туристичког промета у доњем Подрињу. На територији ове дестинације се налазе најзначајнији смештајни капацитети доњег Подриња, размештени у туристичким местима: Лозница, Бањи Ковиљачи и бањи Бадањи. Максимум долазака туриста (31.027), у укупном промету, на територији Града Лознице остварен је 2018. године, а минимум 2003. године (22.884).

Табела 18. Доласци туриста по Општинама/Градовима у периоду 2003 – 2018. године

2003. година			
Општина/Град	Доласци туриста		
	Укупно	Домаћи	Страни
Богатић	540	540	0
Шабац	8358	6883	1475
Лозница	22884	19023	3861
Крупањ	2353	2344	9
Мали Зворник	1661	1510	151
Укупно:	35796	30300	5496
2008. година			
Богатић	2922	2780	142
Шабац	4086	2610	1476
Лозница	30190	26193	3997
Крупањ	5778	5745	33
Мали Зворник	735	584	151
Укупно:	43711	37912	5799
2013. година			
Богатић	523	390	133
Шабац	3569	1854	1715
Лозница	23951	19653	4298
Крупањ	2962	2940	22
Мали Зворник	1986	1549	437
Укупно:	32991	26386	6605
2018. година			
Богатић	801	766	35
Шабац	17074	8977	8097
Лозница	31027	25027	6000
Крупањ	5908	5888	20
Мали Зворник	2697	2167	530
Укупно:	57507	42825	14682

Извор: ***(2003 – 2018). Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста. Републички завод за статистику, Београд.

Структура или расподела туристичког промета у дестинацији, приказана је у односу на Општину/Град и туристичко место, кроз доласке и ноћења домаћих и страних туриста. Статистички подаци указују да су главни носиоци туристичког промета доњег Подриња домаћи туристи. Број домаћих туриста у односу на стране, у укупном промету, већи је за 3-7 пута. Креће се у односу 7:1 за 2008. годину, односно 3:1 за 2018. годину. Указује на чињеницу да доласци страних туриста бележе константан раст, који за посматрани период (2003-2018) износи 167,1%. Доласци домаћих туриста, бележе осцилирајући тренд раста, који у односу на почетак и крај посматраног периода (2003 – 2018) износи 41,3%.

Најмањи број домаћих туриста (26.386) у укупном промету регистрован је 2013. године, а страних (5.496) 2003. године (Табела 18). Максималан број долазака домаћих (42.825) и страних (14.682) туриста је у 2018. години. Интересантно је да је највећи удео домаћих туриста у укупном промету забележен 2008. године (86,7%), а страних туриста 2018. године (25,5%), што не значи да је истих година остварен и максималан удео у броју остварених ноћења.

Број долазака домаћих и страних туриста на територији Града Лознице (2003 – 2018) бележи максимум долазака домаћих туриста (26.193) за 2008. годину, а страних туриста (6.000) за 2018. годину. Минималан број долазака домаћих (19.023) и страних (3.861) туриста остварен је 2003. године. Највећи удео домаћих туриста (86,7%) у туристичком промету остварен је 2008. године, а страних туриста (19,3%) 2018. године (Табела 18).

Велика разлика између укупног броја ноћења и укупног броја туриста указује на дужи просечан боравак туриста. Просечна дужина боравка је показатељ типа и врсте туристичких кретања карактеристичних за одређену дестинацију, али и остварених економских ефеката (Гарача и др., 2014). Најдужи укупан просечан боравак домаћих туриста (6,9 дана), остварен је 2013. године, а најкраћи (4,2 дана) 2018. године. За разлику од домаћих туриста, страни туристи су најдуже боравили на истраживаном подручју 2003. године (5,7 дана), а најкраће 2013. године (3,9 дана). Просечан боравак туриста, посебно страних, је значајан за локалну заједницу, јер утиче на друштвени производ кроз прилив динарских и девизних средстава.

Посматрано по Општинама/Градовима (Табела 19) најдуже задржавање домаћих туриста регистровано је на територији општине Богатић (11 дана), 2003. године. Најдужи боравак и домаћих и страних туриста забележен је на територији Града Лознице, где су 2013. године, домаћи туристи у просеку боравили 8,2 дана, а страни 5,1 дан. Последица је чињенице да су доминирали они посетиоци који су боравили у туристичким и бањским центрима (Бањи Ковиљачи и Бањи Бадањи), ради опоравка и лечења (Табела 21).

Релативно уједначен боравак домаћих туриста, у десетогодишњем периоду (2008-2018), забележен је на територији општине Крупањ, рекреативном центру Рађевине. Смештајни капацитети општине (нпр. *Spa хотел „Гранд“***), користе се за ђачке екскурзије и рекреативну наставу, што је условило да је просечан боравак домаћих туриста износио 4,5 дана 2013. године, када је достигао свој максимум, иако је максимум ноћења остварен 2018. године (24.302). Према овим подацима може се закључити да је 2013. године просечан боравак туриста дужи у односу на 2018. годину (Табела 19).

Дужи или краћи боравак туриста директан је показатељ оствареног броја ноћења (Табела 19). Пораст остварених ноћења исказује се индикатором – *индекс пораста*. Укупан пораст остварених ноћења (2003 – 2018) у доњем Подрињу износио је 151. Максималан пораст ноћења домаћих туриста (135) остварен је 2008. године, а страних (256) 2018. године. Највећи индекс пораста остварених ноћења регистрован је на територији Града Лознице, где је максимум индекса пораста остварених ноћења домаћих туриста (149) статистика забележила 2008. године. Индекс пораста остварених ноћења страних туриста (310), на поменутој територији, достигао је максимум 2018. године.

Табела 19. Ноћења туриста по Општинама/Градовима у периоду 2003 – 2018. године

2003. година					
Општина/Град	Ноћења туриста			Просечан број ноћења	
	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
Богатић	5941	5941	/	11,0	/
Шабац	17045	13418	3627	1,9	2,5
Лозница	142770	115228	27542	6,1	7,1
Крупањ	7319	7303	16	3,1	1,8
Мали Зворник	4279	4028	251	2,7	1,7
Укупно:	177354	145918	31436	4,8	5,7
2008. година					
Богатић	4141	3862	279	1,4	2,0
Шабац	8183	4763	3420	1,8	2,3
Лозница	194188	172298	21890	6,6	5,5
Крупањ	14185	14143	42	2,5	1,3
Мали Зворник	2891	2559	332	4,4	2,2
Укупно:	223588	197625	25963	5,2	4,5
2013. година					
Богатић	977	757	220	1,9	1,7
Шабац	9874	3355	6519	1,8	3,8
Лозница	182948	161134	21814	8,2	5,1
Крупањ	13450	13340	110	4,5	5,0
Мали Зворник	3610	2967	643	1,9	1,5
Укупно:	210859	181553	29306	6,9	4,4
2018. година					
Богатић	1021	957	64	1,3	1,8
Шабац	40396	15461	24935	1,7	3,0
Лозница	162319	131631	30688	5,3	5,1
Крупањ	24354	24302	52	4,1	2,6
Мали Зворник	7163	6396	767	2,9	1,5
Укупно:	235253	178747	56506	4,2	3,9

Извор: ^{***}(2003 – 2018). Промет туриста – ноћења домаћих и страних туриста. Републички завод за статистику, Београд.

Просечно задржавање домаћих и страних туриста у осталим Општинама/Градовима у просеку је веома кратак. Углавном се ради о учесницима фестивала, културно – спортских манифестација, конгресних скупова, пословним људима, али и све учесталијим групама страних туриста (Кинези, Кореанци и др.), који у оквиру тзв. „Балканске туре”, користе повољне услуге смештајних капацитета (нпр. хотел „Royal Drina” у Малом Зворнику). Услед тога, на територији општине Мали Зворник изражен је индекс пораста укупног броја остварених ноћења, који за период (2003 – 2018) износи 1.397. Индекс пораста ноћења страних туриста (9.934), последица је долазака организованих група, за разлику од индекса пораста ноћења домаћих туриста (604), као последице њиховог дужег боравка у Радаљ бањи.

Укупан обим промета по туристичким местима у периоду 2003-2018. године, бележи раст од 52,4%. Промет домаћих туриста порастао је за 32,7%, а страних туриста за 161,7%. Подаци указују на пад промета након 2008. године, што значи да је у петогодишњем периоду (2008/2013), укупан промет туриста по туристичким местима опао за 25,8%, што се одразило на смањен број долазака домаћих (-31,1%) и повећан број долазака страних (+9,2%) туриста. У наредном петогодишњем периоду (2013/2018), раст укупног промета за 68,2%, условио је

раст долазака домаћих (53,9%) и страних (127,2%) туриста. Највећи удео домаћих туриста (88,8%) у укупном промету регистрован је 2003. године, а страних (26,4%) 2018. године.

Табела 20. Доласци туриста по туристичким местима за период 2003 – 2018. године

2003. година			
Општина/Град	Доласци туриста		
	Укупно	Домаћи	Страни
Богатић	540	540	/
Шабац	8358	6883	1475
Лозница	3342	2833	509
Бања Ковиљача	19542	16190	3352
Доња Бадања	/	/	/
Крупањ	2353	2344	9
Мали Зворник	1661	1510	151
Радаљ бања	/	/	/
Укупно:	35796	30300	5496
2008. година			
Богатић	2922	2780	142
Шабац	4086	2610	1476
Лозница	7747	6910	837
Бања Ковиљача	22443	19283	3160
Доња Бадања	/	/	/
Крупањ	5778	5745	33
Мали Зворник	735	584	151
Радаљ бања	/	/	/
Укупно:	43711	37912	5799
2013. година			
Богатић	523	390	133
Шабац	3026	1584	1442
Лозница	3307	3062	245
Бања Ковиљача	20644	16591	4053
Доња Бадања	/	/	/
Крупањ	2962	2940	22
Мали Зворник	1986	1549	437
Радаљ бања	/	/	/
Укупно:	32448	26116	6332
2018. година			
Богатић	801	766	35
Шабац	17074	8977	8097
Лозница	3614	3449	165
Бања Ковиљача	24156	18618	5538
Доња Бадања	332	332	0
Крупањ	5908	5888	20
Мали Зворник	2464	1934	530
Радаљ бања	233	233	0
Укупно:	54582	40197	14385

Извор: ***(2003 – 2018). Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста по туристичким местима. Републички завод за статистику, Београд.

Обим промета по туристичким местима најизраженији је у Бањи Ковиљачи, која представља примарну туристичку дестинацију доњег Подриња. У петнаестогодишњем периоду (2003-2018) туристички промет бележи раст од 23,6%, односно раст броја долазака домаћих туриста увећан је за 14,9%, а страних за 65,2%. Максималан број домаћих туриста (19.283) у Бањи Ковиљачи забележен је 2008. године, а страних (5.538) 2018. године.

Просечан боравак у туристичким местима доњег Подриња (Табела 21), указује на најдужи боравак домаћих туриста (6,9 дана) 2013. године, а страних (5,7 дана) 2003. године. Домаћи туристи су најдуже боравили (11,0 дана) у туристичком месту Богатић 2003. године, у Доњој Бадањи (10,2 дана) 2018. године, у Бањи Ковиљачи (9,1 дан) 2013. године и Радаљ бањи (7,8 дана) 2018. године, а страни у Бањи Ковиљачи 2003. године (77,8 дана). Међу страним туристима доминирају гости из бивших Југословенских република, који углавном долазе ради одмора и лечења.

Боравак туриста у претходно наведеним туристичким местима директан је показатељ остварених ноћења домаћих и страних туриста и степена искоришћености смештајних капацитета, односно структуре туристичког промета. Дужина боравка домаћих туриста, посебно у Доњој Бадањи и Радаљ бањи, где статистика не бележи долазак страних туриста, указује да је реч о туристима на лечењу, опоравку и рехабилитацији.

Подаци из Табеле 21. указују да је максималан број ноћења у доњем Подрињу остварен је 2018. године (225.142), а минималан 2003. године (177.354). Односно да су домаћи туристи остварили максимум ноћења (197.625) 2008. године, а страни (55.567) 2018. године. Минимум ноћења домаћих туриста (145.918) забележен је 2003. године, а страних (25.963) 2008. године.

Индекс пораста укупног броја ноћења, у туристичким местима доњег Подриња, за период 2003-2018. године износио је 102. Максималан индекс пораста ноћења домаћих туриста (135) остварен је 2008. године, а страних туриста (193) 2018. године. Индекс пораста броја ноћења у Бањи Ковиљачи за 2008. годину, када је достигао максимум, износио је 134. Исте године, у Бањи Ковиљачи је регистрован и максималан индекс пораста остварених ноћења домаћих туриста (148), док је максималан индекс пораста ноћења страних туриста (14) остварен 2018. године.

Поред Бање Ковиљаче, евидентни су и индекси пораста броја ноћења у туристичким местима: Шабац, Крупањ и Мали Зворник. Укупан индекс пораста ноћења у Шапцу (4.936) остварен је у 2018. години и последица је раста укупног туристичког промета (355,4%) у односу на 2013. годину. Настао је као резултат одржавања бројних домаћих и међународних културно – спортских манифестација на територији Града Шапца, које привлаче учеснике и посетиоце из земље и иностранства.

Индекс укупног пораста остварених ноћења у општини Крупањ такође је остварен 2018. године (332). Интересантно је да се иста вредност индекса пораста (332) везује и за пораст остварених ноћења домаћих туриста. Подаци указују да у структури гостију доминирају домаћи туристи у односу на стране. У последњој посматраној години (2018), домаћи туристи чинили су 99,7% укупног промета, у односу на стране (0,21%).

Слична ситуација је и на територији општине Мали Зворник. Укупан индекс пораста остварених ноћења, за посматрани период, износио је 248. Индекс пораста остварених ноћења домаћих туриста износио је 250, а страних 306. Последица су повећаног броја домаћих туриста на стационару у Радаљ бањи, и великог броја страних туриста који посећују културне знаменитости Малог Зворника или су учесници познатих спортских манифестација.

Табела 21. Ноћења туриста по туристичким местима у периоду 2008 – 2018. године

2003. година					
Општина/Град	Ноћења туриста			Просечан број ноћења	
	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
Богатић	5941	5941	/	11,0	/
Шабац	17045	13418	3627	1,9	2,5
Лозница	10037	8534	1503	3,0	3,0
Бања Ковиљача	132733	106694	26039	6,6	7,8
Доња Бадања	/	/	/	/	/
Крупањ	7319	7303	16	3,1	1,8
Мали Зворник	4279	4028	251	2,7	1,7
Радаљ бања	/	/	/	/	/
Укупно:	177354	145918	31436	4,9	5,7
2008. година					
Богатић	4141	3862	279	1,4	2,0
Шабац	8183	4763	3420	1,8	2,3
Лозница	15729	14265	1464	2,1	1,7
Бања Ковиљача	178459	158033	20426	8,2	6,5
Доња Бадања	/	/	/	/	/
Крупањ	14185	14143	42	2,5	1,3
Мали Зворник	2891	2559	332	4,4	2,2
Радаљ бања	/	/	/	/	/
Укупно:	223588	197625	25963	5,2	4,5
2013. година					
Богатић	977	757	220	1,9	1,7
Шабац	8870	2867	6003	1,8	3,8
Лозница	11139	10457	682	3,4	2,8
Бања Ковиљача	171809	150677	21132	9,1	5,2
Доња Бадања	/	/	/	/	/
Крупањ	13450	13340	110	4,5	/
Мали Зворник	3610	2967	643	1,9	1,5
Радаљ бања	/	/	/	/	/
Укупно:	209855	181065	28790	6,9	4,5
2018. година					
Богатић	1021	957	64	1,3	1,8
Шабац	40396	15461	24935	1,7	3,0
Лозница	12547	12131	416	3,5	2,5
Бања Ковиљача	136282	106949	29333	5,7	5,3
Доња Бадања	3379	3379	0	10,2	0
Крупањ	24354	24302	52	4,1	2,6
Мали Зворник	5339	4572	767	2,9	1,5
Радаљ бања	1824	1824	0	7,8	0
Укупно:	225142	169575	55567	4,2	3,9

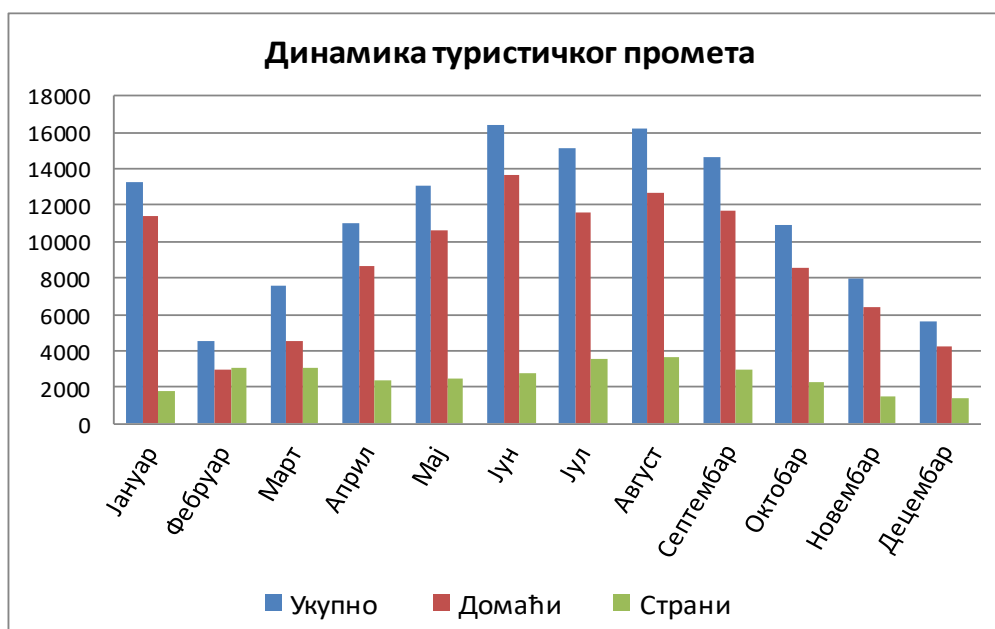
Извор: *** (2003 – 2018). Промет туриста – ноћења домаћих и страних туриста по туристичким местима. Републички завод за статистику, Београд.

Динамика⁹² или раст туристичког промета у одређеном временском периоду указује на доласке и ноћења домаћих и страних туриста по месецима током године. Показатељ је искоришћености и попуњености смештајних капацитета у дестинацији (Vujić & Gajić, 2015). Сезоналност туристичког промета је последица велике концентрације туриста за време главне сезоне (лето – зима) или подсезоне (пролеће – јесен), и одликује већину дестинација у нашој земљи (Јовичић, 2002; Milosavljević et al., 2015; Papić-Blagojević et al., 2016).

Анализа динамике промета у доњем Подрињу урађена је кроз ноћења туриста у Бањи Ковиљачи, носиоца туристичког промета дестинације, на основу доступних података за 2018. годину. Посматрано по месецима уочава се неуједначеност у ноћењима домаћих и страних туриста. Један од разлога је релативно равномеран распоред домаћих гостију који током године долазе ради здравствено – лечилишних потреба у односу на госте који долазе у дестинацију за време годишњих одмора, верских празника, продуженог викенда, ђачких екскурзија и рекреативних настава или као учесници или посетиоци разних манифестација. Иностранци гости, су углавном учесници екскурзионих кретања, конгреса и скупова, који се током године организују у бањи, а мали је проценат оних који долазе ради лечења и опоравка, што условљава краћа задржавања и релативно низак просечан број ноћења.

Највећа концентрација туриста је током пролећа, када се достиже максимум туристичког промета, мај месец (3.102). За зимски период године (децембар – март) се везује минимум туристичког промета, када је најмања концентрација туриста у бањи. Минимум промета остварен је у фебруару месецу (921). Последица овакве концентрације туриста је остваривање око 83,5% укупног годишњег промета, током пролећних и летњих месеци, док се током зимских месеци оствари 16,5% укупног годишњег промета. Током године, главни посетиоци бање су гости на лечењу, с тим да се у пролеће и јесен број гостију повећава услед ђачких екскурзија, рекреативних настава и кампова за младе. Највећи број гостију, који током летњих месеци борави у бањи, су домаћи туристи на годишњем одмору.

Графикон 1. Ноћења туриста у Бањи Ковиљачи по месецима за 2018. годину
Извор: *** (2018). Промет туриста по месецима. Републички завод за статистику, Београд.

Подаци са Графикон 1. указују да се највећи број ноћења туриста оствари током лета (јун – септембар), односно у јуну месецу, а релативно велики број ноћења је и током августа,

⁹² Динамика или сезоналност туристичког промета биће детаљно приказана у резултатима истраживања применом индикатора функционалности и одрживости развоја туризма.

јула и септембра. Током ових месеци, проценат искоришћености смештајних капацитета је највећи. Најмањи број ноћења гостију је током фебруара и новембра месеца. У фебруару је остварен и минимум промета туриста за 2018. годину, што условљава и најмањи проценат искоришћености смештајних капацитета и приходе по основу услуга ноћења и исхране.

8.3. Гранични промет возила и путника

Од укупне дужине водене границе (220 km), између Републике Србије и Босне и Херцеговине, 91 km границе припада доњем Подрињу. На овом сектору се налазе три гранична прелаза за друмски саобраћај (Мали Зворник, Трбушница и Бадовинци), који су отворени током целе године, 24 часа. Гранични прелаз Бадовинци, изузет је из статистичке анализе промета путничких моторних возила и путника, из разлога што у званичној статистици (Републички завод за статистику, Београд) нема јавно доступних података.

Табела 22. Укупан гранични промет путничких моторних возила и путника
Босна и Херцеговина – Република Србија (2013 – 2018)

Година	Улаз			
	Возила			
	Укупно	Путничка возила	Аутобуси	Мотоцикли
2013.	1652409	1618008	31150	3251
2014.	1481544	1452634	26893	2017
2015.	1661917	1632336	26908	2673
2016.	1530223	1501557	26274	2392
2017.	1604174	1576286	25591	2297
2018.	1996287	1996340	28138	1809
Укупно:	9926554	9777161	164954	14439

Извор:*** (2013-2018). Гранични промет путничких моторних возила и путника. Републички завод за статистику, Београд.

Након распада бивше Југославије, промет путника и путничких возила на граничним прелазима са Босном и Херцеговином одвијао се у складу са тренутном економском и политичком ситуацијом. Промет који је за посматрани период (2013 – 2018) остварен на граничним прелазима на улазу из Босне и Херцеговине у Србију, представља 21,7% укупног оствареног промета на нивоу Републике на улазу у земљу (45.811.454). Гранични промет остварен на прелазима са Босном и Херцеговином је на другом месту, одмах после промета оствареног на граничним прелазима са Хрватском. На основу приказаних података (Табела 22.) закључује се да укупан промет путничких моторних возила, која су из Босне и Херцеговине ушла на територију Републике Србије, бележи раст од 20,8%.

На граничним прелазима у доњем Подрињу (Мали Зворник и Трбушница), за посматрани период (2013 – 2018), остварено је 42,3% у односу на укупни промет путничких моторних возила који се оствари на свим граничним прелазима са Босном и Херцеговином (9.926.554). Највећи удео у оствареном промету имају путничка моторна возила (43,3%) и аутобуси (29,5%). Висок проценат броја моторних возила није занемарљив и свакако је користан податак како за носиоце туристичке понуде, тако и за менаџмент локалних туристичких организација, посебно ако се узме у обзир чињеница да говоримо о возилима и путницима који су у транзиту, а који представљају потенцијалне туристе.

Статистички подаци (Табела 23.) указују да је на граничном прелазу Мали Зворник промет путника интензивнији у односу на гранични прелаз Трбушница. Један од разлога је постојање два гранична прелаза у Малом Зворнику, за друмски и малогранични пешачки саобраћај. Пешачки прелаз, на мосту краља Александра, намењен је грађанима Малог

Зворника и Зворника. Обавља се на основу личне карте и без царина. Мост представља туристичку атракцију и место одржавања Зворничког културног лета „Људи и мостови”.

Приказани подаци указују на максималан промет путника, на прелазима у доњем Подрињу, у 2018. години (1.041.777). У просеку, промет путника на граничним прелазима у Малом Зворнику је за 10 – 20% већи у односу на гранични прелаз Трбушница. Највећа разлика у оствареном промету забележена је 2016. године, када је на прелазима у Малом Зворнику регистровано 39,1% више путника у односу на гранични прелаз Трбушница.

Табела 23. Гранични промет путничких моторних возила и путника на граничним прелазима у доњем Подрињу (2013 – 2018)

2013. година					
Гранични прелаз	Улаз				
	Укупно	Путничка возила	Аутобуси	Мотоцикли	Путници
Мали Зворник	244436	238362	6045	29	474593
Трбушница	325113	322275	2743	95	421849
Укупно:	569549	560637	8788	124	896442
2014. година					
Мали Зворник	266612	260585	6027	/	489886
Трбушница	417076	414596	2480	/	401251
Укупно:	683688	675181	8507	/	891137
2015. година					
Мали Зворник	301119	294893	5938	288	452603
Трбушница	496514	493886	2628	/	411456
Укупно:	797633	788779	8566	288	864059
2016. година					
Мали Зворник	342073	336652	5384	37	454279
Трбушница	317143	315359	1779	5	326647
Укупно:	659216	652011	7163	42	780926
2017. година					
Мали Зворник	299475	293931	5544	/	454537
Трбушница	397788	396198	1590	/	382642
Укупно:	697263	690129	7134	/	837179
2018. година					
Мали Зворник	444142	438039	6067	36	547623
Трбушница	433872	431416	2456	/	494154
Укупно:	878014	869455	8523	36	1041777
Тотал:	4285363	4236192	48681	490	5311520

Извор:*** (2013 – 2018). Гранични промет путничких моторних возила и путника на граничним прелазима. Републички завод за статистику, Београд.

У циљу привлачења транзитних путника као потенцијалних гостију неопходна је сарадња јавног и приватног сектора, јер се кроз маркетиншке активности јавно – приватног партнерства могу остварити значајни економски ефекти по локалну заједницу. Предузимањем одређених стратешких мера (отварање туристичких инфо – центара на граничним прелазима, разне промотивне активности туристичких вредности и др.), само су један од видова мотивације и привлачења путника који на претходно поменутих граничним прелазима улазе на територију Републике Србије, тј. доњег Подриња.

9. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања указују да доње Подриње може имати улогу покретача развоја туризма у пограничном пределу Републике Србије према Босни и Херцеговини, јер представља дестинацију која је препозната, али недовољно искоришћена и афирмисана на туристичком тржишту. Као перспективна дестинација која располаже комуникационим, атрактивним и рецептивним факторима, доње Подриње је погодно и веома интересантно за планирање и развој селективних облика туризма (туризам догађаја, „путеви културе”, градски, рурални, бањски, конгресни и др.), и у складу са тим требало би формирати аутентичне и „интегрисане туристичке производе”,⁹³ као кључне факторе позиционирања дестинације на конкурентном туристичком тржишту.

Тренутно стање развоја туризма (2018) указује да доње Подриње у укупном промету туриста на нивоу Републике Србије учествује са 1,7% у оствареним доласцима и 2,9% у оствареним ноћењима туриста, док смештајни капацитети дестинације представљају 3,3% укупног броја пословних јединица на нивоу Републике. Детаљнија анализа тренутног стања развоја туризма урађена је применом индекса функционалности, компаративних индикатора ЕУ и UNWTO и анкетним истраживањем на терену, у односу на Општину/Град.

9.1. Анализа резултата примене индекса функционалности туризма

Индекси функционалности туризма представљају статистички променљиве компоненте за мерење и праћење одређених појава у времену и простору. У зависности од појаве која се мери, могу се поделити на индексе за мерење степена развоја дестинације и индексе за мерење интензитета туристичког промета у дестинацији. За утврђивање степена развоја дестинације коришћени су следећи индекси: *Деферт – Баретје, густина размештаја смештајних капацитета, искоришћеност смештајних капацитета, индекс развијености смештајних капацитета и индекс коришћења земљишта*. Вредности индекса, приказане у Табели 24, указују на стање у дестинацији на почетку и крају посматраног периода.

Табела 24. Индекси функционалности развоја дестинације (2003 – 2018)

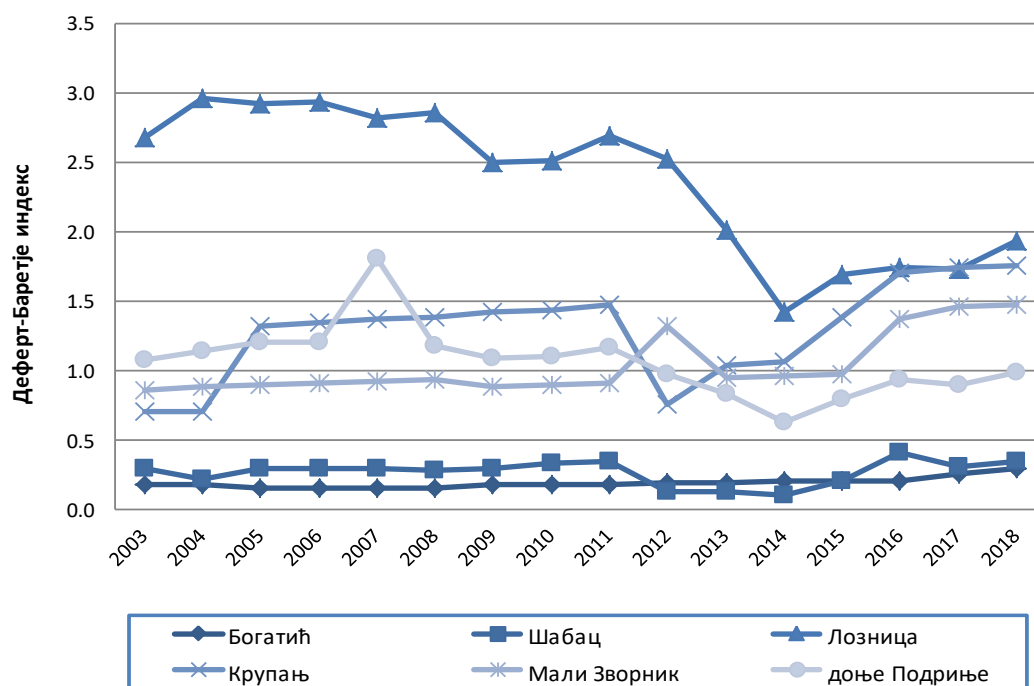
Општина/Град	Година	<i>T(f)</i>	<i>ITD</i>	<i>IACU</i>	<i>IAFD</i>	<i>ILU</i>
Богатић	2018	0,29	20	3,59	20,27	71,43
	2003	0,18	15	27,58	9,15	87,48
Шабац	2018	0,35	48	28,75	44,34	160,59
	2003	0,29	44	13,30	23,81	165,01
Лозница	2018	1,94	239	30,46	21,25	173,71
	2003	2,68	377	16,94	9,91	178,08
Крупањ	2018	1,76	80	24,26	21,48	62,90
	2003	0,70	41	14,46	16,81	65,11
М.Зворник	2018	1,48	92	11,61	15,96	76,54
	2003	0,86	66	9,69	13,73	85,22
доње Подриње	2018	0,99	102	27,23	24,30	128,21
	2003	1,08	129	16,31	12,00	134,56

Извор: ***(2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

⁹³ Светска туристичка организација (WTO) предложила је једанаест туристичких производа будућности (сунце и море – интерконтинентална путовања, комбинована путовања, кружне туре, градски одмор, пословни туризам + МИЦЕ, посебна интересовања – доживљаји и искуства, специјални догађаји, планине и језера, наутички туризам, рурални туризам, здравствени туризам). Кроз селективне облике туризма, доње Подриње може да оствари ефекте у производима везаним са коришћење природе и здравствени, рурални и културни туризам.

Најмеродавнији показатељ туристичког значаја дестинације је индекс туристичке функције Деферт – Баретје. Представља однос укупног броја лежаја и броја становника. Указује на степен изграђености дестинације и да ли и у којој мери развој туризма подстиче и интензивира изградњу објеката за смештај гостију. Односно, да ли развој туризма утиче на очување културног идентитета локалне заједнице и архитектонског изгледа дестинације.

Резултати истраживања указују на незнатне промене у вредностима индекса, које се најчешће јављају као последица реструктурирања застарелих смештајних капацитета. У посматраном периоду (2003 – 2018), пад вредности $T(f)$ индекса карактеристичан је за дестинацију доње Подриње, али и за Град Лозницу као једну од туристичких дестинација. Последица је затварања застарелих основних смештајних капацитета, првенствено хотела (нпр. виле „Босна” и „Ковиљача”), који чекају реконструкцију или приватизацију.

Графикон 2. Деферт – Баретје индекс

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

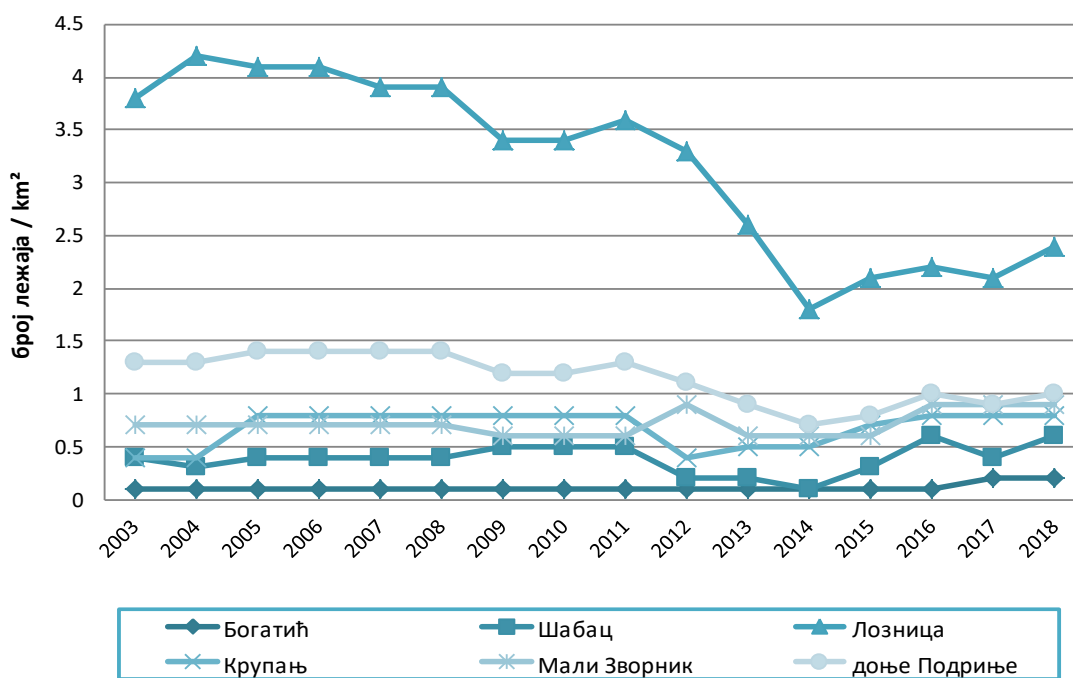
На Графикону 2. приказане су осцилације у $T(f)$ индексу. Пад вредности индекса нужно не значи и пад туристичког значаја дестинације, већ је последица смањења броја лежаја услед промене власништва или затварања појединих објеката, али и смањења броја локалног становништва. Раст вредности $T(f)$ индекса директно је везан за повећање броја лежаја, услед реконструкције старих и изградње нових смештајних капацитета.

Уочава се да је $T(f)$ индекс релативно константан за општину Богатић и Град Шабац, уз благ раст од 2016. године. Вредности индекса за општину Богатић крећу се од 0,18 до 0,29, а за Град Шабац од 0,29 до 0,35. Благ пораст $T(f)$ индекса у општини Богатић (+0,11), указује не само на повећање броја лежаја у дестинацији, већ и на њен значај и препознатљивост на туристичком тржишту након изградње Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”. Слична ситуација је и у Граду Шапцу. Минорни раст $T(f)$ индекса (+0,06) настао је услед реконструкције и проширења капацитета хотела „Слобода”. Раст $T(f)$ индекса у општини Мали Зворник (+ 0,62) доводи се у везу са порастом броја лежаја у домаћој радиности као и приватних капацитета у оквиру туристичког насеља Велика река, што указује на постепену афирмацију општине Мали Зворник као туристичке дестинације и њен туристички значај на туристичком тржишту. Изразите осцилације у вредности индекса карактеристичне су за општину Крупањ и Град Лозницу. $T(f)$ индекс за општину Крупањ

показује интензиван раст (+1,21) за период 2005-2012. године, након чега вредности индекса опадају, да би од 2013. године бележиле поновни раст (+0,72). Настале осцилације су последица затварања оmlадинског хотела „Бела Црква – Дом младих задругара” и адаптације и реконструкције хотела „Гранд” у центру Крупња. $T(f)$ индекс за Град Лозницу, у посматраном периоду (2003-2018), креће се у распону од 2,68 до 1,94 (-0.74), с тим да бележи пад у периоду 2011-2014. године (-1,28), а потом раст (+0,52). Осцилације $T(f)$ индекса последица су реконструкције старих (хотел „МК” – настао реновирањем Омладинског насеља „Младост Ad Drinum”) и отварања нових капацитета („Клуб Будимлија”).

Вредности резултата, приказаних на Графикону 2, указују да је $T(f)$ индекс за све дестинације доњег Подриња као и за доње Подриње у целини мањи од 4, што према класификацији туристичких дестинација сврстава доње Подриње у дестинацију са минорном, готово непостојећом активношћу туриста. Вредности $T(f)$ индекса потврђују да локална заједница није угрожена интензивном изградњом туристичке инфраструктуре, што је потврђено применом додатних индекса за утврђивање степена развоја дестинације.

Густина размештаја смештајних капацитета (ITD) коришћена је као допуна $T(f)$ индексу. ITD је однос укупног броја лежаја у дестинацији на 100 km^2 .

Графикон 3. Густина размештаја смештајних капацитета

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

На основу резултата истраживања (Графикон 3), може се закључити да ITD индекс директно зависи од промене боја лежаја у дестинацијама доњег Подриња. Константан је једино за дестинацију општина Богатић, уз благо повећање након 2016. године, као резултат раста броја лежаја (+23), за период 2016-2018. године, услед повећања смештајних капацитета Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”. Највеће промене у ITD индексу бележи дестинација Град Лозница, што потврђују и резултати $T(f)$ индекса. Настале су услед адаптације, промене категоризације, приватизације или затварања капацитета за смештај гостију. У посматраном периоду (2003 – 2018), број лежаја је смањен за 138, односно за $1,38 \text{ лежаја/km}^2$.

Добијени резултати указују да густина смештајних капацитета у доњем Подрињу и његовим дестинацијама не утиче и не угрожава културни идентитет локалне заједнице, односно да су смештајни капацитети архитектонски прилагођени постојећим амбијенталним целинама, чиме се не нарушава атрактивност дестинације. *ITD* индекс у комбинацији са индексом коришћења земљишта (*ILU*), указује на оптерећеност и притисак на дестинацију. Највећи притисак, укупним бројем туриста и локалног становништва, забележен је у дестинацијама Град Лозница и Град Шабац за 2018. годину (Табела 24). Приметно је да је степен коришћења земљишта за све дестинације доњег Подриња у благом опадању. У посматраном периоду (2003 – 2018), *ILU* индекс за општину Крупањ износи $-2,21$ особа/ km^2 , Град Лозницу $-4,37$ особа/ km^2 , Град Шабац $-4,42$ особа/ km^2 , општину Мали Зворник $-8,68$ особа/ km^2 и општину Богатић $-16,05$ особа/ km^2 . Разлог оваквог стања је демографске природе, тј. пад наталитета и смањење броја локалног становништва уз постепени раст броја туриста и уз повећање или смањење броја лежаја.

Сезоналност туристичког промета, кроз промене у броју долазака и ноћења туриста, утиче на искоришћеност смештајних капацитета (*IACU* индекс), који као индикатор степена развоја дестинације, указује на рентабилност пословања туристичко – угоститељских објеката и њихову конкурентност на туристичком тржишту. Процент искоришћености и попуњености смештајних капацитета директно зависи од оствареног броја ноћења и врсте селективних облика туризма који су развијени у дестинацији и указује на нерентабилно пословање смештајно – угоститељских капацитета ($< 40\%$ искоришћености) у свим дестинацијама доњег Подриња за 2018. годину (Табела 24).

Резултати истраживања, на почетку и крају посматраног периода (2003 – 2018), указују на драстичан пад искоришћености капацитета у општини Богатић ($-23,99\%$). На територији ове дестинације дошло је до раста броја лежаја уз смањење броја ноћења и повезано је са интензивним развојем дневног и викенд туризма Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд“. Остале дестинације, на почетку и крају посматраног периода (2003 – 2018), бележе раст у степену искоришћености капацитета (Град Шабац $15,45\%$, Град Лозница $13,52\%$, општина Крупањ $9,8\%$, и општина Мали Зворник $1,92\%$), што је директна последица повећања броја остварених ноћења и повећања броја лежаја, а најбоље се види кроз индекс развијености смештајних капацитета (*IAFD*).

IAFD индексом се изражава колико туриста користи један лежај. Према резултатима истраживања, број туриста по лежају бележи рааст (Табела 24). За посматрани период истраживања (2003 – 2018), индекс бележи раст у свим дестинацијама. У општини Богатић *IAFD* индекс има вредност $11,12$ туриста/лежају, у Граду Шапцу $20,53$ туриста/лежају, општини Крупањ $4,67$ туриста/лежају и општини Мали Зворник $2,23$ туриста/лежају. Последица је повећања броја долазака туриста и броја лежаја. У Граду Лозница *IAFD* индекс износи $11,34$ туриста/лежају и јавља се услед раста броја долазака туриста и смањења броја лежаја, односно на мањи број лежаја долази већи број туриста. Највећи раст у броју долазака туриста, преко 50% у односу на 2003. годину, имају дестинације Град Шабац, општина Крупањ и општина Мали Зворник, што се уочава и кроз *IACU* индекс.

Интензитет туристичког кретања у дестинацији (Табела 25) је директни показатељ њеног степена афирмисаности и препознатљивости на туристичком тржишту. Посматра се кроз основне елементе промета (обим, динамику и структуру), а применом следећих индекса: *Чарват индекс*, *Шнајдер индекс*, *индекс густине туристичког промета* и *просечна дужина боравка туриста*.

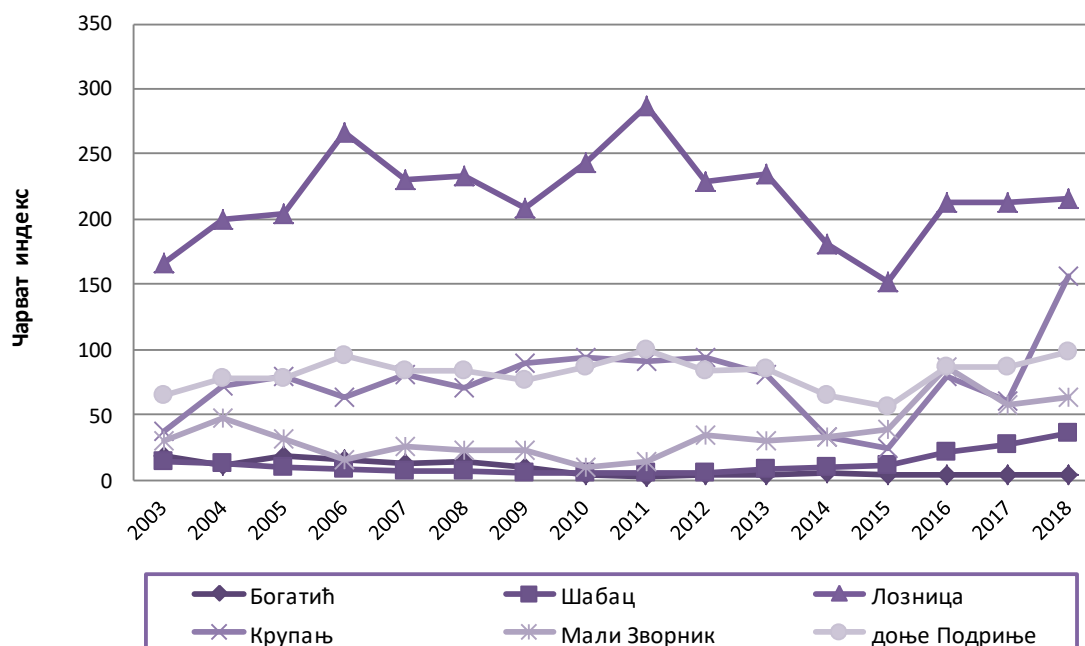
Чарват индекс и *Шнајдер индекс* као најбољи показатељи интензитета туристичког промета у дестинацији, указују на осцилације у укупном броју остварених ноћења и броју долазака туриста. Висок ниво интензитета туризма штетно утиче на локалну заједницу, јер нарушава њен културни идентитет, а може довести и до умањења квалитета туристичког доживљаја у дестинацији. Неконтролисани развој туризма за последицу има појаву сатурације туристичке дестинације.

Табела 25. Индекси функционалности интензитета промета дестинације (2003 – 2018)

Општина/Град	Година	<i>Tch</i>	<i>Ts</i>	<i>TTD</i>	<i>TALS</i>
Богатић	2018	3,83	3,01	0,57	1,27
	2003	17,98	1,63	0,39	11,00
Шабац	2018	36,42	15,40	5,87	2,37
	2003	13,84	6,79	2,87	2,04
Лозница	2018	215,60	41,21	13,89	5,23
	2003	165,81	26,58	10,24	6,24
Крупањ	2018	156,10	37,87	4,73	4,12
	2003	36,75	11,81	1,88	3,11
М.Зворник	2018	62,91	23,60	4,02	2,66
	2003	30,52	11,85	2,47	2,58
доње Подриње	2018	98,09	24,01	6,79	4,09
	2003	64,20	12,96	4,22	4,95

Извор: ***(2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Сатурација туристичке дестинације посматра се кроз *индекс туристичке сатурације* или *Чарват индекс (Tch)*, који указује на степен културне сатурације локалне средине, односно на оптерећеност и притисак на дестинацију укупним бројем туриста, а кроз остварени број ноћења на 100 становника. Број остварених ноћења, као економски показатељ развоја дестинације, директно утиче на степен искоришћености смештајних капацитета (*IACU* индекс), просечно задржавање туриста у дестинацији (*TALS* индекс), односно на висину прихода од потрошње туриста као и наплаћених боравишних такси. Овако остварени приходи остају у каси локалне заједнице која их даље улаже у промоцију и развој туризма. Резултати истраживања указују да се највећи број ноћења оствари у Граду Лозници, што је око 70% од укупног броја остварених ноћења у доњем Подрињу.

Графикон 4. Чарват индекс

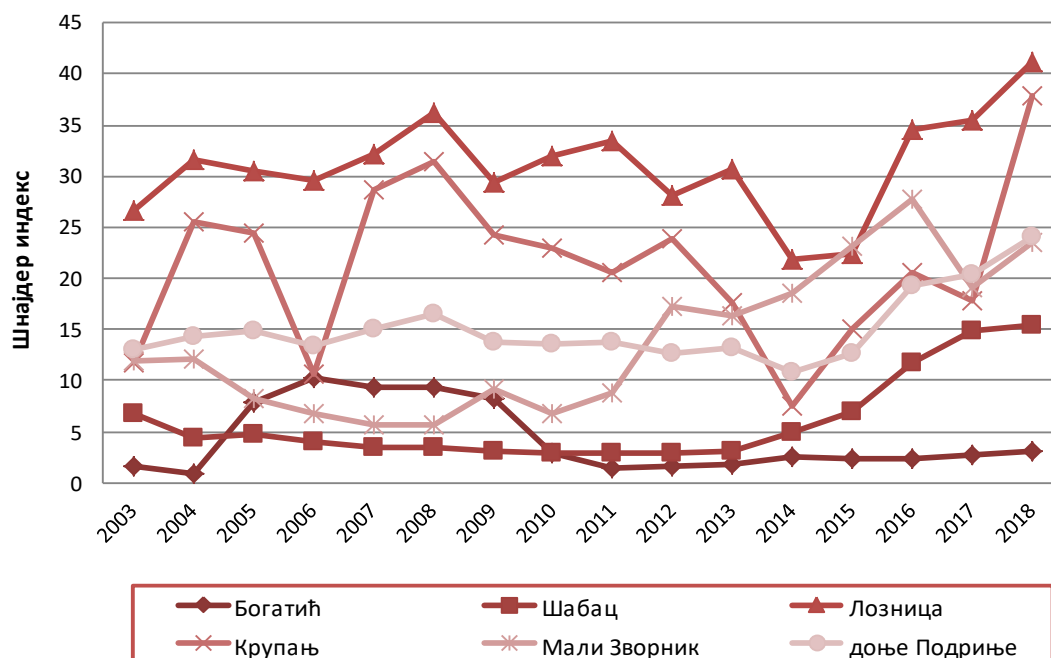
Извор: ***(2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

На основу приказаних резултата истраживања (Графикон 4), запажају се изразите осцилације у вредностима Tch индекса. Приметно је да су вредности Tch индекса релативно константне за општину Богатић (2010 – 2018) и Град Шабац (2007 – 2012). Указују да је максимум ноћења у општини Богатић остварен на почетку посматраног периода, тј. 2003. године (17,98 ноћења/100 становника), а минимум 2011. године (2,48 ноћења/100 становника). Максимум остварених ноћења у Граду Шапцу остварен је 2018. године (36,42 ноћења/100 становника), а минимум 2012. године (4,94 ноћења/100 становника) (Табела 25).

Највеће осцилације у вредности Tch индекса забележене су за Град Лозницу, где се вредности индекса крећу од 165,81 до 286,52 ноћења/100 становника и указују на остварени максимум 2011. године и минимум 2003. године. У посматраном периоду истраживања (2003 – 2018), могу се издвојити два максимума туристичких ноћења за Град Лозницу (Графикон 4). Први максимум забележен је 2006. године (266,98 ноћења/100 становника), а други 2011. године (286,52 ноћења/100 становника).

Вредности Tch индекса (2003-2018) за општину Крупањ крећу се од 36,75 до 156,10 ноћења/100 становника, са оствареним минимумом 2015. године (24,31 ноћења/100 становника) и максимумом 2018. године (156,10 ноћења/100 становника). У општини Мали Зворник вредности Tch индекса су достигле минимум 2010. године (9,96 ноћења/100 становника), односно максимум 2016. године (87,04 ноћења/100 становника).

Индекс интензитета туристичких кретања или Шнајдер индекс (T_s), представља још један индикатор који указује на степен културне сатурације локалне средине, кроз остварени број долазака туриста на 100 становника. Вредности T_s индекса указују на динамику интензитета туристичког промета дестинације. У комбинацији са ILU и TTD индексима користи се у анализи притиска туриста на дестинацију током сезоне.

Графикон 5. Шнајдер индекс

Извор: ***(2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Интензитет туризма у доњем Подрињу (Графикон 5) има релативно стабилне вредности за период 2003 – 2015. године, а након 2016. године бележи се раст у броју долазака туриста, не само у доњем Подрињу већ и у свим његовим дестинацијама. Индекс пораста долазака туриста у доњем Подрињу, за период 2003-2016. године износио је 131, односно 122 за период 2016 – 2018. године. Указује да се највећи промет туриста оствари у Граду Лозници, око 54% укупног промета у доњем Подрињу, затим у Граду Шапцу (око

30%), општини Крупањ (око 10%), општини Мали Зворник (око 5%) и општини Богатић (око 1%).

Вредности T_s индекса обрнуто су пропорционалне вредностима Tch и $IACU$ индекса. Указују на максимум долазака туриста у општини Богатић 2006. године (10,18 долазака/100 становника), односно на минимум долазака 2004. године (0,90 долазака/100 становника). Максимум долазака туриста у Граду Шапцу забележен је 2018. године (15,40 долазака/100 становника), а минимум 2012. године (2,90 долазака/100 становника). T_s индекс за општину Мали Зворник указује на два максимума и два минимума туристичких долазака. Максимуми долазака туриста остварени су 2012. године (17,20 долазака/100 становника) и 2016. године (27,80 долазака/100 становника), а минимуми 2008. године (5,57 долазака/100 становника) и 2017. године (19,10 долазака/100 становника).

Највеће осцилације T_s индекса бележе општина Крупањ и Град Лозница. Последица су диспропорције броја становника и броја туриста. За општину Крупањ су карактеристична три максимума и три минимума долазака туриста за посматрани период. Максимуми туристичких долазака забележени су 2004. године (25,54 долазака/100 становника), 2008. године (31,43 долазака/100 становника) и 2012. године (23,85 долазака/100 становника). Минимуми долазака туриста остварени су 2006. године (10,65 долазака/100 становника), 2014. године (7,43 долазака/100 становника) и 2017. године (17,73 долазака/100 становника).

T_s индекс за Град Лозницу бележи четири максимума и четири минимума. Остварени максимуми везују се за 2008. годину (36,21 долазака/100 становника), 2011. годину (33,43 долазака/100 становника), 2013. годину (30,65 долазака/100 становника) и 2018. годину (41,21 долазака/100 становника). Минимуми долазака су остварени 2003. године (26,58 долазака/100 становника), 2009. године (29,49 долазака/100 становника), 2012. године (28,20 долазака/100 становника) и 2014. године (21,80 долазака/100 становника).

Као допуна *Шнајдер* индексу у мерењу туристичке сатурације простора користи се индекс густине туристичког промета (TTD), који представља концентрацију туриста у дестинацији по дану на 100 km². Вредности TTD индекса често се користе и у анализи сезоналности туристичког промета и оптерећености дестинације, тј. притиска туриста на дестинацију током године.

Максималне вредности TTD индекса (Табела 25) у доњем Подрињу остварене су 2018. године (6,79 туриста/100 km²), што важи и за Град Лозницу (13,89 туриста/100 km²), Град Шабац (5,87 туриста/100 km²) и општину Крупањ (4,73 туриста/100 km²). Максималне вредности TTD индекса у општини Богатић (2,32 туриста/100 km²), остварене су 2006. године, а у општини Мали Зворник (4,85 туриста/100 km²) 2016. године. Закључује се да су вредности TTD индекса директно повезане са осцилацијама у укупном промету туриста и вредностима T_s индекса и да су последица како реструктурирања смештајних капацитета тако и светске економске кризе, чије последице у туризму наше земље се осећају од 2008. године.

Просечна дужина боравка туриста (TALS), као економски показатељ, користи се при анализи остварених економских ефеката, тј. прихода од туризма, али и као индекс допуне туристичке сатурације. $TALS$ индекс указује на просечно задржавање туриста у дестинацији, исказано у данима. У анализираном периоду (2003-2018) најдуже задржавање туриста у доњем Подрињу износило је у просеку 6,6 дана и остварено је 2012. године (Табела 25). Вредности $TALS$ индекса указује да су туристи најдуже боравили у општини Богатић (12,8 дан) 2004. године, затим у Граду Лозница (9,0 дана) и општини Крупањ (6,0 дана) 2006. године, потом у општини Мали Зворник (4,4 дана) 2007. године и Граду Шапцу (3,0 дана) 2004. године. Дужи боравак туриста везује се за здравствено – лечилишне и рекреативне облике туризма, за разлику од конгресног, излетничног, културно – манифестационог и др., који условљавају краћи боравак туриста у дестинацији.

9.2. Анализа резултата примене компаративних индикатора ЕУ и UNWTO

Компаративни индикатори одрживог развоја представљају показатеље актуелног стања и будућег развоја туризма у дестинацији. Подељени у пет група (*економски, задовољство туриста, културни, социјални и индикатори стања животне средине*), указују на развој туризма у складу са три главна принципа одрживог развоја (*економски, социо-културни и еколошки*), а својим граничним вредностима (црвена, жута и зелена) упозоравају доносиоце одлука на предузимање и примену одређених корективних мера.

Економски индикатори као показатељи позитивних економских ефеката развоја туризма у дестинацији подељени су на сезонски карактер туристичког пословања, однос броја ноћења туриста и смештајних капацитета и коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације).

Сезонски карактер туристичког промета указује на динамику туристичког промета дестинације, односно на расподелу туристичког промета на годишњем нивоу, на основу броја остварених ноћења. Као показатељ изразите концентрације туриста током главне сезоне утиче на степен искоришћености смештајних капацитета, оптерећеност дестинације под притиском туриста, културну сатурацију и просечно задржавање туриста у дестинацији.

Туристички промет на територији доњег Подриња је неравномеран и достиже максимум у јуну. Карактерише га изразита концентрација туриста током три летња месеца (јун – јул – август) (Табела 26), као последица коришћења годишњих одмора, школског распуста, бањског лечења, wellness & spa продуженог викенда, летњих кампова, рекреативних настава, припрема спортиста, али и одржавања културно – спортских манифестација, конгреса и семинара, што утиче на просечно задржавање туриста у дестинацији. Током изражене летње сезоналности оствари се 35,7% укупног годишњег промета доњег Подриња што сврстава индикатор у зелену зону одрживости туризма.

Табела 26. Укупан број остварених ноћења за 2018. годину

Месеци	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
Јануар	158	2010	13722	654	199	16743
Фебруар	128	2863	5316	403	219	8929
Март	106	3072	8902	523	211	12814
Април	130	3193	12931	2871	204	19329
Мај	88	4520	17025	4237	435	26305
Јун	92	3526	20011	4766	860	29255
Јул	50	3099	19181	3045	1455	26830
Август	86	2873	19790	3793	1448	27990
Септембар	62	4095	17710	413	666	22946
Октобар	43	4750	12887	1966	815	20461
Новембар	36	3376	8783	341	423	12959
Децембар	42	3019	6061	1342	228	10692
Укупно:	1021	40396	162319	24354	7163	235253

Извор: *** (2003 – 2018). Непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Резултати истраживања указују на неравномерну расподелу туристичког промета по дестинацијама доњег Подриња (Табела 26). Дестинације са израженом концентрацијом туриста током лета (јун – јул – август) су Град Лозница и општина Мали Зворник. У летњим месецима у дестинацији Град Лозница се оствари 36,3% укупног годишњег промета, а у дестинацији општина Мали Зворник 52,5% укупног годишњег промета. Према стандардима ЕУ индикатор припада зеленој зони одрживости за дестинацију Град Лозница и у црвеној зони одрживости за дестинацију општина Мали Зворник.

Као последица рекреативних настава и припреме спортиста, сезоналност промета у дестинацији општина Крупањ везује се за мај – јун и август месец, када се оствари 52,5%

укупног годишњег промета, што индикатор сврстава у црвену зону одрживости. Сезоналност туристичког промета у дестинацији Град Шабац се везује за спортско – манифестационе и културно – манифестационе месеце (мај и септембар – октобар), уз остваривање 32,8% укупног годишњег промета и позиционирање развоја туризма у зелену зону одрживости.

У дестинацији општина Богатић, изразита концентрација туриста је током зимских месеци и почетком пролећа (јануар – фебруар и април), по чему се ова дестинација разликује од осталих у доњем Подрињу. Последица је дужег боравка организованих група кинеских туриста у Туристичко – рекреативном комплексу „Термална ривијера – Акваленд”. Изражена зимска концентрација туриста условљава остваривање 40,7% укупног годишњег промета и указује на жуту зону одрживости развоја туризма.

Однос броја ноћења туриста и смештајних капацитета је индикатор којим се указује на степен искоришћености смештајних капацитета у дестинацији. Сразмера ових параметара је директан показатељ интензитета туристичког промета и његове сезоналности. Број остварених ноћења по лежају указује на остварене економске ефекте у дестинацији.

Табела 27. Степен искоришћености смештајних капацитета 2003 – 2018. године

Године	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
	Индикатор					
2003.	100,7	48,6	61,8	52,3	35,4	59,5
2004.	63,8	45,7	67,6	100,5	53,3	66,1
2005.	130,0	35,3	69,9	59,7	35,2	65,0
2006.	102,0	29,2	90,8	47,4	16,8	78,0
2007.	80,0	23,0	81,4	59,2	27,3	70,9
2008.	88,1	24,4	81,6	55,4	23,5	71,2
2009.	55,9	19,0	83,5	63,7	25,6	70,7
2010.	21,8	15,2	96,6	65,3	11,0	77,0
2011.	13,5	15,8	105,9	62,1	14,7	85,3
2012.	17,5	38,0	90,2	171,4	25,5	85,4
2013.	17,8	65,8	115,9	76,9	31,4	101,7
2014.	27,7	85,4	127,5	30,6	33,7	103,1
2015.	22,0	51,1	89,8	17,5	39,5	71,7
2016.	21,7	50,3	122,3	46,6	63,3	92,0
2017.	16,0	86,1	122,8	35,1	39,2	95,9
2018.	13,1	105,0	111,2	88,6	42,4	99,4

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Резултати истраживања указују на негативан тренд искоришћености смештајних капацитета у доњем Подрињу и његовим дестинацијама (Табела 27). Искоришћеност капацитета у посматраним дестинацијама мењала се у складу са њиховим развојем. Осцилације у степену искоришћености капацитета се везују за промене у броју остварених ноћења и броја лежаја у дестинацији. Изразито низак степен искоришћености капацитета, након 2008. године, изражен је у дестинацији општина Богатић и последица је убрзаног развоја дестинације и пораста броја лежаја, који превазилази реалне потребе дестинације, и везује се за изградњу Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”.

На основу приказаних података закључује се да за посматрани период (2003-2018), искоришћеност смештајних капацитета по дестинацијама бележи осцилирајући тренд. На одрживом нивоу забележена је 2005. године у дестинацији општина Богатић (жута зона: 120-150 ноћења по лежају), односно 2012. године у дестинацији општина Крупањ (зелена зона: > 150 ноћења по лежају) и у дестинацији Град Лозница 2014, 2016. и 2017. године (жута зона: 120-150 ноћења по лежају). За дестинације Град Шабац и општина Мали Зворник неодрживост у степену искоришћености смештајних капацитета (црвена зона: < 120 ноћења

по лежају), заступљена је кроз цео посматрани период (2003 – 2018), што важи и за дестинацију доње Подриње.

Коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације) посматра и повезује позитивне утицаје туризма на локалну економију, односно приказује запосленост локалног становништва у туризму, потом у којој мери су локални производи укључени у туристичку понуду, као и предузетнички дух локалног становништва у погледу samozapošljavanja. Услед тога, индикатор је уско повезан са учешћем туризма у нето друштвеном производу и њему комплементарним делатностима, саобраћајем, трговином и пољопривредом.

Детаљан приказ саобраћајно – географског положаја (Карта 5) указује на повезаност дестинација доњег Подриња са ближим и даљим окружењем, односно да се туристички ресурси дестинације, као мотивациони фактори, налазе на правцима туристичких кретања, што је значајно у циљу задовољења потреба туриста. Сатисфакција туриста огледа се и у коришћењу услуга хране и пића, где се кроз пласман прехранбених производа остварује комплементарност са пољопривредом и врши тзв. „невидљиви извоз” датих производа кроз туризам. Развој пољопривреде и њена већа оријентација на производњу биолошки квалитетне хране, са признатим географским и еколошким обележјем, доприноси не само ревитализацији руралних подручја у дестинацији, већ и могућност укључивања сеоских газдинстава у развој агротуризма. Резултати истраживања указују да пољопривредна и сеоска туристичка домаћинства („Гачића Магаза” – општина Богатић, „Вила Албеда” – Град Шабац, конаци „Мала река” – општина Крупањ, етно – комплекс „Гучевски вајати”, етно – село „Сунчана река” и конак „Мишић” – Град Лозница, етно – село „Вилине воде” и мотел – ресторан „Дрински рај” – општина Мали Зворник), својим гостима пружају услуге активног одмора и анимације, односно укључивање туриста у свакодневне пољске радове, припрему зимнице, брање лековитог биља и гљива, као и пратеће и осмишљене садржаје за децу. Такође, туристички комплекси (Туристичко – рекреативни комплекс „Термална ривијера – Акваленд” и клуб „Будимлија”) и поједина сеоска туристичка домаћинства (конак „Мишић” и етно – село „Сунчана река”) пружају могућност за „*team buiding*” дружења. Са друге стране, сарадњом приватног сектора и етно – удружења (нпр. удружење „Црнобарке” – општина Богатић, „Незаборав” – општина Мали Зворник и др.), која промовишу народне обичаје и традицију кроз гастрономију и културне садржаје, могу се остварити значајни ефекти у пружању услуга активног одмора и анимације гостију, што утиче и доприноси лојалности потрошача. Значајну улогу у едукацији локалног становништва у развоју туризма на селу имају невладине агенције (PPA агенције) и пројекти намењени носиоцима туристичке понуде. Пројекат LANDS⁹⁴, кроз формиране сетове курсева, намењен је полазницима из руралних средина који желе да се баве туризмом и онима који желе да унапреде своју понуду на туристичком тржишту и укључе се у савремене токове туристичког привређивања, а у циљу повећања конкурентности и сатисфакције потрошача.

Развој услужних делатности кроз samozapošljavanje локалног становништва подстиче останак младог становништва на селу, јер власништво локалног становништва над приватним смештајним капацитетима омогућава ангажовање домицилне радне снаге. Овакво стање гравитира одрживом туризму. Према резултатима анкетних истраживања (Прилог А), 21,8% испитаног локалног становништва је ангажовано у породичном бизнису, кроз који остварују додатне приходе. Статистички подаци за 2018. годину указују да укупна запосленост локалног становништва у делатности туризма износи 3,14 % односно, да учешће туризма у локалном нето друштвеном производу доњег Подриња износи 3,11 %.

Сатисфакција туриста (поновљене посете туриста), као значајан индикатор одрживости туризма, посматра и мери задовољство и очекивања туриста квалитетом пружене и коришћене услуге, односно анализира мишљење и ставове туриста о мотивима

⁹⁴ О креираним курсевима за носиоце туристичке понуде у руралним срединама видети више на: <http://vpts.edu.rs/moodle/course/index.php?categoryid=8&browse=courses&perpage=20&page=1>

посећености одређеној дестинацији. Углавном настаје као последица „дискреционог дохотка”, па се може очекивати да су образованији и вишеплатежни потрошачи захтевнији гости у погледу квалитета услуга. Потрошачи/туристи су главни тржиштни сегменти савременог маркетинга и система менаџмента квалитета, а квалитетна услуга у савременом туризму је основ задржавања постојећих и привлачење нових туриста. Резултат сатисфакције туриста квалитетом пружене услуге је лојалност, а лојалан туриста је сигуран туриста који ће поновити посете ка одређеној дестинацији, односно носиоцима туристичке понуде у дестинацији. Индикатором се управо мери проценат задовољних туриста који су поновили посете ка одређеној дестинацији.

Резултати анкетног истраживања (Прилог Б), спроведеног у лето 2018. године, указују да од укупног броја анкетираних туриста (249), њих 66,7% је раније боравило на територији доњег Подриња, што индикатор сврстава у зелену зону одрживости туризма (> 50% поновљених долазака). Односно да је доње Подриње на туристичком тржишту препозната дестинација чије туристичке вредности би поново посетило 98,8% анкетираних туриста.

Као најзначајније мотиве доласка у дестинацију већина испитаника истиче дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима, потом гостопримство домаћина и пасиван одмор (Табела 28). Кроз разговор са туристима дошло се до закључка да традиционално долазе код истих угоститеља и домаћина, што указује на задовољство квалитетном понудом и пруженом услугом (према мишљењу 62,2% испитаника).

Табела 28. Мотиви долазака туриста у дестинацију доње Подриње

<i>Мотив доласка туриста</i>	<i>Процент туриста</i>
Активан одмор (бициклизам, параглајдинг, излети, риболов, сплаварење, планинарење, пешачење...)	9,7%
Пасиван одмор (разгледање туристичких потенцијала, уживање у природи, одмор, релаксација...)	17,3%
Природне туристичке вредности (рељеф, заштићена природна добра, клима, хидрографија, геоморфолошки облици рељефа...)	12,3%
Антропогене туристичке вредности (културно – историјске вредности, манифестације, етнографске вредности...)	9,6%
Упознавање традиције и културе локалног становништва	6,6%
Гостопримство и љубазност домаћина	21,5%
Дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима	23%

Извор: Резултати анкетних истраживања, 2020.

Резултати истраживања (Табела 28), указују да се културне вредности (9,6%) и упознавање локалне традиције и културе (6,6%) не сматрају покретачима туристичких кретања ка доњем Подрињу. Природне вредности са израженим рекреативним атрибутима представљају значајне мотивационе факторе (17,3%), које је у будућој промоцији и развоју туризма дестинације неопходно заштити и очувати на одрживом нивоу.

Културни индикатори као показатељи утицаја развоја туризма на очуваност традиционалног и културног начина живота локалне заједнице обухватају однос смештајних капацитета и броја локалног становништва и интензитет туризма.

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва указује на изграђеност туристичке дестинације у погледу њеног архитектонског изгледа. Масовност туризма и рапидни развој дестинације утиче на промене културног идентитета, а економским ефектима оптерећује буџет локалне заједнице.

Резултати истраживања указују (Табела 29), да индикатор припада зеленој зони одрживости ($< 1,1:1$ зелена зона) за све дестинације доњег Подриња, као и за дестинацију доње Подриње, што говори о незнатном утицају туризма на културни идентитет локалне заједнице. У анализираним пописним годинама, сразмера посматраних параметара варира, што је последица смањења броја локалног становништва и промене укупног броја лежача, услед власничке трансформације и приватизације туристичко – угоститељских објеката или пак затварања појединих објеката. Стање на терену потврђује добијене резултате. Новоизграђени приватни смештајни капацитети (нпр. клуб „Будимлија”, Туристичко – рекреативни комплекс „Термална ривијера – Акваленд”, хотел „Stobex”, хотел „Euforia Lounge” и др.), својом архитектуром не нарушавају културни идентитет локалне заједнице. У погледу њихове инфраструктурне и супраструктурне опремљености, не може се говорити о интензивној туристичкој изградњи, што потврђује одрживост индикатора (зелена зона).

Табела 29. Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва

Године	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
	Индикатор					
2003.	0,002:1	0,003:1	0,027:1	0,007:1	0,009:1	0,011:1
2004.	0,002:1	0,003:1	0,030:1	0,007:1	0,009:1	0,011:1
2005.	0,001:1	0,003:1	0,029:1	0,013:1	0,009:1	0,012:1
2006.	0,001:1	0,003:1	0,029:1	0,013:1	0,009:1	0,012:1
2007.	0,001:1	0,003:1	0,028:1	0,013:1	0,009:1	0,012:1
2008.	0,002:1	0,003:1	0,029:1	0,014:1	0,009:1	0,012:1
2009.	0,002:1	0,003:1	0,025:1	0,014:1	0,009:1	0,011:1
2010.	0,002:1	0,003:1	0,025:1	0,014:1	0,009:1	0,011:1
2011.	0,002:1	0,003:1	0,027:1	0,015:1	0,009:1	0,012:1
2012.	0,002:1	0,001:1	0,025:1	0,008:1	0,013:1	0,010:1
2013.	0,002:1	0,001:1	0,014:1	0,010:1	0,009:1	0,008:1
2014.	0,002:1	0,001:1	0,014:1	0,011:1	0,010:1	0,006:1
2015.	0,002:1	0,002:1	0,017:1	0,014:1	0,010:1	0,008:1
2016.	0,002:1	0,004:1	0,017:1	0,017:1	0,014:1	0,009:1
2017.	0,003:1	0,003:1	0,017:1	0,017:1	0,015:1	0,009:1
2018.	0,003:1	0,003:1	0,019:1	0,018:1	0,015:1	0,010:1

Извор: ***(2003 – 2018). Публиковани и непубликовани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Интензитет туризма као ЕУ индикатор и *Интензитет развоја туризма* као UNWTO индикатор међусобно се допуњују. *Интензитет туризма* је показатељ односа остварених туристичких ноћења (изражен у хиљадама) и броја домицилног становништва (изражен у стотинама), и указује на степен туристичке сатурације дестинације. Уколико је интензитет туризма изразито висок може штетно да утиче на локалну заједницу, нарушавајући њен културни идентитет, а може довести и до умањења квалитета туристичког доживљаја у дестинацији. У складу са тим се посматра остварени туристички промет (број туриста/ноћења)⁹⁵ и однос између броја туриста и домицилног становништва (густина туристичког промета)⁹⁶, као индикатори *интензитета развоја туризма*. Интензитет туризма

⁹⁵ Резултати истраживања туристичког промета детаљно су анализирани у односу на дестинације и туристичка места у доњем Подрињу (видети поглавље 7.2.). Указују на промене пре и после 2008. године и везују се за глобалну економску кризу. Односно, да је у доњем Подрињу максимум промета за посматрани период (2003-2018) остварен у 2018. години (57.507 туриста).

⁹⁶ Густина туристичког промета, као однос броја туриста и домицилног становништва, детаљно је приказана у оквиру резултата истраживања индекса функционалности туризма – *Шнајдер индекс* (видети поглавље 9.1.). Резултати истраживања указују да након 2016. године туристички промет бележи раст у броју долазака туриста, не само у доњем Подрињу већ и у свим његовим дестинацијама.

је показатељ и степена искоришћености смештајних капацитета (*IACU* индекс) и просечног задржавања туриста у дестинацији (*TALS* индекс) (видети Табелу 25).

Према резултатима истраживања (Табела 30), индикатор припада зеленој зони одрживости (< 1,1:1 зелена зона), за све посматране дестинације доњег Подриња и дестинацију доње Подриње. На основу приказаних резултата може се закључити да број остварених ноћења и просечно задржавање туриста у дестинацијама доњег Подриња не достиже велике размере и тиме не угрожава културни идентитет локалних заједница. Односно, да је база развоја стационарног туризма у доњем Подрињу рурални и бањски туризам, са просечним задржавањем туриста 2 – 4 дана у сеоским срединама и до 10 дана у бањским туристичким местима, што значи да је оптерећеност и притисак на дестинацију укупним бројем туриста сведен на минимум.

Табела 30. Интензитет туризма

Године	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
	Индикатор					
2003.	0,018:1	0,014:1	0,166:1	0,037:1	0,031:1	0,064:1
2004.	0,012:1	0,013:1	0,201:1	0,072:1	0,047:1	0,077:1
2005.	0,019:1	0,010:1	0,205:1	0,079:1	0,032:1	0,078:1
2006.	0,015:1	0,008:1	0,267:1	0,064:1	0,015:1	0,095:1
2007.	0,012:1	0,007:1	0,230:1	0,081:1	0,025:1	0,084:1
2008.	0,013:1	0,007:1	0,233:1	0,077:1	0,022:1	0,084:1
2009.	0,010:1	0,006:1	0,209:1	0,090:1	0,023:1	0,077:1
2010.	0,004:1	0,005:1	0,242:1	0,094:1	0,010:1	0,086:1
2011.	0,002:1	0,005:1	0,287:1	0,091:1	0,013:1	0,099:1
2012.	0,003:1	0,005:1	0,228:1	0,129:1	0,034:1	0,084:1
2013.	0,003:1	0,009:1	0,234:1	0,080:1	0,029:1	0,084:1
2014.	0,005:1	0,009:1	0,181:1	0,033:1	0,038:1	0,065:1
2015.	0,004:1	0,011:1	0,152:1	0,024:1	0,038:1	0,057:1
2016.	0,004:1	0,021:1	0,213:1	0,079:1	0,087:1	0,086:1
2017.	0,004:1	0,027:1	0,212:1	0,061:1	0,057:1	0,086:1
2018.	0,004:1	0,036:1	0,216:1	0,156:1	0,063:1	0,098:1

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Социјални индикатори кроз социјално благостање локалне заједнице указују на допринос туризма у остваривању националног дохотка и запослености локалне економије. Индикатори се посматрају се кроз учешће туризма у нето друштвеном производу и проценат туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора).

Учешће туризма у нето друштвеном производу показује корист локалне заједнице од развоја туризма кроз повећање дохотка туристичке дестинације, тј. приходе које локална заједница остварује од потрошње домаћих и страних туриста (Табела 31), али и кроз запосленост локалног становништва (Табела 32). Индикатори UNWTO – просечна дневна туристичка потрошња и укупан и нето приход по основу туризма користе се као допуна индикатора.

Резултати истраживања (Табела 31) указују да туризам није доминантна привредна грана у дестинацијама доњег Подриња. У посматраном периоду (2003-2018) учешће туризма у локалном привредном развоју дестинације доње Подриње кретао се од 0,59% (2012. године) до 3,37% (2017. године). Доње Подриње је дестинација развијене индустрије (31,58%). Удео осталих грана привреде у укупном привредном развоју је низак, што говори о њиховој слабој развијености, односно о неразвијености привреде у целини.

Табела 31. Учешће туризма у нето друштвеном производу

Године	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
	Индикатор (%)					
2003.	0,33	1,26	3,19	2,64	2,76	1,74
2004.	0,38	0,85	2,95	2,88	1,92	1,32
2005.	0,61	0,79	1,98	2,53	0,43	1,03
2006.	0,21	1,23	2,24	1,16	3,53	1,53
2007.	0,17	0,56	1,03	1,62	2,14	0,77
2008.	0,21	0,64	1,06	4,09	0,89	0,86
2009.	0,16	0,47	1,24	3,12	1,06	0,76
2010.	0,18	0,44	1,09	3,21	0,76	0,69
2011.	0,17	0,44	0,95	3,40	0,40	0,63
2012.	0,35	0,41	0,85	2,06	1,31	0,59
2013.	0,59	0,47	0,87	2,02	1,95	0,67
2014.	0,79	0,46	1,08	1,19	1,72	0,69
2015.	5,08	2,16	3,53	4,61	3,07	2,81
2016.	4,74	2,67	3,78	4,31	3,44	3,19
2017.	4,59	2,96	3,90	3,95	3,65	3,37
2018.	2,45	2,69	4,14	3,12	3,61	3,11

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Учешће туризма у локалној запослености користи се као допуна индикатора учешће туризма у нето друштвеном производу. Туризам, као привредна грана, има велики утицај на миграциона кретања становништва у прогледу запошљавања. Развој дестинација условљава кретање радне снаге, које зависе од дужине трајања туристичке сезоне и потреба за истом. Већина послова у туризму је сезонског карактера и захтева ангажовање радне снаге са нижим квалификацијама на одређено време (8,2% испитаника). Високо образовани кадрови су углавном запослени на радним местима на неодређено време (Табела 32), и представљају 5,8% испитаника.

Табела 32. Запосленост локалног становништва у делатности туризма

Године	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
	Укупна запосленост/запосленост у туризму					
2003.	1636/4	18273/354	11876/378	1198/0	1465/60	34448/796
2004.	2093/4	20264/213	13659/378	1703/7	1559/58	39278/660
2005.	1945/4	20170/255	13729/374	1632/10	1577/52	39053/695
2006.	1840/4	19238/236	12148/272	1375/16	1443/51	36044/579
2007.	1811/3	19769/132	11403/154	1355/22	1354/29	35692/340
2008.	1866/4	20013/129	11178/118	1246/51	1223/11	35526/313
2009.	1661/3	19483/91	10428/129	1154/36	1130/12	33856/271
2010.	1710/3	19501/86	10538/115	1120/36	1058/8	33927/248
2011.	1788/3	19581/86	10634/101	1057/36	988/4	34048/230
2012.	1738/6	20027/83	10430/89	1119/23	993/13	34307/214
2013.	1699/10	18796/88	10300/90	1040/21	1024/20	32859/229
2014.	1504/12	18929/87	9688/105	1005/12	1042/18	31268/234
2015.	2795/142	27184/584	14494/518	1866/86	1727/53	48066/1383
2016.	2951/140	26148/699	14721/556	2179/94	1919/66	47918/1555
2017.	3052/140	27357/810	15450/603	2301/91	1917/70	50077/1714
2018.	5581/137	32977/887	17634/730	3073/96	2021/73	61286/1923

Извор: *** (2003 – 2018). Публиковани подаци Републичког завода за статистику, Београд.

Запосленост локалног становништва у делатности туризма у посматраном периоду (2003 – 2018), а према резултатима истраживања, указује на мали проценат локалног

становништва укљученог у туристичко привређивање. Удео туризма у укупној запослености дестинације доње Подриње креће се од 0,62% у 2014. години (минимум), до 3,14% у 2018. години (максимум). Број домицилног становништва запосленог у делатности туризма најизраженије је у дестинацији Град Шабац (887 становника у 2018. години), што је 2,69% у односу на укупну запосленост у дестинацији. Најмањи број запослених у делатности туризма има дестинација општина Мали Зворник (73 становника у 2018. години), односно 3,61% у односу на укупну запосленост ове дестинације.

У корелацији са индикатором учешће туризма у нето друштвеном производу је коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације), као економски компаративни индикатор ЕУ и *мерење реакције еколошке и културне средине на спољне притиске* (број/процент локалног становништва који говори неки страни језик, проценат радне снаге ангажован у туризму и проценат радне снаге запослене у туризму који је локалног порекла), као индикатор *UNWTO*.

Коефицијент мултипликације указује на samozapoшљавање и учешће локалног становништва у туристичком привређивању. Анкетно истраживање (Прилог А), указује да је 21,8% испитаника ангажовано у породичном бизнису, кроз који остварују основне или додатне приходе. Резултати указују на мали проценат испитаника (8,9%) који је стално запослен у делатности туризма. Током сезоне ангажовано је 19,1% укупно анкетираниог становништва, углавном локалног порекла (показатељи *UNWTO* индикатора *процент радне снаге ангажован у туризму и проценат радне снаге запослене у туризму који је локалног порекла*). Већина испитаника сматра да је адекватно образовање (50,2%) и претходно радно искуство (15,6%) од пресудног значаја при запошљавању. Низак проценат ангажовања домицилног становништва углавном је последица квалификационих способности радне снаге. Као ограничавајући фактор у процесу запошљавања наводи се знање страних језика, иако 7,4% испитаника сматра да није пресудно при заснивању радног односа.

Табела 33. Познавање страних језика у дестинацијама доњег Подиња

страни језик	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
енглески	9,8%	11,7%	15,9%	8,9%	11,3%	57,6%
руски	5,8%	5,0%	8,2%	3,1%	7,0%	29,1%
француски	0,4%	1,1%	3,1%	2,8%	0,8%	8,2%
немачки	0,4%	2,7%	1,2%	1,6%	2,3%	8,2%
италијански	0%	0,8%	0,8%	0,4%	0,8%	2,8%
шпански	0%	0,4%	2,7%	1,2%	0%	4,3%

Извор: Резултати анкетних истраживања, 2020.

Према резултатима истраживања, 81,3% анкетираних испитаника познаје неки страни језик. Најзаступљенији су енглески и руски језик, док је заступљеност других страних језика на знатно нижем нивоу од очекиваног (Табела 33). Већина испитаника (57,6%) поседује знање енглеског језика. Њих 22,6% се споразумева на основном, 19,5% на средњем, а 15,6% на вишем нивоу знања енглеског језика. Посматрано по дестинацијама, испитаници из дестинације Град Лозница издвајају се по знању енглеског (15,9%) и руског (8,2%) језика.

Предузимањем одређених мера (едукација, samozapoшљавање, улога локалне заједнице у развоју туризма), у циљу повећања броја запослених у делатности туризма могу се остварити позитивни ефекти не само на привредни раст, већ и на удео раста туризма у нето друштвеном производу. С обзиром да индикатор нема утврђене граничне вредности, према мишљењу аутора стање се тренутно може оценити као подношљиво (жута зона).

Процент туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора) је показатељ корисности и независности локалне економије. Посматра се кроз однос туриста који у сопственој режији или посредством туристичких

агенција бораве у дестинацији. Туристи који долазе у сопственој режији немају ограничено временско задржавање у дестинацији, за разлику од туриста који у дестинацији бораве посредством туристичке агенције, у оквиру туристичког аранжмана. Просечан боравак туриста (*TALS* индекс) је економски показатељ остварених прихода дестинације од туризма.

Табела 34. Доласци и потрошња туриста у дестинацији

Доласци туриста	Дневна потрошња туриста			Укупно туриста (%)
	< 1000 динара	1000-2000 динара	> 2000 динара	
посредством туристичких агенција	12 (4,8%)	13 (5,2%)	9 (3,6%)	34 (13,7%)
у сопственој режији	30 (12,0%)	110 (44,2%)	75 (30,1%)	215 (86,3%)
укупна потрошња туриста (%)	42 (16,9%)	123 (49,4%)	84 (33,7%)	249 (100%)
Pearson Chi-Square Test	Value	df	Statistical significance (p)	
	9.536	2	0.008	

Извор: Резултати анкетних истраживања, 2020.

Према резултатима истраживања (Табела 34), 86,3% анкетираних туриста самостално букира свој аранжман и у дестинацију дође Подриње долази у сопственој режији, док 13,7% испитаника борави у дестинацији посредством туристичких агенција, односно разних удружења (нпр. удружења пензинера), што индикатор сврстава у зелену зону одрживости (> 70% зелена зона). Овакво стање указује да је сарадња између носилаца туристичке понуде у дестинацији и туристичких агенција на веома ниском нивоу.

Туристичке агенције представљају посреднике у продаји и промоцији производа дестинације. Имају значајну улогу на туристичком тржишту у организовању група туриста специфичних интересовања, што је од посебног значаја за развој селективних облика туризма (манифестациони, градски, „тематски путеви” културе, вина и гастрономије и др.), и утицаја на продужење туристичке сезоне. Организоване посете дегустационим центрима данас су светски тренд број један, јер привлаче пажњу домаће клијентеле, а посебно су атрактивне међу иностраним туристима. Овакве посете доприносе развоју сеоског туризма, односно омогућавају директну продају и пласман пољопривредних производа локалне средине, што је позитиван ефекат у остваривању економских бенефита како за појединце тако и за локалну заједницу. Као пример добре праксе је промоција и продаја услуга СРП „Засавица” путем посредника тј. рецептивних туристичких агенција.

Боравак туриста који у дестинацију долазе посредством туристичких агенција (34,7%) (Табела 34) углавном се везује за бањске центре и аранжмане на бази пансионских услуга смештаја и исхране, што указује на незнатну просечну дневну потрошњу ове категорије туриста у дестинацији. Туристичка потрошња посредно или непосредно утиче на друштвени производ. Захваљујући потрошњи домаћих туриста врши се директно приходавање и преливање средстава у буџет локалне заједнице.

Потрошња туриста у дестинацији је показатељ индикатора UNWTO – *просечна дневна туристичка потрошња*. Међу испитаницима који користе услуге основних смештајних капацитета, дневна потрошња је у просеку мања у односу на кориснике приватног смештаја и оних испитаника који су смештени код родбине или пријатеља (Табела 35). Резултати Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p < 0.05$) указују на статистичку значајност одступања добијених података, односно да је туристичка потрошња гостију на приватном смештају у просеку већа од оних који користе пансионске услуге.

Табела 35. Боравак и потрошња туриста у дестинацији

Смештај туриста	Дневна потрошња туриста			Укупно туриста (%)
	< 1000 динара	1000-2000 динара	> 2000 динара	
приватни смештај	18 (7,2%)	68 (27,3%)	41 (16,5%)	127 (51,0%)
хотелски смештај	21 (8,4%)	36 (14,5%)	37 (14,9%)	94 (37,8%)
смештај код родбине или пријатеља	3 (1,2%)	19 (7,6%)	6 (2,4%)	28 (11,2%)
укупна потрошња туриста (%)	42 (16,9%)	123 (49,4%)	84 (33,7%)	249 (100%)
Pearson Chi-Square Test	Value	df	Statistical significance (p)	
	9.781	4	0.044	

Извор: Резултати анкетних истраживања, 2020.

Еколошки индикатори или *индикатори стања животне средине* указују на измењеност средине под утицајем туризма. Првенствено се мисли на степен изграђености дестинације, што за последицу има промене у намени земљишта (пољопривредног у грађевинско), у периоду од пет година и деградацију пејзажа у локалној средини. Негативни утицаји туризма на простор постали су актуелни у XXI веку и анализирају се индикаторима *удео земљишта са нереализованом изградњом, коришћење и заузимање земљишта и проценат туриста који не користе приватан аутомобил*. Индикатори UNWTO – *институционална организованост/управљачке активности и ниво активности усмерен ка будућем развоју (стратегије и планови)* користе се као допуна еколошког индикатора.

Удео земљишта са нереализованом изградњом је индикатор који посматра и анализира проценат земљишта на коме је дозвољена инфраструктурна изградња која није реализована. Земљиште које је планирано за туристичку изградњу утврђено је поређењем просторних, урбанистичких планова и стратегија развоја Општина/Градова и мастер плана Мачванског и Колубарског управног округа.⁹⁷

Просторним планом општине Богатић не предвиђа се изразито увећање смештајних капацитета, као ни изградња инфраструктурних коридора, што подразумева да у великој мери неће доћи до промене намене пољопривредног земљишта у грађевинско. Према просторном плану развој туризма базиран је на екотуризму и везује се за СРП „Засавицу” и обалу реке Дрине. Планом није тачно одређен % земљишта предвиђен за туристичку изградњу, што је карактеристично и за Град Шабац. Према просторном плану Града Шапца предвиђена је инфраструктурна изградња за потребе транзитног туризма (брза саобраћајница Рума – Шабац – Лозница), изградња капацитета туристичке понуде на реци Сави, а за потребе излетничког туризма уређење, проширење и реконструкција смештајних капацитета на Церу, мапирање пешачких стаза и стаза за циклотуризам што захтева одређене шумарске и грађевинске радове на терену. Просторни план Града Лознице за потребе развоја бањског, културно – манифестационог и спортско – рекреативног туризма предвиђа проширење смештајних капацитета у Бањи Ковиљачи, развој приватног смештаја у селима и изградњу објеката за спортско – рекреативне садржаје, али не предвиђа % земљишта који је намењен изградњи. На територији општине Крупањ предвиђени су радови на изградњи видиковаца, реконструкцији смештајних капацитета у Белој Цркви, информационих центара и излетничких стаза, што захтева одређене грађевинске радове. Просторни план општине Мали Зворник предвиђа реконструкцију смештајних капацитета у бањи Радаљ, објеката наутичке инфраструктуре на обали реке Дрине и изградњу пратећих садржаја у функцији туризма.

Може се закључити да Просторним плановима дестинација у доњем Подрињу није предвиђен тачан проценат земљишта који је намењен за туристичку изградњу, односно да

⁹⁷ Коришћени просторни планови пописани су као извори литературе.

тренутно стање на терену није у складу са наменама простора предвиђеним Просторним плановима. Из тог разлога аутор сматра да нереализована изградња смештајних капацитета, посебно у Бањи Ковиљачи и Граду Шапцу, као и пратећа туристичка инфраструктура и супраструктура, не би требало да прелази 20% јер би се у том случају, а према ЕУ стандардима, нашла у критичној црвеној зони одрживости.

Коришћење и заузимање земљишта указује на промене у намени земљишта у одређеном периоду и сразмеран је са претходно анализираним индикатором. У Просторним плановима дестинација доњег Подриња нису наведене промене у билансу намене земљишта у будућем периоду, чије стање је приказано у Табели 36.

Табела 36. Биланс стања намена површина у 2010. години (у ha)

	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	доње Подриње
пољопривредно земљиште	30.540 (79,46%)	60.531 (76,13%)	36.859 (60,2%)	18.627 (54,5%)	4.120,57 (21,86%)	150.677,57 (64,86%)
шумско земљиште	3.324,7 (8,65%)	10.037 (12,63%)	20.138 (32,8%)	13.849 (40,5%)	5.246,36 (27,83%)	52.595,06 (22,65%)
остало земљиште	4.566,3 (11,89%)	8.932 (11,24)	4.323 (7%)	1.725 (5%)	9.480,07 (50,30%)	29.026,37 (12,49%)
Укупно:	38.431 ha (100%)	79.500 ha (100%)	61.320 ha (100%)	34.201 (100%)	18.847 (100%)	232.299,00 (100%)

Извор: *** (2010). Просторни, мастер и урбанистички планови дестинација доњег Подриња.

Просторним планом општине Богатић планирана је изградња мотела, ауто кампа, паркинга, ресторана уз проширење већ постојећих садржаја у непосредном окружењу локалитета СРП „Засавица” („Пашњак Ваљевац”), затим обнављање туристичко – едукативног центра и привеза за чамце на локалитету „Шумарева ћуприја” и изградња новог визиторског центра на локалитету „Рашићева ћуприја”, непосредно поред насеља Баново Поље, као и изградња информационих центара (у Засавици 2 и Црној Бари), кампа у Црној бари, смештајних капацитета у приватном сектору, ресторана и др.

На територији Града Шапца Просторни план предвиђа проширење смештајних капацитета и изградњу туристичке инфраструктуре и супраструктуре, док је на територији Града Лознице акценат на изградњи спортско – рекреативних садржаја, проширењу и уређењу смештајних капацитета у руралним срединама (Воћњак, Коренита и Драгинац), изградњи инфо – пунктова у селима и уређењу плажа на реци Дрини. У општини Крупањ Просторним планом су предвиђени грађевински и шумарски радови на реконструкцији саобраћајне инфраструктуре, смештајних капацитета и мапирању излетничких и бициклистичких стаза за потребе развоја руралног, излетничког, рекреативног, едукативног, ловног, риболовног, културно – манифестационог туризма и циклотуризма. Просторни план на територији општине Мали Зворник предвиђа изградњу смештајних капацитета у приватном сектору (туристичко – рекреативно насеље „Велика река”), инфо центара, уређење обала поред Дрине и Радаљске реке и трасирање, уређење и опремање излетничких стаза у брдским подручјима.

Као и код претходног индикатора, Просторни планови не предвиђају проценат промене намене пољопривредног земљишта. С обзиром да граничне вредности за овај индикатор још нису дефинисане, а руководећи се претходно изнетом константацијом, аутор сматра да планирана изградња у периоду од пет година неће довести до драстичне промене намене пољопривредног у грађевинско земљиште.

Процент туриста који не користе приватан аутомобил је у обрнуто сразмеран са социјалним индикатором – проценат туриста који не долазе посредством туристичких агенција организатора путовања (туроператора). Односно, оним туристима који у дестинацију долазе у сопственом аранжману и углавном сопственим превозом.

Табела 37. Доласци туриста према врсти превоза

Доласци туриста	Врста превозног средства		Укупно туриста (%)
	аутомобил	аутобус	
посредством туристичких агенција	15 (6,0%)	19 (7,6%)	34 (13,7%)
у сопственој режији	192 (77,1%)	23 (9,2%)	215 (86,3%)
укупно туриста (%)	207 (83,1%)	42 (16,9%)	249 (100%)
Pearson Chi-Square Test	Value	Statistical significance (p)	
	42.744	0.000	
T-test	Value	Statistical significance (p)	
	51.645	0.000	

Извор: Резултати анкетних истраживања, 2020.

Резултати анкетног истраживања (Табела 37), указују не само на висок проценат туриста који у сопственој режији (аранжману) долазе у туристичку дестинацију, како је претходно већ напоменуто, већ и на висок проценат туриста (86,3%) који у дестинацију долазе искључиво сопственим превозом. Добијени резултати Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p < 0.01$) и Т-теста ($p < 0.01$), указују на статистичку значајност, односно да избор превозног средства зависи од врсте туристичког аранжмана.

Већина дестинација у доњем Подрињу није повезана редовним линијама јавног превоза. Доступност јавног превоза или пак његово одсуство до појединих туристичких ресурса је основни разлог доласка туриста у дестинацију доње Подриње сопственим аутомобилом или ванлинијским превозом. Јавни превоз углавном користе појединци (16,9%) који долазе на бањско лечење у Бању Ковиљачу. Као туристичко место, Бања Ковиљача је са Општинским и Градским центрима у ближем и ширем окружењу добро повезана линијама јавног превоза. Ванлинијски превоз (изнајмљивање превозног средства) користе мање групе туриста који у дестинацију долазе организовано (9,2%), без посредовања туристичких агенција у продаји туристичких аранжмана. Овакво стање указује на подношљиву ситуацију индикатора (10-20% жута зона), односно да развој туризма може проузроковати озбиљне проблеме, услед чега је неопходно предузети одређене превентивне мере у погледу решавања саобраћајне загушености, нивоа буке и проблема паркирања у дестинацији.

9.3. Анализа резултата анкетних истраживања

У лето 2018. године, приликом обиласка терена доњег Подриња, односно Општина и Градова који му припадају, спроведено је истовремено анкетање локалног становништва и туриста. Приликом анкетања водило се рачуна да испитивано локално становништво има додира са делатности туризма. Услед тога, извршена је селекција узорка, односно одабир испитаника, ради добијања што релевантнијих и објективних података који су статистички значајни за истраживање. Обухваћене испитанике чинили су запослени у хотелским капацитетима, угоститељским објектима, туристичким агенцијама, туристичким организацијама, привредним коморама, регионално развојним агенцијама, Општинским и Градским управама, власници приватног смештаја и сеоских туристичких домаћинстава.

Приликом спровођења анкете вођени су разговори са локалним становништвом, како би се евидентирали њихови ставови и мишљења о тренутном стању и перспективама развоја туризма. Исти принцип је примењен и приликом анкетања туриста, где су методом интервјуа прикупљани подаци о квалитету услуге у дестинацији доње Подриње, а у циљу утврђивања њихових ставова и мишљења о могућностима, перспективама, смерницама и потенцијалима развоја туризма. Поједини упитници су остављани на самом терену, у туристичким инфо – центрима и смештајним капацитетима носилаца туристичке понуде како

би узорак посетилаца био што разноврснији у погледу социодемографских карактеристика. Након одређеног времена анкетни упитници су преузимани и статистички разврставани.

Основни циљ анкетног истраживања односио се на препознавање најзначајнијих туристичких потенцијала за развој туризма и његову промоцију, са аспекта локалног становништва и туриста. Односно, да се утврде мере и активности које је неопходно предузети да би се туристички потенцијали убудуће боље валоризовали и афирмисали на туристичком тржишту и прилагодили захтевима савремених туриста кроз јединствен производ, а у циљу привлачења што већег броја посетилаца.

Прикупљени подаци обрађени су помоћу софтверског пакета за друштвене науке IBM SPSS 21.0 (*Statistical Package for the Social Sciences*). Приликом уноса података водило се рачуна са које скале потичу подаци. Коришћене су: *номинална, ординална, интервална и адитивна* скала. Врсте варијабли које су коришћене приликом класификације података су: *нумеричке и категоричке*, односно *независне (предикторске) и зависне (критеријске)*. Обрада података подразумевала је примену дескриптивне (описне) статистике и статистике закључивања (степен статистичке вероватноће), где је степен статистичке вероватноће $p = 0.01$ и $p = 0.05$. За добијање резултата обрађених података употребљени су: Т-тест за независне узорке, једнофакторска униваријантна анализа варијансе ANOVA (F-тест) и Шефеов пост хок тест (*Scheffe post hoc test*), анализа категоричких варијабли Хи-квадрат тест (*Chi Square Test*) и Пирсонов коефицијент линеарне корелације (*Pearsonov coeficijent*).

Резултати обрађених података указали су да је у истраживању укупно учествовало 506 испитаника, од чега 257 локалног становништва и 249 туриста. Највећи број локалног становништва анкетан је и испитан на територији Града Лознице (25,3% узорка), где се налазе најзначајнији основни и комплементарни смештајни капацитети дестинације дође Подриње. Најмање испитаника је са територије општине Крупањ (15,6% узорка).

Табела 38. Локално становништво према месту становања

ОПШТИНА/ГРАД	Број испитаника	Процент
Богатић	55	21,4%
Шабац	52	20,2%
Лозница	65	25,3%
Крупањ	40	15,6%
Мали Зворник	45	17,5%

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Истраживањем је утврђено да у укупном броју испитаних посетилаца преовлађују домаћи гости (> 95%). Највећи број посетилаца је из Београда (33,7% узорка), Новог Сада (12,9% узорка) и Лознице (9,6%), док из осталих Општина/Градова број посетилаца углавном варира, највише у просеку до пет испитаника, што се може видети у Табели 39.

Табела 39. Туристи према месту становања

ОПШТИНА/ГРАД	Број испитаника	Процент	ОПШТИНА/ГРАД	Број испитаника	Процент
Бања Лука (БиХ)	1	0,4	Лозница	24	9,6
Бач	3	1,2	Љубовија	3	1,2
Бела Црква	2	0,8	Мали Зворник	3	1,2
Београд	84	33,7	Младеновац	3	1,2
Бечеј	2	0,8	Ниш	1	0,4
Бијељина	8	3,2	Нови Сад	32	12,9
Богатић	4	1,6	Обреновац	5	2,0
Ваљево	5	2,0	Осечина	2	0,8
Врњачка Бања	1	0,4	Панчево	5	2,0
Вршац	6	2,4	Рума	1	0,4
Зворник	6	2,4	Сента	1	0,4
Зрењанин	3	1,2	Смедерево	4	1,6
Инђија	2	0,8	Сомбор	3	1,2
Каракај (Бих)	1	0,4	Стара Пазова	1	0,4
Крагујевац	3	1,2	Суботица	4	1,6
Краљево	2	0,8	Ужице	1	0,4
Крупањ	6	2,4	Чајетина	2	0,8
Кршко (Словенија)	2	0,8	Чачак	2	0,8
Лазаревац	2	0,8	Шабац	6	2,4
Лесковац	1	0,4	Шид	2	0,8

Извор: Резултати истраживања, 2020.

На основу упоредног приказа укупног броја испитаника (Табела 40), можемо константовати и закључити да је у истраживању највише учествовала женска популација, односно да су жене биле више заинтересоване за учешће у анкетирању и исказивању мишљења о потенцијалима и могућностима развоја туризма доњег Подриња. Највећи проценат обе групе испитаника који је учествовао у истраживању је између 30-39 и 40-49 година старости, а најмањи старосне доби преко 70 година и мање од 19 година. Њихово стечено образовање, са највише израженим процентима, везује се за средњу школу код локалног становништва (43,2% узорка), односно високу/вишу школу (27,3% узорка) и факултет (43,8% узорка) код туриста, а најмање за основну школу код обе групе испитаника.

Табела 40. Социо – демографске карактеристике испитаника

Карактеристике испитаника		Локално становништво (N=257)	Туристи (N=249)
Пол (%)	Мушкарци	45,5	44,2
	Жене	54,5	55,8
Старост (%)	< 19	3,1	1,2
	20-29	16,7	10,4
	30-39	26,5	35,3
	40-49	23,3	25,3
	50-59	20,2	15,3
	60-69	8,2	7,2
	> 70	1,9	5,2
Образовање (%)	основна школа	4,3	2,0
	средња школа	43,2	26,9
	виша/висока школа	16,0	27,3
	факултет	36,6	43,8
Занимање (%)	ученик	1,2	1,2
	студент	3,5	1,2
	незапослено лице	17,1	6,0
	запослено лице	71,6	78,7
	пензионер	6,6	12,9
Место становања (%)	село	49,0	14,5
	град	51,0	85,5
Брачни сатус (%)	у браку	63,0	62,7
	неожењен/неудата	25,7	24,5
	разведен/разведена	5,8	7,6
	ванбрачна заједница	2,3	2,4
	удовац/удовица	3,1	2,8
Месечних приходи (%)	без прихода	14,4	6,4
	< 20.000,00	9,3	1,6
	21.000,00 - 30.000,00	21,0	10,4
	31.000,00 - 40.000,00	22,6	18,1
	41.000,00 - 50.000,00	11,3	22,1
	51.000,00 - 60.000,00	9,7	20,1
	61.000,00 - 70.000,00	3,5	9,2
	71.000,00 - 80.000,00	2,3	3,2
> 80.000,00	5,8	8,8	

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Међу испитаницима најзаступљенија је категорија запослених лица, с тим да је проценат незапослених испитаника (17,1% узорка) израженији код локалног становништва. Место становања локалног становништва је процентуално скоро изједначено. Приближан број испитаника је из руралних (49% узорка) и градских средина (51% узорка). Статистика указује да највећи број туриста долази из градских средина (85,5% узорка). Преко 60% обе групе испитаника живи у брачним заједницама, или припадају категорији неожењен/неудата (24-26%). Приходи испитаника крећу се између 21.000,00 – 50.000,00 динара. Код локалног

становништва израженија је категорија „без прихода” (14,4% узорка), или издржаваних лица, а код туриста је категорија испитаника са приходима 51.000,00 – 60.000,00 динара (20,1%).

9.3.1. Ставови локалног становништва

На основу резултата истраживања приметно је да локално становништво о тренутном стању и досадашњем развоју туризма у њиховим Општинама/Градовима има знатно негативније ставове од очекиваних. Резултати истраживања су приказани према степену значајности добијених одговора. На постављено питање „Да ли сматрате да је туризам у Вашој Општини/Граду довољно развијен?”, 182 или 70,8% испитаника сматра да туризам у дестинацијама доњег Подриња није довољно развијен. Значајне разлике у одговорима испитаника на постављено питање уочавају се према месту становања (Табела 41).

Табела 41. Степен развијености туризма према Општини/Граду становања испитаника

			Општина/Град					Укупно
			Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	
Да ли сматрате да је туризам у Вашој Општини/Граду довољно развијен?	да	број	18	25	18	12	4	75
		%	7,0%	9,7%	7,0%	4,7%	1,6%	30,0%
	не	број	37	27	47	28	41	180
		%	14,4%	10,5%	18,3%	10,9%	16,0%	70,0%
Укупно		број	55	52	65	40	45	257
		%	21,4%	20,2%	25,3%	15,6%	17,5%	100,0%
Pearson Chi-Square Test			Value			Statistical significance (p)		
			19.778			0.011		

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Разлика приказаних одговора је статистички значајна. Вредност Хи-квадрат теста ($\chi^2 = 19.778$) и степена значајности Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p = 0.011$) указују да у зависности из које Општине/Града долазе, испитаници имају другачији одговор на постављено питање. Испитаници из Малог Зворника виде своју општину као најмање развијену, док су испитаници из Града Шапца најближи у једнакој расподели на ово питање. Испитаници из Града Лознице (18,3%) сматрају делатност туризма неразвијеном, иако се на територији Града налазе значајни туристички потенцијали (етно – село „Тршић”, етно – село „Сунчана река” и Бања Ковиљача као носилац туристичког промета доњег Подриња).

Табела 42. Ставови испитаника о досадашњем развоју туризма према Општини/Граду становања

Да ли сматрате да становништво у Вашој Општини/Граду има позитивно мишљење и ставове о досадашњем развоју туризма?		Општина/Град					Укупно
		Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	
да	број	7	16	10	15	5	53
	%	2,7	6,2	3,9	5,8	1,9%	20,6
не	број	19	8	19	4	16	66
	%	7,4	3,1	7,4	1,6	6,2	25,7
нисам сигуран/а	број	29	28	36	21	24	138
	%	11,3	10,5	13,6	8,2	9,3	53,0
Укупно	број	55	52	65	40	45	257
	%	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test		Value			Statistical significance (p)		
		29.229			0.022		

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Статистички значајне разлике, према Општини/Граду становања и старости испитаника, уочавају се и код одговора на постављено питање „Да ли сматрате да становништво у Вашој Општини/Граду има позитивно мишљење и ставове о досадашњем развоју туризма?“ Испитаници из Града Лознице, општине Богатић и општине Мали Зворник су имали највише негативних одговора (Табела 42).

Резултати Хи квадрата ($\chi^2 = 29.229$) и Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p = 0.022$), указују на статистичку значајност $p < 0.05$. У зависности од Општине/Града становања различити су и одговори на постављено питање. Најмањи проценат негативних одговора имају испитаници из општине Крупањ (3,1%) и Града Шапца (1,6%).

Уколико исто питање „Да ли сматрате да становништво у Вашој Општини/Граду има позитивно мишљење и ставове о досадашњем развоју туризма?“ посматрамо према старости испитаника уочавамо значајне разлике у одговорима. Испитаници старосне доби 20-39 година имају најпозитивније одговоре, док испитаници старости 40-59 година у највећој мери нису сигурни (Табела 43).

Табела 43. Ставови испитаника о досадашњем развоју туризма према старости

		Старост								Укупно
		<19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	>70		
Да ли сматрате да становништво у Вашој Општини/Граду има позитивно мишљење и ставове о досадашњем развоју туризма?	да	број	0	14	21	6	6	4	2	53
		%	0,0	5,4	8,2	2,3	2,3	1,6	0,8	20,6
	не	број	1	9	16	20	10	9	1	66
		%	0,4	3,5	6,2	7,8	3,9	3,5	0,4	25,7
	нисам сигуран/а	број	7	20	31	34	36	8	2	138
		%	2,7	7,8	12,1	13,2	14,0	3,1	0,8	53,7
Укупно		број	8	43	68	60	52	21	5	257
		%	3,1	16,7	26,5	23,3	20,2	8,2	1,9	100,0
Pearson Chi-Square Test			Value				Statistical significance (p)			
			62.071				0.000			

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Статистички подаци приказани у Табели 43. указују да у зависности од година старости испитаника произилазе и одговори о ставовима становништва о развоју туризма у њиховој Општини/Граду. Разлика у одговорима испитаника је статистички значајна ($\chi^2 = 62.071$), где је статистичка значајност $p < 0.01$. Можемо константовати, да младо активно становништво, пре свега из руралних предела, генерално види делатност туризма као шансу за самозапошљавање и останак на сеоском домаћинству. Старији испитаници углавном нису заинтересовани за упуштање у ризик и остваривање додатног прихода кроз делатност туризма и угоститељства из разлога што сматрају да је за обављање ове делатности неопходно адекватно образовање (50,2%), али и додатна знања и вештине (40,8%).

Већина испитаника је мишљења да досадашњи развој туризма није значајније утицао на развој локалне заједнице и појединце. На питање „Досадашњи развој туризма у Вашој локалној заједници директно је утицао на:“, 24,9% испитаника сматра да развој туризма није утицао ни на један од понуђених одговора, за 24,1% испитаника досадашњи развој туризма утицао је на раст додатних прихода становништва, односно условио запошљавање младог становништва (16,3%) (Табела 44).

Посматрано по месту становања и Општини/Граду уочавају се разлике у одговорима. Вредности Хи квадрат теста су статистички значајни на нивоу $p < 0.05$ и $p < 0.01$. За становнике са села, развој туризма је условио остваривање додатног прихода и упошљавање младог становништва, што је за сеоску заједницу и останак младог становништва на селу од великог значаја. За градско становништво, досадашњи развој туризма је поред остваривања додатних прихода условио и отварање нових радних места. Према Општини/Граду становања, за укупно 24,1% испитаника, остваривање додатних прихода издваја се као

последича развоја делатности туризма. Од укупног броја испитаника, њих 21,8% има директне/индиректне користи од развоја туризма, односно 19,1% испитаника је запослено у делатности туризма и угоститељства у сезони, а 8,9% има стално запослење.

Табела 44. Ставови испитаника о утицају досадашњег развоја туризма

Досадашњи развој туризма у Вашој локалној заједници директно је утицао на:		Место		Укупно	Општина/Град					
		село	град		Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	Укупно
отварање нових радних места	број	15	21	36	5	5	12	13	1	36
	%	5,8	8,2	14,0	1,9	1,9	4,7	5,1	0,4	14,0
запошљавање локалног становништва (посебно младих)	број	26	16	42	15	5	9	3	10	42
	%	10,1	6,2	16,3	5,8	1,9	3,5	1,2	3,9	16,3
самозапошљавање локалног становништва	број	11	10	21	5	4	7	0	5	21
	%	4,3	3,9	8,2	1,9	1,6	2,7	0,0	1,9	8,2
остваривање додатног прихода становништва	број	35	27	62	12	10	16	10	14	62
	%	13,6	10,5	24,1	4,7	3,9	6,2	3,9	5,4	24,1
повећање животног стандарда локалног становништва	број	2	8	10	1	1	2	5	1	10
	%	0,8	3,1	3,9	0,4	0,4	0,8	1,9	0,4	3,9
улагање у инфраструктуру	број	6	16	22	1	14	3	4	0	22
	%	2,3	6,2	8,6	0,4	5,4	1,2	1,6	0,0	8,6
ништа од наведеног	број	31	33	64	16	13	16	5	14	64
	%	12,1	12,8	24,9	6,2	5,1	6,2	1,9	5,4	24,9
Укупно	број	126	131	257	55	52	65	40	45	257
	%	49,0	51,0	100,0	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test	Value	Statistical significance (p)		Value	Statistical significance (p)					
	12.576	0.050		72.575	0.000					

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Ефекти од туризма по локалну заједницу могу бити много значајнији, јер ставови испитаника указују на неопходност предузимања одређених активности и мера од стране локалне самоуправе и локалне заједнице како би се развој туризма на истраживаном подручју знатно унапредио и подигао на виши ниво (Табела 45). У том циљу питањем „Које активности је неопходно предузети како би се развој туризма у Вашој Општини/Граду унапредио?“, настојало се утврдити које су то, према мишљењу локалног становништва, најбитније активности за будући развој туризма. Обрађени подаци указују на значајне разлике у одговорима према месту становања испитаника и степену њиховог образовања.

Резултати Хи квадрата указују на статистичку значајност. Његова вредност према месту становања износи $\chi^2 = 18.874$, а Пирсоновог коефицијента линеарне корелације 0.009, што значи да је $p < 0.01$. Локално становништво из градских средина сматра да су активности едукација локалног становништва (14%) и креирање комплексније и садржајније понуде (10,1%) најважније у будућем развоју туризма у њиховим Општинама/Градовима. За разлику од њих, испитаници са села сматрају да је поред едукација локалног становништва (16,7%), стручно – правна помоћ за добијање подстицајних средстава (9,3%) основ за покретање сопственог бизниса и развоја туризма локалне заједнице.

Сеоско становништво, а посебно појединци који желе да се укључе у делатност туризма, делимично су упознати у постојање фондова невладиних организација на које се може аплицирати кроз одређене пројекте и програме. Да би се исти добили и искористили неопходна је едукација становништва на ту тему, што је препознато од стране испитаника са завршеном основном школом. Едуковање локалног становништва о користи развоја туризма

и бенефитима који се могу остварити, је основа његовог будућег развоја (30,7%). Практично обучено и едуковано становништво, које разуме и схвата предности туризма по локалну заједницу, може да допринесе развоју истог кроз креирање квалитетније и садржајније туристичке понуде (14,8%), али и равноправно учествује у будућем планирању туризма, што је битно за испитанике са факултетском дипломом (5,1%). Вредности Хи квадрат теста ($\chi^2 = 37.834$), који је статистички значајан, и Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p < 0.013$), потврђују претходну константацију.

Табела 45. Ставови испитаника о активностима развоја туризма

Које активности је неопходно предузети како би се развој туризма у Вашој Општини/Граду унапредио?		Место		Укупно	Степен образовања				Укупно
		село	град		основна школа	средња школа	виша/висока школа	факултет	
едукација локалног становништва	број	43	36	79	1	46	15	17	79
	%	16,7	14,0	30,7	0,4	17,9	5,8	6,6	30,7
активно учествовање локалног становништва у планирању туризма	број	15	13	28	3	7	5	13	28
	%	5,8	5,1	10,9	1,2	2,7	1,9	5,1	10,9
укључивање локалног становништва у односе са јавношћу	број	9	8	17	3	5	4	5	17
	%	3,5	3,1	6,6	1,2	1,9	1,6	1,9	6,6
стручно-правна помоћ за добијање подстицајних средстава	број	24	14	38	2	15	3	18	38
	%	9,3	5,4	14,8	0,8	5,8	1,2	7,0	14,8
стварање туристичког идентитета у циљу препознатљивости	број	14	14	28	0	12	4	12	28
	%	5,4	5,4	10,9	0,0	4,7	1,6	4,7	10,9
сарадња приватног и јавног сектора у пласирању понуде на нова тржишта	број	8	7	15	1	5	3	6	15
	%	3,1	2,7	5,8	0,4	1,9	1,2	2,3	5,8
креирање комплексније и садржајније понуде	број	12	26	38	1	12	7	18	38
	%	4,7	10,1	14,8	0,4	4,7	2,7	7,0	14,8
регионална сарадња локалних туристичких организација	број	1	13	14	0	9	0	5	14
	%	0,4	5,1	5,4	0,0	3,5	0,0	1,9	5,4
Укупно	број	126	131	257	11	111	41	94	257
	%	49,0	51,0	100,0	4,3	43,2	16,0	36,6	100,0
Pearson Chi-Square Test	Value: 18.874				Value: 37.834				
	Statistical significance (p): 0.009				Statistical significance (p): 0.013				

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Око 79,8 % испитаника сматра да су локална заједница и локално становништво недовољно укључени у креирање туристичких производа и доношења одлука о развоју туризма. Према њиховом мишљењу, активности у којима треба активно учествовати и које су значајне по локалну заједницу су: обogaћивање постојеће туристичке понуде, израда стратегија и планова и израда сувенира, рукотворина и производа старог заната. Одговори према Општини/Граду становања испитаника приказани су у наредној табели (Табела 46).

Значајност Хи квадрат теста ($p < 0.001$) указује на будући допринос локалне заједнице у развоју туризма који треба спровести и реализовати. Обogaћивање постојеће туристичке понуде, што је за већину испитаника најважнија активност у којој треба узети веће учешће

(12,1%), неопходно је заснивати на материјалним и нематеријалним туристичким потенцијалима. Без туристичких потенцијала не може се креирати ни осмислити туристички производ и пружити квалитетна услуга у дестинацији. Локално становништво је носилац не само традиционалног начина живота заједнице, већ и промотер њених културних вредности. Обичаји и традиција најбоље се промовишу кроз развој културног туризма, који од свих видова специфичних облика туризма на свеобухватан начин приказује локалну средину и локално становништво.

Табела 46. Ставови испитаника о будућем доприносу развоју туризма

У којој од понуђених активности би, према Вашем мишљењу, локална самоуправа и становништво требало највише да дају свој допринос/учествују?	Општина/Град						
	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	Укупно	
неодговорено	број	24	20	39	20	27	130
	%	9,3	7,8	15,2	7,8	10,5	50,6
израда стратегија/планова	број	2	5	4	8	6	25
	%	0,8	1,9	1,6	3,1	2,3	9,7
сарадња градова и Општина/Град	број	0	6	3	4	5	18
	%	0,0	2,3	1,2	1,6	1,9	7,0
заштита и очување туристичких вредности	број	2	3	4	4	0	13
	%	0,8	1,2	1,6	1,6	0,0	5,1
обогаћивање постојеће туристичке понуде	број	4	11	6	4	6	31
	%	1,6	4,3	2,3	1,6	2,3	12,1
одржавање и јачање туристичког имиџа	број	2	1	2	0	0	5
	%	0,8	0,4	0,8	0,0	0,0	1,9
креирање и израда брошура и пропагандног материјала	број	0	1	0	0	0	1
	%	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,4
производња и пласман здраве хране	број	9	2	3	0	1	15
	%	3,5	0,8	1,2	0,0	0,4	5,8
израда сувенира, рукотворина и производа старог занатства	број	12	3	4	0	0	19
	%	4,7	1,2	1,6	0,0	0,0	7,4
Укупно	број	55	52	65	40	45	257
	%	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test	Value						Statistical significance (p)
		72.460					0.000

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Израда стратегија и планова (9,7%) је од пресудног значаја за будуће планирање туризма, јер се на тај начин тачно прецизирају зоне развоја, а стим у вези и намене земљишта за изградњу туристичке инфраструктуре и супраструктуре. За испитанике са територије општине Крупањ, претходно поменута активност је најбитнија (3,1%), у односу на остале понуђене активности. Израда сувенира, рукотворина и производа старог заната (7,4%), може се посматрати са аспекта додатних активности локалног становништва, јер се исти могу израђивати у оквиру разних удружења грађана. Ова активност је једна од битнијих за испитанике из општине Богатић (4,7%), за разлику од испитаника са територија других Општина/Градова. Израда сувенира, којима се промовише локална култура и традиција може представљати основ покретања сопственог бизниса и укључивање локалног становништва у предузетничке воде, што је такође значајно за одрживи развој туризма. Да се кроз производњу и пласман здраве хране локално становништво из руралних предела може активно укључити у туристичко привређивање препознају испитаници из дестинације општина Богатић (3,5%). Обогаћивање постојеће туристичке понуде, кроз коју се претходне

активности могу више афирмисати и презентовати на туристичком тржишту, најзначајније је за испитанике из дестинације Град Шабац (4,3%). У односу на укупан број испитаника, испитаници из Града Шапца издвајају и значај и сарадњу Градова и Општина у оквиру формираних еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица” и „Дрина – Сава” (2,3%), из разлога што се кроз сарадњу и прекогранично повезивање могу остварити значајна материјална средства (IPA фондови) за реализацију пројеката из делатности туризма и угоститељства, како за појединце тако и за локалну заједницу.

Локално становништво углавном је свесно и препознаје потенцијале локалне средине за развој туризма. На питање „Према Вашем мишљењу, најзначајнији природни туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је?”, испитаници су међу понуђеним избором природних потенцијала требали да заокруже по њиховом мишљењу најзначајнији. Добијени резултати указују да су најзначајнији природни потенцијали реке (37,7%), планине (27,2%) и термоминерални извори (18,3%). Посматрано по Општини/Граду, одговори испитаника се разликују, што указује и висока вредност Хи квадрата ($\chi^2 = -210.665$) и статистичка значајност Пирсоновог коефицијента линеарне корелације ($p = 0.000$), која је мања од статистички значајне вредности $p < 0.001$ (Табела 47).

Табела 47. Ставови испитаника о најзначајнијим природним вредностима

Према Вашем мишљењу, најзначајнији природни туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је?	Општина/Град						
	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	Укупно	
реке	број	16	25	27	2	27	97
	%	6,2	9,7	10,5	0,8	10,5	37,7
језера	број	0	1	0	0	13	14
	%	0,0	0,4	0,0	0,0	5,1	5,4
планине	број	1	25	14	29	1	70
	%	0,4	9,7	5,4	11,3	0,4	27,2
кањони	број	0	0	1	0	0	1
	%	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,4
водпади и врела	број	0	0	1	0	0	1
	%	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,4
терминални извори	број	27	1	15	0	4	47
	%	10,5	0,4	5,8	0,0	1,6	18,3
заштићена природна добра	број	11	0	7	9	0	27
	%	4,3	0,0	2,7	3,5	0,0	10,5
Укупно	број	55	52	65	40	45	257
	%	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test		Value -210.665			Statistical significance (p) 0.000		

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Резултати истраживања указују да су реке најзначајнији природни потенцијал за испитанике из дестинација Град Лозница (10,5%) и општина Мали Зворник (10,5%), док су планине најбитнији потенцијал за испитанике из дестинације општина Крупањ (11,3%). Испитаници из дестинације Град Шабац исту значајност дају планинама (9,7%) и рекама (9,7%) као туристичким потенцијалима на територији њиховог Града. Термоминерални извори су потенцијал који издвајају испитаници из дестинације општина Богатић (10,5%).

На постављено питање „Према Вашем мишљењу, најзначајнији антропогени туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је?”, међу добијеним резултатима издвајају се културне манифестације (24,5%), етно села/етно паркови/етно центри (23,7%), манастири/цркве (17,1%) и меморијална места и споменици (14,4%). Различитост добијених одговора указује вредност Хи квадрат теста ($\chi^2=146.986$) и статистичка значајност

Пирсоновог коефицијента ($p < 0.001$). Етно села су најважнији потенцијал за испитанике из дестинација општина Богатић (11,7%) и Град Лозница (7,8%), утврђења за испитанике из дестинације Град Шабац (5,1%), манастири и цркве за испитанике из дестинације општина Крупањ (6,2%) и спортске манифестације за испитанике из дестинације општина Мали Зворник (3,9%).

Табела 48. Ставови испитаника о најзначајнијим антропогеним вредностима

Према Вашем мишљењу, најзначајнији антропогени туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је?	Општина/Град						
	Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	Укупно	
археолошка налазишта	број	1	2	3	0	4	10
	%	0,4	0,8	1,2	0,0	1,6	3,9
утврђења/тврђаве	број	0	13	1	0	7	21
	%	0,0	5,1	0,4	0,0	2,7	8,2
манастири/цркве	број	1	8	12	16	7	44
	%	0,4	3,1	4,7	6,2	2,7	17,1
меморијална места и споменици	број	2	6	15	13	1	37
	%	0,8	2,3	5,8	5,1	0,4	14,4
етно села/етно паркови/етно центри	број	30	3	20	1	7	61
	%	11,7	1,2	7,8	0,4	2,7	23,7
културне манифестације	број	17	16	13	9	8	63
	%	6,6	6,2	5,1	3,5	3,1	24,5
гастрономске манифестације	број	1	1	1	1	1	5
	%	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	1,9
спортске манифестације	број	3	3	0	0	10	16
	%	1,2	1,2	0,0	0,0	3,9	6,2
Укупно	број	55	52	65	40	45	257
	%	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test		Value 146.986			Statistical significance (p) 0.000		

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Према ставовима и мишљењима 94,2% испитаника разноврсност туристичких потенцијала представља могућност за развој туризма посебних интересовања. Најразвијенији вид туризма за 19,9% испитаника је манифестациони туризам, потом културни туризам (17,3%) и рекреативни туризам (11,3%). Највећи потенцијал за развој има гастрономски туризам (13,2%), екотуризам (12,6%) и рурални туризам (11,6%).

Табела 49. Ставови испитаника о развијености туризма посебних интересовања

Врсте туризма	Развијен (%)	Може се развијати (%)
<i>Екотуризам</i>	3,1	12,6
<i>Рурални туризам</i>	6,0	11,6
<i>Ловни и риболовни туризам</i>	6,4	11,4
<i>Рекреативни туризам</i>	11,3	8,0
<i>Авантуристички туризам</i>	3,6	10,0
<i>Бањски туризам</i>	9,6	6,1
<i>Етно туризам</i>	12,3	8,0
<i>Манифестациони туризам</i>	19,9	3,6
<i>Гастрономски туризам</i>	2,7	13,2
<i>Културни туризам</i>	17,3	5,2
<i>Верски туризам</i>	7,8	10,3
Укупно:	100,0	100,0

Извор: Резултати истраживања, 2020.

На питање „Да ли сматрате да туризам посебних интересовања у будућности може бити користан по Вашу локалну заједницу?“, 97,7% испитаника има позитивно мишљење о развоју и користима овог вида туризма по локалну заједницу. Највећи проценат локалног становништва издваја побољшање инфраструктуре/супраструктуре (29,6%) и оживљавање руралних целина (23,3%) као бенефите развоја туризма посебних интересовања. Најмањи број одговора се односио на приходе од туризма који остају локалним самоуправама (3,1%) и продужење туристичке сезоне, тј. смањење сезоналности туризма (1,2%). Посматрано према Општини/Граду, одговори на исто питање су различити (Табела 50).

Табела 50. Ставови испитаника о бенефитима развоја туризма посебних интересовања

Туризам посебних интересовања у будућности ће највише допринети		Општина/Град					
		Богатић	Шабац	Лозница	Крупањ	Мали Зворник	Укупно
побољшању инфраструктуре/супраструктуре	број	18	11	19	9	19	76
	%	7,0	4,3	7,4	3,5	7,4	29,6
уређењу и опремљености туристичког простора	број	5	7	4	6	3	25
	%	1,9	2,7	1,6	2,3	1,2	9,7
оживљавању руралних целина (села)	број	19	15	11	3	12	60
	%	7,4	5,8	4,3	1,2	4,7	23,3
јачању културног идентитета дестинације (општине)	број	3	6	8	4	4	25
	%	1,2	2,3	3,1	1,6	1,6	9,7
формирању специфичног туристичког производа који наглашава аутентичност дестинације	број	2	2	6	5	1	16
	%	0,8	0,8	2,3	1,9	0,4	6,2
бољој повезаности и међусобној сарадњи градова и Општина/Градова	број	2	4	3	0	2	11
	%	0,8	1,6	1,2	0,0	0,8	4,3
регионалној сарадњи локалних самоуправа, туристичких организација и агенција	број	0	1	5	5	0	11
	%	0,0	0,4	1,9	1,9	0,0	4,3
подстицање и развој породичног предузетништва	број	6	5	7	1	3	22
	%	2,3	1,9	2,7	0,4	1,2	8,6
приходи од туризма остају локалним самоуправама	број	0	1	1	5	1	8
	%	0,0	0,4	0,4	1,9	0,4	3,1
продужењу туристичке сезоне, тј. смањењу сезоналности туризма	број	0	0	1	2	0	3
	%	0,0	0,0	0,4	0,8	0,0	1,2
Укупно	број	55	52	65	40	45	257
	%	21,4	20,2	25,3	15,6	17,5	100,0
Pearson Chi-Square Test		Value			Statistical significance (p)		
		64.143			0.003		

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Хи квадрат тест је статистички значајан ($p < 0.01$), што указује да бенефити развоја туризма посебних интересовања имају различит приоритет за испитанике и зависе од Општине/Града њиховог становања. На основу приказаних резултата може се закључити да је оживљавање руралних средина важно за све испитанике (23,3%), изузев испитаника из дестинације општина Крупањ, код којих је забележен мањи процентни скор (1,2%) у односу на испитанике из осталих Општина/Градова. Побољшање инфраструктуре/супраструктуре је такође битно за све испитанике са истраживаног простора (29,6%), с тим да испитаници из Града Шапца (4,3%) и општине Крупањ (3,5%) имају нешто нижи скор у односу на остале испитанике. Резултати указују да информисано и едуковано становништво о значају развоја породичног предузетништва (8,6%), креирања и формирања специфичног туристичког

производа који наглашава аутентичност дестинације (6,2%), јачању културног идентитета локалне заједнице (9,7%), може допринети да приходи од туризма остају локалној заједници.

Према добијеним и приказаним резултатима, развој туризма посебних интересовања, не доприноси продужењу туристичке сезоне (1,2%), као ни међусобној регионалној сарадњи локалних самоуправа, туристичких агенција и организација (4,2%), што је од пресудног значаја у промоцији туризма дестинације и туристичких производа и услуга носилаца туристичке понуде путем посредника. Савремени трендови развоја рецептивног туризма указују на битност сарадње са туристичким агенцијама у посредовању промоције и продаје производа и услуга носилаца туристичке понуде.

9.3.2. Ставови туриста

Резултати истраживања указују да је 66,7% испитаних туриста раније боравило или посећивало дестинације доњег Подриња, односно да 58,6% испитаних туриста једном годишње борави на истраживаном простору. Највећи проценат посетилаца су породични људи (47,6%) или групе пријатеља (35,9%), који су у дестинацијама доњег Подриња боравили ради одмора и релаксације (41,4%) и туристичко – рекреативних разлога (40,6%). Ове групе посетилаца у дестинацију долазе сопственим превозом (> 45%) и углавном користе услуге приватног смештаја (> 25%), на основу усмене препоруке пријатеља (46,2%) или електронских медија (24,9%).

У разговору са туристима, очекивало се да много више познају дестинацију у којој бораве и да су упознати са туристичким вредностима које чине туристичку понуду истраживаног простора. Већина испитаника за многе од туристичких вредности, приказаних у Табели 51, никада није ни чула, што је један од разлога њихове слабије посећености. Одговори ових испитаника су сврстани у колону „без одговора”. У прилог томе је и став испитаника о улози туристичких водича у дестинацији. Туристима који понављају посете и користе проверене услуге смештаја, улога туристичких водича за упознавање дестинације није од пресудног значаја (54,6%), док за туристе који по први пут долазе у дестинације доњег Подриња улога туристичких водича (45,4%), има битну улогу у упознавању исте.

У складу са тим, поједини носиоци туристичке понуде (конак „Мишић”, етно – село „Тронишки вајати”, етно – село „Сунчана река” и клуб „Будимлија” – Лозница, смештајни капацитети на Гучеву, вила „Алbedo” – Шабац), поред услуга смештаја пружају могућност организовања излета, као вида активног одмора, ка туристичким вредностима доњег Подриња, у сарадњи са надлежним ЛТО-а. Углавном су заступљене манастирске туре (ка манастиру Троноша, Чокешина, Радовашница, Петковица), као и посете одређеним етно – селима (нпр. Тршићу, Сунчаној реци, етно – кући „Вилине воде” и др.) и Бањи Ковиљачи.

Међу најпосећеније туристичке вредности (Табела 51) спадају вила „Алbedo” (18,9%), клуб „Будимлија” (38,6%), СРП „Засавица” (39,4%), Шабачки вашар (39,8%), меморијални комплекс Текериш (49,4%), манастир Троноша (69,5%), Бања Ковиљача (79,1%) и етно – село „Тршић” (80,3%). Од вредности које би туристи волели да посете издвајају се бања Радаљ (36,5%), СРП „Засавица” (47,4%), ОРП „Данилова коса” (47,4%), „Термална ривијера” (48,6%), Хајдучко вече (61,0%), етно – село „Топаловић” (61,4%), конак „Милица” (62,7%), манастир Криваја (69,1%) и „Камена девојка” (78,3%).

На основу статистичких података, може се закључити да су најпосећеније валоризоване и афирмисане туристичке вредности, препознате на туристичком тржишту. Овакво стање је показатељ неопходности предузимања одређених мера у циљу побољшања промоције и презентације мање познатих туристичких вредности и потенцијала, које као комплементарне вредности могу бити интересантне и привући пажњу туриста. Односно, указује на неопходност међусобног повезивања свих дестинацијских учесника и носилаца туристичке понуде у осмишљавању нових туристичких производа и туристичких активности које ће допринети бољој валоризацији и афирмацији туристичких вредности дестинације.

Табела 51. Посећеност туристичких вредности доњег Подриња

Туристичке вредности	Без одговора	Посетио/ла сам	Волео/ла бих да посетим
Засавица – Богатић	13,3%	39,4%	47,4%
Данилова коса – Крупањ	65,1%	6,8%	28,1%
Ковачевића пећина – Крупањ	38,6%	14,1%	47,4%
Ковиљача – Лозница	4,8%	79,1%	16,1%
Бадања – Лозница	49,0%	17,3%	33,7%
Радаљ – Мали Зворник	40,6%	22,9%	36,5%
Етно – комплекс „Гучевски вајати” – Лозница	6,8%	41,4%	51,8%
Етно – село „Тронишки вајати” – Лозница	6,0%	54,2%	39,8%
Етно – село „Тршић” – Лозница	2,8%	80,3%	16,9%
Етно – село „Сунчана река” – Лозница	6,4%	72,7%	20,9%
Етно – село „Мачков камен” – Крупањ	44,2%	24,1%	31,7%
Етно – село „Совљак” – Богатић	26,1%	13,7%	60,2%
Етно – село „Топаловић” – Шабац	24,5%	14,1%	61,4%
„Велика река” – Мали Зворник	24,9%	32,1%	43,0%
„Будимлија” – Лозница	22,9%	38,6%	38,6%
„Термална ривијера” – Богатић	13,3%	38,2%	48,6%
Етно – кућа „Вилине воде” – Мали Зворник	24,9%	12,4%	62,7%
Конак „Милица” – Лозница	51,4%	17,3%	31,3%
Конак „Мишић” – Лозница	54,2%	18,5%	27,3%
Конак „Мала река” – Крупањ	56,8%	8,0%	35,7%
Етно – парк „Цветиновић” – Крупањ	58,2%	8,8%	32,9%
Етно – парк „Авлија” – Богатић	22,1%	16,1%	61,8%
Етно – парк „Мачвански конак” – Богатић	23,3%	14,5%	62,2%
Вила „Албедо” – Шабац	39,0%	18,9%	42,2%
Црквени парк „Добри поток” – Крупањ	22,9%	24,9%	52,2%
Спомен костурница „Вазнесења Господњег” – Крупањ	30,9%	26,1%	43,0%
Манастир Троноша – Лозница	3,6%	69,5%	26,9%
Манастир Чокешина (Цер) – Лозница	9,6%	33,7%	56,6%
Манастир Радовашница (Цер) – Шабац	13,7%	24,9%	61,4%
Манастир Петковица (Цер) – Шабац	13,3%	26,1%	60,6%
Манастир Криваја (Цер) – Шабац	13,7%	17,3%	69,1%
Манастир Каона	10,8%	26,1%	63,1%
„Камена девојка” – Мали Зворник	5,2%	16,5%	78,3%
Спомен костурница „Мачков камен” – Крупањ	26,5%	34,1%	39,4%
Музејски комплекс „Столице” – Крупањ	40,6%	24,1%	35,3%
Музејски комплекс „Бела Црква” – Крупањ	37,8%	28,1%	34,1%
Меморијални комплекс Цер (Текериш) – Лозница	10,8%	49,4%	39,8%
Спомен костурница Гучево – Лозница	12,4%	43,8%	43,8%
Спомен костурница Драгинац – Лозница	54,2%	15,7%	30,1%
Спомен костурница Дубље – Богатић	46,2%	10,0%	43,8%
Споменик на Мишару – Шабац	31,3%	40,6%	28,1%
Регата „Дрина је смисао живота” – М. Зворник	16,9%	22,9%	60,2%
Вукови сабори – Лозница	34,1%	29,3%	36,5%
Краљевски карневал – Бања Ковиљача	34,9%	17,3%	47,8%
Плодови Рађевине – Крупањ	44,6%	17,7%	37,8%
Хајдучко вече – Богатић	21,3%	17,7%	61,0%
Чивијада – Шабац	22,5%	26,1%	51,4%
Шабачки вашар – Шабац	25,3%	39,8%	34,9%

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Већина испитаника која је боравила у доњем Подрињу је задовољна (62,2%) или делимично задовољна (34,5%) квалитетом туристичке понуде. На питање „Какво је тренутно стање туристичке понуде доњег Подриња”, туристи су давали одговоре на основу Ликертове скале (од 1 до 5). Испитаници су најлошије оценили ставку стање и квалитет саобраћајне инфраструктуре (36,1% негативних одговора), а неутралан став су имали на ставку обученост и расположивост туристичких радника (30,1%). Најбоље оцењене ставке односиле су се на квалитет смештајне понуде и ниво угоститељских услуга. Приликом обраде и анализе података коришћен је Т-тест, Пирсонов коефицијент линеарне корелације (*Pearson Correlation*) и једнофакторска униваријантна анализа варијансе за независне узорке, односно ANOVA тест, којом се пореди неколико група према варијаблама (нумеричка и категоријска, независна и зависна).

Табела 52. Оцена тренутног стања туристичке понуде доњег Подриња

Туристички садржаји	Т-тест				Pearson Correlation
	Пол		Место становања		Старост
	мушки	женски	село	град	
обим и квалитет смештајне понуде	t = -.122 M = 3.927 p = .903	t = -.121 M = 3.942 p = .904	t = -.497 M = 3.861 p = .620	t = -.516 M = 3.948 p = .608	df = .043 p = .504
обим и квалитет угоститељских услуга	t = -.635 M = 4.200 p = .526	t = -.625 M = 4.266 p = .532	t = .324 M = 4.278 p = .746	t = .351 M = 4.230 p = .727	df = .091 p = .152
обученост и расположивост туристичких радника	t = .084 M = 3.473 p = .933	t = 0.85 M = 3.460 p = .932	t = .508 M = 3.566 p = .612	t = .471 M = 3.451 p = .640	df = .036 p = .567
заступљеност природних садржаја	t = -.366 M = 4.336 p = .715	t = -.364 M = 4.374 p = .716	t = .476 M = 4.417 p = .635	t = .445 M = 4.347 p = .658	df = -.136* p = .033
заступљеност културно – историјских садржаја	t = -.349 M = 4.336 p = .727	t = -.349 M = 4.374 p = .727	t = .454 M = 4.417 p = .650	t = .456 M = 4.347 p = .650	df = -.086 p = .174
опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом	t = -.404 M = 3.664 p = .727	t = -.405 M = 3.712 p = .727	t = -.741 M = 3.583 p = .460	t = -.689 M = 3.709 p = .494	df = -.139 p = .029
стање и квалитет саобраћане инфраструктуре	t = -2.071 M = 2.873 p = .039	t = -2.098 M = 3.151 p = .037	t = 2.400 M = 3.417 p = .017	t = 2.255 M = 2.962 p = .029	df = -.011 p = .858

t - вредност теста; M - аритметичка средина; df - степен слободe; p - значајност корелације

Извор: Резултати истраживања, 2020.

Приказани резултати истраживања указују да је корелација значајна на ставкама заступљеност природних садржаја, опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом и стање и квалитет саобраћајне инфраструктуре. Т-тестом је испитана разлика између полова и места становања (Табела 52). Разлика између поређених група показала се као статистички значајна за стање и квалитет саобраћајне инфраструктуре. Женски део популације ($p = 0.037$) и испитаници са села ($p = 0.017$), на овој ставци показују виши скор. Пирсонов коефицијент линеарне корелације за варијабле заступљеност природних садржаја и опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом, статистички је значајан ($p < 0.05$), док се корелација показала као негативна ($df = - 0.139$). Корелација указује да порастом старости туриста опада скор на свим питањима, односно опада задовољство овим ставкама.

ANOVA тестом вршено је поређење међу образовним групама и висини месечних прихода. С обзиром да сатисфакција потрошача у великој мери зависи од „дискреционог дохотка”, настојало се утврдити да ли постоји значајност у одговорима према степену образовања и приходу потрошача. У утврђивању степена значајности међу групама коришћен је Шефев пост хок тест.

Табела 53. Оцена тренутног стања туристичке понуде доњег Подриња (поређење унутар група)

Туристички садржаји	ANOVA	Шефев пост хок тест	ANOVA	Шефев пост хок тест
	Образовање		Висина месечних прихода	
обим и квалитет смештајне понуде	t = 1.705 F = .446 p = .775	p = .448	t = 2.268 F = .607 p = .658	p = .282
обим и квалитет угоститељских услуга	t = 5.300 F = 2.204 p = .092	p = .475	t = 8.122 F = 2.044 p = .089	p = .283
обученост и расположивост туристичких радника	t = 4.302 F = .821 p = .513	p = .910	t = 13.868 F = 3.575 p = .007	p = .399 p = .638
заступљеност природних садржаја	t = 3.788 F = 1.468 p = .212	p = .449	t = 1.550 F = .380 p = .823	p = .253
заступљеност културно-историјских садржаја	t = 3.522 F = 1.237 p = .296	p = .305	t = 20.639 F = 5.477 p = .000	p = .998 p = 1.000
опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом	t = 2.956 F = .834 p = .505	p = .159	t = 14.482 F = 3.743 p = .006	p = .244
стање и квалитет саобраћане инфраструктуре	t = 4.073 F = .904 p = .462	p = .768	t = 17.350 F = 4.539 p = .001	p = .285

t - вредност теста; F - тест; p - значајност корелације

Извор: Резултати истраживања, 2020.

ANOVA тестом (Табела 53) утврђена је статистичка значајност у одговорима на ставци стање и квалитет саобраћајне инфраструктуре, између образовних група ($p = 0.462$). Односно, обученост и расположивост туристичких радника ($p = 0.007$), заступљеност културно – историјских садржаја ($p = 0.000$), опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом ($p = 0.006$) и стање и квалитет саобраћане инфраструктуре ($p = 0.001$), између група висина месечних прихода. Циљ поређења је да разлике буду што веће, што условљава раст F-теста и пад значајности испод 0.05 ($p < 0.05$). Да би се установило међу којим тачно групама постоје статистички значајне разлике у одговорима примењен је Шефев пост хок тест. Разлика у одговорима није утврђена према степену образовања, већ према висини месечних прихода и то на ставкама обученост и расположивост туристичких радника и заступљеност културно – историјских садржаја. На ставци обученост и расположивост туристичких радника, испитаници без прихода имали су најнижи скор у односу на остале групе ($p = 0.399$), а на ставци заступљеност културно – историјских садржаја код испитаника са приходима 41.000,00-50.000,00 забележен је најнижи скор ($p = 0.998$). Значајност је изнад 0.05 ($p > 0.05$), што значи да висина месечних прихода утиче на сатисфакцију потрошача и перцепцију о квалитету пружене и коришћене услуге.

Добијени резултати потврђују тренутно стање на терену. Указују да се већина туристичких садржаја налази дуж главних туристичких праваца и коридора, који су добро обележени саобраћајном и туристичком сигнализацијом и до истих се лако стиже путевима који воде из правца Београда и Новог Сада. До појединих туристичких вредности долази се сеоским путевима који су у јако лошем стању и углавном нису прописно обележени туристичком сигнализацијом. Овакво стање потврђују и мишљења и одговори туриста на питање „Према Вашем мишљењу, које активности је потребно предузети како би се квалитет туристичке понуде подигао на виши ниво?“.

Табела 54. Оцена активности будућег развоја туризма

Према Вашем мишљењу, које активности би требало предузети како би се квалитет туристичке понуде подигао на виши ниво?		Место		Укупно
		село	град	
доношење планова туристичког развоја	број	4	28	32
	%	1.6%	11.2%	12.9%
креирање „образовних програма“ за туристе	број	4	1	5
	%	1.6%	0.4%	2.0%
побољшање инфраструктуре/супраструктуре	број	8	68	76
	%	3.2%	27.3%	30.5%
стално усавршавање, виши ниво стручности и обучености запослених	број	3	21	24
	%	1.2%	8.4%	9.6%
више јавних презентација дестинације	број	8	36	44
	%	3.2%	14.5%	17.7%
практично упознавање са начином живота локалног становништва	број	1	11	12
	%	0.4%	4.4%	4.8%
веће могућности у организовању факултативних излета	број	4	32	36
	%	1.6%	12.9%	14.5%
квалитетније услуге информативно-водичке службе	број	2	2	4
	%	0.8%	0.8%	1.6%
богатији садржаји за децу	број	2	14	16
	%	0.8%	5.6%	6.4%
Укупно	број	36	213	249
	%	14.5%	85.5%	100.0%
Pearson Chi-Square Test	Value	Statistical significance (p)		
		23.802	0.002	

Извор: Резултати истраживања, 2020.

На основу резултата (Табела 54), може се константовати да активности које највише могу допринети будућем развоју туризма и утицати на побољшање квалитета туристичке понуде дестинације су: побољшање инфраструктуре/супраструктуре (30,5%), више јавних презентација (17,7%), веће могућности у организовању факултативних излета (14,5%) и доношење планова туристичког развоја (12,9%). Приоритет у активностима будућег развоја туризма, за туристе из градских средина, је побољшање инфраструктуре/супраструктуре (27,3%), а потом више јавних презентација (17,7%) и организовање факултативних излета у циљу обogaћивања туристичке понуде (14,5%), што је у складу са затеченим стањем на терену и информацијама добијеним кроз разговор са туристима/испитаницима. Туристи који долазе из сеоских средина приоритетно издвајају побољшање инфраструктуре/супраструктуре (3,2%) и више јавних презентација дестинације (3,2%) као приоритете будућег развоја туризма доњег Подриња.

Према добијеним резултатима, 98,8% туриста би поново боравили на простору доњег Подриња и посетило његове туристичке вредности, а као главни мотив поновног доласка издваја се дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима. Мотиве

поновљених посета туристи су оцењивали на основу Ликертове скале (од 1 до 5). Добијени одговори анализирани су помоћу Т-теста, Пирсоновог коефицијента линеарне корелације (*Pearson Correlation*), ANOVA теста и Шефеоов пост хок теста (Табела 55).

Табела 55. Мотиви туристичких кретања

Мотиви туристичких кретања	Т-тест				Pearson Correlation	ANOVA	Шефеоов пост хок тест
	Пол		Место становања				
	мушки	женски	село	град			
активан одмор	t = 1.618 M = 3.391 p = .107	t = 1.608 M = 3.072 p = .109	t = .736 M = 3.389 p = .462	t = .750 M = 3.183 p = .457	df = -.626 p = .000	t = 3.213 F = .558 p = .643	p = .440
пасиван одмор	t = -2.196 M = 3.936 p = .029	t = -2.163 M = 4.281 p = .032	t = .200 M = 4.167 p = .842	t = .207 M = 4.122 p = .837	df = .138** p = .029	t = 4.129 F = 2.515 p = .059	p = .620
природне туристичке вредности	t = -1.427 M = 3.955 p = .155	t = -1.406 M = 4.137 p = .161	t = -1.083 M = 3.889 p = .280	t = -1.031 M = 4.085 p = .308	df = -.051 p = .421	t = 4.056 F = 2.821 p = .040	p = 1.000
антропогене туристичке вредности	t = -3.286 M = 3.618 p = .001	t = -3.197 M = 4.043 p = .002	t = .036 M = 3.861 p = .972	t = .037 M = 3.854 p = .971	df = .084 p = .185	t = 3.855 F = 2.926 p = .034	p = .059
уознавање традиције и културе локалног становништва	t = -3.100 M = 3.400 p = .002	t = -3.130 M = 3.799 p = .002	t = .630 M = 3.722 p = .529	t = .658 M = 3.606 p = .514	df = -.067 p = .295	t = 3.622 F = 3.041 p = .030	p = .081
гостопримство и љубазност домаћина	t = .016 M = 4.627 p = .987	t = .016 M = 4.626 p = .987	t = 2.063 M = 4.833 p = .040	t = 3.078 M = 4.592 p = .003	df = -.178** p = .005	t = 4.627 F = 2.716 p = .045	p = .450
дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима	t = -.595 M = 4.618 p = .552	t = -.587 M = 4.889 p = .558	t = 2.037 M = 4.610 p = 0.43	t = 3.629 M = 4.592 p = 0.00	df = .006 p = .930	t = 4.651 F = 2.690 p = .047	p = .363

t - вредност теста; M - аритметичка средина; df - степен слободe; F - тест; p - значајност корелације
Извор: Резултати истраживања, 2020.

Разлике између група према полу и месту становање испитане су Т тестом за независне узорке. Независне варијабле у овом испитивању су пол (мушки/женски) и место становања (село/град). Разлике по полу су добијене на варијаблама пасиван одмор, антропогене туристичке вредности и упознавање традиције и културе, а према месту становања на варијаблама гостопримство и љубазност домаћина и дружење са породицом. На свакој од ставки према полу више скорове имају жене, а према месту становања више скорове имају испитаници из града, што указује на значајност варијабли као мотива туристичких кретања за ове групе туриста. Повезаност мотива кретања и старости испитаника утврђена је Пирсоновом корелацијом. Статистички значајне повезаности добијене су на ставкама активан одмор ($p = 0.000$), пасиван одмор ($p = 0.029$) и гостопримство и љубазност домаћина ($p = 0.005$). Вредности теста показују да са старашћу расте потреба за пасивним одмором, а смањује се значај активног одмора, односно гостопримство и љубазност домаћина.

Како би се утврдила значајност у одговорима у односу на степен образовања употребљена је једносмерна анализа варијансе ANOVA. Циљ поређења је да разлике буду што веће, чиме ће F-тест порастати, а значајност пасти испод $p < 0.05$. Статистички значајне повезаности забележене су на ставкама природне туристичке вредности ($p = 0.040$), антропогене туристичке вредности ($p = 0.034$), упознавање традиције и културе ($p = 0.030$), гостопримство и љубазност домаћина ($p = 0.045$), дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима ($p = 0.047$). Да би се установило међу којим тачно групама постоје статистички значајне разлике у одговорима примењен је Шефев пост хок тест. Разлика у одговорима, примећена је код природних вредности ($p = 1.000$), антропогених вредности ($p = 0.059$) и упознавање традиције и културе локалног становништва ($p = 0.081$) где су испитаници са основном школом имали најнижи скор у односу на остале групе испитаника. Значајност је изнад $p > 0.05$, што значи да за испитанике са основном школом претходне варијабле нису битан мотивациони фактор за туристичка кретања.

10. ДИСКУСИЈА

Туризам, као једна од најбрже растућих услужних привредних делатности, кроз економске функције развоја допринео је трансформацији привредно неразвијених простора, посебно пограничних руралних предела, али и отварању великог броја радних места и потребу за ангажовањем квалификоване и неквалификоване радне снаге. Масовност кретања у потрази за углавном сезонским запошљавањем је савремен и актуелан глобални тренд.

10.1. Туризам као фактор развоја

Развој туризма као привредне гране која подстиче развој њему комплементарних привредних делатности и кроз економске ефекете доприноси уравнотежењу платног биланса и остваривању бенефита локалних заједница, на простору доњег Подриња није толико изражен. Резултати истраживања о тренду досадашњег развоју туризма на истраживаном простору, кроз коефицијент локалног туристичког увећања (мултипликације) потврђују и ставови локалног становништва, који су у сразмери са стањем затеченим на терену.

Један део испитаника (24,9%) сматра да досадашњи развој туризма није значајније утицао на развој локалне заједнице и појединце, али да у будућности развој туризма посебних интересовања може бити користан по локалну заједницу (97,7% испитаника). За 24,1% испитаника досадашњи развој туризма утицао је на раст додатних прихода становништва, запошљавање становништва (16,3%), отварање нових радних места (14,0%), улагања у инфраструктуру (8,6%), самозапошљавање становништва кроз развој породичног предузетништва (8,2%), а најмање на повећање животног стандарда становништва (3,9%). Вредност значајности добијених података за анализиране варијабле, према месту становања ($\chi^2 = 12.576$, $p = 0.050$) и Општини/Граду ($\chi^2 = 72.575$, $p = 0.000$) је висока, што потврђују и приказани резултати за дестинацију доње Подриње у целини.

Резултати анкетног истраживања указују да испитаници препознају туристичке потенцијале у својим срединама. На укупном простору, испитаници су издвојили следеће природне (реке (37,7%), планине (27,2%) и термоминералне изворе (18,3%)) и антропогене (културне манифестације (24,5%), етно села/етно паркови/етно центри (23,7%), манастири и цркве (17,1%)), вредности као најбитније и најзначајније за развој туризма. Значајност добијених података за природне вредности ($\chi^2 = -210.665$, $p = 0.000$) и антропогене вредности ($\chi^2 = 146.986$, $p = 0.000$) је висока, што указују и резултати истраживања.

Разноврсност туристичких потенцијала представља могућност за развој туризма посебних интересовања, према ставовима и мишљењима 94,2% испитаника. Од тренутно развијених видова туризма најразвијенији је манифестациони туризам (19,9%), потом културни туризам (17,3%) и рекреативни туризам (11,3%). Највећи потенцијал за будући развој има гастрономски туризам (13,2%), екотуризам (12,6%) и рурални туризам (11,6%).

Утицај туризма на запошљавање локалног становништва посматран је и анализиран за период од петнаест година (2003 – 2018), и указује на јако мали проценат локалног становништва укљученог у туристичко пословање. Анализа указује на тренд раста у запошљавању локалног становништва у делатности туризма и угоститељства на простору доњег Подриња, од забележеног минимума (0,62%) у 2014. години, до оствареног максимума (3,14%) у 2018. години. Посматрано по дестинацијама, за петогодишњем период (2013-2018), у дестинацији/општини Богатић запошљавање има константан тренд раста, док у осталим дестинацијама доњег Подриња забележене су осцилације услед промене власништва, намене објеката и реструктурирања истих. Највише становништва делатност туризма за 2018. годину упошљава у дестинацији Град Шабац (887 становника), а најмање у дестинацији/општини Мали Зворник (73 становника).

Ставови анкетираних локалног становништва поклапају се са пратећим подацима Републичког завода за статистику. Од укупног броја испитаника њих 16,3% сматра да је

туризам допринео запошљавању локалног становништва, првенствено младих. Овакав став је израженији код испитаника са села, где се развој туризма посматра кроз упошљавање локалног становништва у оквиру породичног предузетништва (10,1%), што са друге стране условљава останак младог активног становништва на селу. За становнике из градских средина отварање нових радних места (8,2%), као последица развоја туризма, такође доприноси процесу запошљавања. Према резултатима истраживања, од укупног броја испитаника 21,8% има директне/индиректне користи од развоја туризма услед развоја породичног предузетништва, односно 19,1% испитаника има сезонско, а 8,9% стално запослење. С обзиром да је већина послова у туризму сезонског карактера, захтева ангажовање нискоквалификоване радне снаге на одређено време (8,2% испитаника), док високо образовани кадрови (5,8% испитаника) имају запослење на неодређено време.

Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу доњег Подриња (2018), као корист локалне заједнице услед развоја туризма, износи 3,11%, што указује да туризам није доминантна привредна делатност друштвено – економског развоја. Највеће приходовање од туризма за 2018. годину има локална заједница у дестинацији Град Лозница (4,14%), потом у општини Мали Зворник (3,61%) и општини Крупањ (3,12%), а најниже у дестинацијама Град Шабац (2,68%) и општина Богатић (2,45%). Приходи од туризма у буџету локалних заједница остварује се директном потрошњом домаћих и страних туриста. Истраживање указује на значајнију потрошњу туриста који користе приватан смештај ($\chi^2 = 9.781$, $p = 0.044$) и туриста који у дестинацију долазе у сопственој режији, тј. сопственим превозом ($\chi^2 = 9.536$, $p = 0.008$). Потрошња ових група туриста условљава бржи и лакши пласман локалних пољопривредних производа и њихово укључивање у туристичку понуду дестинације. Тиме делатност туризма постаје „невидљив извозник” производа локалног порекла.

На основу приказаних резултата истраживања може се константовати да је главна хипотеза H_{10} , са пратећим хипотезама H_{1a} и H_{1b} , прихваћена и доказана, а да је хипотеза H_{1c} делимично прихваћена и доказана, из разлога што се у будућности очекују знатно позитивнији и видљивији ефекти развоја туризма посебних интересовања по локалну заједницу. Актуелни тренд раста и развоја туризма, уз примену одређених подстицајних и планских мера, условиће одрживе ефекте развоја по локалну заједницу.

10.2. Тренутно стање развоја туризма

Степен развоја дестинације доње Подриње анализиран је применом индекса функционалности туризма. Индексом туристичке функције Деферт – Баретје ($T(f)$) мери се степен изграђености дестинације. Развој туризма у већини дестинација подстиче стихијску изградњу објеката за смештај гостију, што за последицу има нарушавање архитектонског изгледа дестинације и угрожавање културног идентитета локалне заједнице. Деферт – Баретје индекс указује на чињенично стање на терену, да услед процеса приватизације и реконструкције поједини смештајни капацитети су престали са радом (нпр. виле „Босна” и „Ковиљача” у Бањи Ковиљачи). Вредности $T(f)$ индекса (< 4) указује да је доње Подриње дестинација са минорном, готово непостојећом активношћу туриста. Густина размештаја смештајних капацитета (ITD индекс) бележи највеће промене у дестинацији Град Лозница (-1,38 лежаја/ km^2), услед промене категоризације, приватизације или затварања капацитета за смештај гостију у посматраном периоду (2003-2018). ITD индекс је у сразмери са индексом коришћења земљишта (ILU), који указује на оптерећеност и притисак на дестинацију. Највећи притисак, укупним бројем туриста и локалног становништва, забележен је у дестинацијама Град Лозница (173,71) и Град Шабац (160,59), за 2018. годину. Индекси степена развоја дестинације указују да густина размештаја смештајних капацитета у доњем Подрињу и његовим дестинацијама не утиче и не угрожава културни идентитет локалне заједнице, односно да су смештајни капацитети архитектонски прилагођени постојећим амбијенталним целинама, чиме се не нарушава атрактивност дестинације.

Резултати добијени анкетирањем туриста су битан фактор у оцењивању тренутног стања развоја туризма. Већина испитаника која је боравила у доњем Подрињу је задовољна (62,2%) или делимично задовољна (34,5%) квалитетом туристичке понуде. Обим и квалитет смештајне понуде (67,1%) и ниво угоститељских услуга (57,4%) су варијабле које су најбоље оцењене и према мишљењу туриста су развијене на високом нивоу. Најлошије оцењена варијабла је квалитет саобраћајне инфраструктуре (36,1% негативних одговора) и опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом (32,5% негативних одговора), што указује и значајност резултата истраживања ($\chi^2 = 33.259$, $p = 0.858$ и $\chi^2 = 32.842$, $p = 0.029$). Неутралан став туристи имају за варијаблу обученост и расположивост туристичких радника (30,1%), што потврђује и значајност добијених резултата истраживања ($\chi^2 = 24.596$, $p = 0.567$).

Према мишљењу туриста, за будући развој туризма неопходно је на првом месту побољшати развој туристичке инфраструктуре/супраструктуре (27,3%), затим више јавних презентација дестинације и њених туристичких вредности (17,7%), као и организовање факултативних излета у циљу обogaћивања туристичке понуде (14,5%). Ставови туриста одговарају затеченом стању на терену, а то је да се већина туристичких садржаја налази дуж главних туристичких праваца и коридора, који су добро обележени саобраћајном и туристичком сигнализацијом, углавном из правца Београда и Новог Сада. Поједине туристичке вредности нису прописно обележене туристичком сигнализацијом и до истих се долази лошим и неодржаваним сеоским путевима.

Искоришћеност смештајних капацитета (*IACU*) је још један индикатор степена развијености туристичке дестинације. Индексом се мери рентабилност пословања и конкурентност туристичко – угоститељских објеката на туристичком тржишту. *IACU* индекс у појединим дестинацијама доњег Подриња указује на нерентабилно пословање смештајно угоститељских – капацитета (< 40% искоришћености). Изражене осцилације у степену искоришћености капацитета се везују за промене у броју остварених ноћења и броја лежаја у дестинацији. *IACU* индекс је сразмеран сезоналности туристичког промета, тј. оствареном броју туристичких ноћења. У анализираном периоду (2003 – 2018), резултати истраживања указују на изразито смањење искоришћености капацитета у дестинацији/општини Богатић за -23,99%, услед развоја дневног и викенд туризма као вид пословања Туристичко – рекреативног комплекса „Термална ривијера – Акваленд”, што је очигледан показатељ нерентабилности пословања на нивоу дестинације. У последњој посматраној години (2018) за све дестинације доњег Подриња, као и за дестинацију доње Подриње, изражена је неодрживост у степену искоришћености смештајних капацитета (црвена зона: < 120 ноћења по лежају). Вредности *IACU* индекса указују на рентабилно пословање смештајно – угоститељских капацитета (искоришћеност > 60%), у последњој посматраној години (2018), за дестинације Град Шабац, Град Лозница и општина Крупањ. За дестинацију општина Мали Зворник карактеристично је пословање у границама рентабилности (40-60%). *IACU* индекс у директној је сразмери са индексом развијености смештајних капацитета (*IACU*), којим се мери број туриста по лежају. За посматрани период истраживања (2003-2018), индекс бележи раст у свим дестинацијама доњег Подриња, као последица раста интензитета туристичког промета или пак промене у броју лежаја (Табела 24).

Интензитет туристичког промета у дестинацији мери се *Чарват индексом* (*Tch*) и *Шнајдер индексом* (*Ts*). Индекси су најбољи показатељи осцилација у оствареном укупном броју ноћења и броју долазака туриста. Висок ниво интензитета туризма за последицу има појаву сатурације туристичке дестинације, односно негативно утиче на културни идентитет локалне заједнице и може да наруши квалитет туристичког доживљаја у дестинацији. *Tch* указује на степен културне сатурације, односно оптерећеност дестинације и локалне средине кроз остварени број туристичких ноћења. Вредности *Tch* индекса директно утичу на *IACU* индекс и *TALS* индекс, тј. на просечно задржавање туриста у дестинацији.

У дестинацији Град Лозница се оствари 70% укупног броја ноћења у доњем Подрињу. Осцилације у вредностима Tch и Ts индекса забележене су за све дестинације доњег Подриња. Вредности Tch и $IACU$ индекса су обрнуто пропорционалне вредностима Ts индекса, којим се изражава степен културне сатурације кроз број долазака туриста. Ts индекс у комбинацији са ILU и TTD индексима користи се у анализи притиска туриста на дестинацију током сезоне. ILU индекс (индекс коришћења земљишта) мери оптерећеност и притисак на дестинацију укупним бројем туриста и локалног становништва. Забележен је у дестинацијама Град Лозница и Град Шабац, за 2018. годину. TTD индекс (индекс густине туристичког промета) мери концентрацију туриста у дестинацији по дану на 100 km^2 , и сразмеран је вредностима Ts индекса. Вредност TTD индекса у 2018. години бележи раст у дестинацијама Град Шабац, Град Лозница и општина Крупањ и директно су повезане са осцилацијама у укупном промету туриста и вредностима Ts индекса. Овакво стање указује на осцилације у вредности $TALS$ индекса (просечно задржавање туриста у дестинацији). Евидентно је смањење у просечном задржавању туриста у дестинацији доње Подриње, на шта указује и пад просечног броја остварених ноћења домаћих (4,8-4,2 дана) и страних (5,7-3,9 дана) туриста.

Приказани резултати истраживања условљавају да су нулта хипотеза $X2_0$ и пратећа хипотеза $X2_a$, делимично прихваћене и доказане, а да су хипотезе $X2_b$, $X2_v$ и $X2_r$ прихваћене и доказане, док је хипотеза $X2_d$ је оповргнута. Побољшање туристичке инфраструктуре и супраструктуре у будућем развоју и планирању туризма, условиће лакшу и бољу приступност туристичким садржајима и допринети да квалитет туристичке понуде буде подигнут на још виши ниво. Мерама маркетинг микса могу се превазићи проблеми степена искоришћености смештајних капацитета и рентабилности пословања носилаца туристичке понуде током године. Тренутне трендове раста (2013 – 2018), у промету домаћих и страних туриста, требало би усмеравати ка одрживом туризму.

10.3. Одрживост развоја туризма

Актуелно и будуће стање развоја туризма дестинације се посматра и анализира, а потом и оцењује применом компаративних индикатора одрживог развоја. Примена индикатора значајна је за доносиоце одлука развоја туризма у дестинацији, у циљу доношења корективних мера његовог масовног развоја. Масовност туризма није изражена на изучаваном простору. Већ је истакнуто да је доње Подриње дестинација са минорном, готово непостојећом активношћу туриста. Индикатори одрживости су коришћени у циљу оцене тренутног стања развоја туризма, односно да би добијени резултати указали на евентуалну примену корективних мера или мера планирања, а у циљу примене принципа одрживости у будућим стратегијама и плановима развоја туризма.

Динамика туристичког промета и његова расподела на годишњем нивоу указује на сезоналност туристичког промета. Изразита концентрација туриста током главне сезоне, индикатор је степена искоришћености смештајних капацитета, оптерећености дестинације доласком туриста, културне сатурације и просечне дужине боравка туриста. Интензитет туристичког промета у доњем Подрињу достиже максимум у јуну месецу и карактерише га изразита концентрација туриста током три летња месеца, када се оствари 35,7% укупног годишњег промета. Дестинације са израженом концентрацијом туриста током летњих месеци су Град Лозница (36,3%) и општина Мали Зворник (52,5%). Општина Крупањ (52,5%) и Град Шабац (32,8%) су дестинације за израженом предсезоном и подсезоном, као последица рекреативних настава и спортско – културних манифестација. Општина Богатић је дестинација са израженом главном сезоном у током зимских месеци (40,7%). Локална самоуправа у сарадњи са ЛТО-а и РРА-а треба да ради на смањењу сезоналности и равномерној расподели интензитета туризма, што се постиже одређеним корективним мерама (нпр. развој туризма посебних интересовања). Са друге стране, 1,2% анкетираних

локалног становништва сматра да развој туризма посебних интересовања неће значајно утицати на продужење туристичке сезоне.

Равномеран годишњи интензитет туристичког промета показатељ је остварених прихода од туризма. Корисност и независност локалне економије зависи од броја туриста који у дестинацију долазе у сопственој режији, тј. сопственим превозом. Задржавање ове групе туриста нема временско ограничење, а њихово просечно задржавање у дестинацији је дуже од туриста који у дестинацији бораве посредством туристичких агенција. Просечан боравак туриста у дестинацији (*TALS* индекс) је економски показатељ остварених прихода од туризма. Туристичка потрошња посредно или непосредно утиче на друштвени производ. Захваљујући потрошњи домаћих туриста врши се директно приходовање и преливање средстава у буџет локалне заједнице. Истраживање показује да туристи који долазе у сопственој режији дневно потроше више од туриста који су на пансионском аранжману ($\chi^2 = 9.781$, $p = 0.044$) и долазе посредством туристичких агенција ($\chi^2 = 9.536$, $p = 0.008$). Међутим, потрошња туриста у дестинацији и досадашњи развој туризма према мишљењу 3,9% испитаника нису много утицали на раст животног стандарда локалног становништва, односно 3,1% испитаника сматра да приходи од туризма не остају локалним заједницама.

Квалитет пружене услуге, „интегрисаног” и „коначног” производа дестинације су индикатори сатисфакције туриста, која се огледа кроз број поновљених посета. У ери савремених туристичких кретања, квалитет услуге све више се мери, анализира и изучава у односу на неопипљив/нематеријалан део. Понашање потрошача у туризму, њихово задовољство и очекивања квалитетом пружене и коришћене услуге, према савременим истраживањима везује се за „дискрециони доходак” потрошача. Сматра се да су образованији и вишеплатежни потрошачи захтевнији гости у погледу квалитета услуга. „Зона толеранције” је показатељ очекивања и задовољства потрошача/туриста у односу на квалитет купљене, пружене и коришћене услуге. Квалитетна услуга утиче на проценат задржавања постојећих и привлачења нових туриста. Туристи који су задовољни пруженом услугом и који су поновили посете ка одређеној дестинацији су лојални потрошачи.

Резултати истраживања указују да од укупног броја анкетираних туриста 66,7% је раније боравило на територији доњег Подриња, а 98,8% испитаника поновили би посете у наредном периоду. Као најчешће мотиве доласка у дестинацију већина испитаника истиче дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима (23%), потом гостопримство домаћина (21,5%) и пасиван одмор (17,3%). Главни покретачи туристичких кретања ка дестинацијама доњег Подриња представљају природне вредности са израженим рекреативним атрибутима (17,3%), док се културне вредности и упознавање локалне традиције и културе (6,6%) делимично сматрају покретачима туристичких кретања. Око 62,2% испитаника традиционално долази код истих угоститеља и домаћина, углавном једном годишње (58,6%). Већина испитаника је задовољна (62,2%) или делимично задовољна (34,5%) квалитетом туристичке понуде. Према мишљењу испитаника, квалитет смештајне понуде и угоститељских услуга је на високом нивоу, а највеће замерке испитаници имају на квалитет саобраћајне инфраструктуре (-30,1%) и опремљеност простора саобраћајном и туристичком сигнализацијом (-32,5%).

Степен изграђености и интензитет туристичког промета у дестинацији доње Подриње, као показатељи очуваности традиционалног и културног начина живота локалне заједнице веома су изражени. То указује на незнатан утицај туризма на културни идентитет локалне заједнице, односно да архитектонски изглед постојећих и новоизграђених смештајних капацитета (нпр. клуб „Будимлија”, Туристичко – рекреативни комплекс „Термална ривијера – Акваленд“, хотел „Stobex”, хотел „Euforia Lounge” и др.) не нарушава културни идентитет локалне заједнице. Са друге стране, интензитет туризма указује на укупни остварени промет туриста. Посматран кроз сатурацију туристичког простора дестинације, указује да локална заједница није угрожена туристичким доласцима и да је локално становништво задржало

своје животне навике, а да се кроз квалитет услуге прилагођава потребама и захтевима савремених туриста.

У зависности од степена изграђености дестинације посматра се да ли је и у коликој мери локална средина измењена утицајем туризма. Коришћење и заузимање земљишта за потребе изградње туристичке инфраструктуре и супраструктуре је показатељ измењености локалне средине. Посебно је значајан удео земљишта са нереализованом изградњом, намењен потребама туризма. У Просторним плановима дестинација доњег Подриња није предвиђен тачан проценат земљишта који је намењен за туристичку изградњу, као што нису наведени ни биланси намене земљишта, посебно пољопривредног, што је негативно са аспекта будућег развоја и планирања туризма, а тиме и степена угрожавања локалне средине. Развој туризма у дестинацијама доњег Подриња може проузроковати озбиљне проблеме, јер већина туриста долази сопственим превозом, услед чега је неопходно предузети одређене превентивне мере у погледу решавања саобраћајне загушености, нивоа буке и проблема паркирања у дестинацији.

Приказаним резултатима истраживања нулта хипотеза H_{30} , са пратећим хипотезама H_{3a} , H_{3b} и H_{3g} , је прихваћена и доказана, а хипотезе H_{3b} и H_{3d} су делимично прихваћене и доказане, из разлога што локално становништво сматра да приходи од туризма не остају локалним заједницама и што просторним плановима дестинација доњег Подриња није одређен биланс намене земљишта, односно да ли је за потребе развоја туризма неопходна промена намене пољопривредног земљишта у грађевинско. Развојем туризма посебних интересовања могу се постићи значајни ефекти развоја којима се може утицати на сезоналност промета, а који ће допринети подизању квалитета услуге на виши ниво, што ће резултирати сатисфакцији потрошача и промоцији туризма путем концепта „*word of mouth*”.

10.4. Елементи маркетинг микса у промоцији туризма

Резултати анкетног истраживања локалног становништва о тренутном стању и досадашњем развоју туризма у њиховим локалним заједницама (Општина/Град) указује да 70,8% испитаника сматра да туризам у дестинацијама доњег Подриња није довољно развијен ($\chi^2 = 19.778$, $p = 0.011$). Испитаници из општине Мали Зворник виде своју општину као најмање развијену, док 18,3% испитаника из Града Лознице сматра да туризам у њиховој средини није развијен. Генерално посматрано, један део испитаника сматра да локално становништво има негативно мишљење и став о досадашњем развоју туризма (25,7%), што потврђују и резултати ($\chi^2 = 29.229$, $p = 0.022$). Испитаници старости 20-49 година (66,5%), имају знатно позитивније ставове о досадашњем развоју туризма у односу на старије испитанике 50-69 (28,4%).

Већина испитаника (70,8%) сматра да туризам у њиховим локалним заједницама није допринео развоју и побољшању животног стандарда становништва. Становници са села имају позитивније мишљење у односу на градско становништво ($\chi^2 = 12.576$, $p = 0.050$). За становнике са села, развој туризма је условио остваривање додатног прихода (13,6%) и упошљавање младог становништва (10,1%), што је за сеоску заједницу и останак младог становништва на селу од великог значаја. За градско становништво, досадашњи развој туризма је поред остваривања додатних прихода (10,5%) условио и отварање нових радних места (8,2%), првенствено у угоститељској делатности туризма.

Евидентно је да локално становништво препознаје значај развоја туризма по локалну заједницу и појединце, али да би ефекти развоја са економског аспекта били видљивији неопходно је предузети одређене активности. Локална самоуправа и локална заједница треба да сарађују са организацијама за развој и промоцију туризма, како би се исти унапредио и подигао на виши ниво. За локално становништво из градских средина активности креирања комплексније и садржајније понуде и регионална сарадња локалних самоуправа, туристичких организација и туристичких агенција су најважније у будућем развоју туризма у

њиховим Општинама/Градовима. За испитанике са села стручно – правна помоћ за добијање подстицајних средстава је најважнији основ за покретање сопственог бизниса и развоја туризма локалне заједнице ($\chi^2 = 18.874$, $p = 0.009$).

Већина испитаника (79,8%) сматра да су локална заједница и локално становништво недовољно укључени у креирање туристичких производа и доношења одлука о развоју туризма у њиховим срединама ($\chi^2 = 72.460$, $p = 0.000$). Активности у којима локално становништво треба активно да учествује и које су значајне по локалну заједницу су: обogaћивање постојеће туристичке понуде (12,1%), израда стратегија и планова (9,7%) и израда сувенира, рукотворина и производа старог заната (7,4%). Од развоја туризма посебних интересовања ($\chi^2 = 64.143$, $p = 0.003$), локално становништво и локална заједница очекују да ће допринети побољшању инфраструктуре/супраструктуре (29,6%) и оживљавању руралних целина (23,3%).

Локално становништво и локална заједница тренутно недовољно препознају значај прекограничне сарадње градова и Општина/Градова у оквиру формираних еврорегиона (4,3%), као и међусобно повезивање ЛТО-а доњег Подриња (4,3%) у циљу промоције развоја туризма, али и јачања културног идентитета дестинације. У едукацији становништва о бенефитима развоја туризма и значају прекограничних програма сарадње у области туризма, значајну улогу имају РРА-е, ЛТО-е и невладине организације за рурални развој (нпр. SWG RRD). Повезивање локалних самоуправа, кроз сарадњу Градова и Општина, у великој мери може допринети привредном развоју пограничних предела. Иако Закон о туризму Републике Србије не препознаје формирање ДМО-е, која би имала за циљ повезивање свих јавно – приватних учесника и носилаца туристичке понуде у области Подриња, истраживање показује да би оваква организација била значајна у и даље осетљивом пограничном простору. Спровођење маркетиншких активности и мере маркетинг микса, уз координирање ДМО-е не само да може допринети афирмацији већ и конкурентности дестинације на међународном тржишту. Креирање специфичног туристичког производа, као што је „Дринска регата”, по коме ће дестинација бити препозната на тржишту је кључ будућих интегрисаних активности наступа на туристичком тржишту. Кроз овако формиран производ, врши се промоција парцијалних производа локалних заједница.

На основу приказаних резултата истраживања може се константовати да су главна хипотеза H_{40} и пратећа хипотеза H_{4a} прихваћене и доказане. Хипотеза H_{4b} није прихваћена, јер резултати истраживања указују да локално становништво не учествује у процесу доношења одлука о развоју туризма, док су хипотезе H_{4v} и H_{4r} делимично доказане и прихваћене из разлога што локално становништво има делимично позитивне ставове о досадашњем и будућем развоју туризма, односно недовољно препознаје значај прекограничне сарадње Градова и Општина за будући развој туризма. Из тог разлога, значај формирања ДМО-е, која би повезала све учеснике у промоцији и развоју туризма, као и носиоце туристичке понуде била би једно од решења за покретање привредног развоја пограничног простора Подриња у целини, и доњег Подриња као најмање пограничне целине.

11. СМЕРНИЦЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Сектор туристичке привреде, као део националне економије, има посебно место у постојећим планским документима развоја изучаваног подручја. У циљу постизања већих прихода по основу пословања сектора туризма и угоститељства, туризам треба плански развијати и усмеравати, не излазећи из важећег правног оквира и законодавства. Планирање развоја туризма треба да обухвати и њему комплементарне делатности. У том контексту неопходно је осмислити аутентичну понуду и пропаганду и прилагодити је потребама савремене туристичке тражње како би се постигли значајни економски и друштвени бенефити значајни за локалну заједницу.

Дефинисање приоритетних облика туризма неопходан је и значајан како за локалну самоуправу, тако и за локалну заједницу. Развојем туризма посебних интересовања, туристичка дестинација постаје база за будуће планирање, организацију и даљи развој туризма. Непланско управљање туризмом доводи до економских, културних, социјалних и еколошких последица у развоју дестинације. Одговоран, одржив и плански усмерен развој туризам штити и унапређује ресурсе дестинације, али и обезбеђује социјално – економску корист за локалну заједницу и становништво.

Планирање развоја туризма у пограничном простору реке Дрине, где су формирана три еврорегиона, којима припадају Градови и Општине доњег Подриња, неопходно је усмеравати и развијати на локалном, регионалном и прекограничном нивоу. Економско – социјални, инфраструктурни и демографски проблеми, као и неостварена еврорегионална сарадња у области туризма су тренутно најактуелнији. Развој и промоција туризма на локалном и регионалном нивоу у домену је ЛТО-ја и регионалних туристичких организација (РТО). Развој туризма у формираним еврорегионима, као и регији Подриња, треба да буде у надлежности ДМО-је, као лидера који ће допринети повезивању и стварању јавно – приватних партнерстава, а тиме и бољој промоцији интегрисане дестинације.

Овакве јавне организације и институције, као и невладине организације и удружења, су битан сегмент у доношењу одлука о развоју туризма. Посебно је значајна њихова улога у посредовању и креирању програма за јавно – приватне кооперације у које се, поред локалне заједнице, укључују и заинтересовани појединци који желе активно да се баве туризмом.

11.1. Формирање, улога и значај ДМО

Концепт ДМО-је заступљен је у већини светски развијених дестинација. Управљању дестинацијама у савременом туризму придаје се велики значај, посебно уколико се жели постићи висок квалитет услуге, односно задржати постојећи и привући нови потрошачи, а тиме сачувати конкурентност и имиџ дестинације на туристичком тржишту.

Савремене дестинације карактерише сложен однос између носилаца туристичке понуде, који су међусобно конкурентни, а који истовремено треба да сарађују по питању промоције услуга дестинације. ДМО-ја као организација за управљање дестинацијом, кроз концепт дестинацијског менаџмента, треба да повеже све учеснике/стејкхолдере (*eng. stakeholders*) из јавног и приватног сектора, у циљу формирања јединствене понуде и заједничког наступа на туристичком тржишту како би се привукао што већи број туриста и пружио што квалитетнија услуга. У организацији и управљању дестинацијом, ДМО-ја не утиче на рад и активност својих чланова, који по принципу јавно – приватног партнерства удружују своја знања, искуства, ресурсе, размењују мишљења и идеје, већ има улогу подршке локалним и регионалним стејкхолдерима у конкурентском позиционирању дестинације на захтевном туристичком тржишту. Успешност развоја дестинације управо зависи од стејкхолдера који на нивоу дестинације, поред јавно – приватних организација и предузећа, обухватају и друге интересне групе за развој туризма (локалну заједницу и њено становништво, разна удружења грађана и невладине организације, али и посетиоце/туристе).

Закон о туризму Републике Србије не препознаје и не предвиђа формирање ДМО-је, иако су на домаћем туристичком тржишту присутни примери добре праксе међусобног повезивања на нивоу једне дестинације. Туристичка организација регије Западна Србија је пример добре праксе међусобног повезивања јавно – приватних стејхолдера, у циљу формирања разноликости понуде, удруженог промовисања путем интернет мрежа и сајтова, заједничког наступа на сајмовима туризма и другим туристичким догађајима, са циљем јединственог брендирања, формирања квалитетне и препознатљиве услуге и њеног презентовања широком дијапазону потрошача. Туристичка организација регије Западна Србија временом се позиционирала на туристичком тржишту као стратешки лидер развоја дестинације, и данас обухвата не само јавно – приватне стејхолдере из Златиборског, већ и Моравичког округа. У оквиру регије су и туристичке организације општина Ивањица и Лучани и Града Чачка, као и њихови приватни партнери.

У уводном делу дисертације истакнуто је да регија Подриње представља будућу окосницу друштвено – економског развоја, а да је туризам перспективна грана привреде. Регију Подриње, у будућим билатералним плановима и стратегијама развоја треба посматрати као јединствену туристичку дестинацију, а реку Дрину као „интегрисани туристички производ”. Резултати истраживања су показали да локална заједница препознаје ресурсе и потенцијале у непосредном окружењу реке Дрине, као и значај међусобне сарадње ЛТО-ја, које је према мишљењу локалног становништва на незадовољавајућем нивоу. У том контексту, формирањем ДМО-је повезали би се сви јавно – приватни стејхолдери, а сарадња подигла на виши организациони ниво, са циљем афирмисања и позиционирања дестинације на међународном туристичком тржишту. „Туризам на рекама” треба да буде мото развоја и презентације дестинације Подриња. „Дринска регата” је бренд који је препознат како на домаћем, тако и на регионалном нивоу. Повезивањем ресурса реке Дрине кроз истоимену манифестацију формирао би се јединствен, конкурентан и афирмисан производ, којим би се дестинација представила на иностраном туристичком тржишту.

Највећу корист од формирања ДМО-је имала би локална заједница, јер скоро у свакој од Општина/Градова који/-је излазе на реку Дрину постоји манифестација под називом „Дринска регата”. У доњем Подрињу има их пет. На тај начин, постигли би се ефекти не само у привлачењу посетилаца авантуристичког туризма („авантуриста”), већ и заљубљеника у културне „тематске туре” („манастирске туре”, „археолошки музеји”, „средњовековна утврђења и градови”, „дрински мостобран”, „путеви вина” и сл.), што би утицало на сезоналност туристичког промета и продужење туристичке сезоне. Увођењем система менаџмента квалитета (TQM), квалитет формираних парцијалних и интегрисаних услуга доприносио би конкурентском позиционирању и одрживом развоју дестинације.

11.2. Државне организације и невладине агенције за промоцију туризма

Према Закону о туризму Републике Србије, промоција туристичких дестинација у надлежности је ЛТО-а, које су носиоци промотивних активности на локалном, регионалном и националном нивоу. Наступ, презентација и промоција дестинације на туристичком тржишту су директни фактори формирања имица, по коме ће дестинација бити препозната не само од стране туриста/потрошача, већ и локалног становништва. Имиц је основ развоја туризма у дестинацији. Као сегмент маркетиншких активности менаџмента дестинације, у овом случају ЛТО-ја, имицом се пласирају и продају производи/услуге дестинације и ствара конкурентско позиционирање на туристичком тржишту.

Дестинација доње Подриње, на основу атрактивности туристичких ресурса, има потенцијала у формирању разноврсне понуде у складу са потребама и захтевима туристичке тражње. Међусобном сарадњом и разменом искустава ЛТО-је дестинације доње Подриње учествују у истраживању туристичког тржишта и креирању квалитетних и атрактивних „парцијалних туристичких производа” за различите тржишне сегменте и циљне групе, што је

од пресудног значаја за будући концепт развоја туризма. Квалитет услуге води ка сатисфакцији потрошача и њиховој лојалности. Постиже се увођењем TQM, као оперативног средства у пословању кључних актера и носилаца туристичке понуде. TQM је алат који омогућава менаџерима, не само туристичких дестинација, већ и директорима/власницима туристичко – привредних субјеката носилаца туристичке понуде у промоцији, продаји и пласману својих производа, тј. услуга.

На нивоу дестинације дође Подриње, активне су четири ЛТО-је (општина Богатић, Град Шабац, Град Лозница и општина Крупањ). Развој туризма на територији општине Мали Зворник у надлежности је сектора за туризам при локалној самоуправи, тј. Општини. Свака од ЛТО-ја, укључујући сектор за туризам општине Мали Зворник, промовише своје ресурсе наступима на сајмовима туризма, туристичко – привредним скуповима, изложбама, путем сајтова и других средстава промоције. На Међународном сајму туризма у Београду (2019), на штанду Подриње наступиле су туристичке организације (ТО) Града Лознице, општине Мали Зворник и општине Крупањ. Заједнички наступ и промоција дестинације је пример добре праксе, који треба наставити и планирати и у будуће, с тим да је неопходно укључити и остале Општине/Градове који/-је припадају изучаваној регији. Неопходност сарадње ЛТО-ја огледа се у препознавању и повезивању ресурса у интегрисани туристички производ који наглашава аутентичност дестинације.

У пласману и продаји производа дестинације значајну улогу имају локалне и националне туристичке агенције. Примери из праксе указују на одсуство сарадње ЛТО-ја и туристичких агенција, што је случај и на изуваном простору. Националне туристичке агенције (домаћи туроператори), које се баве рецептивним туризмом имају кључну улогу у пласману специфичних производа ка партнерима у иностранству. Посебно се издвајају „*incoming агенције*” из Београда и Новог Сада. Дестинацијске агенције, као и локална самоуправа, требало би да имају на уму да се кроз организован долазак иностраних туриста остварују значајни економски бенефити. Повезивање са организаторима путовања пружа могућност пословно – техничке сарадње и подршку у промоцији, продаји и пласману дестинацијског производа на ино-тржишту. Промоција на међународном тржишту може се остварити и у кооперацији са Туристичком организацијом Србије (ТОС), са којом националне рецептивне агенције имају одличну сарадњу. Интересно повезивање и удруживање ЛТО-ја са ТОС-је, у виду подршке, размене искустава и знања, водило би ка бољој промоцији, формирању и пласману производа/услуга дестинације дође Подриње.

Такође, туристички ресурси доњег Подриња кроз пројекте прекограничне и регионалне сарадње могу бити боље валоризовани и промовисани као јединствен туристички производ на европском тржишту. Истраживања на терену указују на јако мали број прекограничних пројеката из области туризма, реализованих кроз IPA фондове. У промоцији прекограничне сарадње у области туризма значајну улогу имају државне агенције (РРА Подриња, Подгорине и Рађевине) и невладине организације (SWG RRD). Ангажовање, залагање и успеси ових организација требало би подићи на много виши ниво, јер резултати који су до сада постигнути у будућности могу бити много бољи и водити ка томе да регија Подриња постане привредни носилац развоја пограничних предела.

РРА Подриња, Подгорине и Рађевине – доо Лозница има улогу да подстиче, стручно помаже и информисе државне органе на локалном и регионалном нивоу о важности улоге локалног становништва у формирању и обезбеђивању квалитетне туристичке понуде, очувању локалне културе и традиције, али и очувању равнотеже између заштите животне средине и економског развоја. Агенција као покретач и носилац развојних процеса у региону има за циљ повезивање локалних и регионалних капацитета, ради равномерног и динамичног развоја Општина и Градова оснивача и других заинтересованих страна, кроз успостављање партнерстава са свим кључним актерима друштвено – економског развоја регије Подриња, Подгорине и Рађевине. Такође, агенција доприноси социоекономском развоју и стабилности изучаваног простора кроз подстицање планирања и промоције погодног пословног

окружења, али и развијањем свести јавних и државних институција и локалног становништва о значају учешћа у пројектима дуж државне границе.

Један од таквих пројеката и пример добре праксе је „Упознајте благо Подриња – едукација запослених у локалној туристичкој привреди за промотивне активности и заједничке наступе”⁹⁸, подржан од надлежног Министарства трговине, туризма и телекомуникација. Пројекат је замишљен кроз четири радионице (Крупањ, Бања Ковиљача, Осечина и Тршић), на којима су представници јавних и приватних предузећа (локалних самоуправа, ЛТО-ја, туристичких агенција, носилаца туристичке понуде и др.), невладиних организација и других актера у туристичкој привреди имали прилику да размене искуства и ставове о развоју туризма у регији Подриња и науче нешто ново. Циљ пројекта је медијска промоција заједничких туристичких вредности и ресурса, формирање туристичког производа дестинације, организовање обука за локалне туристичке водиче, организација заједничких манифестација и догађаја са акцентом на реку Дрину, развој сеоског туризма и др. Резултат пројекта је препознавање и значај јавно – приватног партнерства у развоју туризма регије, који је представљен кроз промотивни филм „Партнерство за будућност регије”.

Поред едукације запослених у туристичкој привреди, РРА Подриња, Подгорине и Рађевине спроводи и едукације локалног становништва у циљу оспособљавања за породично предузетништво, али и повећања одговорности према локалној заједници. Пројекат „Унапређење производње и квалитета меда у Мачванско – колубарском округу”⁹⁹, има за циљ јачање регионалне сарадње и умрежавање партнера у квалитетној производњи, пласману и промоцији меда и производа од меда локалног порекла. Финансиран је од стране Швајцарске агенције за развој (SDC), у оквиру Програма подршке руралном и регионалном развоју у Србији. Кроз пројекат су спроведене све активности за потребе производње, од проналажења просторија за производњу, набавке машина до израде интернет странице пчелара и њихове едукације о заједничким наступима на сајмовима и манифестацијама меда. Резултат пројекта је увођење пчеларства као изборног предмета у Пољопривредној школи у Ваљеву, укључивање малолетника Казнено – поправног дома из Ваљева у едукацију и креирање логоа партнерства. Уз помоћ SWG RRD-а у Лозници је 2018. године одржан Шести регионални сајам меда.

У развоју, а посебно у промоцији, селективних облика сеоског туризма има SWG RRD, у оквиру чијег донаторског програма су формиран еврорегиони „Дрина – Сава” и „Дрина – Тара”. Досадашњи рад организације резултирао је и допринео организовању великог броја радионица, округлих столова и едукација за представнике приватног, јавног и цивилног сектора, што је утицало на међусобно повезивање и умрежавање, размену искустава, знања и идеја и што је најбитније изградњу јавно – приватних партнерстава. SWG RRD је подржала велики број манифестација које организују локалне самоуправе еврорегиона, али је са друге стране омогућила повезивање, сарадњу и размену искустава привредних и туристичких актера у оквиру еврорегиона.

Са посебном пажњом треба поменути радионице „Дрина – Сава” еврорегиона, коме припада изучавани простор. Неке од њих, значајне за развој туризма и породичног предузетништва у руралним срединама су: „Традиционалне технике на нов начин – прилика за (само)запошљавање” и „Саборско прело – интерактивне радионице о традиционалним занатима”, затим „Развој ланаца вредности у туризму и пољопривредно – пословном сектору – инструмент за јачање конкурентности прекограничних региона и улазак малих предузетника локалних производа на регионална тржишта”, „Како постићи успешно повезивање и пословно повезивање актера у руралном туризму”, „Он-лине маркетинг у

---

⁹⁸ Више о пројекту на <http://rtrappr.rs/category/upoznajte-bлаго-podrinja/>

⁹⁹ Више о пројекту на <http://rtrappr.rs/category/projekat-unapredjenja-proizvodnje-i-kvaliteta-meda/>

туризму“, „Припреме за интегрисани економски развој прекограничног региона“, „Комуникација, презентација и организација догађаја у туризму“ и многе друге.

Пажњу заслужују и спонзорисане еврорегионалне манифестације, сајмови и скупови: „Круг пријатељства – бициклически маратон Сава – Дрина – Тара“ (Брчко – Вишеград) и „Дрина – Сава, кајак/кану регата“ (Вишеград – Сремска Митровица); први Међународни скуп „Добре пољопривредне праксе и унапређење пољопривредних приобалних подручја у прекограничном региону Дрина – Сава“; Међународни продајни сајам туристичких заната, храна произведена на традиционалан начин, стари и уметнички занати: „Етно базар“ и Међународни туристички еко – етно сајам „Звуци, укуси и мириси традиције“.

11.3. Улога локалног становништва у развоју туризма

Локално становништво је ресурс развоја сваке дестинације, па и доњег Подриња. На основу последњег пописа (2011), будуће радно активно становништво које ће доприносити и учествовати у социоекономском развоју представљено је контингентима деца и млађи од 15 година (24,4%) и ученици/студенти (12,1%). Ове контингенте становништва, требало би кроз формални и неформални систем едукације упознати о значају њиховог доприноса у будућем развоју локалних средина у којима живе. Посебан акценат требало би да буде на младима из руралних средина, где је према последњем попису (2011), живело 60% становништва доњег Подриња. Од укупног броја испитиваног становништва, 49% живи на селу од чега њих 19,1% са стеченим високим образовањем, просечне старости од 20-39 година што је 29,6% од укупног броја узорка. Да би се високо образовано и младо активно становништво задржало на селу и представљало капитал будућег руралног развоја, неопходно је предузети одређене мере и акције, стимулисати га и активно укључити у процес привређивања.

Већ је истакнуто да 70% локалног становништва сматра да делатност туризма није довољно развијена у њиховој локалној заједници, а чак 53,7% испитаника сматра да локално становништво нема позитивно мишљење о досадашњем развоју туризама. Са друге стране, њих 94,2% истиче богатство ресурса за будући развој туризма. Овакво стање указује да локално становништво није довољно обавештено не само о потенцијалима простора за развој појединих облика туризма, већ је и недовољно информисано о могућностима и бенефитима које развој туризма има на локалну заједницу и појединца.

Укљученост локалне заједнице и локалног становништва у планирање туризма је важан услов његовог успешног развоја. Сарадња органа власти са локалним заједницама и становништвом доприноси развоју и промоцији културног и етно – туризма. Туристичка компанија на локалном нивоу (СВТЕ) доприноси превазилажењу проблема развоја, промоције и планирања туризма на локалу. Чињеница је да поједине локалне заједнице углавном немају капацитета да препознају потенцијале које поседују за развој туризма. Овакви проблеми се могу лако решити и превазићи организовањем едукација и обука за локално становништво, а посебно из руралних средина, кроз разне тематске трибине, активне радионице, скупове, семинаре и др. Кључну улогу у подизању свести о улози локалног становништва у развоју туризма имају претходно поменуте организације РРА Подриња, Подгорине и Рађевине и SWG RRD.

Први и основни задатак је кроз едукације информисати и неформално образовати локално становништво о циљевима и правцима развоја одрживог туризма на селу, о његовим могућностима и потенцијалима, односно о значају и важности здраве и очуване природне средине без које нема развоја туризма. Едукације треба да буду намењене појединцима који су заинтересовани за делатност туризма и угоститељства, или се већ баве прихватом туриста, а желе да науче нешто ново и корисно, као и посебним категоријама становништва (лица са посебним потребама, незапослена лица, пензионери). Пројекат LANDS се намеће као могућност које локалне самоуправе могу да искористе у едукацији потенцијалних и садашњих носилаца туристичке понуде.

У обезбеђивању и постизању што квалитетније понуде неопходно је уважити предлоге, ставове, мишљења, идеје и потенцијална решења појединаца који имају одређена позитивна или негативна искуства у обављању услужне делатности. Оно што је битно и што кроз едукације треба посебно истичати и наглашавати је да без локалног становништва нема ни локалне културе а ни традиције, а да се кроз приказивање и промоцију народних обичаја могу постићи значајни економског ефекти одрживог развоја њихових локалних заједница. Као пример добре праксе и искуства сарадње са канцеларијом SWG RRD издваја се сеоско – туристичко домаћинство „Вила Албедо” из села Варна, код Шапца.

Обуке и едукација имају за циљ препознавање корисности развоја туризма првенствено за целу локалну заједницу, али и за појединце који у складу са својим могућностима желе да се укључе у обављање ове делатности. Полазницима треба да се укаже на бенефите које би остварили уколико своја домаћинства укључе у услуге прихвата и боравка туриста, односно да полазници кроз конкретне и практичне примере препознају користи бављења делатношћу туризма и угоститељства. Превасходно се мисли на остваривање додатних прихода кроз (само)запошљавање свих чланова домаћинства, са акцентом на женску популацију и развој женског предузетништва. Пласман пољопривредних производа кроз туризам (сарадња са хотелским предузећима, дегустационим центрима, прехранбеним ланцима продаје, самосталан наступ, излагање и продаја производа на сајмовима гастрономије и др.), као исплативији и лакши начин зараде, затим покретање и оживљавање старих заната (ткачки, грнчарски, столарски, опанчарски, пекарски, кројачки, ручни занати и др.) и домаће радиности кроз народне обичаје и фолклор, производња и пласман здраве хране на тржиште, презентација старих сеоских домаћинстава као музеја под отвореним небом и сл., су конкретни примери укључивања локалног становништва у развој туризма локалне заједнице.

Анкетирање локалног становништва резултирало је чињеници да локална заједница и локално становништво нису довољно активно укључени у планирање и развој туризма, а да су израда планова/стратегија и обogaћивање постојеће туристичке понуде битни елементи у којима локална заједница и становништво треба да узму активније учешће. Невладине организације (РРА Подриња, Подгорине и Рађевине и SWG RRD) су кључни стејхолдери у активирању и учешћу локалних заједница и становништва у пројектима развоја туризма у њиховим срединама. У осмишљавању програма активног боравка на селу и „тематских тура” у непосредну околину, велику подршку могу да пруже ЛТО-је. Кроз IPA фондове, могу се осмислити различити туристички програми засновани на потребама локалне средине, а који могу допринети не само њеном туристичком развоју већ и повезивању са другим пограничним заједницама. Овакав вид прекограничне сарадње резултује афирмацији и конкурентности изучаваног пограничног простора на туристичком тржишту, што је са туристичког аспекта значајно за будући социоекономски развој дестинације и улогу локалног становништва у истом.

11.4. Развој туризма посебних интересовања

Савремене тенденције и туристичка кретања на глобалном тржишту јављају се као последица друштвено – економских промена. Туристичка индустрија, као једна од најразвијенијих услужних делатности данашњице, иновативно се развија и рапидно шири. У складу са потребама туристичке понуде и тражње настају нови облици туризма прилагођени све захтевнијим савременим туристима. Данашњи туриста није више пасиван, већ активан и прави авантуриста. Туриста који инсистира на квалитету и разноврсности услуге. Сатисфакција овако захтевних туриста посматра се кроз коначан производ дестинације, односно кроз свеобухватност коришћених услуга и производа дестинације (од туристичке инфраструктуре и супраструктуре, услуге смештаја и исхране, корпоративне културе

носилаца туристичке понуде, програмских и анимацијских садржаја, мотивационих ресурса и потенцијала и др.).

У циљу задовољења потреба на страни туристичке тражње, од носилаца туристичке понуде очекује се формирање разноврсних производа и услуга, од класичних и актуелних до алтернативних и посебних. У складу са тим, на простору доњег Подриња развијени су класични облици туризма (стационарни, ловни, риболовни, наутички, спортски, рекреативни, бањски, сеоски, излетнички, културни и конгресни), уз могућност развоја туризма посебних интересовања кроз потенцијал природних и антропогених ресурса. Туризам посебних интересовања доприноси бољој валоризацији и искоришћавању постојећих туристичких ресурса и атракција, а својим производима се прилагођава потребама туристичке тражње.

Реке Дрина и Сава су специфични и неискоришћени ресурси доњег Подриња, за које се везују поједини активни селективни облици туризма (купалишни, наутички, спортско – манифестациони и спортско – риболовни). Ипровизоване понтонске плаже, делимично уређене плаже (нпр. „Жићина плажа” – Бања Ковиљача, градска плажа – Шабац) и углавном дивље неуређене плаже, карактеристичне су за све Општине/Градове који/-је излазе на Дрину и Саву. Купалишни туризам могућ је у летњем периоду године, када се на рекама одржавају значајне манифестације („Сомовијада”, „Дринска регата”, „Хајдучка регата”, пливачки маратон „Јарак – Шабац” и др.), које у савременим туристичким кретањима селективних облика туризма су познате као „туризам догађаја”. Понуду која је тренутно заснована на хидрографском потенцијалу и рибљем фонду могуће је употпунити додатним садржајима. На Зворничком језеру и на реци Сави постоје одлични услови за развој како купалишног туризма, тако и спорта на води (сплаварење, вожња кајаком и кануом на мирним водама, једрење, скијање на води, рекреативно бављење спортом, спортска такмичења, организоване пловидбе клисуром реке Дрине, организоване пловидбе реком Савом до ушћа Дрине и др.). Спортско – риболовни туризам, може представљати значајан фактор привредног развоја и извор прихода за локалну заједницу и појединца. У зони Зворничког језера актуелно је изнајмљивање глисера и риболовних чамаца, што власницима истих доноси додатне приходе. Језеро је занимљиво и за кампер путнике из земље и иностранства (Словачка, Чешка, Пољска), који на путу ка Златибору и Јадранском приморју одмарају крај Дрине и језера. У односу на остале Општине и Градове, транзитни туризам је најизраженији у општини Мали Зворник. Транзитни туристи су по правилу велики потрошачи угоститељских услуга, првенствено домаће традиционалне кухиње. Територијом општине Мали Зворник пролази „дринска магистрала” са три гранична прелаза, на којима се оствари значајан годишњи промет путника. Уз бољу туристичку сигнализацију ову групу путника могуће је укључити у кориснике туристичке понуде Општине.

Боравак на Дрини, у зони Зворничког језера, може се употпунити организованим тематским турама о династији Карађорђевић и проклетој Јерини и излетима ка њиховим знаменитостима (мосту краља „Александра I Карађорђевића”, подземном граду „Камена девојка”, цркви „Мали Острог” и утврђењу „Јеринин град” у суседном Зворнику). Излетнички туризам могуће је усмерити и ка језеру Радаљ, где постоје услови за бављење спортским риболовом. За љубитеље планинског бициклизма кроз пројекат „Цикло – село”¹⁰⁰, који је надоградња пројекта „БицикЛО”, извршено је повезивање и маркирање бицикличких и планинарских стаза у Јадру и Подрињу. Кроз пројекат су уређене и маркиране стазе на Церу, Гучеву и Борањи. У Малозворничком крају и Рађевини бицикличке и планинарске стазе маркиране су у близини сеоских насеља, од бање Радаљ до села Доња Трешњица. Посебно је значајно уређење бицикличких стаза (тзв. планинских трансверзала) на Борањи које чланови планинарско – бицикличког удружења „Шарена буква” користе и за организовање једнодневних планинарских шетњи.

¹⁰⁰ Више о пројекту на <http://www.biciklo.rs/projekat-ciklo-selo/>

Бициклическа стаза има три етапе, којима су повезани делове Борање на територији општина Мали Зворник и Крупањ и Града Лознице.

Планински бициклизам, као селективни облик туризма, спада у екстремне спортске активности. Капацитети за развој овог вида туризма на Подрињским планинама свакако постоје, а да би се остварили већи економски ефекти неопходно је извршити реконструкцију смештајних капацитета (нпр. планинарски дом „Шарена буква”, планинарски дом „Липова вода”, кампови на Гучеву и др.) и повећати број приватног смештаја који се налазе у непосредној близини планинарских и бициклических стаза. Досадашње искуство у организовању планинарских пешачких тура и повезаност са другим планинарским удружењима резултирало је великој посећености и бројним гостима из Београда, Лознице, Крупања и суседног Зворника (Босна и Херцеговина).

Такође, зона Гучева је маркирана пешачким стазама здравља, које воде ка врху планине и бањи Ковиљачи. Адекватније опремање и обележавање стаза едукативно – информативним таблама представљаће допуну у развоју рекреативног дечијег и омладинског туризма, који је развијен на овој излетничкој планини. Стазе треба осмислити у виду двосмерних тематских рута. Ка врху планине истаћи едукативну историјску тему о догађајима из Првог светског рата, а ка Бањи Ковиљачи тему о термоминералним изворима, развоју Бање Ковиљаче као „краљевке бање” и бањског туризма са елементима *spa & wellness-a*. Планинско – бициклическе стазе могу се искористити за развој и промоцију планинског оријентиринга (специфичан вид авантуристичког туризма). Врхови на Гучеву и Борањи су полазишта за параглајдинг, најразвијенију екстремну спортску активност у дестинацији доње Подриње, а спелеолошки објекти у подножју Соколске планине (нпр. Ковачевића пећина), погодни су за развој спелеолошког туризма. Велики потенцијал за развој има ловни туризам, посебно у ловиштима на Подрињским планинама и у Мачви. Овај вид туризма у свету доноси велике приходе, а у дестинацији доње Подриње захтева улагања у уређење и газдовање ловиштима.

Са друге стране, развој туризма у приобаљу реке Саве треба да буде са акцентом на екотуризам и културни туризам. Посебну пажњу требало би посветити развоју екотуризма и формирању тзв. „зелених стаза” у зони природног резервата СРП „Засавица”, али и у ОРП „Данилова коса” (Борања). Зелене пешачке стазе, које су добро маркиране и обележене, представљају едукативно – пешачке коридоре и намењене су свима који слободно време желе да проведу у природи (екотуристи), где самостално или у пратњи водича упознају њене ресурсе. Овакве стазе могу се осмислити и на Церу, где постојеће планинарске пешачке и бициклическе стазе, условљавају развој излетничког туризма у комбинацији са спортско – рекреативним. Врхови Цера познати су по остацима средњовековних стратешких утврђења (Коњуша, Тројанов град, утврђење Кулина, Косанин град и Видин град), који са остацима Ковиљкиног града изнад Бање Ковиљаче, археолошким локалитетом Орловине код Малог Зворника и утврђењем Јеринин град у Зворнику (БиХ), могу бити повезани у једну културно – археолошко – историјску тематску туру о римском наслеђу на простору Подриња (нпр. „Римски каструми”). Тура би била интересантна како за домаће, тако и за иностране туристе, јер би представљала међугранични производ, где се туристима кроз анимацију и уз пратњу специјализованих кадрова (туристичких водича) могу презентовати историјске чињенице о римским путевима, рудницима и императорима рођеним на простору данашње Србије. Економски ефекти оваквог производа могу да буду значајни за локалну заједницу, посебно ако заживи заједнички пројекат „*Ad Drinum*”¹⁰¹ општина Мали Зворник и Зворник о ревитализацији римских рудника дуж некадашњег римског пута *Sirmium – Salona*. Пројекат „*Ad Drinum*” је пример добре праксе прекограничне сарадње у циљу покретања и развоја

¹⁰¹ Више о пројекту на: <https://www.rcc.int/tourismgrants>. Подаци добијени на терену од администратора за туризам општине Мали Зворник.

културног туризма у пограничном простору, кроз формирање тематске културне стазе. Крајњи исход пројекта је укључивање стазе у понуду балканског пројекта „*Via Dinarica*”.

Поред пројекта „*Ad Drinum*” кроз IPA фондове прекограничне сарадње, требало би сагледати и покренути пројекат „*Пут сребра*”, који би имао за циљ ревитализацију церских утврђења и формирање културне стазе. Као примери добре праксе су пројекти „европских путева културе”. Посебно се издваја културна тура „Тврђаве на Дунаву”, у оквиру које је у нашој земљи извршена реконструкција Голубачке и Рамске тврђаве, и „Културни пејзажи у долини реке Рајне”, где је обновна средњовековних утврђења и манастира, уз активирање виноградарства условила формирање туристичких тура „Путеви замкова” и „Путеви вина”.

Такође, неопходно је истаћи развој и значај Шабачке тврђаве кроз историју. Тврђава Стари град, једина из турског периода сачувана на изучаваном простору, може се потенцијално боље искористити и презентовати туристима. Једна од градских тематских тура Шапца може бити и тура „Турски Шабац”, која би обухватила и Шабачку тврђаву. Тура би требало би повеже и прикаже историјска дешавања на простору који заузима тврђава Стари град. Овако осмишљена тура може се увезати са поставком у Народном музеју Шапца – „Виртуелна реалност старе тврђаве”.¹⁰² Пројекат Народног музеја Шабац, „Виртуелна реалност старе тврђаве”, представљен је јавности новембра 2019. године. Кроз виртуелну апликацију пројекта, посетиоцима Народног музеја се пружа могућност да упознају Шабац из XV века. Апликација је едукативног и забавног карактера, одговара савременим токовима туризма и требало би је потенцирати у промоцији и презентацији градског туризма.

Поред тврђава као „европских путева културе”, археолошки музеји на отвореном, као „тематски путеви културе”, кроз IPA фондове прекограничне сарадње могу бити укључени у токове туризма и постати део европске мреже археолошких музеја на отвореном. Формирање оваквих музеја је актуелан тренд и иновативни приступ у интерпретацији материјалног културног наслеђа на простору ЕУ, где се по принципу „*lifeseeing*” и „*lifeparticipating*” модела промовише археолошко културно наслеђе. Пројекат „NeoLIFE” је први из ове групе паркова на простору Републике Србије.¹⁰³ Реализује се у оквиру IPA II (2014-2020) програма прекограничне сарадње Србија – Босна и Херцеговина, кроз партнерство Града Ужица и Града Тузла. Пројекат треба да прикаже реплику неолитског насеља у клисури реке Ђетиње, у селу Стапари, код Ужица, уз едукативне и анимацијске садржаје.

Трагови насељености изучаваног простора датирају у далеку прошлости. Међу истраженим археолошким локалитетима најзаступљенији су из доба неолита. У том контексту, требало би сагледати да ли формирање једног оваквог парка на простору доњег Подриња може допринети атрактивности дестинације и њеном будућем развоју, односно да ли кроз упошљавање локалног становништва делатност туризма може утицати на одржив социоекономски развој. Искуства европских земаља указују да оваква врста паркова утиче на мотивацију туристичких кретања и покреће развој културног туризма кроз излетнички, едукативни и анимацијски облик. Неопарк би представљао нов туристички производ дестинације доње Подриње. Допринео би њеној афирмацији на туристичком тржишту кроз продужење туристичке сезоне и смањење сезоналности туризма.

Излетнички туризам сматра се активним туризмом, где је туриста у сталном покрету, и углавном се јавља у комбинацији са спортско – рекреативним и културним туризмом, јер се као мотивациони фактори јављају боравак у природи, пешачење, планинарење, бициклизам, али и посета културно – историјским и етнографским вредностима. Излетнички туризам утиче на пораст туристичког промета, али су његови економски ефекти сведени на минимум. У афирмисању ове врсте туризма за локалну заједницу значајно је осмишљавање тематских тура где се посета културним вредности јавља као мотивациони фактор, а кроз које се могу

¹⁰² Више о виртуелној тури на: <https://www.turistickisvet.com/vesti/turizam/virtuelna-realnost-stare-tvrđave---zavirite-u-sabac-iz-15-veka.html>

¹⁰³ Више о пројекту на: <http://srb-bih.org/sr/bosnian-the-opening-conference-of-the-project-neolife/>

постићи одређени економски ефекти. Културно наслеђе доњег Подриња недовољно је истакнуто у промоцији туризма, што показују и истраживања на терену. Културни туризам је једна од најзначајнијих туристичких тржишних ниша, а културне тематске туре које се на туристичко тржиште могу пласирати као готов производ који доноси одређену економску добит, у дестинацији доње Подриње нису довољно заступљене, а значајне су за препознавање културног идентитета дестинације.

Овакав вид туристичких кретања тренутно је најзаступљенији на територији Града Шапца. У Туристичкој организацији Шабац реализују се три туре: „Путевима српских ратника”, „По Поцерини” и „Кроз Мачву и Поцерину”.¹⁰⁴ Туре су тако конципирани да обухватају искључиво културне знаменитости Града Шапца. Сличне туре организује и Туристичка организација општине Крупањ. Намењене су викенд туристима, гостима Крупања. Тренутно је у понуди пет културно – историјско – верских излетничких викенд тура: „Крупањ – Мачков камен – Соко град – Добри поток”, „Крупањ – Богоштица – Рожањ”, „Крупањ – Столице – Шарена буква – Мачков камен”, „Крупањ – Бела Црква – Рађев камен – Красавичка црква” и „Крупањ – верски туризам”.¹⁰⁵ Приликом осмишљавања програма путовања тематских тура треба водити рачуна да буду прилагођене свим старосним групама посетилаца, а на територијама општине Крупањ и Града Лознице, као центрима рекреативног дечијег и омладинског туризма, да буду прилагођене школском узрасту.

Исходишта поменутих туристичких кретања су углавном насељена места у доњем Подрињу, или појединци који су на стационарном боравку у оквиру сеоског или бањског туризма, и који представљају учеснике индиректног вида туристичких кретања. Понуда тематских туристичких тура требало би да обухвати и повеже широк дијапазон културних знаменитости, односно да у зависности од теме сличне или исте туристичке ресурсе Општина/Градова истраживаног подручја уврсти у један производ/услугу. На тај начин се омогућава стварање више различитих производа кроз које ће се туристички потенцијали и ресурси афирмисати, валоризовати и промовисати на тржишту. Туре које се могу осмислити у сарадњи са ЛТО-ма и локалним самоуправама треба базирати на манастирским и етно мотивима и мотивима „*мрачног туризма*” или „*ратног туризма*”, који је последњих година веома актуелан у Европи и свету и привлачи велику пажњу посетилаца.

Као значајне манастирске туре могу се осмислити: „Мачванска света гора” или „Поцерска света гора” и „Цркве меморијали Мачве и Поцерине”. Тура „Музеји под отвореним небом – етно паркови Мачве, Јадра и Рађевине”, може представљати јединствену у Републици Србији, јер се на малом простору налази велики број етно – паркова и етно – музеја на отвореном. Споменичко и меморијално културно наслеђе, из периода српских устанака, балканских и светских ратова је основ формирања тура „мрачног туризма”, којим се приказују страдања локалног становништва. Конкретнијим осмишљавањем тура (нпр. „Путевима српских устаника”, „Река Дрина – мостобран српске историје”, „Путевима НОБ-а”), може се утицати на оне тржишне сегменте на које ратна дешавања делују као мотиви туристичких кретања. Градске/урбане пешачке туре: путевима Јована Цвијића, Боривоја Ж. Милојевића, Јеврема Обреновића, Јанка Веселиновића и других познатих личности који су живели, стварали и радили на овом простору, могу бити интересантне. За развој градских тура, где је акценат на градској култури, историји и архитектури, највећи потенцијал има град Шабац. „Шабац – мали Париз”, „Шабац – боемска чаршија”, „Шабац – српски Верден”, само су неке од тематских тура које се могу осмислити и презентовати у туристичкој понуди.

За разлику од градских тура, за руралне пределе се везују услуге одмора и релаксације, које су све више изражене у савременим туристичким кретањима. Велико интересовање на страни туристичке тражње, а које је препознато од стране туристичке

¹⁰⁴ Подаци добијени на терену од директора Туристичке организације Шабац.

¹⁰⁵ Подаци добијени на терену од организатора туристичких програма и туристичког водича, запосленог у Туристичкој организацији општине Крупањ.

понуде, резултирало је отварању специјализованих туристичких агенција и интернет сајтова који се баве промовисањем сеоског туризма. Рурални туризам у Србији последњих година има тренд раста. На простору доњег Подриња боравак на селу је заступљен, али као вид туризма и даље недовољно развијен. Потенцијали развоја свакако постоје и требало би их максимално искористити. У осмишљавању услуге боравка на селу требало би узети у обзир да су посетиоци руралних предела углавном „градски туристи”, жељни одмора и релаксације, а са друге стране су ентузијастички и активисти. Понуда услуга носилаца туристичке понуде у руралним срединама треба да буде разноврсна, односно да може да задовољи потребе и пасивних и активних туриста.

Развој сеоског туризма на простору доњег Подриња везује се за категорисана сеоска туристичка домаћинства и приватан смештај, али веома ретко за пољопривредна газдинства. Појединци који се преко године баве овом делатношћу су „мали предузетници”, који су уз помоћ фондова невладиних организација покренули приватан бизнис и упустили чланове своје породице. Лојалност туриста посебно је изражена ка сеоским туристичким домаћинствима „Конак Мишић” и „Вила Албеда”, као и приватном смештају у оквиру туристичког насеља Велика река. Пасиван одмор туриста употпуњен је додатним садржајима које домаћинства имају у својој понуди (лов и риболов, планинарење, бициклизам, брање лековитог биља, шумских плодова и организовање излета). Као специфичан вид сеоског туризма јавља се „вински туризам”, који има потенцијала у Малозворничком крају, Рађевини и Поцерини. У малозворничким селима Читлук, Амајићи, Цулине и Будишић, становништво се бави производњом вина од малине, а Рађевци и Поцерци од органске малине праве ракију, џем и сокове. Осмишљавањем „путева вина и малине”, а посебно дегустационих центара на сеоским имањима, уз добру промоцију и туристичку сигнализацију резултирало би повећаном броју туристичких посета и развоју гастрономског туризма. На тему „путева вина и малине” могу се организовати разне манифестације и гастрономски фестивали, где активни учесници могу бити и туристи/посетиоци. У Рађевини се кроз манифестацију „Плодови Рађевине” промовишу и пласирају локални пољопривредни производи. Сличне туре могу да се организују и на територији Града Шапца, чије се рурално становништво бави производњом јагода. Вила Албеда је пионир у организовању манифестације „Јагода фест”, а иста би требало да прерасте у традицију и постане један од синонима Поцерине.

Кроз манифестациони туризам се промовише рурална традиција и култура. Начин живљења и домаћа кухиња сеоског становништва, као и материјално и нематеријално културно наслеђе, су покретачи развоја гастрономског и етно туризма. Гастрономски туризам има потенцијала у свим дестинацијама доњег Подриња. Различитост у начину припремања хране и разноврсност употребљених пољопривредних производа су мотивациони фактори за гурмане и љубитеље хране ка одређеној дестинацији. Пласирање гастрономских специјалитета, осим кроз манифестациони туризам, може се директно понудити туристима кроз отварање дегустационих центара и музеја хране, где би се на практичан начин приказивао процес припреме исте. Наравно, отварање оваквих објеката изискује одређена новчана средства и стручну помоћ, која се у сарадњи са РРА-ма може и остварити, а са друге стране туристичка понуда базирана на здравој храни и пићу може бити промовисана кроз тему „путеви здраве и традиционалне хране” и сл. Као примери добре праксе су дегустациони центари на територији туристичке регије Западна Србија. Настали су као резултат сарадње РРА „Златибор” и локалног становништва, у циљу покретања и развоја породичног предузетништва кроз туризам.

Етно сајам хране, пића и домаће радиности, као део манифестације „Хајдучко вече”, традиционално се организује у општини Богатић. Програм је осмишљен и подржан из фондова SWG-а у циљу покретања озбиљнијег развоја гастрономског и етно – туризма. Мачва је ризница материјалног културног наслеђа (етно – паркови) који су у промоцији туризма заступљени, али недовољно афирмисани. Слична ситуација је и са материјалним етно наслеђем Јадра и Рађевине, док на територији Малозворничког краја овај вид туризма

није развијен. Осмишљавањем поменуте културно – тематске туре „Музеји под отвореним небом – етно паркови Мачве, Јадра и Рађевине”, етно ресурси се могу увезати и боље промовисати као јединствен производ. Истраживања на терену указују да се етно наслеђе тренутно промовише кроз нематеријално културно наслеђе, тј. фолклор и народне обичаје, јер се дворишта етно – паркова користе за организовање фолклорних манифестација, сликарских колонија и радионица старих заната (нпр. етно – парк „Совљак”, етно – село „Топаловић”, етно – село „Тршић” и центар за културу „Варна”). Посебну пажњу треба посветити промоцији народних обичаја, који се налазе на Листи нематеријалног културног наслеђа Србије („Обичај изливања и паљења ратарских свећа”, „Паљење Петровданских лила” и „Вуков сабор”), који на аутентичан начин приказују традицију локалног становништва, посебно руралног. Из тог разлога, етно наслеђе неопходно је боље укључити у туристичку понуду и промовисати не само посредством ЛТО-ја, већ и туристичких агенција, а у сарадњи са Министарством просвете, науке и технолошког развоја могу се осмислити програми за ђачке екскурзије и рекреативне наставе на тему културног наслеђа.

Развој здравственог туризма у пограничном простору Подриња анализиран је кроз IPA пројекат „*Cross spa*”¹⁰⁶, у циљу формирања јединственог *spa & wellness* производа Републике Србије и Босне и Херцеговине. Носиоци пројекта су РРА агенције „Златибор” Ужице и „SERDA” Сарајево. Пројектом су обухваћени погранични носиоци понуде здравственог туризма регије Западна Србија и Сарајевске микрорегије, као будући носиоци *spa & wellness* индустрије, најразвијенијег сегмента здравственог туризма. Пројектом нису обухваћени бањски центри са простора доњег Подриња, дестинације која је на националном туристичком тржишту позната по развијеном здравственом туризму. Здравствени туризам је економски најзначајнији и најперспективнији селективни облик туризма, где се као носилац туристичке понуде и услуга издваја Бања Ковиљача. Бањски центар представља пример добре праксе како се једна дестинација може прилагодити потребама савременог потрошача. Последњих година бања се на туристичком тржишту афирмише и кроз *spa & wellness* програм, у оквиру Wellness центра Ковиље. Односно, своје производе и услуге промовише као лечилишна и wellness дестинација.

Бање као савремени *spa & wellness* центри веома су атрактивне на савременом туристичком тржишту и као такве их треба изучавати у пограничном простору Подриња. Кроз IPA пројекте прекограничне сарадње, неопходно је анализирати све бањске центре у долини реке Дрине. Сарадњом локалних стејкхолдера и доносилаца одлука, неопходно је сагледати, анализирати и плански развијати овај сегмент туризма, који на глобалном нивоу доприноси остваривању значајних економских ефеката, са израженом тенденцијом раста.

*****

У доњем Подрињу развијени су класични облици туризма, као производи носилаца туристичке понуде. Да би исти прерасли у специфичне облике туризма или туризам посебних интересовања, неопходно је производ посматрати као коначан и прилагодити га захтевима тржишта. Претходна запажања и разматрања дала су конкретне предлоге и решења на који начин постојеће природне и антропогене ресурсе је могуће искористити и укључити у класичне облике туризма као вид анимације туриста. Односно, да туризам тема, излетнички туризам и туризам догађаја представљају покретаче будућег туристичког развоја. Свеобухватност понуде је основ конкуретског позиционирања и афирмације дестинације, као што је доње Подриње, на туристичком тржишту.

---

¹⁰⁶ Више о пројекту на http://www.rrazlatibor.co.rs/dokumenti/cross_spa.pdf

12. ЗАКЉУЧАК

Предмет истраживања дисертације је заснован на свеобухватном и celovитом приступу којим су се по први пут сагледале и анализирале специфичности, потенцијали и перспективе развоја туризма у пограничним пределима Републике Србије према Босни и Херцеговини. Природне хидрографске границе, као што је приказано, су атрактивни природни потенцијали и ресурси који могу бити искоришћени и афирмисани кроз будући развој туризма. Река Дрина са својим природним и антропогеним вредностима, у приобаљу и непосредном окружењу, је неискоришћени интегрисани туристички производ. Разноврсност природних и антропогених туристичких вредности, пружа могућност креирања великог броја парцијалних туристичких производа који кроз афирмативне облике туризма могу бити боље валоризовани и препознати на захтевном туристичком тржишту.

Заступљеност ресурса у туристичкој понуди доњег Подриња, као основни задатак постављеног истраживања, утицао је и условио размештај смештајних капацитета и степен изграђености дестинације. Поред материјалне базе, као релевантног показатеља развоја туризма, дисертација је дефинисала и објаснила и остале показатеље тренутног развоја, који су утврђени и сагледани применом индекса функционалности туризма и индикатора одрживог туризма. Овакав методолошки приступ истраживању, комбиновањем и повезивањем ових група индикатора, који до сада није примењиван, помогао је у утврђивању досадашњих и будућих ефеката развоја дестинације под утицајем туризма, што је био и главни циљ постављеног истраживања.

Доње Подриње је дестинација ка којој није изражена масовност туристичких кретања. Карактерише је минорна активност туриста, која је сразмерна густини размештаја смештајних капацитета и сатурацији простора укупним бројем туриста и локалног становништва. Активност туриста најизраженија је у Бањи Ковиљачи, као главном носиоцу туристичке понуде дестинације. Применом $T(f)$ индекса степена развоја и ITD/ILU индекса изграђености дестинације, утврђено је да степен изграђености дестинације и густина размештаја смештајних капацитета не утиче и не угрожава културни идентитет локалне заједнице, односно да су смештајни капацитети својим архитектонским изгледом прилагођени постојећим амбијенталним целинама, чиме се не нарушава атрактивност дестинације. Од укупног броја смештајних капацитета на нивоу Републике Србије, у доњем Подрињу се налази 3,3%, са доминацијом основних капацитета, што потврђују резултати истраживања и доказане хипотезе. Степен искоришћености смештајних капацитета указује на изражену сезоналност у промету туриста и одрживост развоја дестинације.

Искоришћеност смештајних капацитета утиче на остваривање економских ефеката, односно на упошљавање локалне економије, и за последицу има (не)рентабилно пословање туристичко – угоститељских објеката и њихову конкурентност на туристичком тржишту. На основу расположивих статистичких података, дисертација је сезоналност туристичког промета посматрала искључиво на нивоу Општина/Града. Детаљнија анализа промета, по месецима на нивоу насељених места/туристичка места је изостала услед немогућности добијања података од надлежних институција, што је резултирало да сегмент економског развоја дестинације није детаљније сагледан, обрађен и анализиран, а допринео би у свеобухватности и перцепцији резултата о развоју туризма посебних интересовања, односно расподели његових „ниша” током сезоне.

Степен искоришћености смештајних капацитета утиче и на степен изграђености дестинације, као индикатора измењености локалне средине под утицајем туризма. Промене намене земљишта у доњем Подрињу, превасходно пољопривредног у грађевинско, сматра се неодрживим за будуће генерације и са аспекта планирања развоја туризма неопходно је сагледати реалне потребе изградње дестинације. Еколошка одрживост, тренутно се показала као подношљива, али промене биланса намене земљишта и еколошки проблеми (саобраћајна загушеност, бука, проблеми паркирања и др.), проузроковани доласцима туриста сопственим

превозом могу проузроковати озбиљне проблеме које је неопходно разматрати у будућим плановима развоја туризма. Одрживост развоја дестинације у погледу очуваности традиционалног и културног начина живота локалне заједнице веома је изражена, што указује да су локална заједница и локално становништво задржали своју традицију, обичаје и животне навике, а да се кроз квалитет пружене услуге прилагођавају потребама и захтевима савремених туриста.

Главни допринос истраживања дисертације управо се односи на оцену досадашњег развоја туризма, његових позитивних ефеката и утицаја на локалну заједницу, кроз оцену квалитета пружене и коришћене услуге. Уважавајући мишљење локалног становништва, а посебно оних појединаца који су укључени у развој породичног предузетништва, као и туриста, дошло се до значајних података и информација који се могу искористити за будуће планирање туризма у циљу превазилажења тренутних проблема, брендирања дестинације и креирања њеног имиџа. Иако препознаје значај развоја туризма посебних интересовања, локално становништво нема позитивно мишљење о његовом досадашњем развоју и ефектима по локалну заједницу.

Применом тестова значајности (Хи-квадрат тест и Пирсонов коефицијент линеарне корелације), утврђено је да сеоско становништво има релативно позитивније мишљење о досадашњем развоју туризма у односу на градско. Развој туризма на селу, показатељ је упошљавања младог руралног становништва кроз породично предузетништво, чиме се остварују додатни приходи и утиче на повећање животног стандарда руралног становништва. Највећи потенцијал за будући развој имају гастрономски, еко и рурални туризам, који се кроз афирмативне облике могу повезати и презентовати у виду специфичних туристичких производа. Из тог разлога, укљученост локалног становништва и локалне заједнице у креирање туристичких производа, формирање квалитетне туристичке понуде и процес доношења одлука о планирању туризма је важан услов његовог успешног развоја, али је тренутно на простору доњег Подриња слабо изражен. Активности у којима локално становништво може да оствари и има значајан допринос у развоју туризма локалне заједнице односе се на обogaћивање постојеће туристичке понуде, израду стратегија и планова и израду сувенира, рукотворина и производа старог заната. Едуковање становништва о бенефитима развоја туризма неопходно је спровести на нивоу формираних еврорегиона, у циљу подизања свести о значају прекограничне сарадње, која је у области туризма слабо заступљена, а може бити развијена кроз културни туризам. Развојем културног туризма промовише се не само традиционалан начин живота и рада руралног становништва, што доприноси и утиче на оживљавање руралних средина, већ се и активира локално становништво заинтересовано за укључивање у туристичко привређивање базирано на пружању квалитетне услуге.

Квалитет услуга у туризму, посебно носилаца туристичке понуде из руралних средина, као индикатор сатисфакције потрошача и поновљених посета ка дестинацији, посматран је у складу са савременим схватањима система менаџмента квалитета. Оваквим приступом, у креирању квалитета туристичке понуде узимају се у обзир повратне информације (не)задовољних потрошача/туриста. Анкетирањем потрошача, дисертација је посветила велику пажњу туристима, као најзначајним тржишним сегментима. Истражујући мотиве туристичких кретања и задовољство пруженом и коришћеном услугом, дисертација је добијеним резултатима дала велики допринос у анализи понашања потрошача и њиховим навикама на путовањима. Применом Т-теста и ANOVA теста вршено је поређење добијених резултата у циљу повезивања понашања потрошача са „дискреционим дохотком” и „зоном толеранције”. Резултати истраживања указују да су туристи задовољни квалитетом смештајне понуде и пружених угоститељских услуга, што је изражено кроз мотиве њихових поновљених долазака, а то је гостопримство домаћина и пасиван одмор.

На крају, може се закључити да су резултати истраживања дисертације база и полазна основа будућим истраживањима пограничних простора доњег Подриња, а могу бити и полазна идеја за истраживање сличних простора. Истраживања која се могу надовезати на

ову тезу, а везана су за простор доњег Подриња, или Подриња у целини, треба више усмеравати ка квалитету туристичких услуга, који се постиже формирањем специфичних туристичких производа и њиховим брендирањем, као предуслов опстанка на туристичком тржишту. Имиц дестинације Подриња, било би пожељно заснивати на брендирању реке Дрине као јасно издиференцираног, препознатљивог и конкурентског производа.

У том контексту истраживање може бити од велике користи како за органе локалних јединица самоуправе и државне институције које се баве промоцијом туризма (ЛТО), тако и за носиоце туристичке понуде. Од посебног значаја је сегмент истраживања који се односи на сатисфакцију туриста, њихових (не)испуњених очекивања и задовољстава квалитетом коришћене и пружене услуге, а у циљу боље промоције и презентације туристичких вредности и атракција на туристичком тржишту, али и повезивања јавно – приватног сектора у промоцији активног одмора. Носиоци туристичке понуде из приватног сектора (сеоска туристичка домаћинства, етно – села, објекти домаће радности, апартмански смештај и др.), на основу приказаних резултата, требало би у пракси да много више познају понуду ЛТО-а. Односно, да својим гостима, поред активног одмора који организују у оквиру својих имања, понуде и организоване факултативне излете ЛТО-а, у пратњи професионалних туристичких водича. Овакав вид сарадње допринео би бољој промоцији понуде носилаца туристичке понуде, а у циљу привлачења већег броја туриста.

Такође, сегмент истраживања који се односи на ставове локалног становништва, где су укључени и носиоци туристичке понуде, поред органа локалне самоуправе од користи је и невладиним организацијама у циљу развоја туризма на локалном нивоу кроз укључивање већег броја локалног становништва у туристичку понуду. Приказани резултати указују да је мали проценат становништва упознат са користима и бенефитима развоја туризма, посебно кроз аспект прекограничне сарадње. Резултати дисертације, поменути институцијама, могу послужити у отклањању недостатака на терену, превазилажењу текућих проблема, а у циљу унапређења и формирања што разноврсније понуде доњег Подриња, у чије формирање ће активно бити укључена локална заједница и становништво, а чиме ће се задовољити потребе све захтевнијих туриста и њиховог привлачења у дестинацију.

Савремене тенденције на страни туристичке тражње, посматране кроз понашање и навике потрошача, указују да су савремени туристи активисти, жељни нових сазнања и доживљаја. Подриње као туристичка регија може да задовољи и одговори на потребе све захтевнијих потрошача, а река Дрина као „бренд” пограничног простора је непресушни потенцијал развоја афирмативних облика туризма. Потенцијалне природне границе у савременом животу и истраживањима неминовно постају туристичке атракције и исходшта туристичких кретања.

ЛИТЕРАТУРА

- Адамовић, Ј. (1997). Индустија, рударство и урбана привреда. У Стеван Станковић (Ур.), *Монографија општине Лозница, 175-192*. Београд: Српско Географско друштво, Географски факултет Универзитета у Београду и Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Адамовић, Ј. (2002). Индикатори друштвено – економске развијености. *Гласник Српског географског друштва*, 82(1), 9-16.
- Agyeiwaah, E., McKercher, B. & Suntikul, W. (2017). Identifying core indicators of sustainable tourism: A path forward? *Tourism Management Perspectives*, 24, 26–33.
- AlKahtani, S. J. H., Xia, J., Veenendaaland, B., Caulfield, C. & Hughes, M. (2015). Building a conceptual framework for determining individual differences of accessibility to tourist attractions. *Tourism Management Perspectives*, 16, 28-42.
- Alegre, J. & Garau, J. (2010). Tourist Satisfaction and Dissatisfaction. *Annals of Tourism research*, 37(1), 52-73.
- Al-Laymoun, M., Alsardia, K. & Albattat, A. (2020). Service quality and tourist satisfaction at homestays. *Management Science Letters*, 10(1), 209-216.
- Allen, J. (2009). *Event Planning: The Ultimate Guide to Successful Meetings, Corporate Events, Fundraising Galas, Conferences and Conventions and other Special Events*. Toronto: John Wiley & Sons.
- Андрић, Н. (2014). Геотермална енергија и могућности њене примене у Србији. *Термотехника*, XI, 1-2, 47-54.
- Antić, A., Vujko, A. & Gajić, T. (2015). Tradicija kao pokretač razvoja turizma ruralnih destinacija. *Škola biznisa*, 2, 9-20.
- Arcodia, C. & Alastair, R. (2000). A Future for Event Management: a Taxonomy of Event Management Terms. In J. Allen, R. Harris, L. K. Jago, & A. J. Veal (Eds.), *Events Beyond 2000: Setting the Agenda*. Proceedings of Conference on Event Evaluation, Research and Education, 154-160. Sydney: Australian Centre for Event Management.
- Aubert, A., Jónás-Berki, M. & Marton, G. (2013). Tourism Index as an Indicator of the intensity of tourism. *Acta geographica Slovenica*, 53(2), 342-363.
- Baker, M. S. P. (2017). Applying sustainable tourism indicators to measure the sustainability performance of two tourism lodges in the Namib Desert. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 6(2), 1-22.
- Bakucz, M. & Köbli, Á. (2016). A competitive analysis of spa tourism in central European regions. *Tourism & Hospitality Industry*, 1, 1-17.
- Baležentis, T., Kriščiukaitienė, I., Baležetnis, A. & Garland R. (2012). Rural tourism development in Lithuania (2003-2010) – A quantitative analysis. *Tourism Management Perspectives*, 2(3), 1-6.
- Bănică, A. & Camară, G. (2011). Accessibility and tourist function development of the Romanian small towns. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 1(7), 122-133.
- Барјактаровић, М. Р. и Павковић, Н. (1964). Порекло и кретање становништва Јадра. *Гласник Етнографског музеја*, књ. 27, 17-43.

- Bacsi, Z., Kovács, E. & Lőke, Z. (2012). Spa successes challenges in Transdanubia, Hungary – Results of a survey in three spa towns. *DEUROPE – The Central European Journal of Regional development and tourism*, 4(1), 23-47.
- Белиј, М., Милосављевић, Ј., Белиј, Ј. и Перак, К. (2014). Показатељи туристичке развијености бањских места у Србији. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у београду*, 62, 175-196.
- Benur, M.A. & Bramwell, B. (2015). Tourism product development and product diversification in destinations. *Tourism Management*, 50, 213-224.
- Бијелић, Б. (2008). Трансгранична, трансрегионална и транснационална сарадња у просторном плану Републике Српске. *Часопис просторних планера – Планер*, 5(1), 4-6.
- Bin, F., Qiang., Y. & Law, R. (2016). Effect of sharing economy on tourism industry employment. *Annals of Tourism Research*, 57, 264-267.
- Bickert, M., Göler, D. & Lehmeier, H. (2011). Coastal Tourism in Montenegro – Economic Dynamics, Spatial Developments and Future Perspectives. *Hrvatski geografski glasnik*, 73(1), 165-180.
- Бјељац, Ж. (2006). Туристичке манифестације у недовољно развијеним просторима Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 86(1), 244-255.
- Бјељац, Ж. (2007). Привредне туристичке манифестације у Србији. У Марина Годоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 697-703. Београд: Српско Географско друштво, Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Бјељац, Ж. (2010). *Туристичке манифестације у Србији*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Бјељац, Ж., Бранков, Ј. и Поповић, И. (2009). Туризам у неразвијеним просторима Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, САНУ*, 59(2), 95-110.
- Vjeljac, Ž. & Ćurčić, N. (2006). Tourism In The Serbian Romanian And Hungarian Borderline Area As Part Of Cross-Border Cooperation. *Geographica Pannonica*, 10, 73-77.
- Бјељац, Ж., Штрбац, Д. и Ћурчић, Н. (2006). Туризам у пограничном простору Србије према Босни и Херцеговини. *Зборник радова Географског факултета*, 54, 163-182.
- Благојевић, М. (2005). Подриње између српских средњовековних држава. У Марко Стевановић (Ур.), *Дрина*, 29-68. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Vlasco, D., Guia, J., & Prats, L. (2014). Tourism destination zoning in mountain regions: A consumer-based approach. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 16(3), 521-528.
- Бојанић, Д. (1985). Турски период. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 77-91. Лозница: РО Радио Подриње и СИЗ Културе – Лозница.
- Boldwin, G., Allen, J., O'Tool, W., McDonell, I. & Harris, R. (2006). *Events Management*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Borzyszkowski, J., Marczak, M. & Zarębski, P. (2016). Spatial diversity of tourist function development: The municipalities of Poland's West Pomerania Province. *Acta geographica Slovenica*, 56(2), 267-276.

- Bradić, M., Kosar, Lj., Đeri, L., Vukosav, S. & Garača, V. (2017). Eco-labelling of accommodation facilities and its perception by rural tourists: Case study of Vojvodina. *Economics of Agriculture*, 1, 205-218.
- Бранковић, С. (2012). *Географски проблеми општине Богатић*. Мастер рад. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Breiby, M. A. & Slåtten, T. (2018). The role of aesthetic experiential qualities for tourist satisfaction and loyalty. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 12(1), 1-14.
- Brujan, L. B. & Kinder, S. (2012). A Europe (of) borders? Border crossings and integration with focus on south – eastern Europe. U Mirko Grčić (Ur.), „*Problemi i izazovi savremene geografske nauke i nastave*”, 25-34. Beograd: Geografski fakultet.
- Bujdosó, Z., Dávid, L., Varga, D., Zhakupov, A., Gyurkó, Á. & Péntzes, J. (2015). Tourism development and cross-border cooperation in the Hungarian – Romanian border region. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 16(2), 154-164.
- Бујишић, В. (1960). Социјалистичка изградња у Подрињу. У Витомир Бујишић (Ур.), *Подриње*, 315-377. Шабац: „Глас Подриња”.
- Bulin, D. (2014). EU Travel and Tourism Industry – A Cluster Analysis of Impact and Competitiveness. *Global Economic Observer*, 2(1), 150-162.
- Булатовић, А., Филиповић, В. и Глигорић, Р. (2017). Лозница: културна стратиграфија праисторијских локалитета у Јадру, Рађевини и Азбуковици. Београд – Лозница: Археолошки институт „Београд”, Центар за културу „Вук Караџић” и Музеј Јадра.
- Burghilea, C., Uzlaşu, C. & Ene, C. M. (2016). Comparative indicators of sustainable tourism. *Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 26(3), 77-80.
- Buckley, R. (2012). Sustainable Tourism: Research and Reality. *Annals of Tourism Research*, 39(2), 528-546.
- Van Doren, C. S. & Gustke, L. D. (1982). Spatial analysis of the U.S. lodging industry 1963-1977. *Annals of Tourism Research*, 9(4), 543-563.
- Васиљевић, М. (1996). *Мачва – историја, становништво*. Београд: РЈ за издавачку делатност ПТТ саобраћаја „Србија”.
- Васиљевић, М. (1967). Топографија археолошких налазишта у Подрињу. *Годишњак Историјског архива Шапца*, V, 121-156.
- Васиљевић, М. и Трбуховић, В. (1970). Праисторија. У Станоје Филиповић (Ур.), *Шабац у прошлости*, књ. I, 35-63. Шабац: Историјски архив.
- Васиљевић, М. и Трбуховић, В. (1985). Јадар у праисторији. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 27-39. Нови Сад: Радио Подриње и СИЗ културе – Лозница.
- Васиљевић, М. и Поповић, М. (2002). Подриње у старијем гвозденом добу. *Museum*, 3, 7-36.
- Васовић, М. (1997). Ново рухо Троноше и Тршића. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 47, 6-17.
- Васовић, М. (2003). *Подрињско – ваљевске планине*. Ваљево: Агенција „Ваљевац”, Ваљевска Гимназија и Истраживачка станица „Петница”.
- Vergori, A. S. (2014). Patterns of seasonality and tourism demand forecasting. *Tourism Economics*, 23(5), 1011-1027.

- Veselinović, J. & Ignjatijević, S. (2013). Pravni okvir i ekonomske mere za unapređenje agroturizma. U Miroljub Milinčić, Dejan Filipović, Velimir Šećerov i Miroslav Marić (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 145-150. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Вујадиновић, С., Шабић, Д., Миљинчић, А. М. и Гајић, М. (2012). Локална средина и одрживи развоја. У Мирко Грчић (Ур.) „Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе”, 449-457. Београд: Географски факултет.
- Vujadinović, S., Šabić, D., Stojković, S., Milinčić, M. (2011). Years of refugee life in Serbia – challenges for a new beginning: stay or return home? *Trames*, 15 (65/60), 3, 235-258.
- Vujko, A. & Gajić, T. (2015). Mogućnosti ravnomernijeg turističkog razvoja uz pretpostavke pozitivnijeg uticaja na ekonomski sektor. *Anali poslovne ekonomije*, 12, 32-47.
- Vujko, A., Vujnić, J., Gajić, T. & Petrović, M. (2016). Kvalitet usluga u turističkim preduzećima kao model upravljanja turističkom destinacijom. *Škola biznisa*, 1, 22-31.
- Vujko, A., Gajić, T., Dragosavac, M., Maksimović, B. & Mrkša, M. (2017). Level of integration among agritourism accommodation sector and travel agencies. *Economics of Agriculture*, 2, 659-670.
- Vujović, V. & Popescu, J. (2016). Empirical measurement of the quality of tourist services in the case of perception of staff's impression. *Teme*, 40(2), 713-728.
- Vujović, S., Cvijanović, D. & Štetić, S. (2012). *Destinacijski koncept razvoja turizma*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Vukićević, E. (1966). Šumske fitocenoze Cera. *Glasnik Muzeja šumarstva i lova, knj. VI*, 95-120.
- Vučetić, A. Š. (2018). Importance of environmental indicators of sustainable development in the transitional selective tourism destinations. *International Journal of Tourism research*, 20, 317-325.
- Вучетић, М. и Пјевач, Н. (1991). Туризам у функцији развоја пограничних крајева Србије. У Стеван М. Станковић (Ур.), *Географски проблеми пограничних крајева Србије*, 151-155. Београд: Географски факултет, ПМФ.
- Гавриловић, Љ. (2005а). Клима. У Марко Стевановић (Ур.), *Дрина*, 192-205. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гавриловић, Љ. (2005б). Дрина са својим притокама. У Марко Стевановић (Ур.), *Дрина*, 205-248. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гавриловић, Љ. и Дукић, Д. (2002). *Реке Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гајић, Ј. (2015). *Спортски догађаји као фактор развоја туризма у Шапцу и Поцерини*. Мастер рад. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Гајић, М. (2010). *Савремене географске промене и регионална диференцијација Јадра*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет.
- Gajić, M. (2017). Existing state of exploration of hydrogeothermal potentials and the possibility of their use in the territory of Bogatić Municipality. *Collection of Papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 251-267.
- Gajić, M. & Vujadinović, S. (2005). Geografski razmeštaj termomineralnih voda u Mačvi i mogućnost njihovog korišćenja. U Miroljub Milinčić, Dejan Filipović i Velimir Šećerov (Ur.),

Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”, 497-510. Београд: Географски факултет.

- Гајић, М. и Вујадиновић, С. (2006). Значајна налазишта термалних и термоминералних вода у Подрињско – колубарском крају. У Стеван Станковић и Богдан Лукић (Ур.), *Зборник радова „Бањска и климатска места Србије – планирање, уређење, заштита”*, 365-374. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Географски факултет Универзитета у Београду.
- Гајић, М. и Вујадиновић, С. (2009). Резмештај и могућности коришћења термалних и термоминералних вода у Мачви. *Гласник Српског географског друштва*, 89(3), 115-124.
- Гајић, М. и Вујадиновић, С. (2010). Стање и перспективе развоја бањског туризма на простору Јадра. *Гласник Српског географског друштва*, 90(3), 71-80.
- Гајић, М. и Вујадиновић, С. (2016). Допринос Боривоја Ж. Милојевића проучавању порекла становништва Јадра. У Дејан Шабић (Ур.), *Боривоје Ж. Милојевић – живот и дело*, 305-321. Београд – Крупањ: Географски факултет Универзитета у Београду, Српско географско друштво и Општина Крупањ.
- Гајић, М., Вујадиновић, С. и Шабић, Д. (2011). Савремене демографске и функционалне трансформације у мрежи насеља Јадра. *Гласник Српског географског друштва*, 91(4), 44-56.
- Гајић, М., Вујадиновић, С. и Шабић, Д. (2012). *Јадар – географске промене, регионална диференцијација и перспективе развоја*. Београд: Српско географско друштво.
- Гајић, М. и Перишић, З. (2001). Богатић. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Географска енциклопедија насеља Србије*, књ. 1, А-Ђ, 208-209. Београд: Географски факултет.
- Гајић, Т. & Вујко, А. (2012). Stanje i evaluacija smeštajnih kapaciteta na Vršackim planinama. *Škola biznisa*, 2, 1-8.
- Гајић, Т., Вујко, А. & Вугделија-Коџић, В. (2014). Utvrđivanje međuregionalnih dispariteta u razvoju turističke privrede Srbije. *Ekonomski vidici*, 9(1), 113-129.
- Гајић, Т., Вујко, А., Пеніћ, М., Петровић, М. & Мркша, М. (2017). Significant involvement of agricultural holdings in rural tourism development in Serbia. *Economics of Agriculture*, 64(3), 901-918.
- Гајић, Т., Вујко, А., Петровић, М., Мркша, М. & Пеніћ, М. (2018). Examination of regional disparity in the level of tourist offer in rural clusters of Serbia. *Economics of Agriculture*, 65(3), 911-927.
- Gao, B. W. & Ka Wai Lai, I. (2015). The effects of transaction – specific satisfaction and integrated satisfaction on consumer loyalty. *International Journal of Hospitality Management*, 44, 38-47.
- Гарача, В., Ђурчић, Н. и Вукосав, С. (2014). Анализа показатеља туристичке привреде у гравитационој зони Новог Сада. *Теме*, 2, 543-565.
- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. (1951). *Археолошка налазишта у Србији*. Београд: Просвета.
- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. (1953). *Археолошки споменици и налазишта у Србији (Западна Србија)*. Београд: Српска академија наука, Археолошки институт, књ.2.
- Garay, L., Font, X. & Pereira-Moliner, J. (2017). Understanding sustainability behaviour: The relationship between information acquisition, proactivity and performance. *Tourism Management*, 60, 418-429.

- Гатарих, Д. (2001). Шабац. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. 4, С-Ш*, 293-312. Београд: Географски факултет.
- Gašić, M., Ivanović, V. & Perić, G. (2015). Materijalna baza razvoja turizma na prostoru Topličkog okruga. *Synthesis – International Scientific Conference of IT and Business*, 494-498.
- Gelbman, A. & Timothy, D. J. (2010). From hostile boundaries to tourist attractions. *Current Issues in Tourism*, 13(3), 239-259.
- Gelbman, A., & Timothy, D. J. (2011). Border complexity, tourism and international exclaves. A case study. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 110-131.
- Gelbman, A. & Timothy, D. J. (2019). Differential tourism zones on the western Canada – US border. *Current Issues in Tourism*, 22(6), 682-704.
- Гемовић, М. (2017). *Туристички потенцијали на територији општине Богатић*. Дипломски рад. Нови Сад: Универзитет у Новом саду, Природно – математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство.
- Getz, D. (2008). Event tourism: definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29, 402-427.
- Гиговић, Љ. (2004). *Демографска анализа становништва приграничног подручја Србије и Бугарске у функцији оцене војног потенцијала*. Магистарски рад. Београд: Географски факултет.
- Голић, Р. (2007а). Мали Зворник. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 57, 35-45.
- Golić, R. (2007b). Perspectives of the touristic development in the township of Mali Zvornik. *IX International Conference „Strategic Development of Tourism Industry in the 21st Century”*, University „St. Kliment Ohridski”, Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid, 290-298.
- Голић, Р. (2010). *Природни потенцијали у функцији развоја Малозворничког краја*. Магистарска теза. Београд: Географски факултет.
- Golić, R. & Joksimović, M. (2013). Plutajući nanos kao ekološki problem Zvorničkog jezera. U Miroljub Milinčić, Dejan Filipović, Velimir Šećerov i Miroslav Marić (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 405-412. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Голубовић, С., Голубовић, Н. и Цветковић, П. (2012). Прекогранична сарадња у земљама Западног Балкана – могућности и ограничења. *Теме*, 36(4), 1613-1629.
- Gregorová, B. (2018). Tourism as an Instrument of Economic Development of the Banská Bystrica Self-Governing Region. *Education*, 14, 245-258.
- Grobelna, A. & Skrzyszewska, K. (2019). Seasonality: Is it a Problem or Challenge Facing Future Tourism Employment? Implications for Management. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 15(1), 205-231.
- Gromada, K. D., Bujdosó, Z. & David, L. (2010). Lakes, reservoirs and regional development through some examples in Poland and Hungary. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 1(5), 16-23.
- Грубачић, С., Илић, Ј. и Мартиновић, М. (2001). Лозница. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II (Ж-Љ)*, 465-481. Београд: Географски факултет, „Агена” и „Стручна књига”.

- Грујић, М. (2001а). Крупањ. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II (Ж-Љ)*, 303-307. Београд: Географски факултет, „Агена” и „Стручна књига”.
- Грујић, М. (2001б). Мали Зворник У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. III (М-Р)*, 7-11. Београд: Географски факултет, „Агена” и „Стручна књига”.
- Група аутора (1986). *Орлићка, Терзина и Ковачевића пећина*. Ваљево: Друштво истраживача „Владимир Мандић – Манда”.
- Група аутора (1997). *Монографија општине Лозница*. Београд: Српско Географско друштво, Географски факултет Универзитета у Београду и Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Група аутора (1998). Ковачевића пећина. У Предраг Ђуровић (Ур.), *Спелеолошки атлас Србије*, 182. Београд: Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић”, Завод за заштиту природе, Географски факултет Универзитета у Београду, Биолошки факултет Универзитета у Београду.
- Група аутора (2005). *Дрина*. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Група аутора (2006а). *Бањска и климатска места Србије: планирање, уређење, заштита*. Београд: Географски факултет и Асоцијација просторних планера Србије.
- Група аутора (2010а). *Одрживи развој бањских и туристичких насеља у Србији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Група аутора (2015а). *Шест деценија општине Мали Зворник – монографија*. Нови Сад: FORUM, DOO Magyar Szo kft.
- Грчић, Љ. (2001). Манастири Цера и Поцерине. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 51, 15-23.
- Грчић, Љ. (2004). Специјални резерват природе „Засавица” на северу Мачве. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 54, 35-42.
- Грчић, Љ. (2005а). Мишар као одредиште ђачких екскурзија – Поводом 200-годишњице боја на Мишару. *Глобус – часопис Српског географског друштва за методолошка и дидактичка питања географије*, 30, 211-220.
- Грчић, Љ. (2005б). Фестивал цвећа „Руже Липолиста”. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 54, 35-42.
- Грчић, Љ. (2007). Шабачки вашар. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 55, 37-40.
- Грчић, Љ. (2008а). Литерални споменици Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине у функцији туристичке понуде. *Глобус – часопис Српског географског друштва за методолошка и дидактичка питања географије*, 33, 51-72.
- Грчић, Љ. (2008б). Споменик ратних одликовања града Шапца („Српског Вердена”). Страдање града Шапца у Првом светском рату. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 58, 33-37.
- Грчић, Љ. (2009а). Историјски споменици у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини у функцији развоја туризма. *Глобус – часопис Српског географског друштва за методолошка и дидактичка питања географије*, 34, 217-240.

- Грчић, Љ. (2009б). Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца. *Гласник Српског географског друштва*, 89(1), 65-80.
- Грчић, Љ. (2010). Етно паркови у функцији развоја културног туризма у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини. *Гласник Српског географског друштва*, 90(3), 127-140.
- Грчић, Љ. и Грчић, М. (2007). Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, 87(1), 149-162.
- Грчић, М. (1998). Нове функције граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње. У Рајко Гњато (Ур.) *Зборник радова „Република Српска у Дејтонским границама”*, 53-66. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.
- Грчић, М. (1999). Функционална класификација насеља Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, 89(1), 3-19.
- Грчић, М. (2002). Концепт граничног региона. У Стеван Станковић (Ур.), *Зборник радова „Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске”*, 11-21. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Грчић, М. (2004). Миграције и порекло становништва Јадра (Западна Србија). *Гласник Српског географског друштва*, 84(1), 42-50.
- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2002). *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*. Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2003). Планина Цер – потенцијали за развој туризма. *Гласник Српског географског друштва*, 83(2), 11-18.
- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2006а). Потенцијали за развој бањског туризма у подручју планине Цер (Западна Србија). *Гласник Српског географског друштва*, 86(1), 231-243.
- Грчић, М. и Грчић, Љ. (2006б). Туристичка валоризација бање Бадање. У Стеван Станковић и Богдан Лукић (Ур.), *Зборник радова „Бањска и климатска места Србије – планирање, уређење, заштита”*, 349-364. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Географски факултет Универзитета у Београду.
- Grčić, M. & Grčić, L.J. (2015). Process of immigration and settling of Mačva region (Western Serbia) from XVII to XX century. *Bulletin of the Serbian geographical society*, 95(1), 1-11.
- Грчић, М. и Раткај, И. (2003). Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља Југоисточне Европе са Европском Унијом. *Зборник радова Географског факултета*, 51, 1-22.
- Gheorghe, A. (2015). Analysis of Tourist Traffic Index in Romania compared to Some Countries in Europe. *Revista Română de Statistică – Supliment*, 1, 100-105.
- David, L., Toth, G., Vujdoso, Z. & Remenyik, B. (2011). The role of tourism in the development of border regions in Hungary. *Romanian Journal of Economics*, 33(2), 109-124.
- Damster, G., Tassiopoulos, D., Tolly, P., Dry, W., Gasche, J., Johnson, D. & Knocker, J. (2005). *Event Management: A Professional And Developmental Approach*. South Africa: Juta Academic.
- Devedžić, M. (2005). Karakteristike populacione dinamike turističkih mesta u Srbiji. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Зборник радова са научног симпозијума „Србија и савремени процеси у Европи и свету”*, 565-570. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

- Devedžić, M. (2011). *Uticao turizma na demografski razvitak – primer Crnogorskog primorja*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Dedu, E. M. (2013). The role and importance of tourism to the economy. *Quality – Access to Success*, 14(2), 368-373.
- Deery, M., Jago, L. & Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: A new research agenda. *Tourism Management*, 33(1), 64-73.
- Denda, S. & Stojanović, J. (2017). Pozicioniranje Sokobanje na turističkom tržištu Srbije. *Poslovna ekonomija*, 1, 253-271.
- Deroko, D. J. (1939). *Drina – geografsko turistička monografija*. Novi Sad: Društvo „Fruška gora”.
- Dimoska, T. & Petrevska, B. (2012). Indicators for Sustainable Tourism Development in Macedonia. Conference Proceedings, *First International Conference on Business, Economics and Finance „From Liberalization to Globalization: Challenges in the Changing World”*, 389-400. Stip, Macedonia.
- Динић, М. Ј. (1955). *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*. Београд: Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 14.
- Dobrivojević, G., Pavlović, D. & Popesku, J. (2017). Location attractiveness for investments as a competitiveness factor in tourism. *Teme*, 41(3), 655-671.
- Дојчиловић, Д. (1988). Јеврем Обреновић. *Годишњак Историјског архива Шапца, XXII*, 183-273.
- Dołzbłasz, S. & Raczuk, A. (2015). Different Borders-Different Cooperation? Transborder Cooperation in Poland. *Geographical Review*, 105(3), 360-376.
- Dolinaj, D., Pašić, M. & Stojanović, V. (2009). Theoretical and Practical Approach of Connecting the Ecotourist Offer of the Special Nature Reserve of Zasavica (Serbia) with the Tourist Offer of the Surrounding Village Settlements. *International Scientific Journal – Turizam*, 13(2), 92-101.
- Dragin, A., Blešić, I., Pivac, T., Košić, K. & Demirović, D. (2018). Plasman domaćih gastronomskih proizvoda u turizmu – izazovi i šanse. *Škola biznisa*, 1, 86-104.
- Dredge, D. (2010). Place change and tourism development conflict: Evaluating public interest. *Tourism Management*, 31(1), 104-112.
- Дробњаковић, М. Б. (1934а). Риботов на Дрини. *Посебна издања Етнографског музеја у Београду*, 4, 3-56.
- Дробњаковић, М. Б. (1934б). Саобраћај на Дрини. *Посебна издања Географског друштва*, 15, 1-72.
- Dumbrovská, V. & Fialová, D. (2014). Tourist Intensity in Capital Cities in Central Europe: Comparative Analysis of Tourism in Prague, Vienna and Budapest. *Czech Journal of Tourism*, 1, 5-26.
- Duro, J. A. (2018). Seasonality of tourism: A new decomposition. *Tourism Economics*, 24(5), 615-621.
- Durovic, M. & Lovrentjev, S. (2014). Indicators of sustainability in cultural tourism. *The Macrotheme Review* 3(7), 180-189.
- Ђорђевић, Ј. & Panić, М. (2004). The influence transborder regions on the development process in Serbia. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 84(2), 183-196.
- Ђурђевић, А. (2001): *Цркве Крупања*. Крупањ: Српска православна црквена Општина Добропоточка.

- Ђурђевић, А. (2004). *Добропоточка црква у Крупњу*. Крупањ: Црквена Општина Добропоточка.
- Ђурђић, С. (2002). Специфичности заштите природе у пограничним областима Србије. У Стеван Станковић (Ур.), *Зборник радова „Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске”*, 119-128. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Ђуричић, М. Р. и Ђуричић, М. М. (2015). *Менаџмент квалитета у туризму*. Ужице: Висока пословно – техничка школа струковних студија Ужице.
- Ђуричић, М. С. (1968). Шабачка чивија. *Годишњак Шабачког Историјског архива*, VI, 326-344.
- Живак, Н., Ђорђевић, Д. и Дабовић, Т. (2012). Прекогранична сарадња – заједнички изазов Републике Српске и сусједних земаља. У Мирко Грчић (Ур.), *„Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе”*, 513-520. Београд: Географски факултет.
- Живановић, В. (2014). Природни потенцијали у функцији регионалног развоја и диференцијације Подриња. *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду*, 62, 61-90.
- Живановић, В. (2016). Полови раста и развоја као детерминанте поросторне – функционалне структуре регије Подриње. *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду*, 64, 221-238.
- Живановић, З. (2016). Поларизационо деловање општинских центара на развој окружења. *Демографија*, књ. XIII, 157-174.
- Живојиновић, С. (1960). Подриње у историји. У Витомир Бујишић (Ур.), *Подриње*, 5-104. Шабац: „Глас Подриња”.
- Жујовић, Ј. (1893). *Геологија Србије*. Део први. Топографска геологија. Београд: Српска краљевска академија.
- Zalech, M. & Kamińska, A. (2014). Determinants and directions of the development of tourism in communes from the eastern part of Warmińsko – Mazurkie Province. *Acta Scientiarum Polonorum – Oeconomia*, 13(2), 137-139.
- Зелић, И. (1976). Мали Зворник. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 26, 171-175.
- Зеремски, М. (1984). Типови морфоструктура у рељефу Западне Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 64(1), 9-21.
- Зиројевић, О. (1970). Шабац и његова нахија од 1600. до 1683. године. У Станоје Филиповић (Ур.), *Шабац у прошлости*, књ. I, 255-283. Шабац: Историјски архив.
- Иванишевић, М. (1989): *Културни развој општине Љубовија*. Београд: Завод за проучавање културног развитка Србије.
- Илић, Ј. (1958). Лозница. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 8, 26-31.
- Илић, С. (2008). *Туристички потенцијали општине Мали Зворник*. Дипломски рад. Нови Сад: Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Илић, С., Ivanov, S. & Stefanović, D. (2017). Globalna atraktivnost turističkog potencijala u Republici Srbiji. *Megabiznis*, 1(1), 159-170.
- Incera, C. A. & Fernandez, F.M. (2015). Tourism and income distribution: Evidence from a develop regional economy. *Tourism Management*, 48, 1-20.

- Jarvis, D., Stoeckl, N. & Liu, B. H. (2016). The impact of economic, social and environmental factors on trip satisfaction and the likelihood of visitors returning. *Tourism Management*, 52, 1-18.
- Јацановић, Д. (2000). Бакарно доба Подриња. *Museum*, књ. 1, 5-20.
- Јовановић, В. (2015). *Tematski turizam*. Београд: Универзитет Сингидунум.
- Јовановић, Д. (1986). Старчевачка култура у доњем Подрињу. *Гласник Српског археолошког друштва*, 3, 176-180.
- Јовићић, Д. (1999). Socio – kulturni indikatori održivog razvoja turizma. *Turizam – Časopis instituta za geografiju*, 3, 42-46.
- Јовићић, Д. (2000). *Туризам и животна средина – концепција одрживог туризма*. Нови Београд: Тон ПЛУС.
- Јовићић, Д. (2002). *Менаџмент туристичких дестинација*. Београд: Желнид – Предузеће за железничку издавачко – новинску делатност д.о.о.
- Јовићић, Д. (2007). Туристички мотиви и туристички ресурси – појмовни однос и туризмолошко тумачење. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 653-659. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департаман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Јовићић, Д. (2008). Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, 88(4), 3-18.
- Јовићић, Д. (2009). *Туристичка географија Србије*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Јовићић, Д. (2011). Социо-културни индикатори одрживог развоја туризма. *Зборник радова Трећи конгрес српских географа са међународним учешћем*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, Природноматематички факултет Универзитета у Бања Луци и Географски факултет Универзитета у Београду.
- Јовићић, Д. (2016). *Менаџмент и политика туристичких дестинација*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Јовићић, Д. и Бранков, Ј. (2009). Туристичке атракције – кључни елементи туристичке ресурсне основе. *Гласник Српског географског друштва*, 89(1), 3-20.
- Јовићић, Д. и Илић, Т. (2010). Индикатории одрживог развоја. *Гласник Српског географског друштва*, 90(1), 277-291.
- Јовићић, Ж. (1989). *Turizam u Srbiji*. Београд: NIP Turistička štampa.
- Јоксимовић, М. (2007). Gradovi kao nosioci razvoja u geoprostoru evroregiona Dunav – Kereš – Mureš – Tisa. У Dejan Filipović, Stevan Stanković i Velimir Šećerov (Ur.), *„Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 101-110. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Јосић, М. П. (1981). *Шабач 1918-1941*. Шабач: Међуопштински историјски архив.
- Jurigová, Z. & Lencséssová, Z. (2015). Monitoring System of Sustainable Development in Cultural and Mountain Tourism Destinations. *Journal of Competitiveness*, 7(1), 3-52.
- Каниц, Ф. (1991). *Србија – земља и становништво, од римског доба до краја XIX (1-2)*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Keogh, B. (1984). The measurement of spatial variations in tourist activity. *Annals of Tourism Research*, 11(2), 267-282.
- Kim, K., Uysal, M. & Sirgy, M. J. (2013). How does tourism in a community impact the quality of life of community residents? *Tourism Management*, 36, 527-540.
- Kirbus, B. (1987). *Kraški reljef Jagodnje i Sokolske planine*. Magistarska teza. Beograd: Geografski fakultet.
- Кличковић, М., Павићевић, Д., Нешић, Д., Мијатовић, М., Огњеновић, С. и Грубач, Б. (2007). Ковачевића пећина – заштита и ревизија. *Заштита природе*, 57 (1-2), 89-102.
- Knippenberg, H. (2004). The Mass – Rhine Euroregion: A Laboratory for European Integration? *Geopolitics*, 9(3), 608-626.
- Ковачевић, М. (1978). *Економске функције Шатца и његов утицај на кретање и структуру становништва*. Београд: Српско Географско друштво – Посебна издања.
- Ковачевић, С. (2001). *Градови Србије*. Београд: Народна књига.
- Korzeniewski, J. & Kozłowski, M. (2019). Development of tourism in Polish poviats in the years 2010-2017. *Quality & Quantity*, 53, 1-22.
- Kosar, Lj. (2002). *Hotelijerstvo – teorija i praksa*. Beograd: Viša hotelijerska škola.
- Костић, Б. и Љубобратовић, Д. (1955). *Мачванско поцерски рејон*. Београд: Институт за економику пољопривреде.
- Костић, М. (1965). Термо – минералне и минералне воде у Србији. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 15, 45-56.
- Костић, М. (1981а). Радаљска бања. *Гласник Српског географског друштва*, 61(1), 63-76.
- Костић, М. (1981б). Бања Ковиљача. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 31, 45-61.
- Костић, М. (1981г). Бања Ковиљача – Прилог познавању порекла и функционалне генезе. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 33, 133-172.
- Kostić, M., Lakićević, M. & Milićević, S. (2018). Sustainable tourism development of mountain tourism destinations in Serbia. *Economics of Agriculture*, 65(2), 843-857.
- Костић, М. и Поповић, И. (1980). Бања Радовашница. Географски годишњак Српског географског друштва – Подружница Крагујевац, 16, 63-72.
- Kowalczyk-Anioł, J. (2015). Tourism development in Łódź in 2000-2014: Directions and character of change. *Turyzm*, 25(2), 107-115.
- Królokowska-Tomaczak, A. (2015). The sustainable management of tourism as part of the innovative region management based on the European tourism indicators system for sustainable destinations. *Scientific Journal of University of Szczecin*, 877(4), 31-44.
- Крсмановић, С. (2012/2013). Место туризма у регионалном развоју општине Лозница. *Глобус – часопис Српског географског друштва за методолошка и дидактичка питања географије*, 37-38, 109-122.
- Крсмановић, С. (2013). Туристичке манифестације у Подрињу. *Земља и људи – научно популарни часопис Српског географског друштва*, 63, 41-50.
- Krstić, D. B., Zlatković, S. M., Domazet, M. Đ. i Vuksanović, D. M. (2016). Prikaz plana rekonstrukcije i dogradnje Hidroelektrane „Zvornik”. *Tehnika – naše građevinarstvo*, 70(3), 372-377.

- Krukowska, R. & Świeca, A. (2018). Tourism function as an element of regional competitiveness. *Polish Journal of Sport Tourism*, 25, 32-43.
- Kulczyk-Dynowska, A. (2015). The spatial and financial aspects of a protected area as exemplified by the Roztocze National park. *Research Papers of Wrocław University of Economics*, 394, 45-53.
- Lečić, N. (2011). Regionalna i prekogranična saradnja kao faktor održivog razvoja opštine Dimitrovgrad. U Dejan Filipović, Velimir Šećerov i Bogdan Lukić (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 311-316. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Lisiak, M., Borowiak, K. & Wierzbicka, J. (2016). The concept of tourist-recreation management of eastern part of „Krzywińsko – Osiecki” landscape protected area. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 1(3), 749-760.
- Lozano-Oyola, M., Blancas, F. J., González, M. & Caballero, R. (2012). Sustainable tourism indicators as planning tools in cultural destinations. *Ecological Indicators*, 18, 659–675.
- Лукић, В. (2015). *Две деценије избеглиштва у Србији*. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- Lukić, D., Berjan, S. & El Bilali, H. (2018). Indicators of tourism development of the Serbian Danube region. *R-Economy*, 4(1), 30-38.
- Мажевска, Ј. & Трусколаски, С. (2011). Stimulating regional intellectual capital with knowledge intensive services in tourism. *Poslovna izvrsnost Zagreb*, 5(2), 7-23.
- Мажсторовић, В., Станковић, У. & Стојановић, С. (2013). Пogrаничне регије као туристичке дестинације. *Škola biznisa*, 2, 15-29.
- Максин, М. (2012). *Turizam i prostor*. Београд: Универзитет Сингидунум.
- Малинић, В. (2019). The impact of tourism on economic growth and development: The case of the city of Valjevo. In Drago Cvijanović et al. (Eds.), *The 4th International Scientific Conference TISC – Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja*, 4(2), 486-501. Vrnjačka Banja: University of Kragujevac, Faculty of hotel management and tourism in Vrnjačka Banja.
- Марић, Ђ. и Бајић, Д. (2007). Модели регионалног економског развоја пограничних подручја – Пример Републике Српске. У Марина Годоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 569-573. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департаман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Markaić-Ateljević, A. (2019). Održivi turizam u Bosni i Hercegovini – analiza stanja na osnovu komparativnih indikatora Evropske komisije. *Ekonomске идеје и пракса*, 32, 75-88.
- Марковић, Ј. Ђ. (1963). Морфогенеза Цера. *Зборник радова Географског завода ПМФ*, 10, 17-31.
- Marković, J. Ђ. (1967). *Reljef Маčве, Šabačke Posavine i Pocerine*. Doktorska disertacija. Beograd: Prirodno – matematički fakultet, Geografski institut.
- Марковић, Ј. Ђ. (1968). Поцерски мерокрас. *Цвијићев зборник – у име 100 годишњице његовог рођења*. САНУ, одељење природно – математичких наука, 103-116.
- Марковић, Ј. Ђ. (1970). Физичкогеографски приказ околине Шапца. У Станоје Филиповић (Ур.), *Шабац у прошлости, књ. I*, 11-35. Шабац: Историјски архив.

- Марковић, Ј. Ђ. (1972). *Географске области СФРЈ*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, Р. (1968). Шабачка чивија. *Годишњак Историјског архива Шапца, VI*, 307-325.
- Марковић, С. (2008). *Потенцијали и ограничења развоја туризма на планини Тари*. Магистарска теза. Београд: Географски факултет.
- Marković, S., Perić, M. & Mijatov, M. (2016). Application of EU comparative tourism sustainability indicators – The City of Užice case study (Serbia). *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić”, SASA, 66(2)*, 256-271.
- Marković, S. & Perić, M. (2017). Tourism intensity as a development factor of spa centres of donje Podrinje (Serbia). In Ivana Ćirović (Ed.), *10th International Scientific Conference „Science and Higher Education in Function of Sustainable Development”*, 9 (7-13). Užice: College of Applied Sciences Užice.
- Marković, S., Perić, M., Mijatov, M. & Žolna, M. (2017). Application of tourist function indicators in tourism development. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, 67(2)*, 163-178.
- Маркоска, В. Д. (1983). Водоснабдевање у Мачви подземним водама. *Гласник Српског географског друштва, 63(2)*, 123-128.
- Маркоска, В. Д. (1984). Природне погодности за туристичко активирање Подрињско – колубарске међуопштинске регионалне заједнице. *Глобус, 15-16*, 71-77.
- Marson, D. (2011). From Mass Tourism to Niche Tourism. In Peter Robinson, Sine Heitmann and Peter Dieke (Eds.), *Research Themes for Tourism*, 1-15. UK: MPG Books Group.
- Мађејка, М. М. (1983). Хипертермални извори уже Србије. *Гласник Српског географског друштва, 63(2)*, 115-122.
- Мађејка, М. М. (1984). Територијални распоред и важнија својства термоминералних вода уже Србије. *Глобус, 15-16*, 78-82.
- Мађејка, М. М. (2003). *Клима и њен здравствени значај у бањама Србије*. Београд: Српско географско друштво.
- Maunier, C. & Camelis, C. (2013). Toward an identification of elements contributing to satisfaction with the tourism experience. *Journal of Vacation Marketing, 19(1)*, 19-39.
- Mayer, D. F. & Mayer, N. (2015). The role and impact of tourism on local economic development: A comparative study. *African Journal for Physical, Health Education, Recreation & Dance, 21(1)*, 197-214.
- Mearns, K. (2015). Applying Sustainable Tourism Indicators to Community-Based Ecotourism Ventures in Southern Africa. *Athens Journal of Tourism, 2(3)*, 179-194.
- Мијовић, Д. и Нојковић, С. (2001). Заштита природних добара у Републици Србији и потреба заједничких акција заштите дуж Дринског слива. *Заштита природе, 53(1)*, 139-147.
- Milenković, M. (2012). Ecoregionalism – Factor Cross-Border Cooperation and Tourism Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 44*, 236-240.
- Милеуснић, С. (2005). Манастири. У Марко Стевановић (Ур.), *Дрина*, 136-170. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Миливојевић, М. и Мартиновић, М. (1996). *Геотермални ресурси у регији Колубаре, Мачве и Подриња*. Београд: Геолошки завод.

- Milivojević, M., Martinović, M. & Cvijetić, R. (1996). Idejno rešenje kompleksnog integralnog korišćenja geotermalnih resursa Mačve. *Ecologica*, 3, 305-312.
- Милић, Д. (1980). Један век привредне историје Шапца (1815-1914). У Станоје Филиповић (Ур.), *Шабац у прошлости*, књ. III, 5-205. Шабац: Историјски архив.
- Милић, Д. (1985). Развој привреде у Јадру до 1914. године. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 341-401. Лозница: РО Радио Подриње и СИЗ Културе – Лозница.
- Милић, Ч. С. (1981). Крашке оазе Јагодње и Соколских планина. Прилог проблему квантификације крашког процеса. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, 33, 13-29.
- Милићевић, Р. (2011). Здравствени туризам мачванског округа. *Индустрија*, 3, 193-206.
- Милојевић, Б. Ж. (1913). Рађевина и Јадар, антропогеографска испитивања. *Српски етнографски зборник*, књ. 20, 638-936.
- Милојевић, Д. М. (1962). *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина – привредногеографска проучавања*. Београд: Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“, књ. 17.
- Милојевић, М. (1958). Шабац. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 8, 21-25.
- Milosavljević, M., Benković, S. & Milanović, N. (2015). Efekti systemske mere države na razvoj turizma. U Biljana Stošić, Nataša Petrović i Slobodan Antić (Ur.), *Zbornik radova X Skupa privrednika i naučnika SPIN'15 „Inovativna rešenja operacionog menadžmenta za revitalizaciju privrede Srbije“*, 588-595. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka.
- Милутиновић, Д. (1885): О старини манастира Петковице. *Старинар*, II, 3.
- Милутиновић, Д. (2005а). *Потенцијали и ограничења развоја туризма у доњем Подрињу*. Магистарска теза. Београд: Географски факултет.
- Милутиновић, Д. (2005б). Туристичко – географске функције Бање Ковиљаче. У Зоран Тошић (Ур.), *Бањски туризам Србије*, 33-49. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић“.
- Милутиновић, Д. (2006). Прилог познавању бање Бадање и Радаљке бање. У Зоран Тошић (Ур.), *Боривоје Ж. Милојевић и Подриње*, 75-81. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић“.
- Милутиновић, Д. (2007). Доње Подриње – туризам. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 827-834. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић“, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Милутиновић, С. (1983). Битка на Засавици. *Годишњак Историјског архива Шапца*, XVII, 175-179.
- Милутиновић, С. и Васиљевић, М. (1988). Топографско – историјски речник Подриња. *Годишњак Историјског архива Шапца*, XXII, 101-181.
- Миљковић, Љ. (1985). *Мачва – рукописни Зборник*. Шабац: Глас Подриња.
- Mirković, A. (2012). Razvoj prekogranične saradnje u turizmu u cilju smanjenja regionalnih neravnomernosti Srbije. U Mirko Grčić (Ur.), *Problemi i izazovi savremene geografske nauke i nastave*, 699-704. Beograd: Geografski fakultet.
- Mitura, T. (2016). Tourist appeal of Horyniec – Zdrój Health Resort according to its visitors and residents. *Scientific Review of Physical Culture*, 6(1), 115-125.
- Мићић, Д. (1991). *Шабац*. Шабац – Београд: РК „Металопластика“ и ПЦ „ПВ - Београд“.

- Мићић, Д. (2000). Шабац. У Миладин Стевановић (Ур.), *Дрина и Подриње*, 420-442. Београд: „VUKAN’S”.
- Mihalič, T. & Buhalis, D. (2013). ICT as a new competitive advantage factor – case of small transnational hotel sector. *Economic and business review*, 15(1), 33-56.
- Michalkó, G., Irimiás, A. & Timothy, D. J. (2015). Disappointment in tourism: Perspectives on tourism destination management. *Tourism Management Perspectives*, 16, 85-91.
- Мојсиловић-Поповић, С. и Вујовић, Б. (1987). *Манастир Трноша*. Београд: Завод за заштиту споменика културе.
- Нађ, И. (2008). Оцена могућности развоја одрживог туризма и рекреације у подручју чурушле Тисе. *Гласник Српског географског друштва*, 88(4), 81-90.
- Nađ, I., Todorović, M. & Tošić, B. (2005). Geographic basis of euro region „Danube – Kris – Mures – Tisza”. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 85(2), 97-110.
- Najdić, M. & Lukić, T. (2016). The impact analysis od Drina regatta management on the Serbian regional development. *Journal of Engineering Management and Competitiveness (JEMC)*, 6(2), 84-91.
- Nghiêm-Phú, B. (2018). Correlation between tourists' perceptions/evaluations of destination attributes and their overall satisfactions: observations of a meta-analysis. *European Journal of Tourism Research*, 19, 98-115.
- Newman, D. (2006). The lines that continue to separate us: borders in our ‘borderless’ world. *Progress in Human Geography*, 30(2), 143-161.
- Николић-Стојанчевић, В. (1975). *Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника*. Београд: САНУ.
- Novelli, M. (2005). *Niche tourism: contemporary issues, trends and cases*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Novelli, M. (2018). Niche Tourism: Past, Present and Future. In Chris Cooper, Serena Volo, William C. Gartner & Noel Scott (Eds.), *The SAGE Handbook of Tourism Management*, 344-359. USA: SAGE Publication.
- Obradović, D. & Ikonović, V. (2005). Значај планирања „зелених стаза” за очување и унапређење животне средине. У Dejan Filipović, Stevan Stanković i Velimir Šećerov (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 475-481. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Обрадовић, С. и Милановић, М. Р. (2011). Могућности развоја руралног туризма на територији општине Шабац. *Економски видици*, 16(3), 547-558.
- Orlović-Lovran, V., Crnčević, T. & Milijić, S. (2013). Tourism development in Serbia – on the way to sustainability and European integration. *SPATIUM International Review*, 47-53.
- Osmanković, J. & Pejanović, M. (2007). *Euroregije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka i Centar za lokalnu samoupravu.
- Павић, Д. (2011). *Књига о Радаљу*. Мали Зворник: ауторско издање (штампарија „Новаковић”).
- Pavlović, I. (2011). Drina – hidroenergetski potencijal Srbije. У Dejan Filipović, Velimir Šećerovi i Bogdan Lukić (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 173-177. Београд: Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду, Географски факултет.

- Павловић, Љ. (1929). Из живота града Шапца. *Гласник Српског географског друштва*, 9, 57-66.
- Павловић, Љ. (1990). *О Ваљевоу и Шапцу*. Ваљево: Радио Ваљево.
- Павловић, М. (1981). *Манастир Радовањница*. Шабац: Епархија Шабачко – ваљевска.
- Павловић, М. (1998). *Манастири Шабачко – ваљевске епархије*. Шабац: Православна Народна Хришћанска Заједница
- Павловић, С. (2007). Етнографске туристичке вредности Србије. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 683-689. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Павловић, С. (2010). *Етнолошке основе туризма*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Павловић, С. и Белиј, М (2012). Културни индикатори одрживости туризма у бањама Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 92(3), 95-102.
- Пајић-Марковић, Г. (2001). Ратарске свеће из манастира Троноша. *Museum*, књ. 2, 205-213.
- Paravrou-Ioakeimidou, S., Rodolakis, N. & Kalfakakou, R. (2006). Spatial structure of tourist supply and relations between sub-regions: A case study in a coastal region, Greece. In Harry Coccossis (Ed.), *Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean*. Proceedings of 46th Congress of the European Regional Science Association (ERSA), 560-580. Volos: University of Thessaly – Department of Planning and Regional Development, and The Greek section of ERSA.
- Папић, Д. (2014). Становништво у функцији развоја општине Билећа. *Демографија*, књ. XI, 259-272.
- Рарић-Благојевић, N., Vujko, A. & Gajić, T. (2016). Comparative analysis of exponential smoothing models to tourist's arrivals in Serbia. *Economics of Agriculture*, 3, 835-845.
- Parzych, K. (2013). Differentiation of structure of accommodation base of seaside resort and its role in reception of tourist traffic. Case study of Rowy. *Baltic Coastal Zone – Journal of Ecology and Protection of the Coastline*, 17, 89-100.
- Pearce, D. G. (1979). Towards a Geography of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(3), 245-272.
- Пенев, Г. (2005). Србија у првој половини 21. века. Да ли се могу избећи депопулација и интензивно демографско старење? У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Зборник радова са научног симпозијума „Србија и савремени процеси у Европи и свету”*, 359-370. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Petrović, G., Karabašević, D. & Maksimović, M. (2016). Promet turista i prihodi od turizma u Republici Srbiji. *Ekonomski signali*, 11(2), 61-75.
- Petrović, J., Bratić, M. & Živković, J. (2012). Održivi turizam na prostoru Stare planine. *Teme*, 36(2), 773-784.
- Петровић, С. (1988). Саобраћај и везе у Подрињу од 1941. године. *Годишњак Историјског архива Шапца*, XX, 297-339.
- Петровић, С. (2009). Еврорегиони у функцији трансграничне сарадње земаља Западног Балкана. *Глобус*, 34, 73-88.

- Петрушевски, В. (2008). У звичају Вука и Цвијића. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 58, 7-10.
- Poggendorf, L. (2017). Innovative Cultural Tourism on the German River Rhine – Regional Development and Local Success: How the Monastery Kloster Eberbach Sets New Standards. *Journal of Tourism Studies*, 16, 97-116.
- Popović, D. (2015). Spatial characteristics of the Podrinje region. *Bulletin of the Serbian Geographical society*, 95(3), 17-28.
- Popović, V., Milijić, S. & Vuković, P. (2012). Sustainable tourism development in the Carpathian region in Serbia. *SPATUM Internatonal Review*, 28, 45-52.
- Portolan, A. (2012). The impact of private accommodation on economic development of tourist destination – the case of Dubrovnik – Neretva County. *Oeconomica Jadertina*, 1, 35-45.
- Potts, T. D. & Uysal, M. (1992). Tourism Intensity as a Function of Accommodations. *Journal of Travel Research*, 31(2), 40-43.
- Przybyła, K. & Kulczyk-Dynowska, A. (2017). Transformations of Tourists Functions in Urban Areas of the Karkonosze Mountains. *WMCAUS*, 245, 1-7.
- Przybyła, K. & Kulczyk-Dynowska, A. (2018). Transformation and the Level of Tourist Function Development in Polish Voivodeship Capital Cities. *Sustainability*, 10 (2018), 1-16.
- Prokkola, E. K. (2007a). Cross-border Regionalization and the Finnish-Swedish Border. *Nordia Geographical Publications*, 36(4), 15-22.
- Prokkola, E. K. (2007b). Cross-border Regionalization and Tourism development at the Swedish-Finnish Border: „Destination Arctic Circle”. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(2), 120-138.
- Prokkola, E. K. (2008). Resources and barriers in tourism development: cross-border cooperation, regionalization and destination building at the Finnish-Swedish border. *Fennia*, 186 (1), 31-46.
- Prokkola, E. K. (2010). Borders in tourism: the transformation of the Swedish – Finnish border landscape. *Current Issues in Tourism*, 13(3), 223-238.
- Prokkola, E. K. (2011). Cross-border regionalization, the INTEREG III A initiative, and local cooperation at the Finnish – Swedish border. *Environment and Planning A*, 43, 1190-1208.
- Prokkola, E. K., Zimmerbauer, K. & Jakola, F. (2015). Performance of regional identity in the implementation of European cross-border initiatives. *European Urban and Regional Studies*, 22(1), 104-117.
- Prokkola, E. K. & Ridanpää, J. (2011). Following the plot of Bengt Pohjanen’s Meänmaa: narrativization as a process of creating regional identity. *Social & Cultural Geography*, 12(7), 775-791.
- Протић, Д. (1995). *Минералне и термалне воде Србије*. Београд: Геоинститут, посебна издања, књ.17, 1-269.
- Protić, D. & Antonović, A. (1988). Radioaktivni izvor Majur – Slatina i istraživanje urana u području Iverka i Cera u Zapadnoj Srbiji. *Radovi Geoinstituta, knj. 22*, 133-141.
- Puzović, S., Radišić, D., Ružić, M., Rajković, D., Radaković, M., Pantović, U., Janković, M., Stojnić, N., Šćiban, M., Tucakov, M., Gergelj, J., Sekulić, G., Agošton, A. & Raković, M. (2015): *Ptice Srbije – procena veličina populacija i trendova gnezdarica 2008-2013*. Novi Sad: Društvo za zaštitu i proučavanje ptica Srbije i Prirodno – matematički fakultet.

- Работић, Б. (2013). *Селективни облици туризма*. Београд: Висока туристичка школа струковних студија.
- Радовановић, В. (1994). *Шабачка Посавина и Поцерина – антропогеографска испитивања*. Нови Сад: Ofsetprint.
- Rađen, M. i Novaković-Kostić, R. (2013). Magical Tourist Ring – Joint offer of two tourist regions. In Ljubica Diković (Ed.), *Paper Proceedings of 6nd „International Conferece Higher Education in Funcion of Sustainable Development”*, 6, 30-34. Užice: Business and Technical College of Vocational Studies.
- Rajotte, F. (1977). *Evaluating the cultural and environmental imapct of Pacific tourism. Pacific Perspective*, 6, 41-48.
- Ракић, С., Мухи, Б. и Томка, Д. (2014). Утицај светске економске кризе на глобални туристички промет са посебним освртом на Републику Србију. *Пословна економија*, 8(1), 281-306.
- Rácz, S. (2017). Main characteristics of Hungarian – Croatian political relations and Cross-Border Co-operations. *Geographica Pannonica*, 21(1), 54-67.
- Ristanović, V. & Bubalo, M. (1998). Могућности импликација туристичких кретања на еко-систем природног резервата Засавица. *Turizam – Časopis Depertmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo*, 2, 101-102.
- Ристановић, Б., Гајић, М. и Вујадиновић, С. (2002). Туристички потенцијали Шабачког краја. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 32, 109-118.
- Ристановић, Б., Живковић-Бубало, М., Танасић, Ј. и Поповић, А. (2016). *Општина Крупањ – монографија*. Крупањ – Нови Сад: Скупштина општине Крупањ, Универзитет у Новом Саду, Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Ристановић, Б., Јокић, И. и Миљковић, Љ. (2004). Ковачевића пећина. *Академски спелеолошки алпинистички клуб*, 5. Симпозијум о заштити карста, 135-144.
- Ристановић, С. (1987). *Вукови сабори*. Лозница: СИЗ основног образовања и васпитања, културе, физичке културе и информисања општине Лозница.
- Ристановић, С. (2000а). Река Дрина као државна граница. У Миладин Стевановић (Ур.), *Река Дрина и Подриње*, 23-26. Београд: „VUKAN’S”.
- Ристановић, С. (2000б). Бања Ковиљача. У Миладин Стевановић (Ур.), *Река Дрина и Подриње*, 339-347. Београд: „VUKAN’S”.
- Ристановић, С. (2000в). Јадар – Вуков завичај. У Миладин Стевановић (Ур.), *Река Дрина и Подриње*, 348-373. Београд: „VUKAN’S”.
- Ристановић, С. (2000г). Планина Цер са Видојевицом и Иверком. У Миладин Стевановић (Ур.), *Река Дрина и Подриње*, 388-389. Београд: „VUKAN’S”.
- Ристановић, С. (2014). *Битка на Дрини*. Београд: STUDIO PILASTRO.
- Robinson, M. & Novelli, M. (2005). Niche Tourism: Contemporary issues, trends and cases. *Information and Communication Technologies in Tourism, 2001*, 294-302.
- Robinson, M. & Novelli, M. (2007). Niche tourism: an introduction. In Marina Novelli (Ed.), *Niche tourism*, 19-29. London, UK: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Romelić, J. & Đuričić, J. (1995). *Turistička geografija*. Novi Sad: PMF.

- Rossello, J. & Sanso, A. (2017). Yearly, monthly and weekly seasonality of tourism demand: A decomposition analysis. *Tourism Management*, 60, 379-389.
- Савић, Н. (1927). *Историја Шапца*. Шабац: Општина Шабац.
- Савић, О. (1980). Градови, варошице и мешовита насеља Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 32, 231-243.
- Савић, О. (1987). Територијални развој градских насеља Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 39, 7-101.
- Савић, Т. (2015). *Карактеристике развоја туризма општине Богатић*. Дипломски рад. Београд: Висока туристичка школа струковних студија.
- Savković, D. & Radulović-Jevremović, S. (2007). Аспект заштите животне средине у generalnom projektu magistralnog puta М-21 Petrovaradin – Šabac и у nastavku magistralnog puta М19 Šabac – Loznica. U Dejan Filipović, Stevan Stanković i Velimir Šećerov (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 301-306. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Савковић, П. (2014). *Шабац – Мали Париз. Мачва и Подриње*. Шабац: Орион Арт.
- Samoluk, M. & Maciaszczyk, H. (2018). Impact of Uzdrowisko Uniejów Park (Health Rwsort Uniejów Park) on tourism in the neighbouring municipalities. *Geography and Tourism*, 6(2), 87-95.
- Сарић, Н. (1985). Битка на Дубљу. *Годишњак Историјског архива Шапца*, XIX, 335-340.
- Sarmiento-Mirwaldt, K. & Roman-Kamphaus, U. (2013). Cross-border Cooperation in Central Europe: A Comparison of Culture and Policy Effectiveness in the Polish – German and Polish – Slovak Border Regions. *Europe – Asia Studies*, 65(8), 1621-1641.
- Svorad, A., Krogmann, A. & Civan, M. (2015). Intensity of tourism in the municipalities of Tatry tourism region as a basic factor for recreational urabisation. In Ondřej Polák, Radim Cerkal Natálie Březinová Belcredi (Eds.), *Proceedings of Conference MendelNet*, 312-317. Brno: Mendel University.
- Szczęсна, J. & Wesołowska, M. (2015). Tourism as a Chance for Developmnet of Peripheral Rural Areas within the Eastern Part of Lubelskie Voivodship. *Barometr Regionalny*, 13(1), 85-90.
- Szymańska, E. (2011). Tourism function of Mazovia Voivodship. *Acta Scientiarum Polonorum – Oeconomia*, 10 (1), 109-118.
- Silva, N. C. & Cândido, G. A. (2016). System of Sustainability Indicators for Tourism Development: a case study of the municipality of Areia – PB. *Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo*, 10(3), 475-496.
- Simeunović-Bajić, N., Manić, Lj. & Majdarević, A. (2013). The media representation of the Drina river fish stocking project: the case study. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijic” SASA*, 63(2), 35-52.
- Skitova, N. & Żemła, M. (2015). The role of tourism in local development strategies on the example of selected tourism communities in Malopolska Region, Poland. *Current Issues of Tourism Research*, 5(2), 12-19.
- Smith, M. K. (2015). Tourism and Cultural change. In C. Michael Hall, Stefan Gossling and Daniel Scott (Eds.), *The Routledge Handbook of Tourism and Sustainability*, 175-184. London – New York: Taylor&Francis Group.

- Соколовић, М. (1982). *Спомен костурница на Церу – Текериш, Први светски рат*. Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе.
- Спасовски, М. (1981). Бројно кретање становништва Западне Србије у периоду 1834-1981. године. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, 33*, 59-86.
- Спасовски, М. (1997). Развитак и размештај становништва. У Стеван Станковић (Ур.), *Монографија општине Лозница, 92-130*. Београд: Српско Географско друштво, Географски факултет Универзитета у Београду и Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Spasojević, V., Berić, D. & Jovičić, A. (2013). The importance of local events in enriching the cultural and tourism offer. *Bulletin of the Serbian Geographical society, 93*(1), 69-88.
- Спремић, М. (1985). Јадар у средњем веку. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 39-75. Нови Сад: Радио Подриње и СИЗ културе – Лозница.
- Stanić, M. & Vujić, T. (2016). Turizam kao faktor ekonomskog razvoja. *Zbornik radova Univerziteta Sinergija, 17*(2), 14-19.
- Станковић, М. С. (1969). Карактеристике обала вештачких језера Србије и могућност изградње туристичких објеката. *Гласник Српског географског друштва, 49*(2), 87-92.
- Станковић, М. С. (1975). *Туристичка валоризација вештачких језера Србије*. Београд: Посебна издања Српског географског друштва, књ. 41.
- Станковић, М. С. (1976). Природна основа за туристичко активирање планине Цер. *Гласник Српског географског друштва, 57*(2), 113-116.
- Станковић, М. С. (1988). Рехабилитациони центри уже Србије. *Гласник Српског географског друштва, 68*(1), 39-57.
- Станковић, М. С. (1989). Усклађивање домаћег и иностраног развоја туризма у Југославији. *Гласник Српског географског друштва, 69*(1), 47-61.
- Stanković, S. (1990). *Turizam u Jugoslaviji*. Beograd: NIP Turistička štampa.
- Станковић, М. С. (1990/1991). Туристичке функције Бање Ковиљаче. *Зборник радова Географског факултета ПМФ, 37/38*, 179-190.
- Станковић, М. С. (1994). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет.
- Станковић, М. С. (1995). Позитивни и негативни утицаји туризма на животну средину. *Гласник Српског географског друштва, 75*(1), 45-54.
- Станковић, М. С. (1998). Вештачка језера као туристичка вредност Србије. *Гласник Српског географског друштва, 78*(2), 21-33.
- Станковић, М. С. (2000а). *Језера Србије – лимнолошка монографија*. Београд: Српско Географско друштво.
- Станковић, М. С. (2000б). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет.
- Станковић, М. С. (2004). Бањски туризам Србије. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва, 54*, 11-19.
- Станковић, М. С. (2005). Језера. У Марко Стевановић (Ур.), *Дрина*, 248-262. Београд и Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станковић, М. С. (2009). *Бање Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станковић, М. С. (2016). Прошлост и будућност наших насеља. *Демографија, књ. XIII*, 7-28.

- Станковић, М. С. и Војчић, В. (2007). Место туризма у привреди Београда. *Зборник радова*, 55, 95-104.
- Stanković, M. S. & Ćirković, S. (2003). Geographical Aspect of Tourism in Borderline Municipalities of Vojvodina. *Geographica Pannonica*, 7, 42-44.
- Starczewski, K., Affek-Starczewska, A., Rymuza, K. & Bombik, A. (2018). Analysis of tourist attractiveness of communes situated on the Krzna river. *Polish Journal of natural sciences*, 33(1), 171-182.
- Стевановић, Р. (2005). Демографска старости становништва Србије почетком 21. века. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Зборник радова са научног симпозијума „Србија и савремени процеси у Европи и свету”*, 393-398. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Степандић, Т. (2013). *Тврђава Стари град у туризму Шапца*. Дипломски рад. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно – математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Степанић, К. (2016). Антропогене туристичке вредности Лознице. *Земља и људи – популарно научни зборник Српског географског друштва*, 66, 47-54.
- Степић, М. (1995). Подриње – од пограничног региона до потенцијалне осовине развоја. *Гласник Српског географског друштва*, 85(1), 27-36.
- Стефановић, В. (2007). Структуре становништва и регионални развој. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 413-420. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Stoffelen, A. (2018). Tourism trails and tools for cross-border integration: A Best Practise Case Study of the Vennbahn Cycling Route. *Annals of Tourisn Research*, 73, 91-102.
- Stoffelen, A. & Vanneste, D. (2017). Tourism and cross-border regional development: insights in European context. *European Planning Studies*, 25(6), 1013-1033.
- Стојановић, В. и Стевановић, В. (2008). Приказ флоре планине Гучево у северозападној Србији. *Заштита природе*, 59(1-2), 93-108.
- Stojanović, V. (2007). *Održivi razvoj turizma i životne sredine*. Novi Sad: Prirodno – matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Stojanović, V. (2011). *Turizam i održivi razvoj*. Novi Sad: Prirodno – matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Stojanović, Ž. & Manić, E. (2009). Sustainable rural development and cross-border cooperation. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 88(2), 55-64.
- Stojanović, J. & Denda, S. (2015). Primena indikatora održivog turizma na prostoru turističkog centra Sokobanja. У Миroljub Milinčić, Miško Milanović i Miljan Ilić (Ur.), *Zbornik radova I ekološke konferencije sa međunarodnim učešćem „Smederevo ekološki grad”*, 123-129. Smederevo – Beograd: Lokalni ekološki pokret i katedra za životnu sredinu Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Стојановић, Р. (2008). Специфичности унутрашње организације простора малих градских хотела. У Георги Генов (Ур.), *Зборник радова VII научно – стручног симпозијума са међународним учешћем „Хотелска кућа”*, 237-252. Београд: Пословно удружење хотелско угоститељске привреде Србије – HORES.

- Стојановић, Р. (2013). Едукација као фактор унапређења сеоског туризма у Републици Србији. У Љубица Диковић (Ур.), *Зборник радова VI међународне научне конференције „Наука и високо образовање у функцији одрживог развоја“*, 6, 57-63. Ужице: Високо пословно – техничка школа струковних студија.
- Стојановић, Р. (2016). *Увод у туризам*. Ужице: Висока пословно – техничка школа струковних студија.
- Стојановић, Р. и Бућковић, Н. (2010). Развој приватног смештаја као елемент унапређења смештајне и укупне туристичке понуде Београда. *Туристичко пословање*, 5, 149-158.
- Стојанчевић, В. (1985а). Прошлост Јадра од 1804. до 1833. године. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 191-253. Лозница: РО Радио Подриње и СИЗ Културе – Лозница.
- Стојанчевић, В. (1985б). Становништво Јадра и јадранска насеља у прошлости. У Петар Бојић и др. (Ур.), *Јадар у прошлости*, 281-341. Лозница: РО Радио Подриње и СИЗ Културе – Лозница.
- Stojić-Karanović, E. (2007). Regionalna i prekogranična saradnja za održivi razvoj Srbije. *Međunarodni problemi*, 59(2-3), 340-375.
- Стојићевић, Г. (2007). *Потенцијали и ограничења развоја туризма у Поцерини и Мачви*. Магистарска теза. Београд: Географски факултет.
- Stojićević, G., Basarin, B. & Lukić, T. (2016). Detailed bioclimate analysis of Banja Koviljača (Serbia). *Geographica Pannonica*, 20(3), 127-135.
- Стојков, Б. и Ђорђевић, А. (2004). Значај трансграничног планирања Подриња за просторну интеграцију на Западу Балкана. *Гласник Српског географског друштва*, 84(2), 113-124.
- Stojkov, B. & Nikolov, A. (2008). Cultural cross-border co-operation among Balkan's countries with the case of Serbia and Bulgaria. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 88(2), 13-23.
- Стојковић, М. (1991). Утицај односа са суседним земљама на пограничне крајеве Србије. У Стеван М. Станковић (Ур.), *Географски проблеми пограничних крајева Србије*, 17-24. Београд: Географски факултет, ПМФ.
- Shieldes, J. & Shelleman, J. (2013). Small Business Seasonality: Characteristics and Management. *Journal of Small Business Institute*, 9(1), 37-50.
- Tanguay, G. A., Rajaonsona J. & Therrien, M. C. (2012). Sustainable tourism indicators: selection criteria for policy implementation and scientific recognition. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(6), 1-18.
- Timothy, D. J. (1995). Political boundaries and tourism: Borders as tourist attractions. *Tourism Management*, 16(7), 525-532.
- Timothy, D. J. (1998). Tourism and International Borders: Themes and Issues. *Visions and Leisure in Business*, 17(3), 3-7.
- Timothy, D. J. (2000). Borderlands: An unlikely tourist destination. *Boundary and Security Bulletin*, 8(1), 57-65.
- Timothy, D. J. (2001). *Tourism and Political Boundaries*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Timothy, D. J. (2002). Tourism in borderlands: Competition, complementarity, and crossfrontier cooperation. *Tourism in frontier areas*, 23-58.
- Timothy, D. J. (2016). Relationships between tourism and international boundaries. In Helmut Wachowiak (Ed.), *Tourism and borders*, 29-38. USA: Routledge, Taylor & Francis Group.

- Timothy, D. J. (2019). Tourism, border disputes and claims to territorial sovereignty. In Rami K. Isaac, Erdinç Çakmak, Richard Butler (Eds.), *Tourism and Hospitality in Conflict-Ridden Destinations*, 25-38. USA: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Timothy, D. J., Guia, J. & Berthet, N. (2014). Tourism as a catalyst for changing boundaries and territorial sovereignty at an international border. *Current issues in tourism*, 17(1), 21-27.
- Timothy, D. J., Prideaux, B. & Kim, S. S. (2004). Tourism at borders of conflict and (de) militarized zones. *New horizons in tourism: Strange experiences and stranger practices*, 83-94.
- Timothy, D. J. & Teye, V. B. (2004). Political Boundaries and Regional Cooperation in Tourism. In Lew, Hall & Williams (Eds.), *A Companion to Tourism*, 584-595 USA: Blackwell Companions to Geography.
- Todorović, M. & Pavlović, S. (2010). Etno parkovi (muzeji na otvorenom) u funkciji razvoja turizma i lokalnog, regionalnog i nacionalnog identiteta. U Srboljub Stamenković (Ur.), *Međunarodni naučni skup „Teritorijalni aspekti razvoja Srbije i susednih zemalja”*, 409-415. Beograd: Geografski fakultet.
- Todorović, M. & Tošić, B. (2006). Transborder Cooperation in the Pannonian Plain – Case Study of „The Euroregion Danube – Drava – Sava”. *Geographica Pannonica*, 10, 85-88.
- Тодоровић, М., Тошић, Б. и Стојановић, Б. (2004). *Србија, еврорегиони и европске интеграције*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Todorović, T. (2007). Zaštita područja Dunava i Drine u graničnom pojasu Srbije. U Dejan Filipović, Stevan Stanković i Velimir Šećerov (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 111-120. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Todorović, T. & Đorđević, A. (2005). Tretman zaštićenih prirodnih dobara u pograničnim područjima u prostornom planiranju. U Dejan Filipović, Stevan Stanković i Velimir Šećerov (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 437-444. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Tokes, T. & Lenkey, G. (2013). Role of euroregions in the development of border peripheries. *Analele Universității din Oradea, Seria Geografie*, 23(2), 229-235.
- Torres-Delgado, A. & Palomeque, F. L. (2014). Measuring sustainable tourism at the municipal level. *Annals of Tourism Research*, 49, 122–137.
- Torres-Delgado, A. & Saarinen, J. (2013). Using indicators to assess sustainable tourism development: a review. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 16(1), 1-17.
- Tosun, C., Timothy, D. J., Parpairis, A. & Macdonald, D. (2005). Cross-Border Cooperation in Tourism Marketing Growth Strategies. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 18(1), 5-23.
- Тошић, Б. (1999). *Просторно – економска структура градова на примеру Ваљева, Шапца и Лознице*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет.
- Тошић, Б. (2001). Економско – географски фактори развоја Ваљева, Шапца и Лознице. *Гласник Српског географског друштва*, 81(1), 15-25.
- Тошић, Б. (2004). Насеља у доба Јована Цвијића и данас са освртом на доње Подриње. У Стеван Станковић (Ур.), *Јован Цвијић и Подриње*, 62-85. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић”.

- Tošić, B. & Živanović, Z. (2011). The Danube region in Serbia within the process of transnational cooperation and interregional functional connestions. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 91(4), 101-110.
- Tošić, B. & Živanović, Z. (2013). Possibilities and limitations of territorial cooperation among Serbian and European towns. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 93(4), 11-24.
- Тошић, Б., Тркуља, С. и Живановић, З. (2010). Просторна интеграција Србије у шире окружење. У Србољуб Стаменковић (Ур.), *Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља*, 517-522. Београд: Географски факултет.
- Tošić, B. & Todorović, M. (2008). Euroregions in the Podrinje region. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 88(2), 25-33.
- Трбуховић, Л. (1986). Трагови Авара и Словена у доњем Подрињу и околини. *Гласник Српског археолошког друштва*, 3, 218-222.
- Turjačanin, V. & Čekrlija, Đ. (2006). *Osnovne statističke metode i tehnike u SPSS-u. Primjena SPSS-a u društvenim naukama*. Banja Luka: Centar za kulturu i socijalni oporavak.
- Thompson, P. T. (1971). *The Use of Mountain Recreational Resources: A Comparison of Recreation and Tourism in the Colorado Rockies and the Swiss Alps*. Colorado: University of Colorado.
- Thulemark, M., Lundmark, M. & Heldt-Cassel, S. (2014). Tourism Employment and Creative In-migrants. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 14(4), 403-421.
- Ћирковић, Љ. (1975). Хидролошке карактеристике Јадра. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 26, 95-111.
- Ћирковић, Љ. (1977). Климатске особине Западне Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, 29, 105-133.
- Ћирковић, С. (2003а). Туристичко – географске вредности општине Крупањ. *Туризам – Часопис Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 7, 80-82.
- Ћирковић, С. (2003б). Споменици културе од изузетног значаја као туристичка вредност Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 83(2), 71-86.
- Ćosić, M. (2013). *Menadžment kvaliteta u turizmu*. Beograd: Visoka turistička škola strukovnih studija.
- Ćosić, M. & Savić, T. (2017). Unapređenje turističke ponude Bogatića na primeru manifestacije „Regionalno takmičenje u pripremanju hrane ‘Drina – Sava’ regiona”. U Georgi Genov (Ur.), *Zbornik radova XI međunarodno naučno – stručne konferencije „Hotelska kuća 2017”*, 202-213. Beograd: Poslovno udruženje hotelsko ugostiteljske privrede Srbije – HORES.
- Ћурчић, Н. и Бјељац, Ж. (2007). Навике и понашања туриста везано за путовања – анализа према полу. *Демографија, IV*, 303-314.
- Ћурчић, Н. и Ристановић, Б. (2000). Општина Богатић – интересантна дестинација континенталног туризма. *Туризам – Часопис Института за географију*, 4, 70-72.
- Урошевић, С. (1899). Цер – петрографска студија. *Глас Српске Краљевске Академије, LVIII/8, први разред, књ. 21*, 279-328.
- Урошевић, С. (1903). Борања – студија контактнометаморфних појава гранита. *Глас Српске Краљевске Академије, LXV, први разред, књ. 25*, 9-52.
- Ursache, M. (2015). Tourism – significant driver shaping a destination heritage. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 188, 130-137.

- Ferrante, M., Lo Magno, G. L. & De Cantis, S. (2018). Measuring tourism seasonality across European countries. *Tourism Management*, 68, 220-235.
- Филиповић, И. (1996). Геолошке карактеристике и потенцијалност геолошких ресурса регије Колубаре, Мачве и Подриња. Посебно издање Геолошког завода „Гемини”, Београд и Регионалне привредне коморе Ваљево, Ваљево.
- Филиповић, С. (1964). Подриње у крви и пламену. *Годишњак историјског архива Града Шапца, књ. I*, 5-177.
- Franzoni, S. (2015). Measuring the sustainability performance of the tourism sector. *Tourism Management Perspectives*, 16, 22-27.
- Најдаровић, М. М. (2018). Euroregions – new framework for intercultural dialogue and cultural interaction case study: Croatia. *Anthropos*, 3-4(251-252), 69-95.
- Ханџић, А. (1970). Шабац и његова околина у XVI вијеку. У Станоје Филиповић (Ур.), *Шабац у прошлости, књ. I*, 117-255. Шабац: Историјски архив.
- Хаџић, О. (2007). Примена географских информационих система у планирању и управљању одрживим развојем туризма. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 1169-1176. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Holding, M. D. (2011). The Sanfte Mobilitaet project: achieving reduced car-dependence in European resort areas. *Tourism Management*, 22(4), 411-417.
- Hrabovski-Tomić, E. (2008). *Selektivni oblici turizma*. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis.
- XueGang, F. XiaoDong, S. & QiuYang, Y. (2014). Anti-season tourism and tourism seasonality mitigation: current research and relevant implications. *Tourism Tribune*, 29(1), 92-100.
- Цанић-Тешановић, Ј. и Глигорић, Р. (2001). *Праисторијска некропола Пауље код Лознице*. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић” и Музеј Јадра.
- Цвијић, Д., Ристић, М., Васиљевић, Н., Радић, Б., Јокић, Д. и Вукелић, М. (2016). Предео изузетних одлика Тршић – Троноша: Студија карактера предела као основ за заштиту и планирање културног предела. *Заштита природе*, 66(1), 59-68.
- Цвијић, Ј. (1912). Четворогуба вртача у старом гробљу лозничком. *Гласник Српског географског друштва*, 1, 109-110.
- Цвијић, Ј. (1924). *Геоморфологија I*. Београд: САНУ.
- Cannas, R. (2018). Communicating Actions for Sustainable Tourism Development. The Implementation of the European Tourism Indicator System for Sustainable Destinations in South Sardinia. *Almatourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial*, 18, 105-128.
- Cioban, G. L. (2015). The black swan of the Romanian tourism. *Ecoforum*, 1(6), 88-93.
- Ciupa, T. & Suligowski, R. (2017). The importance of the Brusko-Zdrój and Solec – Zdrój spas for tourist accommodation in Świętokrzyskie Voivodeship. *Economics Problems of Tourism*, 4(40), 7-18.
- Clary, D. (1977). *La Facada Littorale de Paris: Le Tourisme Sur La Côte Normande, Étude Géographique*. Paris: Editions Ophrys.

- Conrad, O., Bechtel, B., Bock, M., Dietrich, H., Fischer, E., Gerlitz, L., Wehberg, J., Wichmann, V. & Böhner, J. (2015). System for Automated Geoscientific Analyses (SAGA) v. 2.1.4. *Geoscientific Model Development Discussions*, 8(2), 2271-2312.
- Correia, A., Kozak, M. & Ferradeira, J. (2013). From tourist motivations to tourist satisfaction. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(4), 411-424.
- Chi, C. G. (2012). An examination of destination loyalty: Differences between first-time and repeat visitors. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 36(1), 3-24.
- Chudy-Hyski, D. (2011). Mountain communes' expenditure for tourism as a factor of tourist traffic intensity in their areas. *Infrastructure and ecology of rural areas*, 11, 61-70.
- Čerović, R. S. (2004). *Istraživanje turističkog tržišta*. Novi Sad: PMF.
- Чулић, Л. (2000). Упоредна туристичка валоризација просторних културно – историјских целина Бранковине, Опленца и Тршића. *Туризам – Часопис Института за географију*, 4, 73-76.
- Шабић, Д. (2002). Тенденције у развоју сеоских насеља у Рађевини и Јадру. У Стеван М. Станковић (Ур.), *Зборник радова са научног скупа „Проблеми ревитализације пограничних крајева Србије и Републике Српске”*, 187-193. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Шабић, Д. (2004). *Регионалногеографска проучавања Рађевине*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет.
- Шабић, Д. (2005). Стање и перспективе демографског развоја Рађевине. У Србољуб Ђ. Стаменковић (Ур.), *Зборник радова са научног симпозијума „Србија и савремени процеси у Европи и свету”*, 467-477. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Шабић, Д. и Павловић, М. (2005). Неки аспекти просторног развоја Крупња. *Демографија, књ. II*, 183-198.
- Шабић, Д. и Павловић, М. (2007). Нека географска обележја насеља у сливу Белоцркванске реке у функцији равномерног регионалног развоја општине Крупањ. *Гласник Српског географског друштва*, 87(1), 123-133.
- Шабић, Д., Павловић, М., Вујадиновић, С. и Милинчић, М. (2010). Глобални и регионални аспекти развоја Србије и Балкана – догађаји из прошлости као порука за будућности. *Гласник Српског географског друштва*, 90(1), 159-170.
- Šabić, D. & Vujadinović, S. (2017). Integralni pristup upravljanju kulturnim nasleđem: Primer opštine Krupaň. U Dejan Filipović, Velimir Šećerov, Slavoljub Dragičević i Zoran Radosavljević (Ur.), *Zbornik radova „Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine”*, 393-399. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije i Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Шашић, Б. (1980). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *Гласник Историјског архива Шапца, XIV*, 69-99.
- Шашић, Б. (1981). Споменици и спомен обележја у Подрињу. *Гласник Историјског архива Шапца, XV*, 106-133.
- Шећеров, В. (2002). *Дунав као окосница трансграничне просторне интеграције*. Магистарски рад. Београд: Географски факултет.
- Шећеров, В. (2004). Трансгранична сарадња као фактор интеграције Србије у токове Југоисточне Европе (сарадња на Дунаву). У Бранислав Дерић (Ур), *Регионализација*

Србије, трансгранична сарадња и социо – културни процеси у Југоисточној Европи, 31-49. Београд: Географски факултет.

- Шећеров, В. (2007). Искуства Аустрије у обнови села и могућност њихове примене у Србији. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 889-895. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Шимичевић, Д. (2007). Рурална подручја као туристичке дестинације. У Марина Тодоровић (Ур.), *Први конгрес српских географа*, 673-676. Београд: Српско Географско друштво, Географски Институт „Јован Цвијић”, САНУ, Географски факултет и Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад.
- Štetić, S. (1999). *Turistička geografija*. Beograd: SCHU.
- Štetić, S. (2007a). *Posebni oblici turizma*. Beograd: Forma B.
- Štetić, S. (2007b). Kako istražiti kvalitet turističke destinacije. *Turizam – Časopis Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo*, 11, 85-88.
- Štetić, S. (2010). Uticaj turističke privrede na održivi razvoj geopratora. U Srboljub Stamenković (Ur.), *Međunarodno – naučni skup „Teritorijalni aspekti razvoja Srbije i susednih zemalja”*, 377-386. Beograd: Geografski fakultet.
- Štetić, S., Šimičević, D. & Ćurčić, N. (2013). *Specifični oblici turizma*. Beograd: Forma B.
- Štefko, R., Vašaničová, P., Litavcová, E. & Jenčová, S. (2018). Tourism Intensity in the NUTS III Regions in Slovakia. *Journal of Tourism and Services*, 9(16), 45-95.
- Wang, T. L., Kim Tran, P. T. & Trung Tran, V. (2017). Destination perceived quality, tourist satisfaction and word-of-mouth. *Tourism Review*, 72(4), 392-410.
- Wasilewicz-Pszczółkowska, M., Środa-Murawska, S. & Senetra, A. (2015). Determinants of tourism development in areas of high nature value. *Research for rural development*, 1, 208-215.
- Webster, C. & Ivanov, S. (2014). Transforming competitiveness into economic benefits: Does tourism stimulate economic growth in more competitive destinations? *Tourism Management*, 40, 137-140.
- Weidenfeld, A. (2013). Tourism and cross border regional innovation systems. *Annals of Tourism Research*, 42, 191–213.

ИЗВОРИ

- Група аутора (1987). *Извештај о обављеним претходним истраживањима на подручју општина Лозница, Љубовија, Мали Зворник и Крупањ*. Београд: Републички завод за заштиту природе.
- Група аутора (1992а). *Предлог за заштиту природног простора манастира Чокешина – елаборат 250*. Београд: Завод за заштиту природе.
- Група аутора (1992б). *Споменик културе манастир Радовашница – елаборат 298*. Документација, предлог за заштиту. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (1994а). *Заштићена околина Спомен костурнице у селу Драгинац – елаборат 367*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (1994б). *Стручна основа за проглашење заштићене околине непокретног културног добра Цер – Текерши, елаборат 385*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.

- Група аутора (1996). *Предлог за заштиту природног добра „Засавица” као Специјалног резервата природе*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (2006б). *Резерват природе „Данилова коса” – студија случаја*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (2010б). *Регионални просторни план Мачванског и Колубарског управног округа 2010-2025*. Шабац: Јавно урбанистичко предузеће „План”. URL: <http://www.rapp.gov.rs/sr-Latn-CS/regionalni-prostorni-planovi/cid301-83203/regionalni-prostorni-plan-za-podrucje-kolubarskog-i-macvanskog-upravnog-okruga> (Приступљено: 06.12.2017.)
- Grupa autora (2011). *„Termalna rivijera” – Investiciona studija otvaranja akva parka na teritoriji opštine Bogatić*. Beograd: Centar za industrijske odnose.
- Група аутора (2012а). *Просторни план општине Богатић 2012-2020*. Шабац: Јавно урбанистичко предузеће „План”. URL: <http://www.bogatic.rs/cms/download/2097-1473161071pp-optine--bogatic-tekst.pdf> (Приступљено: 23.01.2020)
- Група аутора (2012б). *Просторни план општине Крупањ 2012-2020*. Шабац: Јавно урбанистичко предузеће „План”. URL: <http://www.krupanj.org.rs/> (Приступљено: 23.01.2020).
- Група аутора (2012в). *Просторни план општине Лозница 2012-2020*. Лозница: Јавно урбанистичко предузеће „Урбоплан”. URL: <http://www.loznica.rs/cms/mestoZaUpload/Fajlove/Prostorni%20plan%20grada%20Loznica%20-%202009.12.2014.pdf> (Приступљено: 23.01.2020).
- Група аутора (2012г). *Просторни план општине Мали Зворник 2012-2020*. Шабац: Јавно урбанистичко предузеће „План”. URL: <http://www.malizvornik.rs/dokumenta/planskaakta/Prostorni%20plan%20opstine%20Mali%20Zvornik.pdf> (Приступљено: 23.01.2020).
- Група аутора (2012д). *Просторни план општине Шабац 2012-2020*. Шабац: Јавно урбанистичко предузеће „План”. URL: <http://sabac.rs/urbanizam-upload/PP%20Sabac/Tekst/PP%20Sabac%20-%20Tekst.pdf> (Приступљено: 23.01.2020).
- Група аутора (2012ђ). *Споменик природе „Ковачевића пећина”*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (2015б). *Програм развоја Подриња*. Република Србија – Министарство привреде, Сектор за регионални развој и стратешке анализе привреде и Република Српска – Економски Институт, Београд – Бања Лука. http://sabac.rs/files/downloads/file_sr/program-razvoja-podrinja.pdf (06.12.2015.)
- Група аутора (2015в). *Студија заштите Предео изузетних одлика – културни предео „Тришић – Троноша”*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
- Група аутора (2018). *Пројекат конзерваторских радова и презентације на остацима средњовековне цркве на локалитету „Орловине”*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево.
- *** (1953). *Становништво Републике Србије 1834-1953*. Београд: Завод за статистику и евиденцију Народне Републике Србије.
- *** (1980-1990). *Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста*. У Општине и региони у Републици Србији, по општинама и пописним годинама. Београд: Републички завод за статистику.

- *** (2003-2018). *Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста*. У Општине и региони у Републици Србији, по општинама и пописним годинама. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2003-2018). *Промет туриста – ноћења домаћих и страних туриста*. У Општине и региони у Републици Србији, по општинама и пописним годинама. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2003-2018). *Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста по туристичким местима*. У Општине и региони у Републици Србији, по општинама и пописним годинама. У Саопштења за јавност (УТ10), по туристичким местима. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2003-2018). *Публиковани и непубликовани подаци – промет туриста по месецима по општинама, број лежаја по туристичким местима и општинама*. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2004). *Избеглички корпус у Србији*. Према подацима пописа становништва 2002. године. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе.
- *** (2011). *Попис становништва, кућанства и станова 2011*. Први резултати по насељима. Државни завод за статистику, Загреб.
- *** (2011). *Попис становништва, домаћинства и станова у Црној Гори*. Први резултати. Управа за статистику, Подгорица.
- *** (2012). *Старост и пол – подаци по насељима (свеска 2)*. У Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2013). *Економска активност – подаци по општинама и градовима (свеска 7)*. У Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2013-2018). *Гранични промет путничких моторних возила и путника по кварталима и пописним годинама*. У Саопштење – статистика саобраћаја и телекомуникација. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2013-2018). *Гранични промет путничких моторних возила и путника на граничним прелазима по кварталима и пописним годинама*. У Саопштење – статистика саобраћаја и телекомуникација. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2014). *Упоредни преглед броја становника 1948-2011 (свеска 20)*. У Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2014). *Упоредни преглед домаћинства и станова 1948-2011 (свеска 21)*. У Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2017). *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Српској 2013. године*. Резултати по насељеним мјестима. Републички завод за статистику, Бања Лука.
- *** (2018). *Делатност становништва*. У Општине и региони у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- *** (2018). *Промет туриста по месецима*. У Саопштења за јавност (УТ10), по туристичким местима. Београд: Републички завод за статистику.

*** (2018). Електронска база података. Индекс старења и просечна старост становништва Републичког завода за статистику, Београд.

*** (2019). Процењен број становника за 2018. годину. Општине и региони у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.

ИНТЕРНЕТ СТРАНИЦЕ

<http://www.koreni.rs/jagoda-fest-2018-u-vili-albedo-kod-sapca/> (Приступљено: 12.05.2019.)

<https://sabacturizam.org/?p=2984> (Приступљено: 12.05.2019.)

<https://a-hotel-sloboda.com/> (Приступљено: 27.05.2019)

<http://vilaalbedo.rs/> (Приступљено: 27.05.2019)

<http://www.euforia.rs/> (Приступљено: 27.05.2019)

<https://sabacturizam.org/?p=6235> (Приступљено: 27.05.2019)

<http://www.villagaleb.com/> (Приступљено: 01.06.2019.)

<http://www.turisticki-adresar.com/hotel-dvor-sabac/> (Приступљено: 01.06.2019.)

<https://www.sobe-smestaj.com/hotel-dvor.html> (Приступљено: 01.06.2019.)

<https://www.spahotelgrand.rs/> (Приступљено: 06.06.2019.)

<http://www.tookrupanj.org.rs/sr/sместaj.html> (Приступљено: 06.06.2019.)

<http://www.tookrupanj.org.rs/sr/manifestacije.html> (Приступљено: 26.06.2019.)

<http://krupanj-info.rs/najstarijima-paznja/> (Приступљено: 26.06.2019.)

<http://www.royaldrina.rs/> (Приступљено: 27.06.2019.)

<https://www.malizvornik.rs/index.php/1475-namesteno-zvono-na-crkvu-u-steni> (Приступљено: 28.06.2019.)

<http://www.gucevotravel.co.rs/index.php/nastava-u-prirodi> (Приступљено: 29.06.2019.)

<https://www.portal-srbija.com/odmaraliste-gucevo> (Приступљено: 29.06.2019.)

<https://www.biznisgroup.com/Turizam/etno-kompleks-gucevski-vajati/> (Приступљено: 29.06.2019.)

<http://etnoselo-tronoskivajati.rs/> (Приступљено: 29.06.2019.)

<http://budimlijaresort.rs/> (Приступљено: 30.06.2019.)

<https://suncanareka.rs/> (Приступљено: 30.06.2019.)

<http://drina-sava.seerural.org/drina-sava-cross-border-region/> (Приступљено: 22.07.2019.)

<http://drina-tara.seerural.org/drina-tara-cross-border-region/> (Приступљено: 22.07.2019.)

<http://www.zasavica.org.rs/opste-informacije/> (Приступљено: 24.07.2019.)

http://www.loznica.rs/OpstinaLoznica-Ratarske-sve%С4%87e_523_cir (Приступљено: 30.07.2019.)

<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/izlivanje-i-paljenje-ratarskih-svetsha> (Приступљено: 30.07.2019.)

<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/paljenje-petrovdanskih-lila-lilanje> (Приступљено: 30.07.2019.)

<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/vukov-sabor> (Приступљено: 30.07.2019.)

<http://distrikt.rs/avlija-etno-park-u-srcu-macve/> (Приступљено: 31.07.2019.)

<http://www.cfcu.gov.rs/tekst.php?oblast=pfondovi> (Приступљено: 01.08.2019.)

http://www.dei.gov.ba/dei/direkcija/sektor_koordinacija/IPA_programi/ipa2/srbija_bih/default.aspx?id=10000&langTag=bs-BA (Приступљено: 01.08.2019.)

http://www.dei.gov.ba/dei/direkcija/sektor_koordinacija/ipa_2/default.aspx?id=11610&langTag=bs-BA (Приступљено: 01.08.2019.)

<http://srb-bih.org/> (Приступљено: 02.08.2019.)

<https://srb-bih.org/en/english-project-database/> (Приступљено: 18.08.2019.)

<https://srb-bih.org/sr/project/zlatibor-jahorina-cooperation-on-magic-way-2/> (Приступљено: 18.08.2019.)

http://www.rrazlatibor.co.rs/dokumenti/cross_spa.pdf (Приступљено: 18.08.2019.)

http://www.rrazlatibor.co.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=109 (Приступљено: 18.08.2019.)

www.meanmaa.net (Приступљено: 25.09.2019.)

www.euregio-mr.org (Приступљено: 10.10.2019.)

<http://www.the-locator.eu/> (Приступљено: 11.10.2019.)

<https://www.interregmr.eu/project> (Приступљено: 13.10.2019.)

<http://zvornikturizam.org/v2/bs/rooms/ljudi-i-mostovi/> (Приступљено: 16.10.2019.)

<https://www.turistickisvet.com/vesti/turizam/virtuelna-realnost-stare-tvrđjave---zavirite-u-sabac-iz-15-veka.html> (Приступљено: 03.11.2019.)

<http://bogatic-tourism.com/sport-i-rekreacija/mala-cigra/> (Приступљено: 15.11.2019.)

<http://www.hotelstobex.rs/index.html> (Приступљено: 17.11.2019.)

<http://www.hotelmk.rs/> (Приступљено: 17.11.2019.)

<http://www.camping-zasavica.com/> (Приступљено: 18.11.2019.)

<http://www.royalspa.rs> (Приступљено: 24.11.2019.)

<http://www.qgis.org/en/site/> (Приступљено: 07.01.2020.)

<http://rrappr.rs/category/upoznajte-blago-podrinja/> (Приступљено: 09.02.2020.)

<http://rrappr.rs/category/projekat-unapredjenja-proizvodnje-i-kvaliteta-meda/> (Приступљено: 09.02.2020.)

<http://www.biciklo.rs/projekat-ciklo-selo/> (Приступљено: 12.02.2020.)

<http://www.landsproject.net/> (Приступљено: 12.02.2020.)

<http://vpts.edu.rs/moodle/course/index.php?categoryid=8&browse=courses&perpage=20&page=1> (Приступљено: 12.02.2020.)

<https://www.rcc.int/tourismgrants> (Приступљено: 12.02.2020.)

<http://srb-bih.org/sr/bosnian-the-opening-conference-of-the-project-neolife/> (Приступљено: 12.02.2020.)

ПРИЛОГ А

Поштовани,

У циљу истраживања развоја туризма у Општинама/Градовима пограничног простора доњег Подриња (Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ и Мали Зворник), молимо Вас да поуните следећи упитник који ће искључиво бити коришћен у научне сврхе.

АНКЕТА

„Ставови и мишљења локалног становништва о улози и значају туристичких потенцијала у развоју туризма доњег Подриња”

I Социо - демографске карактеристике испитаника:

1. Пол:

- мушки   женски

2. Старост:

- < 19
 20 – 29
 30 – 39
 40 – 49
 50 – 59
 60 – 69
 > 70

3. Степен образовања:

- основна школа
 средња школа
 виша/висока школа
 факултет

4. Занимање:

- ученик
 студент
 незапослено лице
 запослено лице
 пензионер

5. Место становања:

- село   град

6. Ваше место становања припада Општини/Граду:

- Богатић
- Шабац
- Лозница
- Крупањ
- Мали Зворник

7. Брачни статус:

- у браку
- неожењен/неудата
- разведен/разведена
- живим у ванбрачној заједници
- удовац/удовица

8. Висина месечних прихода:

- без прихода (издржавано лице)
- < 20.000,00
- 21.000,00 – 30.000,00
- 31.000,00 – 40.000,00
- 41.000,00 – 50.000,00
- 51.000,00 – 60.000,00
- 61.000,00 – 70.000,00
- 71.000,00 – 80.000,00
- > 80.000,00

9. Да ли поседујете знање неког страног језика?

- ДА   НЕ

10. На ком нивоу је Ваше познавање страних језика?

☐ енглески	☐ основни	☐ средњи	☐ виши
☐ руски	☐ основни	☐ средњи	☐ виши
☐ француски	☐ основни	☐ средњи	☐ виши
☐ немачки	☐ основни	☐ средњи	☐ виши
☐ италијански	☐ основни	☐ средњи	☐ виши
☐ шпански	☐ основни	☐ средњи	☐ виши

II Ставови и мишљења локалног становништва о могућностима и потенцијалима развоја туризма:

1. Да ли сматрате да је туризам у Вашој Општини/Граду довољно развијен?

- ДА   НЕ

2. Да ли сматрате да становништво у Вашој Општини/Граду има позитивно мишљење и ставове о досадашњем развоју туризма?

- ДА   НЕ   Нисам сигуран/сигурна

3. Које активности је неопходно предузети како би се развој туризма у Вашој Општини/Граду унапредио? (Изаберите један од понуђених одговора).

- едукација локалног становништва о значају развоја туризма и његових видова по локалну заједницу
- активно учествовање локалног становништва у планирању и давању предлога у обликовању свог места као туристичке дестинације
- укључивање локалног становништва у односе са јавношћу у циљу боље рекламе и пласмана дестинације на туристичком тржишту
- стручно – правна помоћ јавног сектора и невладиних организација за добијање подстицајних средстава за покретање сопственог (приватног) бизниса
- стварање туристичког идентитета у циљу препознатљивости на туристичком тржишту
- сарадња приватног и јавног сектора у пласирању постојеће понуде на нова туристичка тржишта
- креирање комплексније и садржајније понуде за потенцијалне туристе
- регионална сарадња локалних туристичких организација доњег Подриња у промоцији и развоју туризма посебних интересовања

4. Према Вашем мишљењу, најзначајнији природни туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је? (Изаберите један од понуђених одговора и означите га знаком за штиклирање √).

Реке	
Језера	
Планине	
Пећине	
Клисуре	
Кањони	
Водопади и врела	
Термоминерални извори (бање)	
Заштићена природна добра	

***Напомена:** Допишете природну вредност уколико сматрате да је од важности, а у табели није наведена

5. Према Вашем мишљењу, најзначајнији антропогени туристички потенцијал на подручју Ваше Општине/Града је? (Изаберите један од понуђених одговора и означите га знаком за штиклирање ✓).

Археолошка налазишта	
Утврђења/тврђаве	
Манастири/цркве	
Меморијална места и споменици	
Етно села/етно-паркови/етно-центри	
Културне манифестације	
Гастрономске манифестације	
Спортске манифестације	

*Напомена: Допишете антропогену вредност уколико сматрате да је од важности, а у табели није наведена

6. Да ли сматрате да богатство туристичких потенцијала (природних и антропогених) представља могућност за развој различитих видова туризма, тј. туризма посебних интересовања?

ДА НЕ

7. Према Вашем мишљењу, који видови туризма посебних интересовања су развијени или се могу развијати на територији Ваше Општине/Града?

Врсте туризма	Развијен	Може се развијати
<i>Екотуризам</i>		
<i>Рурални туризам</i>		
<i>Ловни и риболовни туризам</i>		
<i>Рекреативни туризам</i>		
<i>Авантуристички туризам</i>		
<i>Бањски туризам</i>		
<i>Етно туризам</i>		
<i>Манифестациони туризам</i>		
<i>Гастрономски туризам</i>		
<i>Културни туризам</i>		
<i>Верски туризам</i>		

*Напомена: Знаком за штиклирање ✓ означите који видови туризма су развијени, а који се могу развијати

8. Да ли сматрате да развој туризма посебних интересовања у будућности може бити користан по Вашу локалну заједницу?

ДА НЕ

9. Туризам посебних интересовања у будућности ће највише допринети: (Уколико сте на претходно питање потврдно одговорили изаберите један од понуђених одговара).

- побољшању инфраструктуре/супраструктуре (смештајни и угоститељски капацитети, путеви, канализација, водовод и др.)
- уређењу и опремљености туристичког простора
- оживљавању руралних целина (села)
- јачању културног идентитета дестинације (општине)
- формирању специфичног туристичког производа који наглашава аутентичност дестинације (општине)
- бољој повезаности и међусобној сарадњи Градова и Општина еврорегиона „Дрина – Сава – Мајевица” и „Дрина – Сава”
- регионалној сарадњи локалних самоуправа, туристичких организација и туристичких агенција
- подстицање и развој породичног предузетништва
- приходи од туризма остају локалним самоуправама
- продужењу туристичке сезоне, тј. смањењу сезоналности туризма

10. Досадашњи развој туризма у Вашој локалној заједници директно је утицао на: (Изаберите један од понуђених одговора).

- отварање нових радних места
- запошљавање локалног становништва (посебно младих)
- самозапошљавање локалног становништва
- остваривање додатног прихода становништва
- повећање животног стандарда локалног становништва
- улагање у инфраструктуру
- ништа од наведеног

11. Да ли Ваша породица има директне/индиректне користи од туризма?

- ДА НЕ

12. Да ли сте Ви запослени у туристичкој делатности?

- ДА, за стално
- ДА, сезонски (повремено)
- НЕ

13. Према Вашем мишљењу, која знања и вештине су неопходне (пресудне) за запошљавање у туризму? (Изаберите један од понуђених одговора).

- адекватно образовање из области туризма
- претходно радно искуство
- ИТ знања (office пакети, резервациони системи, друштвене мреже, креирање и ажурирање web сајтова и др.)
- пословна кореспонденција (продаја, преговарање, презентовање и др.)
- знање страних језика
- лиценца туристичког водича/туристичког пратиоца

14. Да ли сматрате да локална самоуправа и становништво, на подручју Ваше Општине/Града, довољно и активно учествују у креирању туристичких производа и доношењу одлука о развоју туризма?

- ДА   НЕ   Недовољно

15. Уколико сте на претходно питање дали потврдан одговор, у којој од понуђених активности би, према Вашем мишљењу, локална самоуправа и становништво требало највише да дају свој допринос/учествују: (Изаберите један од понуђених одговора).

- израда стратегија/планова, пројеката и елабората селективних облика туризма
- сарадња Градова и Општина у подстицању развоја селективног туризма у пограничном подручју доњег Подриња
- заштита и очување туристичких вредности
- обогаћивање постојеће туристичке понуде (креирање интересантних и примамљивих понуда у дестинацији)
- одржавање и јачање туристичког имиџа
- креирање и израда брошура и пропагадног материјала дестинације
- производња и пласман здраве хране
- израда сувенира, рукотворина и производа старог занатства и њихова промоција кроз манифестације којима се презентује локално културно – историјско наслеђе

ПРИЛОГ Б

Поштовани,

У циљу истраживања развоја туризма у Општинама/Градовима пограничног простора доњег Подриња (Богатић, Шабац, Лозница, Крупањ и Мали Зворник), молимо Вас да попуните следећи упитник који ће искључиво бити коришћен у научне сврхе.

АНКЕТА

„Ставови и мишљења туриста о улози и значају туристичких потенцијала у развоју туризма доњег Подриња”

I Социо - демографске карактеристике испитаника:

1. Пол:

- мушки   женски

2. Старост:

- < 19
 20 – 29
 30 – 39
 40 – 49
 50 – 59
 60 – 69
 > 70

3. Степен образовања:

- основна школа
 средња школа
 виша/висока школа
 факултет

4. Занимање:

- ученик
 студент
 незапослено лице
 запослено лице
 пензионер

5. Место становања: село   град

6. Ваше место становања налази се у Општини/Граду: _____

7. Брачни статус:

- у браку
- неожењен/неудата
- разведен/разведена
- живим у ванбрачној заједници
- удовац/удовица

8. Висина месечних прихода:

- без прихода (издржавано лице)
- < 20.000,00
- 21.000,00 – 30.000,00
- 31.000,00 – 40.000,00
- 41.000,00 – 50.000,00
- 51.000,00 – 60.000,00
- 61.000,00 – 70.000,00
- 71.000,00 – 80.000,00
- > 80.000,00

II Сатисфакција и мотиви туриста приликом одабира посећености туристичких вредности доњег Подриња:

1. Да ли сте раније боравили на територији доњег Подриња?

- ДА   НЕ

2. У табели су наведене туристичке вредности дестинација (општина) доњег Подриња. Означите оне које сте посетили и које бисте волели да посетите.

Туристичке вредности	Посетио/ла сам	Волео/ла бих да посетим
Заштићена природна добра Засавица – Богатић		
Данилова коса – Крупањ		
Ковачевића пећина – Крупањ		
Бањска места Ковиљача – Лозница		
Бадања – Лозница		
Радаљ – Мали Зворник		
Етно-комплекси етно-комплекс "Гучевски вајати" – Лозница		
етно-село "Троношки вајати" - Лозница		
етно-село "Тршић" – Лозница		
етно-село "Сунчана река" – Лозница		
етно-село "Мачков камен" – Крупањ		
етно-село "Совљак" – Богатић		

етно-село "Топаловић" – Шабац		
Туристичко-рекреативни комплекси		
"Велика река" – Мали Зворник		
"Будимлија" – Лозница		
"Термална ривијера" – Богатић		
Сеоска-туристичка домаћинства		
етно-кућа "Вилине воде" – Мали Зворник		
конак "Милица" – Лозница		
конак "Мишић" – Лозница		
конак "Мала река" – Крупањ		
етно-парк "Цветиновић" – Крупањ		
етно-парк "Авлија" – Богатић		
етно-парк "Мачвански конак" – Богатић		
вила "Албедо" – Шабац		
Манастири/цркве		
црквени парк "Добри поток" – Крупањ		
спомен костурница "Вазнесења Господњег" – Крупањ		
манастир Троноша – Лозница		
манастир Чокешина (Цер) – Лозница		
манастир Радовашница (Цер) – Шабац		
манастир Петковица (Цер) – Шабац		
манастир Криваја (Цер) – Шабац		
манастир Каона		
Културно-историјско наслеђе		
"Камена девојка" – Мали Зворник		
спомен костурница "Мачков камен" – Крупањ		
музејски комплекс "Столице" – Крупањ		
музејски комплекс "Бела Црква" – Крупањ		
меморијални комплекс Цер (Текериш) – Лозница		
спомен костурница Гучево – Лозница		
спомен костурница Драгинац – Лозница		
спомен костурница Дубље – Богатић		
споменик на Мишару – Шабац		
Манифестације		
Регата "Дрина је смисао живота" – М. Зворник		
Вукови сабори – Лозница		
Краљевски карневал – Бања Ковиљача		
Плодови Рађевине – Крупањ		
Хајдучко вече – Богатић		
Чивијада – Шабац		
Шабачки вашар – Шабац		

***Напомена:** Знаком за штиклирање √ означите шта сте посетили, а шта бисте волели да посетите

3. Да ли сте задовољни квалитетом туристичке понуде дестинација доњег Подриња које сте посетили?

ДА

НЕ

Делимично

4. На скали од 1 до 5 оцените тренутно стање туристичке понуде дестинација доњег Подриња које сте посетили:

Обим и квалитет смештајне понуде	1	2	3	4	5
Обим и квалитет угоститељских услуга	1	2	3	4	5
Обученост и расположивост туристичких радника	1	2	3	4	5
Заступљеност природних садржаја	1	2	3	4	5
Заступљеност културно-историјских садржаја	1	2	3	4	5
Опремљеност простора туристичком и саобраћајном сигнализацијом	1	2	3	4	5
Стање и квалитет саобраћане инфраструктуре	1	2	3	4	5

***Напомена:** (1 – веома лоше; 2 – лоше; 3 – неутрално; 4 – добро; 5 – одлично)

5. Према Вашем мишљењу, које активности би требало предузети како би се квалитет туристичке понуде подигао на виши ниво? (Изаберите један од понуђених одговора).

- доношење планова туристичког развоја од стране локалне самоуправе као предуслов развоја туристичких ресурса
- креирање „образовних програма” за туристе у циљу њиховог доприноса туристичком развоју дестинације
- побољшање инфраструктуре/супраструктуре (смештајни и угоститељски капацитети, туристичка сигнализација, путеви, паркинг места и др.)
- стално усавршавање, виши ниво стручности и обучености запослених (боље познавање страних језика)
- више јавних презентација дестинације на локалном, регионалном и националном нивоу
- практично упознавање туриста са начином живота локалног становништва кроз етно – манифестације, радионице, дегустационе центре и др.
- веће могућности у организовању факултативних излета локалних туристичких организација и туристичких агенција
- квалитетније услуге информативно – водичке службе
- богатији садржаји за децу

6. Да ли бисте поново посетили туристичке вредности доњег Подриња?

- ДА   НЕ

7. Уколико сте на претходно питање дали потврдан одговор, наведите и оцените на скали од 1 до 5 разлоге поновне посете:

Активан одмор (бициклизам, параглајдинг, излети, риболов, сплаварење, планинарење, пешачење...)	1	2	3	4	5
Пасиван одмор (разгледање туристичких потенцијала, уживање у природи, одмор, релаксација...)	1	2	3	4	5
Природне туристичке вредности (рељеф, заштићена природна добра, клима,	1	2	3	4	5

хидрографија, геоморфолошки облици рељефа...)					
Антропогене туристичке вредности (културно-историјске вредности, манифестације, етнографске вредности...)	1	2	3	4	5
Упознавање традиције и културе локалног становништва	1	2	3	4	5
Гостопримство и љубазност домаћина	1	2	3	4	5
Дружење са породицом, пријатељима и познанство са другим људима	1	2	3	4	5

*Напомена: (1 – најмање важно; 2 – мање важно; 3 – неутрално; 4 – веома важно; 5 – најважније)

III Навике туриста на путовањима:

1. Приликом избора туристичке дестинације највише уважавате препоруку и информацију:

- родитеља
- пријатеља
- туристичких агенција/туристичких организација
- медија (радио/телевизија)
- електронских медија (интернет)
- штампаних медија (магазини, часописи, туристичке брошуре)
- ништа од наведеног

2. На путовање одлазите са:

- члановима породице
- пријатељима
- момком/девојком
- сами

3. На одабрану дестинацију путујете:

- у организацији туристичке агенције
- самостално

4. Да ли очекујете да током путовања или током боравка у одређеној туристичкој дестинацији имате на услузи професионалног/лиценцираног туристичког водича?

- ДА   НЕ

5. Врста превозног средства које користите за одлазак до жељеног одредишта:

- аутомобил
- аутобус
- мотор
- бицикл
- не користим превозно средство/идем пешице

6. Уколико у туристичкој дестинацији боравите дуже од једног дана, које услуге смештаја користите:

- услуге приватног смештаја
- услуге хотелског и угоститељског смештаја (мотели, одмаралишта, пансиона...)
- ништа од наведеног

7. Укупна потрошња по дану током боравка у туристичкој дестинацији:

- до 1 000 динара
- између 1 000 и 2 000 динара
- више од 2 000 динара

8. Наведите разлог посете туристичким дестинацијама доњег Подриња?

- здравствени
- туристичко – рекреативни
- пословни
- приватни (посета рођацима и пријатељима)
- одмор и релаксација
- ништа од наведеног

9. Колико често путујете и посећујете туристичке вредности доњег Подриња?

- једном месечно
- више пута месечно
- једном годишње
- више пута годишње
- ништа од наведеног

10. Уколико ретко путујете, одабиром једног од понуђених одговора, наведите разлог зашто је тако:

- немам времена да путујем
- не могу због финансијске ситуације
- трошкови путовања и боравка су високи
- немам велика интересовања и мотивацију за путовања
- туристичке дестинације су доста удаљене од места где живим
- немам са ким да идем на путовања
- немам превозно средство
- не знам шта да очекујем од путовања

ПРИЛОГ В

Компаративни индикатори одрживог туризма ЕУ

Тип индикатора	Индикатор	Тумачење
Економски	% посета у пуној сезони (три месеца)	< 40% зелена зона 40-50 % жута зона > 50% црвена зона
	однос ноћења и смештајних капацитета	> 150 зелена зона 120-150 жута зона < 120 црвена зона
	коэффициент мултипликације	још није одређен
Задовољство туриста	% поновљених посета у периоду од пет година	> 50% зелена зона 30-50 % жута зона < 30% црвена зона
Културни	однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	< 1,1:1 зелена зона 1,1-1,5:1 жута зона > 1,6:1 црвена зона
	број ноћења (000) према броју становника (00)	< 1,1:1 зелена зона 1,1-1,5:1 жута зона > 1,6:1 црвена зона
Социјални	учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	упоредити са учешћем туризма у локалној запослености
	% туриста који не долазе посредством туроператора	> 70% зелена зона 50-70% жута зона < 50% црвена зона
Стање животне средине	% земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована	< 10% зелена зона 10-20% жута зона > 20% црвена зона
	% промена у изграђености дестинације у току пет година	још увек није одређено
	% долазака туриста који не користе приватан аутомобил	> 20% зелена зона 10- 20% жута зона <10% црвена зона

Извор: Јовичић, 2002.

ПРИЛОГ Г

Основни индикатори одрживог туризма UNWTO

Категорија индикатора	Садржај индикатора
Интензитет развоја туризма	<ul style="list-style-type: none"> - број туриста/ноћења - однос између броја туриста и домицилног становништва по туристичким местима и дестинацију у целини - просечна дневна туристичка потрошња - укупан и нето приход по основу туризма
Мерење реакције еколошке и културне средине на спољне притиске	<ul style="list-style-type: none"> - број/процент локалног становништва који говори неки страни језик - проценат радне снаге ангажоване у туризму - проценат радне снаге запослене у туризму који је локалног порекла
Институционална организованост/управљачке активности	<ul style="list-style-type: none"> - постојање стратегије или плана одрживог развоја туризма - ниво инвестирања у програме усмерене на развој туризма који је усклађен са захтевима заштите животне средине, односно заштиту и очување туристичких вредности
Ниво активности усмерених ка будућем развоју (планови и стратегије)	<ul style="list-style-type: none"> - присутност планова и других докумената којима се опредељује одрживи развој туризма на националном, регионалном и локалном нивоу

Извор: Прилагођено од стране аутора на основу Stojanović (2011).

ПРИЛОГ Д

Промет туриста у дестинацијама доњег Подриња у периоду 1980-1990. године

1980. година								
Општина/Град	Доласци туриста			Ноћења туриста			Просечан број ноћења	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
Богатић	696	696	/	985	985	/	1,4	/
Шабац	21180	19485	1695	35207	31642	3565	1,6	2,1
Лозница	30828	30025	803	153199	151191	2008	5,0	2,5
Крупањ	4793	4654	139	8501	8225	276	1,8	2,0
Мали Зворник	4472	4441	31	11550	11503	47	2,6	1,5
Укупно:	61969	59301	2688	209442	203546	5896	3,4	2,2
1981. година								
Богатић	698	690	8	988	980	8	1,4	1,0
Шабац	19399	18139	1260	35723	32175	3548	1,8	2,8
Лозница	31196	29983	1213	167231	155898	11333	5,2	9,3
Крупањ	5232	5137	95	8501	8134	367	1,6	3,9
Мали Зворник	5240	5229	11	12385	12352	33	2,4	3,0
Укупно:	61765	59178	2587	224828	209539	15289	3,5	5,9
1982. година								
Богатић	697	688	9	871	846	25	1,2	2,8
Шабац	18351	17093	1258	38635	34774	3861	2,0	3,1
Лозница	26060	24327	1733	165961	140155	25806	5,8	14,9
Крупањ	5077	4996	81	8694	8466	228	1,7	2,8
Мали Зворник	6059	6047	12	13020	12840	180	2,1	15,0
Укупно:	56244	53151	3093	227181	197081	30100	3,7	9,7
1983. година								
Богатић	507	507	/	2305	2305	/	4,5	/
Шабац	17606	16409	1197	43657	36309	7348	2,2	6,1
Лозница	32551	31302	1249	190929	176801	14128	5,7	11,3
Крупањ	5026	4977	49	11049	10579	470	2,1	9,6
Мали Зворник	5201	5200	1	14727	14725	2	2,8	2,0
Укупно:	60891	58395	2496	262667	240719	21948	4,1	8,8
1984. година								
Богатић	478	478	/	821	821	/	1,7	/
Шабац	18083	16936	1147	45827	35793	10034	2,1	8,7
Лозница	39652	37840	1812	221078	195062	26016	5,2	14,4
Крупањ	5467	5411	56	13398	12931	467	2,4	8,3
Мали Зворник	5704	5688	16	15199	15014	185	2,6	11,6
Укупно:	69384	66353	3031	296323	259621	36702	3,9	12,1
1985. година								
Богатић	633	632	1	3167	3166	1	5,0	1,0
Шабац	18639	17482	1157	46164	39482	6682	2,3	5,8
Лозница	43053	42215	838	272215	269871	2344	6,4	2,8
Крупањ	4336	4304	32	10902	10821	81	2,5	2,5

Мали Зворник	4856	4806	50	13921	13653	268	2,6	5,4
Укупно:	71517	69439	2078	346369	336993	9376	4,9	4,5
1986. година								
Богатић	187	187	/	5623	5623	/	30,1	/
Шабац	18983	17930	1053	45934	43218	2716	2,4	2,6
Лозница	39411	38647	764	235929	234322	1607	6,1	2,1
Крупањ	3314	3256	58	8999	8728	271	2,7	4,7
Мали Зворник	4072	4030	42	9045	8821	224	2,2	5,3
Укупно:	65967	64050	1917	305530	300712	4818	4,7	2,5
1987. година								
Богатић	313	313	/	1607	1607	/	5,1	/
Шабац	18221	16963	1258	40034	38055	1979	2,2	1,6
Лозница	42656	41808	848	218040	214986	3054	5,1	3,6
Крупањ	3969	3919	50	10070	9925	145	2,5	2,9
Мали Зворник	4026	3927	99	7905	7588	317	1,9	3,2
Укупно:	69185	66930	2255	277656	272161	5495	4,1	2,4
1988. година								
Богатић	268	267	1	425	423	2	1,6	2,0
Шабац	18268	17338	930	41666	39047	2619	2,2	2,8
Лозница	46131	45327	804	233500	228857	4643	5,0	5,8
Крупањ	3511	3469	42	12475	12295	180	3,5	4,3
Мали Зворник	2753	2685	68	33965	33106	859	5,3	4,9
Укупно:	70931	69086	1845	322031	313728	8303	4,5	4,5
1989. година								
Богатић	371	371	/	476	476	/	1,3	/
Шабац	16576	15798	778	34062	32312	1750	2,0	2,2
Лозница	45809	44614	1195	193411	188320	5091	4,2	4,3
Крупањ	3875	3844	31	16654	16432	222	4,3	7,2
Мали Зворник	1122	1122	/	3997	3997	/	3,6	/
Укупно:	67753	65749	2004	248600	241537	7063	3,7	3,5
1990. година								
Богатић	390	390	/	2226	2226	/	5,7	/
Шабац	16996	15848	1148	34391	31705	2686	2,0	2,3
Лозница	40676	40116	560	196244	194820	1424	4,9	2,5
Крупањ	2612	2586	26	8138	8009	129	3,1	5,0
Мали Зворник	2665	2545	120	4994	4441	553	1,7	4,6
Укупно:	63339	61485	1854	245993	241201	4792	3,9	2,6

Извор: *** (1980-1990). Промет туриста – доласци домаћих и страних туриста. Републички завод за статистику, Београд.

ПОПИС ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА

ПОПИС СЛИКА

Слика 1. – Ковачевића пећина	80
Слика 2. – Чесма „Девет Југовића”	83
Слике 3, 4. и 5. – Бања Ковиљача – Wellness центар „Ковиље”	87
Слике 6, 7, 8. и 9. – Визиторски центар и камп „Засавица”	92
Слике 10. – Данашњи изглед Шабачке тврђаве	95
Слике 11, 12. и 13. – Црква и спомен костурница у Дубљу	96
Слике 14. и 15. – Црква у Добром потоку (Крупањ)	97
Слике 16. и 17. – Црква „Мали Острог” (Мали Зворник), 2018. и 2019. године	98
Слике 18. и 19. – Цркве манастира Радовашница	99
Слика 20. – Порта манастира Петковица	100
Слика 21. – Манастир и споменик Чокешина	101
Слика 22. – Манастир Добрић	101
Слике 23. и 24. – Манастир Криваја	102
Слика 25. – Манастир Каона	102
Слика 26. – Манастир Троноша	103
Слике 27. и 28. – Манастир Соко	104
Слика 29. – Текериш	106
Слике 30. и 31. – Спомен – костурница на Гучеву	106
Слике 32. и 33. – Мачков камен (лево) и Крупањ (десно)	107
Слике 34. и 35. – Музејски комплекс Бела Црква	108
Слика 36. – Етно – парк Мачве	109
Слика 37. – Етно – парк Авлија	110
Слика 38. – Радован кула	111
Слика 39. – Етно – парк Липолист	112
Слика 40. – Етно – центар и етно – двориште Варна	112
Слика 41. – Етно – село „Тршић”	113
Слика 42. – Етно – село Троношки вајати	114
Слика 43. – Етно – кућа Цветиновић	115
Слика 44. – „Термална ривијера”	126
Слика 45. – Хотел „Слобода”	127
Слика 46. – Вила „Албеда”	128
Слике 47. и 48. – „Курсалон”	128
Слике 49. и 50. – Клуб „Будимлија” – улаз и смештај	130
Слика 51. – Конак „Мишић”	131
Слика 52. – Хотел „Royal Дрина”	133

ПОПИС СКИЦА

Скица 1 – Погранични регион	28
Скица 2 – Пригранични регион	28
Скица 3 – Еврорегион ЕМР	48

Скица 4 – Туристичке организације ЕМР-а	49
Скица 5 – Пројекат „Vennbahn”	49
Скица 6 – Погранични простор Финска-Шведска	50

ПОПИС ГРАФИКОНА

Графикон 1 – Ноћења туриста у Бањи Ковиљачи по месецима за 2018. годину.....	141
Графикон 2 – Деферт – Баретје индекс	145
Графикон 3 – Густина размештаја смештајних капацитета.....	146
Графикон 4 – Чарват индекс	148
Графикон 5 – Шнајдер индекс	149

ПОПИС КАРАТА

Карта 1 – Положај еврорегиона ДСМ.....	31
Карта 2 – Положај еврорегиона ДС.....	33
Карта 3 – Положај еврорегиона ДТ.....	36
Карта 4 – Физичко – географски положај доњег Подриња.....	52
Карта 5 – Саобраћајно – географски положај доњег Подриња	56
Карта 6 – Мрежа насеља у доњем Подрињу	68

ПОПИС ТАБЕЛА

Табела 1 – Класификација туристичких дестинација према I.T.O. индикатору.....	17
Табела 2 – Економски индикатори одрживог туризма.....	21
Табела 3 – Индикатор сатисфакције туриста	22
Табела 4 – Културни индикатори	22
Табела 5 – Социјални индикатори.....	23
Табела 6 – Еколошки индикатори	24
Табела 7 – Основне карактеристике еврорегиона ДСМ.....	32
Табела 8 – Основне карактеристике еврорегиона ДС	34
Табела 9 – Основне карактеристике еврорегиона ДТ	37
Табела 10 – Програми прекограничне сарадње Србија – Босна и Херцеговина	40
Табела 11 – Програми прекограничне сарадње Србија – Босна и Херцеговина, ИРА II (2014-2020)	44
Табела 12 – Размештај становништва по насељима 2002. и 2011. године	66
Табела 13 – Демографске карактеристике становништва 2011. и 2018. године.....	66
Табела 14 – Економске структуре и делатност становништва по попису 2011. године.....	67
Табела 15 – Календар манифестација у доњем Подрињу	118
Табела 16 – Смештајни капацитети у доњем Подрињу према категорији објекта (2018).....	123
Табела 17 – Фазе изградње аква – парка „Акваленда Термална ривијера”	125
Табела 18 – Доласци туриста по Општинама/Градовима за период 2003-2018. године.....	135
Табела 19 – Ноћења туриста по Општинама/Градовима за период 2003-2018. године.....	137
Табела 20 – Доласци туриста по туристичким местима за период 2003-2018. године.....	138

Табела 21 – Ноћења туриста по туристичким мсетима за период 2003-2018. године	140
Табела 22 – Укупан гранични промет путничких моторних возила и путника Босна и Херцеговина – Република Србија (2013-2018).....	142
Табела 23 – Гранични промет путничких моторних возила и путника на граничним прелазима у доњем Подрињу (2013-2018).....	143
Табела 24 – Индекси функционалности развоја дестинације (2003-2018).....	144
Табела 25 – Индекси функционалности интензитета промета дестинације (2003-2018)	148
Табела 26 – Укупан број остварених ноћења за 2018. годину.....	151
Табела 27 – Степен искоришћености смештајних капацитета 2003-2018. годину.....	152
Табела 28 – Мотиви долазака туриста у дестинацију доње Подриње	154
Табела 29 – Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	155
Табела 30 – Интензитет туризма	156
Табела 31 – Учешће туризма у нето друштвеном производу	157
Табела 32 – Запосленост локалног становништва у делатности туризма	157
Табела 33 – Познавање страних језика у дестинацијама доњег Подриња	158
Табела 34 – Доласци и потрошња туриста у дестинацији	159
Табела 35 – Боравак и потрошња туриста у дестинацији	160
Табела 36 – Биланс стања намена површина у 2010. години (ha).....	161
Табела 37 – Доласци туриста према врсти превоза	162
Табела 38 – Локално становништво према месту становања	163
Табела 39 – Туристи према месту становања.....	164
Табела 40 – Социо – демографске карактеристике испитаника.....	165
Табела 41 – Степен развијености туризма према Општини/Граду становања испитаника....	166
Табела 42 – Ставови испитаника о досадашњем развоју туризма према Општини/Граду становања.....	166
Табела 43 – Ставови испитаника о досадашњем развоју туризма према старости	167
Табела 44 – Ставови испитаника о утицају досадашњег развоја туризма	168
Табела 45 – Ставови испитаника о активностима развоја туризма	169
Табела 46 – Ставови испитаника о будућем доприносу развоја туризма.....	170
Табела 47 – Ставови испитаника о најзначајнијим природним вредностима.....	171
Табела 48 – Ставови испитаника о најзначајнијим антропогеним вредностима.....	172
Табела 49 – Ставови испитаника о развоју туризма посебних интересовања	172
Табела 50 – Ставови испитаника о бенефитима развоја туризма посебних интересовања....	173
Табела 51 – Посећеност туристичких вредности доњег Подриња.....	175
Табела 52 – Оцена тренутног стања туристичке понуде доњег Подриња	176
Табела 53 – Оцена тренутног стања туристичке понуде доњег Подриња (поређење унутар група).....	177
Табела 54 – Оцена активности будућег развоја туризма	178
Табела 55 – Мотиви туристичких кретања.....	179

ПОПИС СКРАЋЕНИЦА

ABD (*The Area Based Development Programme*) – Програм економског развоја руралних прекограничних простора земаља Западног Балкана. Имплементатор програма је Стална радна група за рурални развој (SWG RRD) у Југоисточној Европи.

АЕВР (*Association of European Border Regions*) – Асоцијације европских пограничних региона је организација европских регија која се бави прекограничном сарадњом у Европи и на другим континентима, односно успоставља критеријуме за идентификацију садржаја еврорегиона. Главна канцеларија асоцијације налази се у Гронау, у Немачкој.

АДФС – Немачка бициклическа федерација

АТМ – Аутономне трговинске мере претприступних IPA фондова

БДП – Бруто домаћи производ

ВМЗ – Министарства за економски развој и сарадњу

ГИЗ – Немачка агенција за међународну сарадњу

ДМО – Дестинацијска менаџмент организација

ДСМ – Еврорегион „Дрина – Сава – Мајевица”

ДС – Еврорегион „Дрина – Сава”

ДТ – Еврорегион „Дрина – Тара”

ЕАГГФ – Секција ЕУ за пољопривреду и рурални развој

ЕЕА (*European Environment Agency*) – Европска агенција за животну средину

ЕМЕРАЛД – Европска еколошка мрежа за очување дивље флоре и фауне и њихових природних станишта у оним земљама које нису чланице

ЕМР – Еврорегион Мас (Меза) – Рајна

ЕРДФ – Европски фонд за регионални развој

ЕТ (*Eifel Tourismus*) – Надлежна институција у области Ајфел (Немачка) за развој туризма у еврорегиону ЕМР

ЕСФ – Европски социјални фонд

ЕУ – Европска Унија

ЕУРОРЕГИО – први облик прекограничне сарадње, формиран 1958. године дуж немачко – холандске границе

ЕQUAL – Структурни фонд (иницијатива), који је 2013. године са још три иницијативе (INTERREG III, LEADER+ и URBAN II) сједињен у ЕРДФ

ЕВИВ (*Eifel – Ardennen Marketing*) – Асоцијација надлежна за маркетиншке активности у еврорегиону ЕМР

ИАФД (*index of accommodation facilities development*) – Индекс развијености смештајних капацитета

ИАКУ (*Index of accommodation capacity utilization*) – Искоришћеност смештајних капацитета

ИВА (*Important Bird and Biodiversity Area*) – Међународно значајно заштићено подручје биолошке разноликости за очување популације птица

ИЛУ (*index of land use*) – Индекс коришћења земљишта дестинације

INTERREG III – Први програм ЕУ за прекограничну сарадњу

IPA (*Important Plant Area*) – Међународно значајна подручја за заштиту специфичних биљних врста

IPA (*Instrument for Preaccession Assistance*) – Претприступни фонд ЕУ

IPA I – Инструмент претприступне помоћи

IPA II – Инструмент претприступне помоћи

ИСПА – Први претприступни програми ЕУ који су важали до 2007. године

ИТД (*Index of territorial density of tourism*) – Густина размештаја смештајних капацитета

ИУСН (*The International Union for Conservation of Nature*) – Међународна унија за очување природе

LEADER+ – Структурни фонд (иницијатива), који је 2013. године са још три иницијативе (INTERREG III, EQUAL и URBAN II) сједињен у ERDF

ЛТО – Локална туристичка организација

NATURA 2000 – Међународна мрежа за заштиту копнених и водених станишта на простору ЕУ, али и претприступних земаља

НОБ – Народноослободилачка борба

НОП – Народноослободилачки покрет

ОПП – Општи резерват природе

ОШ – Основна школа

PHARE – Први претприступни програми ЕУ који су важали до 2007. године

PSP – Процес стабилизације и придруживања

РЗС – Републички завод за статистику

РРА – Регионално развојне агенције

РТО – Регионална туристичка организација

RCC (*Regional Cooperation Council Secretariat*) – Савет за регионалну сарадњу и европску интеграцију земаља Југоисточне Европе

САД – Сједињене Америчке Државе

SAPARD – Први претприступни програми ЕУ који су важали до 2007. године

SDC – Швајцарска агенција за развој

SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*) – Статистички програм за друштвене науке

СПП – Специјални резерват природе

SWG – RRD (*Regional Rural Development Standing Working Group in South Eastern Europe*) – Стална радна група за рурални развој у Југоисточној Европи

TALS (*Tourists average length of stay*) – Просечна дужина боравка туриста

ТАО (*Tourismusagentur Ostbelgien*) – Надлежна институција у источном делу Белгије за развој туризма у евро региону ЕМР

ТО – Туристичка организација

ТОС – Туристичка организација Србије

Ts (*Schneider index*) – Шнајдер индекс (индекс интензитета туристичких кретања)

TTD (*Index of tourist traffic density*) – Индекс густине туристичког промета

T(f) (*DTFI = T(f)*) – Деферт – Баретје индекс (Деферт индекс туристичке функционалности)

Tch (*Charvat index*) – Чарват индекс (индекс туристичке сатурације)

TQM – Систем менаџмента квалитета

UNESCO – Организација Уједињених нација за образовање, природне науке, друштвене /хуманистичке науке, култура и комуникација/информације

UNWTO (*United Nations World Tourism Organisation*) – Уједињене нације, Светска туристичка организација

URBAN II – Структурни фонд (иницијатива), који је 2013. године са још три иницијативе (INTERREG III, EQUAL и LEADER+) сједињен у ERDF

FINA – Светска пливачка асоцијација

FIFG – ЕУ финансијска подршка за заједнице које су везане за рибарство

CARDS – Први претприступни програми ЕУ који су важали до 2007. године

CBC (*cross – border cooperation*) – Прекогранична сарадња

CBTE (*Community based tourism enterprise*) – Туристичко предузеће или компанија на локалном нивоу задужена за решавање проблема развоја туризма

CITES (*The Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*) – Конвенција о међународној трговини угроженим врстама дивље флоре и фауне
WTO (*World Tourism Organisation*) – Светска туристичка организација
WTTC (*World Tourism Travel Council*) – Савет за светска путовања и туризам

ПОЈМОВНИК

ABD Programme (*The Area Based Development Programme*) – представља иновативни приступ у развоју територија, који треба да омогући регионалну сарадњу, политичко помирење и економски раст руралних прекограничних подручја земаља Западног Балкана. Имплементатор програма је Стална радна група за рурални развој (SWG RRD) у Југоисточној Европи, са седиштем у Скопљу, Северна Македонија.

АЕВР (*Association of European Border Regions*) – Асоцијација европских пограничних региона је организација европских регија која се бави прекограничном сарадњом у Европи и на другим континентима, односно успоставља критеријуме за идентификацију садржаја еврорегиона. Главна канцеларија асоцијације налази се у Гронау, у Немачкој.

„Blue Banana” – је познати дисконтинуирани европски коридор урбанизације – Мегалополис или „оса Ливерпул – Милано”, који захвата Западну и Централну Европу, у коме живи око 11 милиона становника. Протеже се од Северног Велса, преко Лондона до земаља Бенелукса, а потом долином реке Рајне, јужне Немачке и Алзаса у Француској до Швајцарске и северне Италије на југу. Идеја о формирању Мегалополиса настала је 1989. године од стране групе француских географа (RECLUS) на челу са Роџером Брунетом (Roger Brunet). Еврорегион пресеца мрежа европских аутопутева (Е40, Е42, Е314, Е25 и Е313), брзих пруга, еврорегионалних аеродрома у Лијежу и Мастрихту, док се међународни аеродроми налазе у Диселдорфу, Бону, Амстердаму и Бриселу.

„Vennbahn” – је међународна и еврорегионална бицикличка стаза и истоимени пројекат у оквиру еврорегиона ЕМР. Идеја о претварању некадашњег железничког колосека у бицикличку стазу иницирана је 2013. године од стране мреже RAVeL, која се састоји од преко 1.350 km неискоришћених железничких пруга и шинских путева који су претворени у наменске стазе за бициклисте, излетнике, јахаче и особе са посебним потребама. Од 2013. године, „Vennbahn” је постала званична стаза у оквиру RAVeL мреже, а у оквиру које постоји око 45 зелених бицикличких рута, које су повезане са 9 регионалних и 4 међународна итинерера који покривају регион Валоније (*Wallonia, Belgium*). „Vennbahn” је 2013. године добио награду за најбољу зелену стазу у Европи, да би 2014. године био проглашен за најбољу „бицикличку стазу године”. У 2017. године, „Vennbahn” је од стране немачке бицикличке федерације ADFC категорисан за бицикличку стазу са 4* у погледу инфраструктурне опремљености, укључујући и туристичку сигнализацију.

Дискрециони доходак – је доходак у буџету сваког потрошача који остаје након задовољења основних, егзистенцијалних потреба.

„Дринска регата” – је најстарија и најмасовнија туристичка манифестација у Подрињу. Као манифестација спортско – забавног карактера одржава се од 1994. године. Данас се на реци Дрини одржава пет регата: од Бајине Баште до Раче (међународна манифестација), на теритоји општине Љубовија (од Рогачице до Љубовије), на Зворничком језеру (Малозворничка регата), од Малог Зворника до Бање Ковиљаче и „Хајдучка регата” (од Мачванског Прњавора до Црне Баре).

EMERALD – је европска еколошка мрежа за очување дивље флоре и фауне и њихових природних станишта у оним земљама које нису чланице ЕУ. Формирана је 1998. године од стране Савета Европе, као део рада у оквиру Бернске конвенције о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта. Емералд мрежа функционише упоредо са програмом

NATURA 2000 у ЕУ. Развоје EMERALD мреже у Србији, започео је реализацијом Пилот пројекта „Успостављање Емералд мреже у земљама Југоисточне Европе” 2005. године. Овим програмом у Србији је тренутно заштићено шест подручја

EUROPARC FEDERATION – је невладина организација позната и као „Федерација природе и националних паркова Европе”. Основана је 1973. године у Базелу, Швајцарска. Од 1986. године, седиште организације се налазило у баварском граду Графенау, у Немачкој, а од 2010. године у немачком граду Регенсбургу. Основни циљ организације је сарадња са управљачима националних паркова у Европи на унапређењу њихове заштите. Од 2013. године у оквиру организације је преко 365 паркова у 36 земаља.

Западни Балкан – је политички регион формиран на самиту у Солуну 2003. године, како би све земље региона (Албанија, БиХ, Македонија, Србија, Црна Гора и Хрватска) биле третиране равноправно и на тај начин се убрзала њихова процедура придруживању ЕУ.

ERASMUS+ PROJEKAT LANDS – „Следећа дестинација Балкан: развој агротуризма” – је пројекат који има за циљ развој агротуризма у земљама Западног Балкана. Реализује се у сарадњи Високошколских установа и Факултета из Србије и Босне и Херцеговине, RRA агенција и партнера из ЕУ.

„Зона толеранције” – је концепт којим се мери ниво задовољства потрошача између жељеног и одговарајућег квалитета пружене и коришћене услуге. Ниво до кога је потрошај спреман да прихвати промене у унапред плаћеној и купљеној услузи, односно туристичком производу, назива се зона толеранције.

Инструмент претприступне помоћи (IPA) – је финансијски инструмент ЕУ који подржава стратегију проширења ЕУ, чија је намена да пружи помоћ земљама кандидатима и потенцијалним кандидатима у процесу приступања ЕУ. Од 2007. године користи се за земље кандидате. Утврђен је Уредбом Савета ЕУ 2006. године.

Интегрисани туристички производ – представља скуп већег или мањег броја различитих парцијалних производа. На који начин и како ће парцијални производи бити повезани у интегрисани производ зависи од циља који се жели постићи у његовој промоцији и афирмацији.

„Incoming агенције” – агенције које се баве рецептивним (Incoming) туризмом, односно довођењем иностраних туриста у одређену дестинацију. Примери оваквих агенција у нашој земљи везују се за Београд, Нови Сад и Панчево.

INTERREG – је иницијатива формирана 1990. године као први програм ЕУ за прекограничну сарадњу. Обезбеђивала је финансијску и методолошку подршку, развојне пројекте, подстицала употребу ресурса (финансијских, институционалних, техничких и људских) и партнерство. Земље кандидати учешћем у програмима INTERREG-а директно су доприносиле иницијативи, а не путем ERDF-а као земље чланице ЕУ (Тодоровић, Тошић и Стојановић, 2004). Иницијатива је 2013. године замењена европском територијалном сарадњом кроз три врсте сарадње успостављене у оквиру INTERREG-а (прекогранична, транснационална и међурегионална сарадња).

IBA (Important Bird and Biodiversity Area) – програм представља међународно значајно заштићено подручје биолошке разноликости за очување популације птица. Концепт заштите ових подручја развијен је преко 30 година. Данас у свету постоји преко 12.000 ИВА подручја. Организација BirdLife International обухвата преко 121 партнера широм света у циљу заштите станишта птица и глобалне биолошке разноликости.

IPA (Important Plant Area) – је програм који обухвата међународно значајна подручја за заштиту специфичних биљних врста. Програм је донет у Великој Британији од стране организације „Plantlife”. Циљ програма је идентификација локација за живот биљака и очување популације дивљих биљних врста, кроз дугорочни систем заштите њихових екосистема.

IUCN (*The International Union for Conservation of Nature*) – је основана 1964. године у Француској, као Међународна унија за очување природе, са седиштем у швајцарском граду Гланду. Представља међународну организацију за заштиту природе и одрживог коришћења природних ресурса, са циљем прикупљања и анализирања података, истраживања, теренских пројеката, образовања и др. У рад организације укључено је преко 1.400 владиних и невладиних организација, односно око 16.000 научника и стручњака учествује у раду комисија организације, која запошљава око 1.000 стално запослених кадрова у више од 50 земаља. Као најзначајнији документ организације издваја се *Црвена листа угрожених врста*.

Коначан производ – представља скуп свих производа и услуга које туристи користе током боравка у одређеној дестинацији.

Корпоративна култура – организациона и културна оријентација носилаца туристичке понуде обухвата материјалне и нематеријалне (описљиве и неописљиве) елементе туристичког производа/услуге. Акцент је на нематеријалним елементима туристичког производа, тј. запосленима у туристичко – угоститељској делатности који кроз пословну етику понашања доприносе квалитету пружене услуге у дестинацији, односно коначном утиску и задовољству потрошача.

„Lower Rhine Valley” – је део доњег тока реке Рајне, који обухвата индустријско наслеђе у немачкој области Рур. Рурска област је највећа урбана агломерација у Немачкој. Налази се у покрајини Северна Рајна – Вествалија (*North Rhine – Westphalia*). Економски развој области се у последњих 100 година везује за развој рударства, производњу челика и метала. Промене на тржишту и развој услужних делатности, довео је до напуштања одређених грана индустрије, што је 90-тих година XX века утицало на затварање рудника и појединих фабрика, које су временом постале градске туристичке атракције. Развој туристичког сектора, заснованог на индустријском наслеђу, подржан је од стране немачког програма *International Building Exhibition (IBA) Emscher Park*. У оквиру програма „*Tourism in the Ruhr Area*”, мапирана је стаза индустријског културног наслеђа (*Industrial Heritage Route*), која обухвата 52 места. Као најзначајнији центар градског туризма издвојен је град Есен (*Essen*), у коме је 2001. године напуштена зграда рудника „*Zollverein*” проглашена за споменик светске баштине под заштитом UNESCO-а, што је резултирало да читава област Рура, са центром у Есену, 2010. године буде проглашена за Европску престоницу културе (*European Capital of Culture 2010*). Програми вођених тура, по старим индустријализованим четвртима, у надлежности су локалне туристичке агенције „*Zollverein Touristik*”, која је основана са циљем пружања професионалних услуга туристима.

Ноћење туриста – је директни показатељ туристичке привреде. У односу на доласке туриста, представља детаљнији и комплекснији индикатор, јер указује на просечну дужину њиховог боравка и проценат искоришћености смештајних капацитета.

Парцијални туристички производи – као сегменти интегрисаног туристичког производа, обухватају све услуге и производе носилаца туристичке понуде у дестинацији (хотелијерских предузећа, превозника, туристичких агенција, музеја, галерија, спортских институција и др.).

Процес стабилизације и придруживања (PSP) – је дугорочан приступ и стратешка политика ЕУ према земљама Западног Балкана, које представљају потенцијалне кандидате за чланство у ЕУ. Процес је успостављен 1999. године, на предлог ЕУ, и као крајњи циљ има интеграцију ових земаља у ЕУ. Основне карактеристике процеса су условљеност и индивидуални приступ у оцењивању напретка сваке од земаља кандидата, који прати и оцењује Европска комисија, а на основу различитих инструмената који су развијени у ту сврху.

Рамсарско подручје – према Рамсарској конвенцији представља мочварно подручје од међународног значаја. Рамсарска конвенција је међувладин уговор о заштити животне средине, основан од стране UNESCO-а 1971. године, а који је ступио на снагу 1975. године. До 2016. године, Рамсарском конвенцијом заштићено је више од 2.231 Рамсарских подручја,

на преко 214.936.005 ha. Заштита природних вредности као Рамсарска подручја, на територији Републике Србије, започела је 1977. године.

Регион – представља територијалну јединицу у којој је могуће артикулисати заједничке потребе, проблеме, интересе и пројекте локалних заједница или већих територијалних целина, и у којој постоје већи институционални, финансијски и стручни капацитети за дефинисање и реализацију и већих развојних пројеката. Локална заједница задржава право иницијативе и учешћа док држава има право и обавезу да обезбеђује законске, макроекономске и финансијске оквире и подршку за остваривање нових циљева.

Сегментација туристичког тржишта – подразумева утврђивање групе потрошача са истим или сличним карактеристикама, при чему се саме групе значајно разликују.

Стејкхолдери (*eng. stakeholders*) – изведеница од две енглеске рече *stake* (интерес, улог, учешће) и *holder* (држалац). У српском језику, синоними за стејхолдере су партнери, заинтересоване стране или групе, односно сви актери који су заинтересовани за развој туризму и могу бити из приватног или јавног сектора. Ови актери најчешће представљају организације, агенције или предузећа која се баве промоцијом и понудом у дестинацији.

SWG RRD (*Regional Rural Development Standing Working Group in South Eastern Europe*) – је Стална радна група за рурални развој у југоисточној Европи и међународна организација, која се састоји од владиних институција одговорних за рурални развој. Седиште секретаријата SWG-а, као управљачког и координационог тела, је у Скопљу, Северна Македонија.

Туристичко место – Према Закону о туризму Републике Србије, под туристичким местом се подразумева организациона и функционална целина са формираном туристичком понудом, природним вредностима, културним добрима и другим знаменитостима значајним за туризам, комуналном, саобраћајном и туристичком инфраструктуром, као и објектима и другим садржајима за смештај и боравак туриста.

Туристички регион – покрива одређене делове територија међу којима је неопходно да се успостави чврста узјамна повезаност и организованост.

„Upper Middle Rhine Valley” – је средишњи и део горњег тока реке Рајне који је са аспекта туризма најзанимљивији и најинтересантнији. *Mittelrhein* и *Oberrhein* или „*Oberes Mittelrheintal*” је део тока Рајне познат као „*Middle Rhine Valley*”. Један је од четири сектора (*High Rhine, Upper Rhine, Middle Rhine, Lower Rhine*), између језера Констанца и Северног мора. Део тока, између Бингена и Кобленца, је под заштитом UNESCO-а као „*Upper Middle Rhine Valley*”. Имиџ и успешност пословања културне дестинације „*Upper Middle Rhine Valley*” заснован је на два кључна фактора, природним и културним пејзажима. Морфологија терена, клисурасте и долинске стране, терасасте облици рељефа претворени у винограде и културно наслеђе праисторијских утврђења, средњовековних замкова, манастира, сеоских и савремених градских насеља (Бинген (Bingen), Бахарах (Bacharach), Обервезел (Oberwesel), Санкт Гоар (St. Goar), Бопард (Boppard) и Кобленц (Koblenz) у сектору „*Upper Middle Rhine Valley*” и Андернах (Andernach), Бад Брајзинг (Bad Breisig), Синциг (Sinzig), Ремаген (Remagen) и Бон (Bonn) у сектору „*Lower Middle Rhine Valley*”) су носиоци туристичке понуде дестинације у циљу развоја „тематског туризма” (винске туре, манастирске туре, сеоско културно наслеђе, градско културно наслеђе, градске туре и др.).

„High Fens – Eifel Nature Park” или „**North Eifel Nature Park**” – је прекогранични парк природе на граници Немачка – Белгија, и једини је у ЕМР-у. Површином од 2.485 km² обухвата територије немачких федералних држава North Rhine – Westphalia и Rhineland – Palatinate, и белгијеску провинцију Liège. Основан је 2004. године, а 2006. године је проширио своје границе. Природне вредности под заштитом су остаци последњег леденог доба (пре 7.500 година).

CBTE (Community based tourism enterprise) – Туристичко предузеће или компанија на локалном нивоу која омогућава укључивање локалне заједнице у развој туризма и даје конкретна решења за превазилажење проблема текућих проблема развоја туризма (недостатак промотивних активности, менаџерских способности, едукативно – финансијска подршка и др.).

CITES конвенција (*The Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*) – је Конвенција о међународној трговини угроженим врстама дивље флоре и фауне, донета у Вашингтону 1973. године. Савезна Република Југославија је 2001. године ратификовала конвенцију, а од 2002. године Република Србија је једна од 178 земаља потписница конвенције. Конвенција представља међународни споразум којим се обезбеђује међународна сарадња, посебно између земаља чланица, у заштити одређених врста флоре и фауне у међународном промету.

Црвена листа IUCN – представља најопсежнији документ о стању очувања угрожених биљних и животињских врста у свету. Садржи преко 49.000 процењених врста, подврста, варијетета и субпопулација које обухватају разноврсност таксона.

Црвена листа флоре Србије – у складу са Законом о заштити природе, дивље врсте које су угрожене или могу постати угрожене, штите се као строго заштићене дивље врсте или заштићене дивље врсте. Правилник о проглашењу и заштити ових врста садржи листе заштићених и строго заштићених врста. Црвена листа, као део публикације Црвена књига флоре и фауне Србије, садржи све неопходне податке који могу да помогну у заштити заштићених и строго заштићених врста и њихових станишта. Поједине врсте биљака су истовремено стављене и на светску и европску Црвену листу, чиме је указано на њихов значај.

„Word of mouth” комуникација – представља најзначајнији извор информација о неком туристичком производу, тј. услузи. Овај вид комуникације, као кључан фактор у формирању очекивања туриста о услугама у туризму, је скуп добијених информација од рођака и пријатеља, али и сопствених искустава туриста о одређеном туристичком производу.

Мр Слободанка Марковић, предавач на Академији струковних студија Западна Србија, одсек Висока школа струковних студија Ужице, је рођена 07. априла 1979. године у Ужицу. Основну школу и друштвено – језички смер Гимназије завршила је у Ужицу. Географски факултет Универзитета у Београду, смер Географија, уписала је школске 1998/99. године, као редован студент. Дипломски рад „Туристичко – географски приказ општине Ужице” под менторством проф. др Стевана М. Станковића одбранила је у јануару 2004. године. Испите предвиђене планом и програмом студијског програма положила је оценом 9,35. На истом факултету школске 2004/05. године уписује последипломске студије, смер Туристичка географија. Све испите предвиђене планом и програмом положила је оценом 9,875. Магистарску тезу „Потенцијали и ограничења развоја туризма на планини Тари” под менторством проф. др Стевана М. Станковића одбранила је у октобру 2008. године, чиме је стекла назив магистар географије.

Након завршетка основних студија, при надлежном министарству, полаже стручни испит за лиценцираног туристичког водича и стиче прва радна искуства и практична знања из области туризма. Преко десет година радног искуства у области туризма омогућило јој је запослење у високошколској установи. Школске 2017/18. ангажована је на Високој школи струковних студија у Ужицу, на Економском одсеку, као Наставник практичне наставе за студијски програм Туризам. Марта 2018. године изабрана је у звање Предавача за уже научне области Туризам и Геонаука. Од јануара 2019. године обављала је функцију Руководиоца одсека туризам до формирања Академије струковних студија Западна Србија, септембра 2019. године.

У периоду ангажовања задужена је за извођење практичне наставе и вежби на студијском програму Туризам. Школске 2017/18. године ангажована је као сарадник на предметима из области Туризма и Геонаука, на основним и специјалистичким струковним студијама. Од избора у звање изводи наставу и вежбе на предметима Агенцијско пословање и Менаџмент квалитета у туризму на основним струковним студијама, и Интегрисани менаџмент систем у туризму на специјалистичким струковним студијама, а као сарадник у настави и даље је ангажована на предметима из области Туризма и Геонаука, на основним, специјалистичким и мастер струковним студијама. Активан је члан комисија за одбрану завршних радова. У периоду 2018/2019. године учествовала је у реализацији међународног ЕРАЗМУС+ пројекта (Следећа дестинација Балкан: Развој агротуризма – LANDS), финансираног од стране Европске уније.

Од 2014. године до данас самостално и као коаутор објавила је више од двадесет научних и стручних радова из области туризма и других сродних области. Учесник је више конгреса, симпозијума и семинара из области туризма.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Слободанка Марковић

Број индекса 18/2014

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ПРОСТОРНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ И СОЦИОЕКОНОМСКОГ

РАЗВОЈА ДОЊЕГ ПОДРИЊА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Слободанка Марковић

Број индекса 18/2014

Студијски програм Геонауке - Туризмологија

Наслов рада „Туризам као фактор просторне интеграције и социоекономског развоја доњег Подриња”

Ментор/и проф. др Мирјана Гајић и проф. др Снежана Вујадиновић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ПРОСТОРНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ И СОЦИОЕКОНОМСКОГ

РАЗВОЈА ДОЊЕГ ПОДРИЊА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.